

اوزبکستان س. س. ر. فن لر آکадемیاسи، ا. س. ہوشکین نامیداکи
تيل و ادبیات انسیتوتی و ابوریحان بیرونی نامیداکي شرق شوناسлик انسیتوتی

محمود کاشغری

ئورکى سۈزلىرى دیوانى

اوچ توملیك

1 توم

ترجمىان و نشركى طبارلاوجى
فېلولوکىھە فن لرى كاندىداتى

صالح مطابق

اوزبکستان س. س. ر. فن لر آکاديمىيى نشر يانى
Ташкент ۱۹۷۰ يىل

ИНСТИТУТДАН

Ўзбек миллий маданиятининг тобора туркираб ўсиши миллий маданият тарихини янада чуқурроқ ўрганиш талабини қўяди. Бой маданий меросга эга бўлган ўзбек халқининг тарихида «Девону луготит турк» асари алоҳида аҳамиятга эгадир.

XI асрнинг машҳур олими, тилшүнос Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» («Туркий сўзлар девони») асари ўз давридаги туркий қабилаларнинг лугатини изоҳлашга бағишиланади.

Маҳмуд Кошғарий сўзларнинг турли маънолари ва маъно оттенкаларни изоҳлаш билан чегараланиб қолмай, турли қабила тиллари ўртасида бўлган характерли фонетик ва морфологик фарқларни ҳам кўрсатиб ўтади. Бу жиҳатдан девон фақат изоҳли лугатгина бўлиб қолмай, XI аср тилининг фонетика ва грамматикиаси ҳамdir.

Девон XI асрда Урта Осиёда мавжуд бўлган туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганишда ва ҳозирги айрим туркий халқларнинг шаклланиши ва тараққиётини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Девон XI асрдаги ҳамда ундан олдинги ва сўнгги даврдати ёзма ёдгорликларни тушуниш ва ўрганиш учун қимматли бир қўлланма бўлиб қолади.

Девоннинг таржимаси ва нашрга тайёрлаш иши институтнинг старший илмий ходими филология фанлари кандидати Солиҳ Муталибов томонидан бажарилган.

Девон уч китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб алоҳида изоҳ ва комментариялар билан таъминланади. Китобда учрайдиган айрим сўз ва тушунчаларга ўз ўрнида изоҳ бериб ўтилади. Изоҳ ва комментариялар ҳам С. Мугалибов томонидан тузилгандир.

«Девону луготит турк» ўзбек тилига биринчи мартаба таржи мақлинаётir. Шу сабабли бу нозик ва мураккаб ишда баъзи бир камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Бу ҳақдаги мулоҳаза ва хоҳишлар Узбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти адресига юборилишини сўраймиз.

XI АСРНИНГ БЮОК ФИЛОЛОГЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НОЕБ АСАРЛАРИ

XI аср давомида яшаган ва ижод қилган олимлар ҳамда улар томонидан яратилган асарлар Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида, шу жумладан ўзбек халқи ва ўзбек тили тарихида алоҳида ўрин тутади.

XI асрнинг II ярмида корахонийлар давлатининг маъмурият чегараси анча кенгайган, унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий даражаси кўп жиҳатлардан мустаҳкамланган эди. Бу даврда Юқори Чиндан Фарғона, Таркан, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территориянинг ҳаммаси Буғрохон тасарруфига ўтган эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш зарурдирки ҳозиргача мавжуд тарихий асарларда Буғрохон фақатгина Испижоб ва Тирознинг волийси қилиб кўрсатилган. Бу қарашда икки хил аниқсизлик бор:

1. Тироз билан Испижоб икки шаҳар деб берилган, ҳақиқатда эса Тироз ва Испижоб айрим-айрим икки шаҳар эмас, балки биргина шаҳарнинг турли номлари дир. Бу шаҳар у даврда Испижоб, Сайрам, Тироз, Мадинатул байзо номлари билан юритилар эди. Юқоридаги кўрсатмада Буғрохон фақат биргина шаҳарнинг волиси бўлиб қолади. Бу ҳақиқатга хилофидир.

2. Бу даврда Буғрохон ёлғиз Испижоб ва Тирозгагина воли бўлиб қолмай, балки шу билан бирга Қашқардан тортиб Бухорогача бўлган жойлар унинг тасарруфида бўлган. Баласоғунда ёзилган «Кутадгу билик» асарининг Буғрохон номига ёзилиши, ҳатто у асарда бу катта территориядаги халқлар тили Буғрохон тили деб аталиши, яъни бу даврдаги тилнинг унинг номи билан аталиши ҳам унинг бу территорияларда ҳукмронлигини, унинг қуфуз ва эътибори қанчалик баланд бўлганини исботлайди.

Маҳмуд Кошғарий асарида Бухорога яқин «Сигунсамур» деган жой Буғрохон томонидан Чозан деб аталғани кўрсатилади. Бу хил фактлар Буғрохоннинг Қашқардан тортиб Бухорога қа-
дар чўзилган катта территорияда ҳукм сурганидан дарак беради.

Бу даврда шаҳарларда ўтроқ ҳаёт кечирувчилар кўпайиб, ҳу-
пармандчилик: бўз, ипак кийимлик тўқиши ишлари, бўёқчилик,
сиркорлик, қулолчилик, заргарлик, дурадгорлик, ковушдўз, маҳ-
сидўзлар ўша даврга мос бир системага тушган, деҳқончилик,
боғдорчилик, чорвачилик билан шуғулланувчилар катта қатлам-
ни ташкил қила бошлаган эдилар. Бу хил ҳунармандлар учун
хомашё тайёрловчи касб эгалари ҳам юзага келган эди. Бу давр-
да кемасозлик ҳунари ҳам маълум даражага йўлга қўйилади, са-
до-сотиқ ишлари ҳам анча кенгаяди. Мамлакат ҳаётидага юзага
келган бу ўзгаришлар ёлғиз бир шаҳар кишиларининг эмас, бал-
ки турли шаҳар ҳалқларининг ҳам бир-бирлари билан алоқа ва
муносабатларини ривожлантиришга йўл очди. У даврнинг тил қу-
рилишида ҳам катта воқеа юз берди. Мамлакатда маданий ҳаёт
юқсала бориши натижасида, бу даврда бир қанча тарихий, тиб-
бий, бадиӣ асарлар билан бирга иккى гигант филологик асар: 1)
«Қутадғу билик», 2) «Девону луготит турк» асарлари майдонга
келди.

Юсуф Хожиб ва унинг дидактик асари «Қутадғу билик» ҳақида

«Қутадғу билик» Баласоғуннинг улуғ шоири Юсуф Хожиб томонидан тўрт юз олтмиш иккинчи йили (ҳижрий ҳисоби билан) ёзилди. Асар қораҳонийларнинг феодал давлати-
да юзага келган янгиликларга йўл-йўриқ кўрсатиш, уни узоқ сақ-
лаб қолиш, уни мустаҳкамлаш мақсадида ёзилган. Шунинг учун
автор асарда ана шу мақсадга хизмат қилувчи бир қанча сиёсий,
ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий-тарбиявий масалаларни қамраб
олишига интилган. Чунончи, унда давлатни идора қилиш усуллари,
давлат арбобларининг феъл-атвори, ахлоқи қандай бўлиши, дав-
лат қурилиши масалалари, жамият аъзолари орасидаги муносабат
масалалари, у даврда юзага келган турли табақалар ва шу
кабиларнинг аҳамиятини кўрсатиш, иқтисодни тиклаш, хўжаликни
 rivожлантириш каби қатор масалаларни ўша давр талаби асоси-
да изоҳлаб берган. Юсуф Хожиб ўзининг зўр илмий қудрати
туфайлинига бундай гигант асарни яратишга муваффақ бўлган.
Асарда берилган маълумотлар Юсуф Хожибининг бизга ўз за-
монининг ёлғиз улуғ шоири бўлганидангина эмас, шу билан бирга
у тарих, тиб, риёзиёт ва бошқа кўп фанлардан хабардор, зўр
фозили бўлганидан ҳам даради.

XI асрининг етук шоири, олимни Юсуф Хожиб томонидан
изилган бу асар Ўрта Осиб ҳалқларининг, шу жумладан, ўзбек

за ицинииг узоқ ўтмишини ҳар томонлама илмий асосда ёритиш
учун муҳим бўлганидек, ўзбек адабиёти ва тили тарихини ўрга-
ниш учун ҳам чексиз муҳимдир. «Қутадғу билик» ҳажм жиҳатдан
китта, жанр жиҳатдан у давр учун тамом янги ва биринчи асар
ди. Шунинг учун бу асар автор олдига асар тили (адабий тил)
утида катта талаблар қўйди. Ёзувчи у даврда тарқоқ қабилалар
тилида мавжуд бўлган тил фактларини, тил хусусиятларини пух-
та ҳисобга олиши, келажакдаги тил тараққийсига хос хусусият-
ларни қабул қилиши, ҳалқ оммасининг сўз қўллашдаги практика-
сига суюниб ишлashi, стилистик силлиқликка катта аҳамият бе-
риб, унга риоя қилиши зарур эди. Бу масалаларни Юсуф Хос
можиб ўз асарида муваффақият билан бажарди. Унинг асари ўз
ларни учун тенгиз асар даражасига кўтарилиди. Уни кўпгина
ҳалқлар севиб ўқидилар. Шунинг учун бу асар, бир тарафдан,
уни давр тилини системага солишга, мустаҳкамлашга хизмат
қилган бўлса, иккинчидан, бу асар кўпгина янгиликлар билан
адабий тилни ривожлантиришга ҳам хизмат қилди. «Қутадғу би-
лик» асарида у даврда мамлакатда юзага келган янгиликлар тил
фактлари асосида акс эттирилган. Иккинчи хил қилиб айтганда,
«Қутадғу билик» асарининг тили у даврда алоҳида босқичга кў-
тарилиган ёзув тили—адабий тилдан намунадир. Маълумки, айrim
адабий асар тили бирор марказлашган шаҳар, ўлка ёки бир неча
қабилалар орасидаги яқинлик муносабати билан юзага келган
ғонилангич умумий тилга мансуб бўлиши мумкин. «Қутадғу би-
лик» тили нимага, ўша даврдаги қандай ва қайси шевага асос-
ланган? Афсуски, бу муҳим масала ҳануз жиддий ўрганилмай-
сан. Шуни ҳам айтиш керакки, бу муҳим масала, яъни XI
асрдаги адабий тил ҳақида ҳозиргача турли хато фикрлар ва
чолқаш тахминлар ҳукмронлик қилиб келмоқда. Айниқса у давр-
нинг адабий тилига ҳоқоний туркларнинг тили асос бўлган деган
қаршилар, тахминлар борки, бу нарса беҳад қўпол хатодир. Бу
нарса фанга зид ва ҳақиқатдан узоқdir, чунки бу қарашга кўра
миш тўла қолоқ феодал маъмуряти, сарой ходимларининг тили у
миш тилига асос соглан бўлиб чиқади. Бир қисм қолоқ феодал кон-
цепцияни тилини пухта бир системага тушган, у давр тилига асос
булиган деб қараш тамоман тутириқсизdir. Ахир, у даврда кўпгина
мида ҳунарманд табақалари юзага келган, жамият аъзолари
орасидаги алоқа ва муносабат кучайган эди. Бу томондан «Қутадғу билик»
тилини пухта ўрганиш, унинг қайси тилга асослан-
гини илмий асосда исботлаш — тарихда катта аниқлик яратали
ва бу соҳада содир бўлган қўпол хатоларга хотима беради.

Маълумки, у даврда бир қанча қабилаларнинг ўзаро мада-
нии, сиёсий, иқтисодий алоқалари учун марказ бўлиб хизмат қил-
ши шаҳар ва ўлкалар анча бор эди. Қораҳонийлардан олдинги

пойтахт Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (қорахонийлар пойтахти), Тошкент, Қашқар, Баласогун, Барсағон, Сайрам ва бошқалар шулар жумласидандир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» номли асарида ана шу шаҳарларниң ўзига хос сўзлари (лаҳжавий сўзлар) ҳам изоҳланган. «Қутадғу билик»тили шуларниң бирортаси таъсирида ҳам қолмаган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у даврдаги жуда кўп қабилаларниң ҳабила тиллари ва алоҳида шароитда бир-бирлари билан бўлган муносабатлар натижасида юзага келган бошланғич умумий бир тил, масалан, ўғуз группаси, қипчоқ группаси, чигил группалари ҳақида ва уларниң бошланғич ҳолда умумлаша бошлаган тиллари ҳақида мукаммал маълумот берган. «Девону луготит турк»даги маълумотларга кўра, чигил қабиласи катта территорияда яшовчи кўп нуфузли ҳабила эди. Улар Үрдукентда, Барсағон қўйисидаги Қаёса, Сайрам ёнидаги шаҳар ва водийларда яшар эдилар. Чигиллар у даврда катта ўрин тутган яғмо, тухси қабилалари билан қўшни яшар эдилар. Масалан, чигиллар яшайдиган Қаёс шаҳрининг юқорисидаги Соблиғ қаёс, Үрунг қаёс қалъаларида тухслилар яшар, Тироз қўйисидаги шаҳарларда яғмолар яшар эдилар. Бу қабилаларниң бир-бирига муносабати яқин эди. Уларниң тилларида ҳам яқинлик—бирик юзага кела бошлаган эди. Уларниң тиллари бошқаларга нисбатан турли хил термин ва сўзларга бой эди. Ҳатто булар тили билан Ила, Иртиш, Ямор водийлардан Юқори Чингача бўлган территорияларда яшовчи қабилалар тилида ҳам умумийлик юзага келган эди.

Маҳмуд Кошғарий ўғузлар Жайхундан тортиб Қуйи Чингача бўлган қабилаларниң ҳаммасини чигил деб атайдилар, деб кўрсатади ва бу қарашнинг хато эканини, бу ерларда жуда кўп қабилалар бор деб уқтиради. *وَإِنَّ الْغَرْبَةَ سَعَتْ جَمِيعَ الْتُّرْكِ مِنْ لَدُنِ جِنِّيْحَوْنَ إِلَى الْأَصْنَنِ الْأَعْلَى جِنْكِلْ وَذَلِكَ خَطَاءٌ*

(қаранг: «Девону луготит турк» I т., 330-бет).

Ўғузларниң бу қараши тўғри бўлмаса ҳам, бу қараш чигилларниң у даврда тутган алоҳида ўрнини кўрсатиш учун муҳимдир. Ақад. В. В. Радлов урхун обидаларни уйгур ҳукмдорининг бобоси номига ёзилган деб келингани хато эканини, бу ёдгорлик чигил тоифасининг бобоси Мангубей номига ёзилганини уқтиради. (Радлов, XXVI бет). Ҳақиқатда чигиллар тарихий асарларда хунлар авлоди деб кўрсатилади. Девонда чигил Искандар Зулқарнайн юриш қилган вақтларда ёқ кўп нуфузли ҳалқлардан ҳисобланган ҳақида маълумот бор. Навоий маълумоти ҳам шуни тасдиқлади. Искандар Зулқарнайн юришида Навоий фақат чигил ва яғмоларни тилга олади:

Чигил бирла яғмодин айлаб убур.

Нучукким чамандин собову дубур.

(Хамса, Шомурод котиб нусхаси, 400-бет).

Тарихчи Ибнул Асир Самарқандга қилинган ҳужумда чигил астарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳар ҳолда чигил қабиласитили у даврдаги қўшни диалектлар тилини умумлаштириш учун асос бўларлик имкониятга эга бўлган эди. У бир шаҳар ҳалқи билан иккинчи шаҳар ҳалқи орасида, ўлка ва қишлоқ ҳалқлари орасида кучайган турли муносабатларда бирлаштирувчи роль ўйнай бошлаган эди.

«Қутадғу билик» ана шу чигил қабилалари тили асосида ёзилган. Юсуф Хос хожиб бу асари билан ана шу тилдаги умумийликни яна мустаҳкамлади. Масалан, у даврда қабилалар тилида фарқли талаффуз қилинадиган ва турлича ёзилган сўзлар талаффузида ва имлосида бир хиллик яратди. Чунончи ёғоч, уят каби бир қанча сўзлар у давр қабилалари тилида бир неча хил талаффуз қилиниб, бир неча хил ёзилар эди. Бу асар ана шу хил сўзларниң имлосида ҳам, талаффузида ҳам бирлик юзага келтиришга хизмат қилди. Бу асар у давр тилида бўлган турли хил морфологик ва грамматик хусусиятларни яна янги сўзларда қўллаб, бу ҳодисаларни тилда маълум грамматик ва морфологик қоидалар сифатида танитишга ва буни умумлаштиришга хизмат қилди. Масалан,-чи аффиксини олайлик. Бу аффикс XI аср тилида отларга қўшилиб, от ясалишида (кенг миқёсда) актив аффикс сифатида қўлланар эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий буни алоҳида аффикс сифатида кўрсатмаган, унинг айрим сўзларга берган изоҳидан -чи аффиксини касбни англатувчи аффикс деб тушунгани маълум:

أَمُّ الْعِلاجُ وَمِنْهُ يُقَالُ لِلْمُعَالِجِ أَمْجَيْ
Таржимаси: «Эм — даво, дори демакдир, шунинг учун даволовчи эмчи дейилади».

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига кўра, бу аффикс у даврда ёлғиз касб англатувчи аффикс вазифасидагина ишлатилган. Ҳолбуки у кенгроқ маънода, яъни фақат касб, ҳунар эгаси маъносидагина эмас, балки бирмунча кенгроқ функцияда қўлланган. Лекин Маҳмуд Кошғарий бу қарашга қўшилмаганлигини ёзган. *تَيْمِحِيَ الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسْمَوْنَ تَاجِرُ الْخِمْرِ تَمْ وَالْأَوَّلُ أَمْجَيْ*
(Девон, III т., 99- бет).

Таржимаси: «Тимчи ичимлик тайёрловчи демакдир. Баъзи одамлар бу сўзни ичимлик сотувчи маъносида ишлатадилар. Биринчи маъно тўғридир. Чунки -чи аффикси фақат касб-ҳунар эгаси маъносинигина англатади, холос».

Кўринадиги, Маҳмуд Кошғарий -чи аффикснинг маъноси ўша таъриди анча кенгайганини ҳисобга олиб етмаган. Ҳақиқатда у таърир тилида бунга мисоллар кўп эди. Уларни қўйидагича кўрсантиш мумкин:

1. -чи аффикси сифатларга қўшилиб, алоҳида қилиқлилик мазмунини англаатган:

«Ўзун+чи+г узунёдан йироқ тут, соқин»¹. Гапни чўзадиган ёзма одам маъносида қўлланган узун+чиғ сўзи ана шу -чи аффикси билан ясалган исмдир.

2. Бирор касб-ҳунар эгаси маъносини англаатган:

«Темурчи, тоғочи, ўтукчи, сучи,
Чоғирчи, подачи ё ўқчи, ёчи»².

3. Бирор мансаб, даражани билдиради: ағичи — идишчи, ошхона бошлиги; битикчи — котиб, секретарь.

«Ағичи удуғ бўлса, иш ўртамаз»³
«Идишчи боши кўр ўшандоғ керак»⁴
«Битикчи керак ўз қамуғ хат билди»⁵.

XI аср тилида феълдан от ясовчи аффиксларнинг яна бирни -ғу, -ку аффиксларидир. Лекин булар кўпинча-ғу ҳолида учрайди. Шунинг учун Маҳмуд Кошғарий фақат -ғу формасини кўрсатган.

Бу аффикс ҳақида Маҳмуд Кошғарий шундай ёзали:

غورف يدخل في الأفعال على بُشَّةِ الْأَمْرِ فَيَكُونُ الْكَلْمَةُ اسْمُ الْمَكَانِ أَوِ الرَّمَانِ
أَوَ الْأَنَّةِ يُقَالُ مِنْهُ بِرْغُوْرْ آئِ وَقْتُ النَّهَابِ تُرْغُوْرْ آئِ مَكَانُ الْأَقَامَةِ.

Таржимаси: «-ғу аффикси феъл ўзакларига қўшилиб, жой, вақт ва қурол отларини ясади: борғу ер — борар жой, турғу ер — турар жой каби».

Кўринадики, Маҳмуд Кошғарийнинг бу таърифида -гу аффикснинг функцияси анча тор. Шу билан бирга, бу изоҳла Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилдаги сифатдошларни исм деб берган. Чуники Маҳмуд Кошғарий феъл ва ёрдамчи сўзлардан бошқа ҳамма сўзларни ҳам отлар туркумига киритган. Бизнинг текиниришларимиз, Кутадғу биликдаги тил фактлари XI аср тилида -гу аффикснинг функцияси анча кенг эканини кўрсатади.

XI аср ёзма ёдгорликларида бу аффикс билан ясалган сўзларнинг функция ва маъносига кўра уларни қўйидагича кўрсантиш мумкин:

¹ «Кутадғу биллик», В. В. Радлов нашри, 1910, 446-бет.

² Шу асар, 284-бет.

³ Шу асар, 242-бет.

⁴ Шу асар, 255-бет.

⁵ Шу асар, 242-бет.

⁶ Девону луготит-турк, III т. 158-бет.

1. Қеласи замон сифатдоши вазифасида:

«От тушоғу бўлди»⁶ — от тушовланадиган, от оёғига тушовсоладиган вақт бўлди. «От бўшуғу бўлди»⁷ — отни арқондан бўшлатадиган вақт бўлди.

«Ош ичку чиқардим, едирди кўруб»⁸ (ичиладиган).

«Егу, кийгу, мингу от айғир сулук»⁹ (ейиладиган, кийиладиган, миниладиган).

2. Феълга қўшилиб улардан абстракт от ясади: Егу — сийиш, ичку — ичиш каби;

«Эди терс турур бу ош ичку, егу»¹⁰. Бу овқатни ейиш, ичиш потўғридирир.

«Қатиғ орзулади сени кўргуга»¹¹,

«Мени залчи этди ўқиб элткуга»¹².

3. Феъл ўзагига қўшилиб, зарурлик мазмунида қўлланар эди: «Яна борғу эрса боройни ўзум»¹³ — Агар яна бориш керак бўлса, ўзим борай.

«Қотилғу, қорилғу, улашгу керак»¹⁴. «Надак қилғу айғил кенгаш бер менга»¹⁵.

4. Феъл ўзагига қўшилиб, миқдор мазмунини англаатар эди: «Эгин бутқу казим қорин тўйғу ош»¹⁶ — Эгним битарлик кийим, қорним тўярлик овқат.

Бу мисрада битку — битарлик, тўйғу — тўярлик мазмунида маълум миқдор маъносини билдиради.

5. Бу аффикс орқали ясалган от ўзакдан англашилган ишни бажарувчи маъносини англаатади: Кутатғу — қут+ат+ғу; қут — баҳт, атғу — берувчи, қутадғу кутадғу) — баҳт берувчи, баҳтлантирувчи маъносидадир. Қанағу — қанатувчи, ништар.

6. Қурол номини англаатади: супургу — супурги, тирагу — тирагович, козоку — ўт кавлайдиган асбоб — косов, буқофу — ўриларни бўғадиган сиртмоқ.

Демак, «Кутадғу биллик» асари сўз ясовчи аффикслар функциясининг тилда стилистик кенгайиб боришига тўлиқ ва аниқ намуналар берган, бу усулни ривожлантирган ва тилда бу ҳолатни пухта системага тушириш учун катта хизмат қилган.

Бу асар тилда кўпгина стилистик янгиликлар яратди:

⁶ «Девону луготит турк», 393-бет.

⁷ «Кутадғу биллик», 426-бет.

⁸ Шу асар, 390-бет.

⁹ Уша асар, 216-бет.

¹⁰ Уша асар, 297-бет.

¹¹ Уша асар, 260-бет.

¹² Уша асар, 244-бет.

¹³ Уша асар, 379-бет.

¹⁴ Уша асар, 355-бет.

¹⁵ Уша асар, 297-бет.

1. Синонимларни ёнма-ён қўллаш билан:

«Бу қул-тунг от адғир бу ер-сув ҳамуқ
Товар — нанг барин қил узунгга улук».

2. Икки сўзни ёнма-ён қўллаш йўли билан жуфт от ясалиб, бу икки сўз ўз мазмунидан бошқа абстракт маънони ифодалайди. Масалан, ўғил-қиз сўзини зурриёт маъносига; сарой-қарши сўзини иморат, ускуна, мол-мулк маъносига; от-устом сўзини мол-ҳол ва олтин-кумуш маъносига; куч-қувват сўзини имконият маъносига; тун-кун сўзини сутка маъносига; йил-ой сўзини доим маъносига қўллаган.

Мисоллар:

«Сарой-қарши, ер-сув санинг бирла йўқ»,
«От-устом қиз-ғлон санинг бир йўқ»¹⁷,
«Бу куч-қувват ишлат илик ишига»¹⁸,
«Удин ётма тун-кун иши қил анинг»¹⁹,
«Йўрикли киши йўлда қолмас йил-ой»²⁰.

Сийрак бўлса ҳам, бу асарда лексик-синтактик асосда от ясаллиши наਮуналари берилади:

«Улугдан керакдир кичикка салом»²¹.

Бу мисрада қўлланган улуғ, кичик сифатлари лексик-синтактик асосда отга кўчган.

«Қолди ёвуз уюқ кўриб эвни йиқор».

Бу мисолдаги келаси замон феъли йиқор бажарувчи от функциясидадир.

«Бу ҳолиғ кўрардии манинг бу кўзум».

Бу мисрада кўрар феъли абстракт от — *кўришга* айланган.

Айниқса бу асар синонимларни қўллашда ва янги синонимлар ишлатишида тилда муайян стилистик система юзага келишига ҳам асос бўлди. Масалан, XI асрга қадар олим сўзи маъносига асосан билка сўзигина қўлланниб келинган бўлса, бу асарда шу билан бирга *биликлик*, *үқушлуғ*, *олим* сўzlари ҳам қўллана бошлади:

«Неку тер эшиткил тожик билкаси,
Биликлик кишинлар кишинси бўлур,
Үқушлуғ кишидан кишилик келур.

Ориғин тила, борча ичку, егы.
Көрин тўйгучча е комуғ ели, иши».

¹⁷ «Қутадгу биллик», 486-бет.

¹⁸ Шу асар, 488-бет.

¹⁹ Шу асар, 507-бет.

²⁰ Шу асар, 402-бет.

²¹ Шу асар, 428-бет.

Хуллас, бу асар XI аср қабилавий тилларни бирлаштиришга, у тилини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиди. Бу асар тили пухта системага тушган адабий тил сифатида ҳаммани эргаштирувчи асос за наਮуна бўлди. Албатта, ҳар хил фарқларда бирлик юзага келиши узоқ вақтни талаб қиласи. Турли хил адабий ва илмий асарлар жонли тиллардаги кучли алоқа таъсирида юзага келади. Лекин бу асар маълум масалаларда умумийлик яратди ва маълум масалаларга умумийлик яратиш учун замин ҳозирлади.

Бундан ташқари, «Қутадгу биллик» ўз даврининг юксак бадний асари сифатида ҳам бениҳоят мухим ҳужжат. Чунки у энг эски адабий асар наムунаси сифатида сўнгги босқичлардаги ёзувчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, сўнгги давр ёзувчилари ундан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгти давр ёзувчилари асарларida учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик образлар, рамзли ишоралар, шеъриятга хос услугуб ва иборалар ва ҳатто айрим номлар каби бир қанча масалаларнинг моҳиятини очишга ҳам ёрдам берувчи бениҳоят мухим асардир.

XI Асрнинг улуғ тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий

XI асрда бир шаҳар билан иккичи шаҳар халқлари, бир қабила билан иккичи қабила аъзолари ўртасига алоқа ва муносадатлар кучаяди, бироқ тилда хилма-хиллик ҳукмрон эди. Тилда мавжуд бўлган хилма-хилликларга барҳам бериш, тилда маълум нормалар яратиш каби улуғ ва гоят шарафли ишга эҳтиёж туғилади. Ана шу талабга жавобан Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луготит турк» асарини ёзди.

* * *

Урта Осиё халқларининг атоқли фарзанди Маҳмуд Кошғарий XI асрда яшаб ижод этиди. Унинг бебаҳо «Девону луготит турк» асари у давр маданий ҳаётидаги тарихида алоҳида саҳифа очди. Унинг асари ўз даври учун бениҳоят катта воқеа бўлгани каби, туркология фани соҳасига ҳам биринчи наムуна бўлди. Маҳмуд Кошғарий туркология фанининг дастлабки устоди бўлди, туркологиянинг маҳсус фан сифатида ривожланишига асос солди. Шунинг учун ҳам у аллақачонлар жаҳон миқёсида буюқ олим сифатида танилди. Туркологлар, тарихчилар, адабиётшунослар, археологлар ҳануз унга улуғ устод сифатида чуқур ҳурмат билан қараб ёндашадилар, унга асосланадилар.

Афсуски, бу улуғ олимнинг мухим асари ҳанузгача жамоатчилик назаридан четда қолиб келган ва жилдий ўрганилмагандир.

Бу ҳол «Девону луготит турк» асари ҳақида баъзи тутуруқсиз фикрлар тарқалишига ва асар автори шаънига айрим бўхтонларнинг юзага келишига ҳам сабабчи бўлган. Баъзилар Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларни арабчалаштириб, бузган десалар, баъзи бирорлар, асар арабчадан таржима қилинган, деб масъулиятсиэлик билан Маҳмуд Кошғарий ва унинг асарига туҳмат қўлганлар. Масалан: немис туркологи Бергштрессер девонини 850 қўлганлар. Шунинг учун биз дастлаб улуғ олим Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти ҳақидаги мулоҳазаларимизни айтишни мувофиқ топдик.

Маҳмуд Кошғарийнинг тўлиқ исми: Маҳмуд Ибнулҳусайн иби Мухаммадил Кошғарийдир. Унинг бобоси Қашғарда туғилган бўлса ҳам, асосан Баласоғунда ҳаёт кечирди. Унинг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам, девон ёзилган вақтларда (1068 йилда) ишча ёшларга боргани аниқдир. Чунки девон устида у узоқ йиллар ишлади, дастлаб у кўп йиллар юртма-юрт кезиб материал тўплади, Юқори Чиидан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияни бирма-бир кезиб чиқди ва бу катта территорияда яшаган уруғлар, қабилалар, халқларнинг ўзини, уларнинг касб-корларини, турар жойларини, нуфузларини аниқлади ва уларнинг тилларини синчилаб ўрганди. Натижада у шунча катта территорияда яшаган барча қабилаларни ва уларнинг тилларини жуда пухта ва муқаммал аниқлашга муваффақ бўлди. Ҳатто у ҳар бир сўзларнинг қайси қабилага тегишли эканини, сўзларнинг қадимги ва ҳозирги вариантларини, сўзларнинг маъно ва шаклларига доир хусусиятларини, сўзлар талафузида қабилалар орасидаги мослилк ва фарқларни ҳар томонлама аниқлаб чиқди ва ниҳоят тартибга солди. Шундай узоқ ва чидамли меҳнат натижасида у ўзининг «Девону луготит турк» деб аталган бебаҳо асарини яратди. Унинг бундан олдин ёзган *جواهر النحو في لغات الترك* — «Жавоҳирун-наҳви филуғотиттурки — туркий тилларнинг наҳв қоидалари» деган асари ҳам бор эди. Афсуски, бу асар бизга етиб келмаган, бу асар яна ҳам мураккаброқ эди, у асар яна ҳам кўпроқ вақтни олган эди, шунинг учун Маҳмуд Кошғарий девонининг охирида: «Бу китоб умримнинг охирига етказди», — деб ёзади. Мана шуларнинг ҳаммаси девон ёзилган вақтларда Маҳмуд Кошғарий-

²² Востоковедческий литературный журнал, т. 24, стр. 154.

унинг анча ёшларга борганидан, кексалигидан, унинг XI аср бошларидан туғилганини тахминлаш мумкинлигидан дарак беради.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг боболарини сўз бошидаги «а»ни «ҳа» қилиб сўзловчи қабилалардан деб кўрсатган. Бу кўрсатма унинг қайси қабиладан эканини аниқлаб бермаса ҳам, унинг жуда илгариги даврлардан шу территорияда катта ўрин тутган бир қабила фарзанди эканини жуда аниқ кўрсатиб беради. Чунки қадимги ёзма ёдгорликларнинг тил фактларига кўра ҳам, ҳозирги тил фактларига кўра ҳам бу хил тил хусусиятига эга бўлган қабилалар жуда кўпчиликни ташкил қиласди. Бу қабила девон ёзилган даврга нисбатан борган сари кенг ўрин олган ўзбек қабилаларининг биридир. Навоий даврида ёзилган вақтда у қабила тилида асосан «а»ни «ҳа» қилиш кўринган бўлса, Навоий даврида «ў»ни «хў» қилиш «о»ни «ҳо» қилиш ва «у»ни «ху» қилишгача кенгайланлиги Навоий асарларида аниқ кўринади. Ўл — ҳўл, ўкуз — ҳўкуз, овиц — ҳовиҷ, улкар-хулкар каби. Ҳозир булар Қорақалпогистон АССР ва Курамада, Фарғонанинг айрим районларида, Қорабулоқ ва бошқа жойларда яшайдилар. Маҳмуд Кошғарий ана шу қабилалар фарзандидир.

Маҳмуд Кошғарийнинг қаёрда, қачон ва қанча ўқигани ҳақида аниқ мәълумот йўқ. Туркий тиллар соҳасида биринчи марта қоидалар яраттан, етук олим Маҳмуд Кошғарий, ҳеч шубҳасиз, ўз даврининг энг юқори мәълумотли олим ва фозилларидан эди. У араб тили, араб адабиётини, форс адабиётини жуда асосли ҳгаллаган эди. У фоят принципли, тақлиддан узоқ, масалани фактлар асосида ҳар томонлама пухта ўрганиб иш қилувчи алоҳида шахс эди. У илмга, хусусан тил илмига қаттиқ эҳтирос қўйган олим эди. Унинг девон ёзиш устидаги хатти ҳаракатлари шуни исботлайди. У ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқладим. Мен бу ишларни тил билмаганиligим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мутахассисларидан, хуш фаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларida уста найзадорларидан эдим («Девону луготит турк», I т., 9-бет). Шунинг ўзи ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг иш тартиби нечоғлик пухталигини, ўз ишида пухта илмий метод қўллаганини, тил фактларига тўғри ёндашганини, ишга ўта кетган ҳарислигини, эҳтиёткорлигини, ўз даврининг улуғ тилшуноси эканини яқзол кўрсатувчи фактдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг узоқ вақтлар юртма-юрт кезиб тўплаган матерналлари унга, биринчидан, ўша давр тилини ҳар то-

монлама ёритишига имконият түгдирган бўлса, иккичидан, бу усул билан бор тил фактлари ососида пухта илмий хуносалар чиқаришга ҳам йўл очди. У материаллар Маҳмуд Кошгариға, у давр тилининг фонетикасини, лексикасини, морфологиясини, диалектологиясини жуда пухта ва тўла илмий асосда изоҳлаб беришига асос бўлди. Маҳмуд Кошгарий ўзининг иш методи билан ҳам намуна бўларлик оригинал олим эди. Девонда берилган изоҳларга кўра у асарни ишлашга киришидан бошлаб қандай тамомлаш ва қандай усул қўллаш ва бошқа масалалар ҳақида узоқ фикр юритди ва иш усулини пухта планлаштириди. Шунинг учун ҳам у давр учун бениҳоят улуғ ва мураккаб ҳисобланган бу катта асарни ўз вақтида охирига етказишига муваффақ бўлди. Ахир у даврда луғатчилик соҳаси янги масала эди. Луғат тўплаш, сўзларни изоҳлаш, зарур ўринларга мисоллар топиш, алиф-бे тартибига солиш ва бошқа луғатчиликка доир яна кўп ишларниң ҳаммаси янги иш эди. Ана шуларниң ҳаммасини унинг бир ўзи бошлади ва кутилгандан ортиқ даражада сифатли қилиб тамомлади. Бунда унинг иш бошидаги пухта илани ва ўз олдига қўйган вазифани қунт билан ишлаши, унда бўлган зўр лингвистик истеъдод(дид) катта ёрдам берди.

Асар ёзиш устида тузган планига мувофиқ у дастлаб кўп йиллар юртма-юрт юриб ҳалқ оғзидан луғатлар тўплади. Сўнг уларни ўзига хос бир усулда тартибга солди ва ниҳоит уларни керагича изоҳлаб, керакли мисоллар билан таъминлади. Бу хил иш усули унга луғатларни изоҳлаш ишини осонлатиш, сўзларни тўла илмий асосда тўғри изоҳлашга ёрдам бериши билан бир қаторда, асарга у яна кўп янги масалалар ортиришга, асар мундарижасини яна ҳам турли лингвистик қондалар билан бойитишга имконият туғдирди. Натижада Маҳмуд Кошгарий йирик лексиколог сифатида у давр тилининг бутун лексик хусусиятларини аниқлашга муваффақ бўлди. Унинг асарида омоним ва синонимлар, антоним ва метатезалар, сўзларда тўлиқ ва қисқа вариантилик, диалектал лексика ва бошқа кўпгина лексик хусусиятларни мартаба лексиканинг мустақил бўлимлари сифатида изоҳлаб берилди. Унинг асарида бу масалалар махсус бўлимлар сифатида изоҳланмаган. Чунки луғат китобида бу хил масалаларни алоҳида изоҳлаш қондага хилоф эди. Лекин Маҳмуд Кошгариининг сўзларни изоҳлашда тутган пухта илмий методи йўл-йўлакай бўлса ҳам, бу бўлимларни махсус бўлим ҳолида ифодалаб бера олигинидан дарак беради. Масалан, девонда ун, тўрт каби жула кўни сўзлар кўни матноли омонимлар экани, табиб маъносига эмчи, ўточи каби тенг қўллашувчи кўпгина синоним сўзларни кўрсанлигига ишорат қилиши, бу қондага туркӣ тилда ҳам бор-

У сўнгайни изоҳланада ҳам ўзига хос алоҳида маҳорат кўр-

санада. Ҳеч ким тоғонидан чагари изоҳланмаган сўзларга биринчи марта изоҳлар берни, шубҳасиз, энча қийни ва оғир эди. Легин бу кийинчаликни Маҳмуд Кошгарий тугал ҳал қилиди. У сўзчарни изоҳланада зарур қонуниятларни мукаммал эгаллаган мухаласине каби вазифани тўла-тўқис бажарди. У ҳар бир сўз устида узоқни ва махсус кузатни олиб борган мутахассислар таърифи сингарни аниқ ва тўлиқ изоҳларидан сўзлар магносииниғ истеъмол ўрни кенгайиб бориши, абстрактланиш масалаларни, ҳатто унинг сўзлар ҳақидаги изоҳлари қанчалик қўлийлиги ёки дастлабки гипотеза экани, бу масала устида у сўзлардаги бошқа тилшунос олимлариниғ мулоҳазалари ва бозиганин ҳам очиб берилган. Маҳмуд Кошгарий айрим сўзларни изоҳлар экан, баъзан менинг текширишимча шундай, деб курсанга, баъзан бу ҳақда ҳамма олимлар иттифоқ, деб уқтирали. Баъзан буни мен ўз кўзим билан кўрдим, деб изоҳлайди ва сўнгин мени шундай таҳмин қиласман, деб ҳалол арз қиласми. Асарни Маҳмуд Кошгарий ўша давр луғат составида маъжуд ҳамма сўзларни, ҳар хил сўз туркумларини, сўзларда шакл ва мазмунга тонир ҳар қандай ҳолисаларни ўз даври титиқунослигига ишборни жуда пухта ва илмий асосда изоҳлаб берди. Сўзлар этикологиеси ҳақида, сўз ясалини ҳақида ва ҳар хил сўз туркуми ясавини аффикслар ҳақида биринчи марта у қондалар тузди. Уз бартига бу масалаларни йўл-йўлакай кўрсантиб борди. Маҳмуд Кошгариининг сўзлар устидаги узоқ текширишлари ўнга ҳар бир сўзиниғ этимологияси, сўзда айрим даврларда юзага келган фонетик ва семантик ўзгаришлар, у ёки бу сўз талаффузида қабиғатлар тилилари фарқ ва бошқалар ҳаммаси аён ва равшан бўлганни эди. У ўз асарида сўзларниғ маъносини изоҳлар экан, сўзчарни бўлган турли-туман хусусиятларни ҳам изоҳлаб беришни тарур топди ва йўл-йўлакай сўзларниғ ҳар хил хусусиятларини турсати борди. Лекин бу хил масалалар кўп вақт олар ва кўп урин галаб қиласми эди. Ҳатто бу хил масалаларни бир қисми изоҳларни қондалар тузишин ҳам талаб қилувчи катта бир иш эди. Қолбуки, бу хил ишларга асар структураси ҳам, вақт ҳам йўл боримас эди. Маҳмуд Кошгарий қулай, ихчам йўл асосида катта қонуниятларни тушунтириш усулини қўллади. Масалан, у сўлоқ сўнин қўйилдагича изоҳлайди: Сўлоқ: талоқ, қора жигар. Бу сўз ғаничоқлар луғатидир. Бу сўздаги с ҳарфи т ҳарфи ўрнига алланганидир. Арабча طست و سلسه сўзларидаги каби, бу сўзчариниғ асли طست و سلسه дир. Бу ерда арабчага ўхшашликни курсанга, баъзилар ўйлабканча туркӣ сўзларни арабчага ўхшашлиги омас, балки бу фонетик қондага араб тили ҳарслекларидан ишланганлигига ишорат қилиши, бу қондага туркӣ тилда ҳам бор-

лигини уқтириш, бу хусусият тилда мұхим қонунлардан эканидан хабардор қилишdir. Бу усулни у күпгина масалаларда, қофия ва вазн масалаларда, грамматик хусусиятлар ва мақолларда ҳам құллади. Шу билан ҳам у ўз асарида тил хусусиятига доирекүп масалаларни қиёсий усул билан ихчам ибораларга сиғдиришга имконият топди. Унинг асарида от, сифат, сөн, олмош, феъл, равишдошлар, ҳатто у давр тилидаги күмакчи ва боғловчилар, үндөв ва тақлидий сўзлар ўз ифодасини топди. Асарда сўз турларининг ҳар бири жуда бой фактлар асосида биринчи мартақоидаги олинди. Ҳатто у сўзлар маъноси ҳақида ҳам лингвистикада анча кейин аниқланган хусусиятларни ўша даврдаәк ўтага қўйди. Сўзларга янги маъно юклаш йўли билан ҳам янги сўзлар ясалишини кўрсатиши шу хил янгиликларданadir. Унинг кўрсатишича, янги сўз тилда ёлғиз аффикслар қўшиш, сўзларни бир-бираига бириттириш йўли билангина ясалмай, яна кўп усуллар билан ҳам ясалар эди. Улардан бири сўзга янги маъно юклаш усули эди. Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича, сўзларга янги маъно юклаш усули қўйидагича эди:

1. Сўзларни зид, қарама-қарши маънода қўллаш билан ҳам янги сўз ҳосил бўлади. Масалан, сучик сўзи олдин ширинликка-гина қўлланыб, сўнг аччиғ таъмлик ичкиликка қўлланиси шунга мисолдир. У кўр сўзини ҳам ана шундай зиддият асосида юзага келган, деб уқтиради.

2. Бутун ўрнида бўлак, бўлак ўрнида бутун қўллаш асосида янги сўз пайдо бўлади. Сабан сўзи илгари қўш ва омочларнинг ҳаммаси маъносига қўлланган бўлса, бу сўз сўнг фақат омочга хосланиб қолиши шундайдир.

3. Сўзлар пайдо бўлиш ўрнига кўра янги маъно англатади, масалан, киши аъзоси маъносидаги ўпка сўзи сўнг аччиғ, ғазаб маъносига қўллаши бошлиши шунга мисолдир. Емгир маъносига булат ва осмон сўзини қўллаш ҳам сўзлар пайдо бўлган ўрни асосида янги маънога кўчиб, янги сўз ясалишини кўрсатувчи мисолдир. Уғузлар қий-гўнгни оғил дейишлари ҳам, боз сўзи ўрнида соч сўзини қўллаши ҳам шундай. Сўзда янги маъно масаласида Маҳмуд Кошғарий қарашларини бу ерда тўла равишда кўрсатиш ўринли эмасдир. Үнда сўзларнинг кўчма маънолари ҳам кенг изоҳланган. Қиз сўзини қиймат маъносига қўллашни мажозий деб кўрсатган. Туғмоқ сўзи илгари фақат одамга нисбатан қўлланар эди. Сўнг бу сўз ҳайвонларга нисбатан ҳам қўлланана бошлаган. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий воқеанинг юзага келишидаги ўшашлик муносабати билан сўзни истиора усулида қўллаш деб уқтирган.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида сўзга жуда кенг ўрин берди. Уша даврда ҳалқ оғзида қўлланган ҳамма сўзларни тўп-

лади ва уларнинг ҳар қандай жанрларда қандай қўлланисини зўр чидам билан пухта аниқлади. Сўзларга доир ҳар қандай хусусиятни ўз даври тилшуносиги савиясига нисбатан анча кенг ва чукур, мукаммал ифодалаб берди. Шунин ҳам айтиш керакки, у йирим лексик хусусиятларда ўша давр тилшуносигига хос хатоларга ҳам йўл қўйди. Масалан, лексик бойлиқда катта ўрин туғуни қўшни тиллардан кирган сўзларни у манфий ҳодиса деб фаради. Шунинг учун у хил сўзларни ўз асарида беришдан тортиди. Лекин шунин ҳам айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарийнинг чегдан кирган сўзлар устидаги қараши иккى хил эди: 1) турмушга кирган асбоб, ашёлар воситаси билан кирган сўзлар. Турли хил хитой, ҳинд, рус кийимлари номлари, овқатлар номи, дорилар номлари. Буларни у зарур ва фойдали деб ҳисоблади. Шунинг учун бу хил сўзларни ўз асарида мукаммал изоҳлаб борди. 2) тилда бўлган сўзлар ўрнида бошқа сўз қўллаш. Буни у заарли ҳисоблади. Масалан, кўзаж ва қумғон сўзлари бўлгани ҳолда ўгузларнинг форсча офтова сўзини қўллашлари каби ҳолларни у қаттиқ қоралади.

Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг йирик фонетика олими эди. У ўз асарида фонетикани махсус бўлим сифатида изоҳламаган. Чунки асар структураси уни талаб қилмаган. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг зарур ўринларда йўл-йўлакай берган фонетик уқтиришларида у давр тили фонетикаси анча кенг изоҳланган. «Денону луготит турк» устидаги кузатишларимизга кўра, Маҳмуд Кошғарий ҳар бир товуш устидаги махсус текшириш олиб борди ва шолда бўлган ҳар бир товушни тўла илмий асосда ўрганди. Тонутиларнинг комбинация натижасидаги мавқеларини, физиологияни ва акустик ҳолатларини аниқлаб чиқди. Унинг бу соҳадаги чидами мөхнати, бир тарафдан, жуда кўп сўзлар этимологиясини фонетик қонунлар орқали пухта илмий асосда аниқлашга имконият яратган бўлса, иккинчидан, ўша давр тилшуносигига фонетикага хос кўпгина янгиликларни очишга, бу соҳага бир қанча янгиликлар қўшишга, фонетикани бир қанча янги қоидалар билан бойитишга имконият яратди. Товуш ва ҳарфлар муносабатини биринчи марта у аниқлади ва у давр ёзувида мавжуд ҳарфлар жонли тил товушларини ифодалашдан ожиз эканлигини очиб берди ва биринчи марта ёзуvdаги ана шу камчиликни тўлдириш учун бир қанча янги белгилар тайинлади. У ёзади: «Туркий тиллар ёзувида қўлланувчи ҳарфлар ўн саккизтадир. Ҳолбуки тилларни товушлар ўн саккизта эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф этишмайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйип ёзилади» («Денону луготит турк», I т., 7—8-бет).

Маҳмуд Кошгариининг асарида унлилар системаси, унлиларда кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалик, унлилир масаласида қабилалар тилига хос хусусиятлар ва утарда төвғи келиш ҳодисаси ва бошқалар кенг ёритилгандири. У ёзади: «Еёч сўзини кенг унли билан ҳам, тор унли билан ҳам қўллаш мумкин». (I т., 76-бет). Бизда ҳозир ҳам бу сўз ана шундай икки вариандага кўлланади. Тўр — уйининг тўри, тўр — балиқ овлайдиган тўр. (II т., 87-бет). Уй сўзини тор унли билан ҳам, кенг унли билан ҳам қўллаш мумкин. Аран — эрлар, Аран (чўзиқ а билан) — отхона. (I т., 73-бет). Қурғи ҳам мумкин, қурғи ҳам мумкин. (I т., 18-бет).

Девонда ундошлар системаси, солда ундошлар, комбинатор ундошлар, ундошларда жарагланиш ва жарагиззлик хусусияти, икки ундошнинг қатор келиши, ундошларнинг артикуляция асосидаги ҳолатлари, айрим қўшни тиллардан кирған ундошлар кенг изоҳлаб берилган. Маҳмуд Кошгари ёзади: «Туркий тиллар сўзларидаги товушларда торлик, кенглик, қатиқлик, юмиюқлик, икки ундошининг қатор келини ҳолатлари бор (қаранг: Девон, I т., 10-бет).

... Бу тилда бурун товуши келган сўзлар ўринга кўра ж ҳарфи билан биринкиб келади, биринж, бешинж дегандаги каби ёки «н» «г» билан биринкиб келади минг, юнг дегандаги каби. (II т., 262-бет) ... ж товуши ҳинд халқи билан аралашини натижасида тилга кирған товушлар (қаранг: Девон, I т., 9-бет).

Маҳмуд Кошгари тия фактлари устида уасқ ва чидамили текшириш натижасида тилда ҳарф тушини, алманиниш, сингни каби қонда борлигини биринчи марта аниқлайди, бу масалаларга қондалар тузди ва ўз асарида, ўрни келганди, бу хусусиятларни кўрсата борди. Тида фонетик қондалар тия тараққиётни қондасига мувофиқ турли ўзгаришларга учраган сўзлар тарихини ўрганиши, сўз этимологиясини аниқлашда бениҳоят мухимлар. Масалан, ҳўплаб ичмоқ маъносидаги сўзининг Кўқон шовасидатина ҳўпитмоқ --- чўмилмоқ сўзида қолганини кўрамиз, холос, Шу ҳолда бу сўзининг этимологиясини товуши ўзгариши қондаси асосидагина аниқлаш мумкин. «Девону луготит туре»да ўлмоқ сўзининг икки маъноси бўлгани изоҳланган: I— ўлмоқ (II т., 143-бет.) 2— ичмоқ (II т., 87-бет.) Лекин бу сўзининг иккичи маъноси истеъмолдан чиқсан. Кўпдан бизда факат биринчи маънодагина кўлланади. Бу сўзининг иккичи маъноси фақат ҳўпламоқ, ҳўпитмоқ сўзларидагина сақланиб қолган, демак, ҳўпламоқ сўзининг асли ўлламакдир. Бизгача сўз олдига бир ҳарф ортирилган формада ўзгариб етиб келган.

Фикр қитмоқ маъносидаги ўлламоқ сўзининг ўзаги ўй бўлиб, «ла» аффикси қўшилиб феъл ясалганди. Демак, ўй -- фикр, хаёл

маъносига қўлланган деб тахмин қилишга тўғри келади. Ҳолбук, бу қараш тўғри эмасдир. «Девону луготит турк»да бу сўз уч ерда: I т., 50-бет, 55-бет, 129-бетларда учрайди. Ҳар ерда қазилди ер, ер ўй, тураг жой маъносидагина изоҳланган. Уя сўзи ҳам ана шу ўзакдан ясалган. Бу сўзининг бу маъносига фикр, хаёл маъносидан тамом бошқадир. Демак, фикр, хаёл маъносидаги сўзининг ўзаги ўй эмас, бошқа бир сўз бўлиб, у ҳарф алманиш ҳодисасига учраб, бизга ўзгариб етиб келгандир. Бу сўзининг асли ўй эмас, ақл, фикр, хаёл маъносидаги ўгдир. Бизга ҳарф алманиш қондасига мувофиқ ҳарф ўзгариб етиб келган. Бу хил мисоллар жуда кўп. Масалан, ҳозир Тошкентда чиройлик сўзининг синоними сифатида қўлланувчи кўхлук сўзининг ўзаги юзаки қараганда кўх сўзига лик қўшилиб ясалган деб тахминлаш мумкин. Лелида бундай тахминлаш хатодир. Бунинг асли кўркли бўлиб бу сўз бир неча хил фонетик ўзгаришлар билан ўзлашган:

I. Бу сўзда ўзбек тилида мавжуд бўлган товуш тушини фонетик қондасига мувофиқ р ҳарфи тушган, «р» ҳарфининг тушини ўзбек тилида кенг тарқалган ҳодисадир. -лар аффиксидан барг, чарм сўзларидан р тушини ҳаммага маълум.

2. к ҳарфи ҳ га алмашган. «к»нинг «ҳ»га алманиниши ҳам ўзбек тилида кенг тарқалган. Сўзларнинг этимологиясини аниқланиш жуда кўп қабилалар сўзларини қиёсий асосда текшириш Маҳмуд Кошгариига фонетик ҳодисаларнинг тилда тутган алоҳида мухим маъкенини аниқлаб берди. У бу хусусиятни синчиклаб ҳизанди ва биринчи марта бу ҳақда ўзига хос қондалар яратди. Фонетикани биринчи марта у мустақил илм сифатида изоҳлашга яхши солди. У тузган фонетик қондалар бизгача бўлган шунчак ўзбек мулдатда қайта-қайта ишланса ҳам, кўплари ҳамон ўшандай сақланиб келиши таҳсинга сазовордир. Масалан, у ассимиляция ҳақида шундай ёзган эди: «д» ҳарфи п, т, ч, к ҳарфларига қўшилганда ўша товушига сингиб «т» га айланади: топти, етти, очти, ёки каби» («Девону луготит турк», II т., 28-бет.)

Бу фонетик хусусият ҳозирги ўзбек тили дарслекларида ҳам шундай кўреатилади.

Маҳмуд Кошгари ўз даврининг улуғ диалектологи эди. У ўша даврининг бениҳоят мураккаб вазиятдаги қабилаларни ва уларнинг тилларини мукаммал аниқлаб чиқди. Маълумки, XI акрда Ўрта Осиёда яшовчи қабилалар ҳам, уларнинг тиллари ҳам у давр тузуми шаронтига мувофиқ анча мураккаб вазият олган эди. Йигариларда кам нуфузли бўлган қабилалар йириклишган, оғизи қабилалар бир-бирлари билан бирикишган, янги-янги қабилалар пайдо бўла бошлаган эди.

Илгарироқ бошчиллик қилган айрим қабилалар вақт ўтиши билан ўзларнинг бошдаги мавқеларини йўқотиб, янгидан маъму-

риятга кўтарилган қабилаларга тобе бўлиб қолган бўлсалар, бошқа мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган кичик нуфузни қабилалар ҳам ўсиб, униб йирик қабилалар қаторига кўчган эди.

Маҳмуд Кошғарий қабилалар масаласига алоҳида аҳамият берди. Бу тўғрида у маҳсус илмий текшириш олиб борди. Ҳар бир шаҳарни ва ҳар бир қишлоқни бошдан-оёқ бирин-кетин тартиб билан систематик ўрганди. Натижада у шунча мураккаб қабилаларни ҳам, уларнинг тил хусусиятларини ҳам, илгарилардан шу ерларда ўсиб-унганиларни ҳам, сўнг келиб жойлашганларни ҳам, ҳатто ҳар қабилани ташкил этган сонсиз-саноқсиз уруғларни ҳам мукаммал аниқлаб чиқди ва уларнинг турар жойларини, жуғрофий мавқеларини белгилади ва ўша давр савиясига мос тўла илмий асосда ҳарита тузди. Уларнинг ёнма-ён турнешларини қўйидагича кўрсатади: Рум яқинидаги қабила бажанак, сўнг қипчоқ, сўнг ўғуз, сўнг ямоқ, сўнг бошғирт, сўнг басмил, сўнг кой, сўнг ябоку, сўнг татар, сўнг қирғиз—булар Чин яқинида, Рум ёнидан Чинга қадар чўзилган қабилалардир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, сўнг иғроқ, сўнг жоруҳ, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой Чин шаҳридадир. У ҳатто бу қабилаларни ташкил этган уруғларни ҳам аниқлаб чиқди. Лекин уларнинг ҳаммасини ўз асарида кўрсатишга зарурат кўрмади. У ёзади: «Ҳар бир қабиланинг беҳисоб кўп уруғлари бордир, лекин мен ўз асаримда уларнинг ҳаммасини баён қилмадим, фақат ўғуз қабиласининг уруғларини ва уларнинг чорваларга қўллайдиган тамғаларинигина намуна сифатида кўрсатиш билан чекландим» (Девон, I том, 27-бет).

Маҳмуд Кошғарий қабилаларни тарихий асосда ёритди. Илгариларда катта ўрин тутиб, XI асрда эргашувчи қабилалар ҳолига тушган қарлуқлар, тангутлар, басмил ва бошқалар ҳам девонда кенг изоҳланди. Урхун ёдгорликларидан маълум бўлишича, бу қабилалар IX—X асрларда илғор роль ўйнаган эдилар. Лекин XI асрларда булар ўзларининг у мавқеларини йўқотиб, бошқа қабилаларга сингиган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳатто илгарилар бу ерларга келиб жойлашиб қолган бошқа ҳалқ тоифаларини ҳам синчилаб ўрганди. У тубутлар ҳақида шундай маълумот беради: «Тубутлар турк диёрида яшовчи бир қавм: Кийик-Мушки (кийикнинг киндигидан кесиб олиб ҳозирланадиган атир) тубутлarda бўлади. Тубутлар бир жиноят қилиб, Ямандан қочиб, дengiz йўли билан Чинга бориб ўринашиб қолган, бола-чақа қилиб урчиган, Бани собит авлодларидир. Ҳозир улар бир минг беш юз парсаҳ ерда яшайдилар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур, жануб томони Хинд дengизидир. Улар ўз тилларини йўқотиб, туркий тилни ўзлаштирган бўлсалар ҳам, ҳануз уларнинг сўзларида ўз тилларига мослаштириш фар-

ки сезилиб туради. Чунончи, онани «ума» дейдилар, отани «аба» дейдилар». Бу қабилалар лексикаси ҳақидаги бу маълумотлар тилшунносларга ва уларнинг тарихий жиҳатдан улар қайси тилга яқинлигини очиб беришда катта аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий айрим шеваларгагина хос бўлган тил ҳодисаларини ҳам, қўпчилик қабилаларнинг умумлашган тил хусусиятларини ҳам ўз асарида изчил равишда кўрсатиб берди. Бу хил маълумотлар Ўрта Осиё ҳалқлари тилларининг, шу жумладан, ўзбек тилининг ташкил топишида асос бўлган қабилаларни аниқлаш учун ёрдам берувчи бениҳоят муҳим материал бўлиб хизмат қилади. Ҳатто ўнинг асарида қабилалар тилида сўз ясалиш масаласи ҳам тўла ёритилди. У тил фактлари асосида қабилаларниң бир-бирига бўлгани муносабатини кўрсатди ва ниҳоят у даврдаги иқтисодий, ижтимоий шароитлар асосида қабилаларнинг бир-бирлари билан биринча бошлиши натижасида юзага келган бошланғич ҳалқ тили намуналарини ҳам яққол ифодалаб берди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татар ва бошқа ҳалқларнинг қадимги қабилаларини ва бу ҳалқларнинг қадимги содда тилларининг намуналарини мукаммал ишоҳлаб берди. Бу ҳалқлар девон материаллари асосида ўзларининг тиллари ҳақида қабила тили асосида тараққий этиб, камолга стигишини аниқлай оладилар. У ўзининг қамтарона «Лугатлар тўплами» деган асарида у даврнинг мукаммал диалектологиясини яратиб берди.

Бу бўлим ҳозирги Ўрта Осиё ҳалқлари тарихи учун, шу жумладан, ўзбек ҳалқи тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Чунки қабила масаласи тарихий категориядир. Унинг боши ибтидоий жамият формаси — уруғчилик даврига бориб тақалса, охири жамиятда юзага келган тараққиёт натижасида ташкил топган ҳалқ ва миллат билан боғланади. Шунинг учун қабила масаласи ҳалқ ва миллат тарихи билан чамбарчас боғланади ва ҳалқ тарихини аниқлашда муҳим асос бўлади. Лекин қабила масаласи ҳанча муҳим бўлса, шунча мураккаб ва қийиндир. Қабила масаласи ҳақида айрим тарихий асарлар чалкашликларга, баъзи тарихий асарлар кўпол хатоларга йўл қўйди. Айниқса Ўрта Осиё ҳалқларининг қадимги қабилалари айрим тарихий асарларда кўпол расмийда бузиб берилгандир.

Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар ҳақидаги маълумотлари ана шундай чалкашликларга хотима бериш, Ўрта Осиё ҳалқлари тарихи, шу жумладан, ўзбек ҳалқи тарихи ва ўзбек тили тарихи чиши аниқлаш қийин бўлган масалаларни аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Афсуски, у қабилалар изоҳида айрим аниқсизликларга ўзм йўл қўйди. Унинг изоҳларида айрим қабилалар баъзан бир чил бўлиб қолсалар, баъзан улар фарқли қабилалар каби изоҳ-

линишлар. Шула кург яқинлиги асосида юзага келган қабилалар ёки ижтимоий изорентлар натижасида яқинлашган қабилалар изоҳида ҳам аниқсанзлик бор. Айнича бу ҳақда унинг ўз хуросалари ўзи изоҳлаган фактлардан ажралиб қолиши каби ҳоллар бу ҳақда яна ҳам жиддийроқ текширишин талаб қиласди.

Маҳмуд Кошгарий шунчак кенг территорияда яшаган қабила ва ҳалқлар тилини, улар тилларидаги фарқ ва бирликни, айрилини ва яқинлик каби бениҳоят оғир масалаларни аниқлади. Уларнинг тиллари ҳақида мукаммал асар юратди. Бу билан у туркӣ тиллар тарихида, туркология илмида, туркология тарихида юксак ўрин олди. Шу билан бирга Маҳмуд Кошгарий ўз асаринда тил назарияси масаласида ҳам биринчи олимдир. Тилшуннослик илмидаги энг қийин масалалардан бўлган тилнинг келиб чиқиши, сўз туркумларининг қай бири олдин пайдо бўлганлиги, иккى тиллар масаласи, чет тиллар таъсири масаласи каби қатор соғ назарий масалаларга ҳам тўхталди. Иккинчи хил айтганда, тил назарияси соҳасида ҳам назариётчи олимлар қаторидан ўрин олишга сазовор бўлди. Шуни ҳам айтиш керакки, бу масалаларда у, албатта, ўша лавр савиясига мос фикр юритди. Марксистик нуқтани назардан уларга айрим эътиrozлар қилиш, қўнгина тузатишлар киритиш мумкин бўлса ҳам, бу масалаларда дастлабки мулоҳазалар унинг шарафига ондидир.

Девондаги тил фактлари ёлғиз XI асрларига онд бўлмай, улар яча ҳам қадимиги даврлар тилидан ҳам камунадир. Чунки Маҳмуд Кошгарий тил фактларига тарихий асосда ёндашади. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беринши асосий вазифа қилиб қўяли. Унинг ўз сўзи билан айтганда, у бу асарини тилининг қадимги ҳолини ўрганувчаларга наровонлик хисматини қўлувчи қўзанма, кейиниги даврдаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қисқи қилиб фойдаланишлари ва керакли илмий хуросаларни чиқарга олишларига мос кўнирик қўлмоқчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз асаринда тил фактларининг ўша даврга хос хусусиятларини ҳам, аввалги ҳолатини ҳам, қадимиги даврлардан бошлаб китоб ёзилган давргача юзага келган ўзгаришларни ҳам изоҳлаб беради. Бу жиҳатдан девон тилининг жуда қадимиги тарихини, уруғчилик даври тилини очиб берниш аҳамиятига ҳам эга бўлган бениҳоят мұҳим манбадир.

Маҳмуд Кошгарий ёлғиз тилишуннослигини эмас, шу билан бирга у улуғ адабиётчи, тарихчи ва бошқа кўп фанлардан хабардор бўлган ўз даврининг йирик фан арбоби эди. Унинг бизгача етиб келган ноёб асари «Девону луготит турк» бизга уни мана шундай улуғ олим сифатида танитади.

Маҳмуд Кошгарий XI асрда яшаб ижод этди. Маҳмуд Кошгарий билан бизнинг орамизини 9 асрлик ғоят чўзиқ бир муддат

бўйради. Бироқ унинг ўз даврида ҳалқка қўлган чидамли хизмати уни бизга яқинлаштиради. Имсонларнинг меҳнати, олимларсине илмий фаолияти кўкларга кўтарнилган советлар даври унга шикафли ўрин беради. Унинг илмий мероси Улуг Октябрь қўёши таъида тенг ҳуқуқ билан тараққий қилаётган Урта Осиё ҳалқлари тарихини ўрганишда бебаҳо дурдона бўлиб хисмат қиласди.

XI асрнинг қимматли ёзма ёдгорлиги «Девону луготит турк»

XI асрда бир ҳанча илмий, тарихий асарлар яратилган бўлса ҳам, бу асарларнинг кўплари бизга етиб келмаган. Беруний асарлари ва Ибнул Асир, Журжи Зайдон ва бошқа тарихий асарлар у давргача бўлган кўнгина ноёб асарларни Халифа Кутайба ғарблардан топтириб ёндиртирганидан дарак берадилар. Акад. С. Н. Толстов у даврларда Кутайба ҳар бир ёзув билган кишини чарлик қўлган, деб ёзади. Шунинг учун у асарларнинг кўплари онга етиб келмаган. У даврдан бизга саломат етиб келган асарларининг бирни «Девону луготит турк»dir.

Бу асар катта ҳажмлик уч томдан ибратдир. Асар автори Маҳмуд Кошгарий изоҳидан маълум бўлишича, ҳар уч том 469 тилчаша (ҳижрый) ёзилшиб биттан. У шундай ёзади: «Нок йили сарклярнинг ўн иккى йиля номларнинг биринди. Бу китобнинг солиги йили нок йили эди»²³. Асарнинг ёзилшиб биттан йили аниқ бўлса ҳам, асар устида қаича бақт ишлабини ҳақида бирор маънусига ўқ. Асарнинг катталиги, кўп қиррали экани, унда жуда китоб илмий масалалар кўйлиги бу ҳақда автор 15 йил ишлагани юзаси ривоятнинг тўғри бўлишига шубҳа қолдирмайди.

Бизга девоннинг биргина қўллэзмаси етиб келган. Қўллэзма I йилмбулда сақланади. Қўллэзма ҳақида бунгача даярлик тўлиқ шаклумот берилмаган. Шунинг учун биз қўллэзма ҳақида бирор фикр айтольмаймиз. Қўллэзманни кўчириувчи котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқий маълумотига кўра, у қўллэзма асар автори Маҳмуд Кошгарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирилгандир.

Лекин қўллэзма бизда йўқлиги учун биз ўз таржимамизда («Девон таржимасида») Истамбулда босилган босма нусха асосини иш кўрдик. Босма нусха катта ҳажмли уч томликдир.

I том—436 бет, II том—294 бет, III том—333 бет. I—II томни ҳижрый ҳисобида 1233 йилда, III том 1335 йилда босилгандир. Бу қимматли асарни бостириш қавчалик мұҳим бўлса, бу шакда у ягона нусханинг бутун хусусиятларини тўла бериш, зарур ўринларин изоҳлаш ва ишҳоят эҳтиёткорлик билан иш олиб бо-

²³ «Девону луготит турк», III т., 116-бет.

риш шунча мұхим ва зарур әди. Лекин босма нусхада бу асосий қонда унтутилган. Биз ўз таржимамызни Басим Аталай нусхасыга солишириб катта фойда олдик. Мундарижасынга күра девонни иккى асосий бўлимга айриш мумкин:

1. Муқаддима

2. Луғат қисми.

Муқаддимада автор турк тилининг аҳамияти ва хусусиятлари, ўз олдига қўйган мақсади, асарнинг тузилиш тартиби, қўлланилган ёзув, феъллардан ясалган исмлар, сўзларнинг тузилиши ва ўзгариши, зикр қилинмаган сифатлар, масдарлар ҳақида, турк табакалари ва қабилалари ҳақида қисқача изоҳ беради.

Луғат бўлимида автор у даврда истеъмолда бўлган ҳамма сўзларни қамрашга иштилган ва уларни етарли даражада илмий, тарихий нуқтани назардан кенг ва тўлиқ ёритган. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзига кўра, у ўзининг бу асарида ўша даврда истеъмолдан чиққан сўзларнигина тушириб қолдирган. «Мен деаонда ишни ихчамлаштириш мақсадида тилда қўлланиб турувчи сўзларнинга бердим. Истеъмолдан чиққанларини қолдирдим». (I том, 5-бет). Маҳмуд Кошғарий девонда архаик сўзлар намунасини ҳам кўрсатиб, уларнинг жуда кўп эканини уқтиради. Бу эса девонда изоҳланган тил жуда қадимий эканлигидан дарак беради.

Сўз шаклларини шунча узоқ муддатга етказишда Маҳмуд Кошғарий тутган алоҳида тартибининг аҳамияти каттадир. Бу тартиб асосида қўллэзма зааррланган, ўзгарган тақдирда ҳам қайси сўз қандай бошланиши, ўртада, охирида қай ҳарф борлиги ва бошқаларни аниқлаш осондир. Эҳтимол, Маҳмуд Кошғарийнинг бу тартибни қўллашда кузатган мақсади ҳам шудир.

Девонда сўзлар иккита (исм, феъл)га айриб кўрсатилади. Олдин исмлар, сўнгра феъллар берилади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин ҳамза (у, о, а,) ҳарфлари билан бошланадиган сўзлар, кейин махсус алифбе тартибida ҹ (б), ҹ (т) ва бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. Девонда оз ҳарфли сўзлар олдин, кўп ҳарфли сўзлар кейин берилади. Маҳмуд Кошғарий энг кам ҳарфли исм иккى ҳарфли, энг кўп ҳарфли исм етти ҳарфли деб тахмин қиласи.

Марксизм-ленинизм таълимотида ёзма ёдгорликлар жуда ўқори ўрин тутади. Марксизм тилга идеалистик асосда ёндашувчи, уни азалий, ирқий ёки табиий ҳодиса, деб кўрсатувчиларнинг идеалистик қарашларини фош қиласи ва тилларни узоқ даврлар давомида жамият аъзоларининг иштироки билан, жамиятдаги тараққиёт билан боғлиқ ўсиб ривожланган тарихий категория деб қарайди. Шунинг учун марксизм таълимотида тилнинг тарихини, жамият тарихини ўрганишда ва унинг қадимги ҳолини аниқлаши-

да бирдан-бир асосий ҳужжат ҳисобланган ёзма ёдгорликларининг аҳамияти бениҳоят каттадир. Чунки тил турмуш билан боғли, турмуш талабларига мувофиқ ўсиб такомиллашувчи ижтимоий ҳодисадир. Шунинг учун тил ҳар бир даврда ҳам жамият аъзоларининг ўзаро алоқаси учун хизмат қилиш воситаси бўлади.

Тилларининг қадимги даврларида юзага келган ўзига хос даврий янгиликлар ўша давр ёзма ёдгорликларида сақланиб қолгандир. Ҳозирги ўзбек тили бу куннинггина маҳсули эмас, балки маълум бир тарихий босқичда қадим юзага келган бошланғич, содда тилнинг ўзгарган, такомиллашган ҳолидир. У бунгача фонетика, лексика, морфология ва бошқа соҳаларда катта ўзгариш ва тараққиёт этапларини кечирган. Ана шу ўзгариш ва тараққиёт йўлларини ва унинг қадимги аҳволи қандай бўлганини, у вақтдан бошлаб тилда қандай янгиликлар юзага келганини, уларнинг нимадан иборат эканини илгариги ёзилган ёдгорликлар устида қиёсий асосда текшириш ҳал қиласи. Тил тарихини ўрганиш, тилда юзага келган ўзгаришлар, айни вақтда ҳалқ тарихи учун ҳам асос бўлади. Чунки тилда юзага келган янгилик, жамиятда юзага келган тараққиёт ва ўзгариш билан боғли майдонга келади.

Ўрта Осиё ҳалқлари тарихида бениҳоят мұхим манба бўлган бу асар соддача луғат деб машҳур бўлган эсада, аслида бу ёлғиз у давр тилидаги сўзларни изоҳловчи луғат китобигина эмас, балки шу билан бирга ўша даврда бутуғ Ўрта Осиё доирасида, яъни Юқори Чиндан бошлаб бутун Моварооннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта територияда яшовчи уруғлар, қабилалар, ҳалқларни ва улар тилларини ва у давр тилнинг фонетикаси, морфологияси ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ва у давр тилидаги ҳар хил адабий жанрлардан намуналар берувчи нодир филологик асардир. Шунинг учун бу асар Ўрта Осиё ҳалқлари тарихини ёритиш учун, хусусан, тил тарихини ўрганиш учун бениҳоят мұхим асардир.

Айниқса девонда қабилалар ҳақидаги маълумот жуда мұхим. Қабила масаласи у даврда айниқса анча мураккаб әди. Мамлакат идорасида юз берувчи тез-тез ўзгариш ва алмашишлар билан боғлиқ қабилалар ўрни тез-тез алмашар, янги қабилалар пайдо бўлар, бирорлар кўчар, бирорлар келар әди. Ҳатто бу ҳодисаларни ўз кўзлари билан кўриб турган ўша давр кишилари ҳам фарқ қиласа олмас эдилар.

Маҳмуд Кошғарий ёзади: «Чинга қадар чўзилган Жайхун қирғоқларида яшовчиларни ўғузлар чигил, деб атайдилар. Бу хатодир. Бу ерларда ёлғиз чигиллар эмас, кўпгина қабилалар яшайдилар»²⁴. Қабилалар масаласи чигаллигини, ўша даврда

²⁴ «Девону луготит турк», III т., 333-бет.

²⁵ «Девону луготит турк», I т., 330-бет.

яшаб турғанлар ҳам чалкашганин күрсатуучи бу хил фактлар күпдір. Лекин бу ҳолисаларни әйтибор билан күзатыб берган Махмуд Коштарий бу чигал масалаларни мұкаммал анықтайды олған заң үдерін зарур үрінларда ўз асарыда изохлаб берған.

Маҳмуд Кошгари маълумотига кўра, XI аср бошларида етти қабила бирлашмасини англатувчи этник термин сифатида «Арғу» термини қўлланар эди. Маҳмуд Кошгарийнинг қабилалар устидаги чукур текширишлари уига бу территорияда яшовчи қабилаларнинг узоқ тарихи ҳақида пухта илмий хуносалар чиқаришга замин яратди. Маҳмуд Кошгарий ўз асарида бу территорияда яшовчи қабилалардан, тил фактларига кўра, қайбири эски қабила эканини, қайсилари кейин вужудга келганликларини, қайси қабилаларнинг тилларини нуқсанли ёки тўғрилигини, айрим қабилалар тилида юзага келган камчилик сабабларини, қўшини халқлар билан муносабатларининг тилга таъсипи масалаларини, у ёки бу қабилалаги ёзув тарихини, шаҳарликлар тилларини, ҳатто қайси шаҳар халқлари неча тида сўзлашишларигача мукаммал кўрсатиб беришга муваффақ бўлди. Шу билан бирга у қайси қабилалар бирбирига яқин-узоқлигини турли тил фактлари асосида кенг ёритди.

Маҳмуд Кошгариининг у даврдаги қабилалар ҳаётини синчилаб ўрганиши, бир тарафдан, асарда у давр қабилалари тилларини пухта ёритишга хизмат қылган бўлса, иккинчидан, ҳалқтарихининг дастлабки босқичида алоҳида ўрин тутган қабилалар тарихини аниқлашда ҳам бениҳоят мұхим маңба бўлиб қолди.

Маълумки, қабилалар масаласида тарихий асарларниң маълумотларини илмий жиҳатдан түғри деб ҳисоблаш қийин. Масалан, анча мавхур тарихий асарлардан ҳисобланувчи Рашидиддин асарида ўғуз қабиласи қўйидагича изоҳланган: «Қорахошининг хотинидан бир ўғил туғилди. У уч кечакуидуз онасини эммали. Ҳар кеча ул ўғлони онасининг тушига кирниб айтур эди: «Э она, мусулмон бўлгил, агар бўлмасанг, сенинг эмчагиниги эммасман... Ўғлон бир ёшга етди. Қорахон улут тўй қилди. Бекларига айтди: мунга от қўярепиз. Беклар жавоб бермасдан бурун ўғлон айтди: менинг отим ўғуз туур. Бир яшар ўғлонининг гапирганидан ўтирганлар таажжуб этдилар»²⁶.

Үгүзлар ҳақидағи бу маълумоттнинг ҳақиқатта хилоф экани, бу асар авторининг Қорахон давлати үзи билан тугамай, үғлига ҳам үтиши зарурлыгини, унинг суполаси доим ҳукмрон бўлишини оммага ташвиқот қилиш ва шу ғояни улар онгига сингдиришга иштилинидан боинча нареа эмаслиги ҳар кимга равшан. Шу билан автор Үгуз кабиласи ҳақидағи тарихни бузуб кўрсатган. Асарда,

бир тарафдан, қабилалар тўла кўрсатилмаса, иккинчидан, бошқа қабилалар: уйғур, қаңғли, қипчоқ, қарлуқ ва бошқалар ҳақида изоҳларда ҳам автор худди шундай ҳукмрон синф манфаати нуқтаи назардан ёндашган, қабилалар тарихини бузиб кўрсатган. Шунинг учун ҳалқ тарихини, айниқса тил тарихини ўрганишда тарихчи ва тилшунослар тарихий асарларга танқидий қарашлари, моддий фактларни ўрганишлари ва уларга асосланишлари лозим бўлади. Демак, қабилалар ҳақида тарихий асарлардаги маълумот қаноатлантирийди. Ахир ўғузларни ҳамма қабилаларнинг отаси деб талқин этишининг хато эканлиги ҳаммага равшан. Маҳмуд Кошгари ҳам ўғузни қабилаларнинг отаси деб кўрсатади. Лекин ҳамма қабилаларнинг эмас, маълум группа қабилаларнинг отаси леб тўғри изоҳлайди. У группага кирадиган қабилалар орасидаги барча муносабатларни бой тил фактлари асосида изоҳлаб беради. Ҳатто у ўз асарида бу группага кирадиган қабилаларнинг тилларидаги яқинлик ёки узоқлик фактлари асосида уларнинг тарихий кечирмаларини, булар орасидаги муносабат қадимги ёки сўнгги ҳодиса эканини очиб берувчи асосларга ҳам кенг ўрин берган. Тарихий асарларда ўғузларга нишбатан берилган қабилаларнинг катта бир қисмини Маҳмуд Кошгари иккинчи бир группага киритади ва ўзининг бу классификацияси улар тилларида мавжуд фарқларга асосланганини махсус бир бўлимда кенг изоҳлаб беради. Демак, девон маълумотлари ёлғиз тил тарихи учунгина эмас, шу билан бирга ҳалқ тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Бу ерда акад. В. В. Виноградовнинг Ўзбекистон тарихидаги камчиликлар ҳақида изоҳларини келтириш ўринилдири. Академик Н. В. Виноградов қабила тилларини ўрганиш ишини ёлғиз тилчичар учунгина эмас, шу билан бирга тарихчилар, археологлар, этнографларнинг ҳам асосий вазифаси деб кўрсатади. Ўрта Осиё ҳалқлари тарихида юз берган камчиликлар, тарихчилар бу тоҷонига ўтиббор бермаганларидан келган деб, шундай ёзади: «Ўрта Осиё ҳалқлари ва Ўрта Осиё маданиятининг келиб чиқишни ротишида юз берган хато: кўпчилик тарихчилар қабилалар, ҳалқлар, миллатлар келиб чиқишни ёритмасликларидадир»²⁵.

Ўзбек халқи тарихидаги хато қарашни дастлаб проф. А. П. Якубовский фош қилди. У ёзади: «Ўзоқ вақт давомида ҳатто ҳозир ҳам тўла барҳам берилмаган қараш, яъни ўзбек халқининг тарихи XV асрда Ўрта Осиёга киришга уринган ва факат XVI асрнинг тоғлидагина Шайбонийхон раҳбарлигида уни тўла забт этган кўчманичи ўзбеклардан бошланади деган фикр ҳукм сурли. Афеуски, бу қараш кейинги вақтларда чиққан СССР тарихи дарслениклари таҳаммумлайдар»²⁸.

²⁶ Карап: Рашнанд-чин, Сборник летописей, т. II., стр. 81, 1862 г. Ташкент.

²⁷ Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951 г., 35-бет.

²⁶ К вопросу об этногенезе узб. народа. Изд. УзФАН ССР, 1941, стр. 3.

Ўзбек халқи тарихи ҳақидаги бу хил хато қарашилар ўзбек тарихига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айрим туркологлар тил тарихига тил фактларини пухта текшириш асосида ёндашмай, юзаки ёндашилар, баъзан айрим тархий асарлардаги уйдирмалар асосида иш олиб бордилар. Улар бу усуладаги ишлари билан ёзма ёдгорликларни ўрганиш ишига футур етказдилар, ёзма ёдгорликларнинг халқ тарихини аниқлашда тутган муҳим ўрнига халал етказдилар. Шу билан тил тарихи соҳасида ҳам турли чалкашниклар юзага келишига сабабчи бўлдилар. Бу масалада акад. В. В. Радловнинг XI асрнинг қимматли ёдгорлиги «Қутадғу билик» достони ҳақидаги ишини мисолга олиш мумкин.

«Қутадғу билик» ҳақидаги дастлабки иш қадимги туркий тилларни яхши билган академик В. В. Радлов номи билан боғлиқдир. Акад. В. В. Радлов бу катта ҳажмли асарни бошдан оёқ немис тилига таржима қилди. Лекин у бу асарни уйғурчага нисбат берди ва бу асар устидаги ишида асарни уйғурчалаштиришга, уйғур тили элементларини бўртдириб беришга уринди. Бу қўпол хато тезда танқидга учради. Акад. Томсен В. В. Радлов ишида йўл қўйилган хатоларни қаттиқ танқид қилди. Айниқса асарда зўрма-зўраки уйғурлаштиришдаги илмга ҳилоф хатоларни фонетик қонунлар, вазн ва қофия қоидалари асосида мукаммал кўрсатиб берди.

Натижада акад. В. В. Радлов ўз хатосига тан берди. Асарнинг сўнгсўз қисмидаёқ ўз хатосини иқрор қилиб изоҳ ёзди. В. В. Радловнинг ўз сўзи билан айтганда: бу асарни уйғурчага нисбат беришда у асарнинг тил фактлари устидаги текширишларига асосланмай, балки илгарилар шу ерларда топилган асарларга ўхшатиб тахминлаш билан хато қилганига узр баён қилди. (Қаранг: Дас Қутадқу блек, 551-бет).

Проф. С. К. Малов чигатой тилига оид бир қанча ёзма ёдгорликларни изоҳлар экан, «Қутадғу билик»ни уйғурча эмас, уйғур ҳарфи билан ёзилган энг эски чигатой тили ёдгорлиги деб кўрсатади: «Уйғур ёзуви ёдгорликлари соҳасидаги қадимдан туркологлар қўлида бир қанча ёдгорликлар бор... қатъий қилиб айтганда, улар уйғур тилида ёзилган эмас. Улар фақат уйғур ҳарфлари билан ёзилган Ўрта Осиё чигатой тили ёдгорликлари ҳисобланади. Бунга... турк—мусулмон адабиётининг энг қадимги ёдгорлиги «Қутадғу билик» ҳам киради»²⁹.

Булар ҳаммаси ёзма ёдгорликлар пухта ўрганилмаганини, шунинг учун ҳам ўзбек тили тарихида бир қанча чалкашниклар ҳукмрон-эканини исботлайди.

²⁹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 96—97-бетлар.

Девонда цитата ўрнида келтирилган мақола ва адабий парчалар қадимги адабий жанрларнинг намунаси сифатида фольклор ва адабиёт тарихи учун беҳад муҳимдир. Үндаги адабий парчалар бир бутун асар ҳолида берилмаган бўлса ҳам, Маҳмуд Кошгариининг бу парчалар изоҳи устидаги кўрсатмалари, у парчалар қандайдир бирор қасида, қўшиқ, достонларнинг бўлими эканидан даюлат беради.

Уларни баҳор севинчлари, жанг садолари, ботирларнинг қўшиқлари, севги туйғулари, таълимий парчалар, табиат тасвири ва бениқа мавзулар остида айрим асарларга бириктириш мумкин.

Девондаги адабий парчалар ва улар ҳақидаги Маҳмуд Кошгари ўқтиришлари, Маҳмуд Кошгариининг адабий асарлар билан ҳам қизиққанини, адабий асарларни ҳам диққат билан ўрганигини исботлайди. Маҳмуд Кошгари девонда йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзан вазн ҳақида, баъзан адабий жанрлар ҳақида, баъзан истиора, ташбиҳ ва бошқа шеърий хусусиятлар ҳақида маълумотлар беради. Бу хил фактлар шеърий асарларга доир қоидалар бошланғич ҳолда бўлса ҳам, ўша даврларда ёқ юзага келганидан дарак беради.

У даврда ўша давр савиясига мос поэтик мактаб вужудга келганди эди. Поэтик талабларга тўла жавоб берарлиқ «Қутадғу билик» асари шуни исбот қиласди. Шу хил фактларга кўра, у даврда яна бошқа бир қанча асарлар ёзилганлигини таҳмин қилиш ҳам, албатта, мумкин. Бу фикрни девондаги айрим парчалар ҳам тасдиқлайди. Девондаги айрим парчалар у даврда бутун ҳаётини илмий, ижодий ишларга бағишлаган, катта асарлар яратган ёзувчилар бўлганидан дарак беради.

Кучанди билагим, ёғуди тилагим,
Тилинди билагим тегриб ангар жартилур.

(Кўп ёзиш натижасида билакларимга оғриқ келди, толди. Энди мақсаддага яқин қолди, дилимда ҳикмат чашмалари очилди, замон мени шу даражага яқинлаштирганда умрим туга ёзди).

Бу хил ёзувчилар бир қанча асарлар ёзганликларига шубҳа йўқ. Бироқ улар бизга етиб келмаган. Демак, айрим шахсларнинг қадим даврларга оид адабий асарларининг бизга етиб келмаганини Ўрта Осиё ҳалқларининг маданий қолоқлигидан, деб изоҳлилари бутунлай туҳматдир.

Маълумки, ирқий назария вакиллари, Ўрта Осиё ҳалқларининг қадимги маданиятинигина эмас, балки бу ҳалқлардан етишган олимларга ҳам шубҳа билан ёндашганлар. Машҳур «Тархи Комил» асарининг автори Ибнул Асир Ўрта Осиё ҳалқларидан стишган улуғ фалакиёт олими Қутулмишнинг ўз даврининг тенгсиз

олими эканига ҳайрон қолиб шундай ёзди: «Фалакиёт ва илми нујумга ягона олим Қутулмишнинг туркий халқларидан экани ҳайрон қоларлик ҳолдир». («Тарихи Комил», 10-том, 14-бет, 1844 йил, Миср нашри).

Ҳеч шубҳасиз, у даврларда бир қанча асарлар ёзилган, лекин улар бизга етиб келмаган.

Академик С. П. Толстов ўзининг «Древняя хорезмская цивилизация» номли асарида Беруний асаридан келтирган цитатаси бу масала учун ҳам ғоят муҳимдир: Қутайба хоразмилклардан ёзув билган кишиларнинг, улар асарларини сақлаган кишиларнинг бирортасини қолдирмай хароб қилди, йўқотиб юборди. Маданий ёдгорликларни хароб қилишда Қутайбанинг ваҳшиёна ҳаракатларини тасвирловчи бу хил фактларни жуда кўп тарихий асарларда учратамиз. Вали Амр бинни ос Урта Осиё шаҳарларини эгаллагач, бу ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида халифа Умарга бўйруқ беради. Ҳар ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида ҳар хил маълумотлар Иқдул Фарид, Мизонул ҳақ, Журжи Зайдон ва бошқа асарларда кўпдир. Демак, Урта Осиё халқларининг маданий ёдгорликларининг етиб келмаслик сирини шулардан ўрганиш зарур.

Шуни ҳам айтиш керакки, девонда берилган адабий парчалар ёлғиз XI аср адабиётидангина намуна бўлмай, шу билан бирга уларнинг катта бир қисми жуда узоқ ўтмиш даврлар маҳсулидир.

Масалан, девондаги ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ ўтмишга доир парчалардир. Тарихий маълумотларга кўра ябоқу қабиласининг бошлиғи Арслон текинининг узоқ ўтмиши маълум. Бу парчаларни Қултегин обидаларидаги ябоқу ва басмилларга нисбат бериш ҳам мумкин. Девонда берилган табиат тасвири ҳақидаги парчалар, севги ҳақидаги рубоийларнинг катта бир қисми яна ҳам узоқ ўтмишга доир парчалардир. Бу жиҳатдан девондаги парчалар адабий ҳаракатнинг жуда узоқ тарихини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатлардир.

«Девону луготит турк»да йўл-йўлакай берилган географик маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида шунча кенг ва катта территорияда ўша даврда бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқлардан, дengiz ва кўллардан, уларнинг тарихидан, жуғрофий мавқеидан, уларда яшовчи халқлардан, ҳатто баъзан унда бор ҳайвон ва ўсимликлардан ҳам анча кенг маълумот беради. Бу жиҳатдан асарнинг қиймати бениҳоят улуғ ва тенгсиздир.

«Девону луготит турк»нинг ўзбек тилига муносабати масаласи

Бу асарнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати масаласига келганда, дастлаб шуни айтиш керакки, ўзбек тили уни яратган ўзбек халқи каби жуда узоқ муддат давомида турли ҳолларни кечиргандир. Ўзбек халқининг узоқ вақтлар кечирган оғир ҳаёт шаронти унинг ўзини ҳам, унинг тилини ҳам унтуилар даражага етказди. Айниқса ўзбек тили XIV асрнинг охирларида жуда аянчли ҳолга тушди. Бу давр тилини қайта тиклашда улуғ ёзувчи Навоийнинг хизмати беҳад улугдир. XV асрнинг гигант олимни ва шоири улуғ устод Абдураҳмон Жомий сўзи билан айтганда, Навоий ўша даврда унтуилар даражага тушган ўзбек тилини қайтадан тирилтириди, янгидан уни дунё саҳнасига кўтариб чиқди.

Суҳанроқи из равнақ афтода буд,
Бакунжиҳавон раҳт биниҳода буд.
Тудоди дигар бора ин обрўй,
Кашиди бажавлонгаҳи гуфту гўй.

Бу соҳада Алишер Навоийнинг таҳсинга сазовор иши ҳаммага равшан. Лекин Навоий даврида юзага келган бурилиш вақтли бир бурилиш бўлди. Тездан ўзбек тили яна турғунликка дуч келди.Faқат Улуғ Октябрь революцияси унга қайта ҳаёт бағишилади. Шонли Коммунистик партия етакчилигига Октябрь революциясидан сўнггина ўзбек халқи тенг ҳуқуқли миллатлар қаторида тикланди. У ҳозир мисли кўрилмаган даражада катта қадамлар билан ўсиб ривожланмоқда. Фан ва техника чўққиларини эгалламоқда. Ўзбек тили тарихи устида ҳам кўпгина ишлар қилинди. Бу ҳақда совет олимлари, тиљшунослар, тарихчилар, археологлар, этнографларнинг хизматлари катта. Ҳақиқатда, ўзбек халқининг тарихини ҳам, ўзбек тили ва унинг тарихини ҳам чинакам илмий асосда ўрганиш Улуғ Октябрь революцияси туфайли большевиклар партияси ва Совет давлатининг яратган имкониятлари туфайли мумкин бўлди. Шу оз фурсатда совет олимлари томонидан бу масалада бир қанча ишлар қилинди. Айниқса ўзбек тили тарихи устида проф. А. К. Боровковнинг хизмати беҳад улугдир. Ўзбек тили тарихида юзага келган бу ҳоллар девон тили билан ҳозирти замон ўзбек тили орасида катта фарқ борлигини кўрсатади. XI аср тил фактларининг ҳозирги тилга муносабатини аниқлаш фонетика, лексика, морфология ва грамматика соҳаларида маҳсус қиёсий иш олиб боришни талаб қиладиган бениҳоят катта ва мураккаб масаладир. Бу иш тиљшунос олимлар томонидан яқин келгусида ҳал этилиши лозим бўлган ғоят актуал проблема ҳисобланади. Биз бу ерда ўз кузатишларимиз тўғрисида умумий мулоҳазаларни айтиш билан чекланамиз. Текширишлар шуни кўр-

сатадики, у давр тили лексикаси ҳозирги ўзбек тили лексикаси га асос бўлган. Девондаги сўзларнинг бир қисми тил тараққиёт қонунларига мувофиқ архаик ҳолга тушган бўлса ҳам, асосий қисми турли ҳолларда ёки бутунлай ўзгаришсиз ва ёки баъзи ўзгаришлар билан бизга етиб келган. Шу орада турмушда қўлланиб келган ва бир қанча янги сўзлар ясалишига манба бўлиб хизмат қилган. Баъзи сўзлар тил тараққиёти қонунларига мувофиқ бениҳоят ўсиб урчиган, бир қисми сийрак учровчи бир ҳолга тушган. Баъзиларининг формаси ўзгарган, баъзиларининг маъноси ўзгарган, баъзилари турмушдан чиқсан.

Девон тили устидаги кузатишларимиз у давр тили морфологик хусусияти: сўз ясалиши, сўз турланиши масалаларида ҳам шундай яқинликни исботлайди. Айниқса у давр тил фактлари жонли тилга жуда мосдир. Масалан, девонда учровчи а, ҳе каби бир қанча ундов сўзлар, эркалаш аффикси «-ки», равиш ясовчи «-ла» аффикси, буйруқ феъли оҳирига қўшилиб, таъкидни англатувчи «-чи» аффикси ва бошқалар бугунги ўзбек адабий тилида учрамайди. Демак, бу хил сўз ва морфологик хусусиятлар ўзбек тилида бўлмаганини деган шубҳа келиб чиқади. Лекин жонли ўзбек тилига, ўзбек тилининг диалектларига кенгроқ солиштирганди, бу хусусиятлар ҳам ҳозирги жонли ўзбек тилида, ўзбек тилининг диалектларida тўла мавжуд экани маълум бўлади. Масалан, «-ла» аффикси қўшиб равиш ясаш «ҳозиргина» маъносига янгила тарзида қўллаш Фарғона водисида ҳозир ҳам кенг учрайди. Узакка «-ки» аффикси қўшиб эркалаш маъносига қўллаш ҳам ҳозирги жонли тилда тўла сақланган: отоқи — отагинам, опоқи—опагинам каби. XI аср ёдгорликларида учровчи «а» ундови у даврда фақат ажабланиш маъносига қўлланган бўлса, у ҳозирги тилда яна ҳам кенг маънода, яъни инкор, ҳайронлик, ажабланиш, афсус маъноларида қўлланади. Феъл ўзагига қўшилиб, таъкид билдирувчи «-чи» аффикси ҳам ҳозирги жонли тилда барқарордир. Борчи — бор, келмачи — келма каби.

У даврда қабилалар тилида фарқли қўлланувчи диалектал хусусиятларнинг ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларida мавжудлиги айниқса диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий айrim сўзларни изоҳлар экан, у сўз талаффузида қабила тилида фарқ борлигини баъзилар бир сўзни а билан, баъзилар шу сўзни е билан талаффуз қилишларини қайд қилган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектларida ҳозир ҳам сақланибгина қолмай, ҳатто кўпгина сўзларда учрайди. Ман—мен, янги—енги, чечак—чачак, санҷти — сенҷти, кама — кема, тагида—тегида, сакратмоқ—секратмоқ, чакмоқ—чекмоқ, чакка—чекка ва бошқалар. Маҳмуд Кошғарий ўша даврда «уй» сўзини кенг ва тор лабланган унлилар билан қабилалар орасида фарқли талаффуз қилганини кўр-

сатган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектлари (Тошкент ва Фарғона)да сақланиб келаётгани ҳаммага равшан. Бу ҳодиса Тошкент ва Фарғона диалектлари ўша даврда ё мавжудлигини ва улар ягона ўзбек халқ тилининг ташкил топишида иштирок этган асосий диалектлардан эканини ҳам очиб беради.

XI аср тили диалектларида сўз бошидаги и билан ий алманиши ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида тўла сақланган. Масалан, «уя» маъносидаги «ин» сўзи «ин» тарзида ҳам «ин» тарзида ҳам қўлланар эди. (I том, 36-бет). Илиғ ҳам йилиғ ҳам бор эди. (I том, 46-бет). Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, бу ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, қайси варианти қайси қабила хусусияти экани ҳам ноаниқ бир ҳолга келган эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, «ий»лаш варианти эски форма бўлиб, «и»лаш янгилик эди. Масалан, у «илиғ» сўзини изоҳлар экан, шундай ёзади: «илиғ» сўзининг асли йилиғ эди. (I том, 46-бет).

Бу хусусият у вақтда кам тарқалган, саноқли сўзлардагина кўринар эди. Кўпчилик сўзлар девонда «и» билан берилган. Ҳозирги тилимизда ҳам бу хусусият тўла сақланган, балки жуда тараққиёт қилган, ҳатто бошқа унлиларга ҳам ёйилгандир. Ҳозиркўп сўзларда ҳар икки вариант билан фарқсиз, тенг қўлланади. Илон—йilon, ироқ—йироқ, ирик—йирик, игирмоқ—йигирмоқ, ип эшмоқ—ип ешмоқ, итмоқ—йтмоқ, утмоқ—ютмоқ ва бошқалар. Бугина эмас, «Девону луготит турк»да изоҳланган яна кўпгина қабилаларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги тилимизда мавжуддир.

Бу фактлар, яъни у давр қабилалар тилида бор хусусиятларнинг бизнинг тилимизга етиб келиши ҳозирги тилимизнинг кўп диалектлилик моҳиятини очиб бериш, ўзбек халқи тилига асос бўлган қабила тилларини аниқлаш, иккинчи хил айтганда, ўзбек тилининг келиб чиқишини ёритиш учун ҳам бениҳоят муҳимдир.

Хуллас, XI аср ёзма ёдгорликлари тил фактларининг асосий қисми ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. Дарров сезилмовчи айрим хусусиятлар ҳам бор. Лекин уларни жиддийроқ текширганда, яъни жонли тил, диалектларга қиёс қилганда улар ҳам ҳозирги тилда ҳамон қаердадир борлиги аниқланади.

Девон таржимаси ва транскрипцияси ҳақида

Биз «Девону луготит турк» таржимасини биздан олдинги иккни олим: Броккељман (девонни немис тилига таржима қилиб, 1928 йилда Лейпцигда нашр этган) ва Басим Аталај (усмонлик тилига таржима қилиб, 1939 йилда Анқарада нашр этган) томонидан қилинган таржималарга солиштирдик. Лекин биз ўз таржимамизда Маҳмуд Кошғарий изоҳларини тўла сақлашга итилдик.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у давр тилининг фақат фонетикаси, морфологияси, лексикаси ва диалектологиясинигина эмас, шулар билан бир қаторда у давр тилининг ёзуви, орфографияси ва орфоэпияси масалаларини ҳам кенг изоҳлаб берган. Лекин асарда қисқа унлилар ҳам, узун унлилар ҳам биргина шакл билан ифодаланган. Жарангли ва жарангсиз товушлар ҳам биргина шаклда берилган. Лекин асарда йўл-йўлакай сўзлар имлоси ва талаффузи ҳақида берилган изоҳлар девондаги сўзларниң ҳар бирини тўғри ёзиш имконини беради. Бу ҳол асарни босмага тайёрлашда маҳсус метод қўллашни талаб қилди. Таржимада шу хусусиятни саклашга ҳаракат қилинди.

1) олдин сұздарнинг ўз шакли күрсатилиб, ёнида унинг транскрипцияси берилди;

II) күйидаги транскрипция белгилари қўлланди:

а—ә; ә—ә;, б—б, в, ф, г, ж, з—з, і—і, ј, қ—қ, қ, л—л, м, н,
и, о, ө, п, р, с, т, ү, ӯ, ф, w, x, һ, ғ, ј, ж, ш, ڻ

III) б билан п ўрнидәгі ноаниқ «ب» шакли учун «ب» шаклинин, к билан г товушлари ўрнида берилған ноаниқ «ك» шакли учун «ك» белгисини, ч билан ж орасидаги ноаниқ «ج» ҳарфи ўрнида «ى» белгиларини күлладык.

IV) Девонда құлланған в билан ф орасидаги талаффузи аниқсиз « ۋ » әрі « w » әрі « w » шаклини құллады.

V) баъзан «д» билан «й» ўрнида алмашиб қўлланган «з» шакли ўрнида «з» белгиси қўлланди.

VI) л ҳарфи учун баъзан л, баъзан й шакли қўлланди.

VII) Маҳмуд Кошгари томонидан з ва ж маҳражлари орасидаги товуш деб кўрсатилган «з» ҳарфи учун «ж» белгиси қўлланди.

VIII) нг диффуз ҳарфи учун «ң» шакли олинди.

Унлилар устида ҳам шу хилда аниқсиз белгилар қўллаш мүмкін эди. Чунки девондаги унлиларни аниқлаш ҳам айрим ундошлар каби қўйин эди. Лекин унлилар масаласида биздан олдин икки таржимон тутган усулга қарши тuriшга журъат қила олмадик. Улар томонидан қўлланган унлилар асосида иш кўрдик. Факат Маҳмуд Кошғарий томонидан аниқ кўрсатилган чўзик || ҳар-

фи ўрнида а; шаклини ортиридик. Китобдан фойдаланувчилар айрим сўзлар имлосидан қаноатланмасалар, ёнидаги арабчасига мувофиқ мурлоҳаза юритишлари мумкин. Араб ёзувига хос диакри-

тик белги (зеру забар)лар қўйишда асосий нусхага асосландик.
Айрим ўринларда ўз мулоҳазаларимизни ҳам айтдик.

Қатор мутахассис ўртоқларнинг ёрдам ва маслаҳатларисиз бу мураккаб ишни бажариш анча оғир бўлур эди. Шунинг учун мен СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровковга, филология фанлари кандидатлари: F. Абдураҳмонов, О. Усмонов, Т. Салимов, X. Комилова, Ж. Тоҷибоев ўртоқларга, айниқса таржимани сатрма-сатр текшириб чиқиб, катта ёрдам кўрсатган етук арабист филология фанлари кандидати У. Каримовга катта миннатдорчилик билдираман. Бу ишнинг нашр этилишида алоҳида ғамхўрлик қилган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти директори филология фанлари кандидати А. Қаюмовга алоҳида миннатдорчилик билдираман.

Асарни нашрға тайёрлашда қунт билан ишлаган тил тарихи секторининг ходимлари: И. Қўчқортоев, Ҳ. Низомов, М. Туробова, Ф. Каримов, Р. Бахтиёрова, шунингдек, Ф. Саломов, С. Низомиддинова ва кўрсаткичлар тузишда алоҳида эътибор билан ишлаган старший илмий ходим филология фанлари кандидати С. Фердоусга, арабча сўзлар устига зеру забарлар қўйишдек ниҳоятда нозик ва мураккаб ишини бажарган филология фанлари кандидати Ҳ. С. Сулаймоновга катта миннатдорчилик билдираман.

С. МУТАЛЛИБОВ,

**ДЕВОНУ ЛҮФОТИТ
ТУРК**

Бисмиллоҳирраҳмонирраҳим

Тұлиқ фазл ва санъат әгаси бўлган тангрига ҳамдлар бўлсин.
У тўғрилик, янгиликни очиқ ва равшан баён қилган қуръонни
Жабраил орқали Муҳаммадга юборди. Замоннинг энг соғлари
касал ва энг бурролари соқов бўлган бир вақтда Муҳаммадга
юқори мишибар берди. Ҳужжатларини юқори тутди. Муҳаммадга ва
барчага пешво бўлган хонадонларига салот¹ ва салом бўлсин.

Энди ҳамду салотдан² сўнг бу камина, Муҳаммад ўғли Ҳу-
сайннинг фарзанди Маҳмуд сўзларини тинглангиз.

Худо давлат қуёшини турклар бурчиди яратди. Фалакни ҳам-
шулар мулкига мослаб айлантириди. Уларни турк деб атади,
мулкка эга қилди, уларни замонамизнинг ҳоқонлари қилиб кў-
тарди. Замон аҳлиниң ихтиёр жиловини шулар қўлига топшири-
ди, халққа бош қилди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди.
Буларга қарашли кишиларни ғолиб қилди. Уларга қарашли киши-
лар мақсадларига етиб, бебошлар ҳалокатидан қутулди. Улар-
нинг [туркларнинг] үқларидан сақланмоқ учун уларнинг ҳатти-
ҳиракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақлли кишига лойиқ ва-
муносибdir. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл—уларнинг
тилларида сўзлашишdir, чунки улар бу тилда сўзлашувчilarга
иҳин қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар-
бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гу-
ноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Ишончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир-
ишончли олимдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайғам-

¹ Салот—мақтov (пайғамбарларга хос мақтov).

² Ҳамду салот—худо ва пайғамбарлар ҳақида мақтov.

барга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмроилиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб (зарур)дир: ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақоза қиласи.

Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқизларнинг (қирғизларнинг) шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, лугатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қўлдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қўлдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунилай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим.

Бу асар абадий ёдгорлик бўлсин деб, худога сифиниб, бу китобни туздим. Китоб „دیوان لغات الترك“ Девону луготит турк“ („Туркий тиллар лугатлари—комуси“) деб аталди.

Буни улуг пайғамбар мартабасидаги ҳошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган саййидимиз ва улуғимиз Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга армуғон ҳиддим. Гангри унга узоқ умр, абадий ҳурмат, баҳту соадатли ҳаёт ато қилсин. Унинг салтанатининг асосларига ҳеч завол етмасин. Унинг фармон доиралари кенггайсин ва юксалсин. Одам ўғиллари унинг мўл қарами билан юлдузлар сингари юксак мартабага эришсинглар. Қаҳр залолатига тўлган душманга уни ғолиб қилсин. Унинг соясини, кўркини, қудратини, фазлини, улуғелигини мусулмонлар устидан холи қилмасин.

Мен бу китобни маҳсус алифбе тартибида³ ҳикматли сўзлар, сажълар⁴, мақоллар, қўшиқлар, раЖаз⁵ ва наср деб аталган алабий

³ Ажам ҳарфлари таотибила.

Сажъ-кофияли проза.

⁵ Ражаз—жангларда ботирларнинг қадрамонликларини тасвирловчи парчалар.

парчалар билан безадим. Қаттиқ жойларини юштадим, қийин вақонғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сұзларни үз жойнға-қүйиш, керакли сұзларни осонлик билан топиш учун бир неча иллар мashaққат тортдим. Ніҳоят, керакли сұзларни үз жойнда күзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим..

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим

1. Ҳамзалик (сүзлар) бўлими⁶.
  2. Солим бўлими⁷.
  3. Музоаф бўлими⁸.
  4. Мисол бўлими⁹.
  5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими¹⁰.
  6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими¹¹.
  7. Гунналилар бўлими¹².
  8. Икки ундош қатор келган сўз

Хар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар

қисмга ажратып бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин үз сирасынға қараб, бобларга ажратып, үз үрнида олдинамекитин күрсатдым. Тушунилиши осон бұлсиян учун асарда арабча истилоқ (термин)лар құлладым. Китобни тузиш олдидә Халил ибни Аҳмаднинг¹³ „Китобул айн“ асарида тутған тартибини құллаш-

«Хамзалик бўлими—сўзнинг бошида، و، ئ، ئى ҳарфлари келган сўзлар бўли-
мидир.

⁸ Музоаф бўлими—бир ҳарфи икки қайта тақрорланган сўзлар бўлими.

^۹ مисол بўлими—сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида ҳарфларидан бирни бўлган сўзлар бўлими.

¹⁹⁻²¹ Шархлардаги „Уч ҳарфли сўзлар”, „Тўрт ҳарфли сўзлар” деган ибораларда араб ҳарфлари назарда тутилади. Чунки унда асосан ундош ҳарфлар асосга олинади.

¹⁸ Ғұналилар бўлими—таркибида бурун товушлари келган сўзлар бўлими.

13 Халил ибни Аҳмад нахв аруз ва бошқа кўп фаниларда ўз даврининг йирик устоди бўлиб, унинг аруз ҳақидаги асари машҳурдир. „Калила ва Димна“ номли асарни арабчага таржима қилиган Ибн Муқаффаъ билан бир қанча масалаларда баҳслашган, кўй шогирдлар етишитирган, ҳижрийнинг 170 йилида нафот қилингандир. Халил ибни Аҳмад кўлгина асарлар ёзган бўлса ҳам, энг машҳур асари „Китобул айн“ дир. Бу асар айн ҳарфи билан бошлангани учун шундай аталаған. У вактларда қатъий алифбе сираси ишләнмаган эди.

истеъмолдан чиқсан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиқсанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир.

Туркий тилларда қўлланилаётган сўзлар билан истеъмолдан чиқсанларини танитиш учун қўйидаги намуналарни кўрсатаман:

اپىق	аріқ	анхор	қўлланилади.
اکүр	акур	отхона	қўлланилади.
قار	қар	қор	қўлланилади.
قا	қара	қора	қўлланилади.
راقا	рақа	ноаниқ	
راڭ	рак	(чагишириш қўшимчаси)	қўлланилади.
ازۇق	азук	озиқ-овқат	қўлланилади.
اڭز	акуз	ноаниқ	
قۇزى	қозӣ	қўзи	қўлланилади.
قىز	қиз	қиз	қўлланилади.
زېڭى	зікӣ	ноаниқ	
زېڭ	зік	ноаниқ	

Турмушда қўлланиладиган ва қўлланilmайдиган сўзлар шу билан чекланмайди, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва бошқа сўзларда ҳам улар қўидир. Биз бу ерда „қадам изи бирор юрганлигини билдиради“ дейилгани каби, улардан баъзи намуналарнигина кўрсатиб, бошқаларини шунга қиёс қилишни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилдик.

Қисқартиш ва енгиллатиш мақсадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш,

бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик түғдириш мақсадида, пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар туздим. Бу масалага қизиқсан мутахассисларга бу асарни қўлланма қилдим. Илгарилаб кетганиларга етиш учун мен (бу китобимни) пойгачи отдек уларнинг кетидан юбордим, уларга етиб олиш учун йўл очиб бердим, жула юқорига чиқиш учун наровон ясадим. Сўнгра мен ҳар бир қабила га мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланиншини қисқача изоҳлаб кўрсатиши учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланадиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи, улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга (tinglovchilarга), нақл қилувчилар эса ўз навбатида шу тилда сўзловчиларга етказсин. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммасини мазкур асарда тўпладим. Бу китоб янгиликлар беришда қиёмига, қиймат ва муҳимликда эса поенига етди.

Туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган ҳарфлар ҳақида

Туркий тилларда қўлланадиган асосий ҳарфлар сони 18 та. Туркча ёзувда шулар қўлланилади. Уларнинг ҳаммасини қўйидаги сўзлар қамрайди¹⁴:

اخوکد لف. سمح. نرق. بذر. شبا

Айриб кўрсатилса қўйидагича бўлади:

— ف خ و ز ق ي ك د
— ب م ع ح ب ه م ع
— م ن س ب ح ر ش ت ل

¹⁴ Бу ерда айрим ноаниқлар бор. Биринчидан, бунда ۲ ҳарфи кўрсатилмаган. Ҳолбуки, девондаги сўзларда бу ҳарф қўлланган. ۲ билан бошлан-

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси ث ت ب | сингариридир. Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна еттига ҳарф борки, туркий сўзлар бу ҳарфларсиз ишлатилмайди. Булар қаттиқ талаффуз қилинадиган ب (ب) ҳарфи, арабча ج (ج) ҳарфи — арабча жим (бу лугатда, яъни туркчада кам қўлланилади), ج (ز) билан ش (ش) оралигига талаффуз этиладиган ز (ж) ҳарфи; арабча ف (ف) ҳарфи; нуқтали غ (غ) ҳарфи; ق (ق) билан ك (ك) ҳарфлари оралигига талаффуз этиладиган юмшоқ ك (گ), кофи гунна билан غ (غ) оралигига ҳамда ق билан ن оралигига талаффуз этиладиган ن (ن) ҳарфлардир.

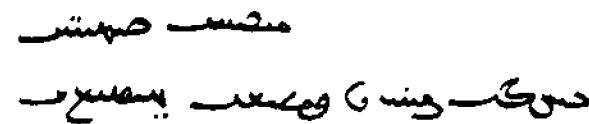
Бу ҳарфларни талаффуз қилишда турклардан бошқалар қийналадилар. Бу ҳарфлар ўша [юқоридаги] ҳарфлардек ёзилади, тепасига нуқта қўйилиб айрилади.

Бирор қабила тилида ҳам ث ҳарфи йўқдир. Итбоқ ҳарфлари ص ظ ؽ ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. Шунингдек, бўғиз товушлари ح و حـ (الحلق) дан бўлмиш ع ح ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. اککى үккә сўзини امی یھى дегувчилар жуда камдир. اککى үккә сўзини ك билан талаффуз қилиш қипчоқчадир. Тутантриқ ёғочини канжаклар جهـ Jähä дейдилар. Бу сўз тил хусусиятига мос эмасдир; кўз оғригини اوـ ёвәһ дейдилар, бу сўз ҳам юқоридагидек мос эмасдир.

Булардан бошқа баъзан, вақф ҳолатида¹⁶ сўзниг охирига қўшилиб келади. Масалан, лочин қушни чақиришда ئى ئىـ ган сўзлар оз бўлса ҳам, бор. د билан бошланган сўзлар биринчи томда еттига. Бу ҳодиса уйғур алифбосидаги قـ د ҳарфларнинг биргина шакл орқали берилганини билан ҳам алоқадордир. Иккинчидан, бу ерда ئ ҳарфи¹⁷ кўрсантилмаган. Ҳолбуки, девонда ئ ҳарфи қўлланган сўзлар оз бўлса ҳам, бор.

¹⁶ Вақф ҳолати — сўз бўғинидаги тўхташ, тиниш ҳолати.

“таб-таб” дейдилар, отнинг боласини чақиришда قـ قـ қуррін-қуррін дейдилар. Аммо д қўлланган ҳеч бир сўз йўқ. Гоҳо хўтилилар сўзида бу ҳарф учрайди, чунки бу жинд тилининг таъсиридир. Канжаклар тилида ҳам д ҳарфи учрайди дейиш мумкин. Чунки бу ҳам туркча эмасдир. Агар ث ҳарфини ёзиш корак бўлса, туркча ظ (ظ) суратида ёзилиб, устига нуқта қўйиласди. ض ҳам ظ шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйиласди. ڦ ҳарфи ڦ ڦ شаклида ёзилиб, устига нуқта қўйиласди¹⁸. ح ع ڦ ڦ ҳарфлари туркча ح شаклида ёзилиб, айрим белги билан айрилади. Чунки бу ҳарфлар арабчага хосдир. Бу ҳарфлар туркча ёзилса, шаклда ўхшашлик сақланса ҳам, нуқта ва белгилар билан фарқ қилинади. Бу ҳарфларнинг ҳаммаси тўпланса, қўйидаги шакл пайдо бўлади:

Бу хатни ёзишда, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай, ёзувда оир турли белгилар ортирилади. Масалан, замма¹⁹ ўрнида، — вов, касра²⁰ ўрнида ى — ё, фатха²¹ ўрнида ـ — алиф белгиларини бини қондадир. Арабчада ئـ ئـ ئـ سـ سـ سـ сўзлари бошқа сўзлар билан қўшилиб келганда, талаффузда аниқ сезилмайдиган ـ، ـ، ـ ҳарф-

¹⁶ М. Кошарийнинг бу изоҳлари ўша давр графикасида ўзига хослик мавжуд бўлганлигидан дахолат беради.

¹⁷ Замма (ـ) араб алифбосида оـ – б, у – ў унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги; бу белги сўзларда тегишли ҳарфларнинг устигагина қўйиласди.

¹⁸ Касра (ـ) сўзларда тил олди ى ва тил орқа ى унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги бўлиб, бу белги тегишли ҳарфларнинг остигагина қўйиласди.

¹⁹ Фатха (ـ) сўзларда тил олди ڦـ ڦـ ڦـ ڦـ ڦـ ڦـ ва тил орқа а унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги бўлиб, бу белги тегишли ҳарфларнинг устигагина қўйиласди.

لари²⁰ қүшилиши шунга мисолдир: هذا آپوک ورأت آباك ومررت بآیسک

Барча ҳоқонлар ва султоналарнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача—ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган. Туркий сўзларда уч ҳаракат билан келиш ^{شباڭ} ишбөй²¹, ^{إِمَالَة} имола²², ^{ئىشمام} ишмом²³ ^{غۇن-} на²⁴, ^{خېشوم} хайшум²⁵ ҳарфи, икки ундошнинг қатор келиши, ^ق билан ^ج ҳарфларининг жам келиши, ^ب билан ^م билан ^ل ва бошка ҳарфларнинг алмашиниш ҳоллари ҳам учрайди. Булар ҳаммаси ўз ўрнида гапирилади.

Феъллардан ясалған отлар ҳақида

Отлар икки турлидир: ясама от ва туб от. Феъллардан ясалған отлар феъл охирига ўн икки ҳарфдан бирини қўшиш билан ясалади.

Кіліч, оқ каби отлар туб отлардир. Бу хил отлар бошқа сұз-
лардан келиб чиқмаган. Ясама отлар бошқа сұзлардан келиб
чиқади. Буларнинг баъзилари турмушда құлланиб, әшитилиб
юрилган бұлса, баъзилари аниқ әмас, қиёсий асосдадир. Мен ис-
теъмолдагиларини бериб, муҳмалларини²⁶ ташладим. Лекин муҳ-
малларни солишириб аниқлаш мүмкін бұларлик қилиб, қуйидаги-
ча бир қоида яратдым: феъллардан ясалувчи отлар қуйидаги
үн икки ҳарфдан бирининг құшилиши билан тузилади. Бу ҳарфлар
— қ, ق، ئ، ش، ج، ت، ل، م، ن — оралы-
ғыда талаффуз этиладиган „юмшоқ коф“ (г), харфларидир.

“**Б**у ибораларнинг бирида **ә**б сўзига **ж**, иккинчисида **л**, учинчи-
сида **ч** ортирилган.

²¹ Ишбөй — товушларни каттык ёки калин талаффуз килиш.

22 Имола — товушларни үзүб талаффуз килиш.

²³ Ишмои — товушларни юмшоқ ёки ингичка талаффуз қилиш.
²⁴ Рұнна — автор бу товушни иккі түрли деб күрсатған: и биланғ үннің бириккенідән хосын бұлған и (масалан: йұн); и биланғ үннің бириккенідан дө-сил бұлған и (масалан: будун) каби.

26 Хайшум — бурун, дынор товуши.

²⁶ Мұхмал — истеъмолдан чыққан, маъноси ноаның сүзлар.

الف алиф

Олим, доно, ақлли маъносидаги **بلکى** білгә сүзи **بىلدى** білді феълига алиф құшилиб ясалғандыр. Тажрибада, ақлда катта бүлтәнларға нисбатан құлланадиган **كى** бә сүзи ҳам шундай ясалғандыр. Бу сүз **أوردى نانكى** үді нәңні — „нарсани яхши тушунди“ иборасидаги **أوردى** үді феълининг ўзагидан ясалған.

Бир турли таом маъносидаги اوْ ува сўзи ҳам шундай ясал-
гандир. Бу сўз „бурдалади, уватди“ маъносидаги اوْ увлі
фөзлидан ясалган.

Күпинча алиф ёлғыз келмай, билан бирга (-ма/-мä шак-
лида) учрайди: кокил маъносидаги **كىسىم** кэсмä сузи **كىسىدى** кэсдï
фөтлидан олингандир. Күзни беркитмасин, деб сочни кесилади-
шын жойга **خام** **كىسىم** кэсмä дейилади.

٢

„Қочувчи“ маъносидаги қаҷут сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз қаҷді қаҷді феълидан ясалган. Қандай кізүт сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз қандай кізті [кийди] феълидан ясалган.

ج ۱، ۴

سَقْنَج سَقْنَدی сәвінч сүзи ҳам шундайдир. Бу сүз сәвінді феъ-
лиған ясалған.

11

Таниш одамга нисбатан құлланувчи **біліш** біліш сүзидаги **ш** каби. Бу сүз **білди** білді феълидан ясалған.

„Жанг“ маъносида қўлланувчи او’рш “теш” тоқуш сўзларидаги او’рдӣ тешдӣ тоқидӣ феъмларидан ясалган.

٦

жарғыда уч хусусият бордир:

1) феълларга қүшилиб, уларни отларга айлантиради. „Нарса тозаланди“ маъносидаги **أَرْنَدِي** **نَانْكُ** арінді нәң жумласидаги арінді феълининг ўзагига **غ** ғ қүшилиб ясалган; **أَرْغُ** аріф [соф, тоза] сўзи шунга мисолдир.

Куруқ маъносидағи қуруғ сўзи ҳам қуриди феъли ўзагига
ғ қўшилиб ясалган отга мисолдир.

2) Отларга қүшилиб, уни ўрин отига айлантиради:

„Сайлгоҳ“ маъносидағи **جاјлаг** сүзи **باі** **ja]** оти охирига
құшиб ясалған. Шунингдек, **қаш** қіш сүзидан ясалған **қашлаг**
кішлар сүзи ҳам **қаш** қіш сүзи охирига **ғ** құшилиб ясалған⁷.

أۇرۇغۇ урғу (урадиган нарса) ҳам
шундайdir.

2^н яјлаг ва қішлар сүзлари устида автор томонидан берилған изоҳларда бироз аниқсизлик бор. М. Кошгариининг кўрсатишича, бу сүзларга Ҳ кўшилиб ясалган. Ҳолбуки, бу ўринда яјлаг ва қішлар сүзларига Ҳ ҳарфи эмас, балки -лағ қўшимчаси қўшилиб ясалган деб кўрсатиш керак эди. Лекин бундай ҳолда бу сүзлар феълдан эмас, отдан ясалган бўлади. Аслида эса бу бўлим феълдан ясалган отлар бўлими эди. Фикримизча, автор яјла, қішла феълларини назарда туттган бўлса керак.

Шу маңнодағы ўрнидағы құллаш [ходисаси] ҳам учрайди.
Кесдің кәсіпінан көсгү нән (кесадиган нараса) шунга мисолдир.

билин $\swarrow$ нинг алмашиниш масаласига келганда, қалин сўзларда $\swarrow$ қўлланиб, унинг зидди ингичка сўзларда $\swarrow$ қўлла-
нади.

Бу хил сүзлар охиридаги к//г, т ҳарфлари арабча феъллар олдига қўшилиб, курол оти ясовчи м ҳарфига ўхшайди. „Ўроқ“ маъносидаги **جَلْ** мінжал сўзи, „ўт ўрди“ маъносидаги **جَلْ** näjälä феъли олдига м қўшилиб ясалган. „Элак“ маъносидаги **مَنْجُلْ** мунхул сўзи „элади“ маъносидаги **نَجْلَ** näxälä феъли олдига м қўшиб ясалган.

„Супурги“ маъносидаги мінсаф сўзи ҳам шундайдир. Ўзини наёсфә (супурди) феълидан м ортириб ясалған.

Үғузларға ёки үрнида алиф ҳамда ү, у үрнида сіккүллаб үзгартадилар. **پەچەنچە ئانگ** жاپпайтىپ **ئۆزۈنكىساسى بىلدى** нарса отуң кәсәсі балду — ўтиң кесадиган болта каби.

Замон ва макон отлари ва масдар [инфинитив]ларда ҳам қоида шу ҳилдир.

Хоқония турклари билан бошқалар орасида, ўғуз-туркманлар билан бошқалар ўртасида пайт оти, ўрин оти ва масдарларда ҳам шундай фарқ бордир. Улар ўз ўринларида күрсатилади.

٦

„Тароқ“ маъносидаги تراغقۇق тарғак сүзидағи Ҫ ҳам шундайдир. Бу сөз سەخ ترادي сағ тараді гапидаги ترادي тараді феълидан ясалған.

„Үроқ“ маъносидаги **رَغْفَى** оргақ²⁸ сўзидағи қ ҳам шундайдир. Бу сўз **أُوتْ أُرْدِى** от орді гапидаги **أُرْدِى**. орді феълидан ясалган.

К (аниқ коф)

„Бирор нарсанинг бўлаги“ маъносидаги **كَسَاكْ نانْكْ** кўсак сўзида келган кўсак сўзидағи қ ҳам шундайдир. Бу сўз кўсді феълидан ясалган.

„Епинчиқ“ маъносидаги **شَكْ** әшук сўзи, „ёлди, ўради“ маъносидаги **شَوْدِى** әшуді феълидан ясалган.

Г (юмшоқ коф)

أُولْدِى **تَرْبِلْدِى** феълидан ясалган **تَرْكِى** тірік сўзи каби. **أُولْدِى** **بِهِلْدِى** феълидан ясалган **أُولْكْ** өлук сўзидағи қ каби.

Л

بِجَنْلِى **بِجَنْلِى** бічілдің јэр — ковак, ёриқ ер иборасидаги **بِجَنْلِى** бічілдің сўзида келган լ ҳам шуғайтадир. Бу сўз **بِجَنْلِى نانْكْ** бічілді нэн иборасидаги **بِجَنْلِى** бічілді феълидан ясалган.

Оқ ва қора рангларнинг алмашувидан ҳосил бўлган „човкар“ мазмунидаги келган **قَرْغِلْ** тарғіл²⁹ сўзидағи լ ҳам шундайдир. Бу сўз **تَرْبِلْدِى** тарлді феълидан ясалган.

М

„Намат“ маъносида келган **يَدِمْ** язим сўзидағи մ м каби. Бу сўз **يَذِي** язті феълидан ясалган. „Бир тилим қовун“ маъносида

²⁸ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошгарийнинг кўрсатишича, „тарок“ маъносидаги тарғак, „үроқ“ маъносидаги **غَافِى** оргақ сўзлари „тарамоқ“, „ўрмоқ“ феълларни ўзагига қ қўшилиб ясалгани, ҳолбуки, бу мисолларда ёлғиз қ ҳарғигина эмас, балки -гақ қўшимчаси қўшилиб ясалган.

²⁹, ³⁰ М. Кошгарий изохига кўра бічіл, тарғіл сўзлари бічіл, тарғіл сўзларининг охирига լ ҳарфи қўшилиб ясалган, ҳолбуки, мисолларга кўра сўз охирига -ғіл қўшимчаси қўшилиб ясалган.

келган **بِزْ بِحْمْ قَاغُونْ** бір бічім қағун иборасидаги **بِحْمْ** бічім [тилим] сўзи **بِعْجَدِى** бічді [кесди] феълидан ясалган.

Н

„Сел“ маъносидаги **أَقِنْ** ақін сўзида келган ң каби. Бу сўз **سُفْ أَقْدِى** сув ақді гапидаги **أَقْدِى** ақді феълидан ясалган. „Тупроқ уоми“ маъносида келган **جِفِنْ تُبْرَاقْ** **جِفِنْ** тупрақ иборасидаги **تُبْرَاقْ يَعْدِى** **جِفِنْ** сўзи **تُبْرَاقْ يَعْدِى** тупрақ **جِفِنْ** тупрақи **تُبْرَاقْ يَعْدِى** феълидан ясалган.

У, ў

Бу ҳарф қўшилиб ясалувчи сўзлар, асосан, биримада келади; бу ёлғиз ҳолда жуда оз учрайди. „Қортуқ-қоруқ“ (қон олинадиган асбоб) маъносидаги **سُرْغُونْ** сорғу³¹ сўзи „ҳайвон сутини ёки қонни сўриш“ маъносидаги **سُرْدِى** сорді феълидан ясалгандир. „Турадиган ер“ маъносидаги **تُرْغُونْ** турғу јэр сўзи ҳам шундай.

Бу қоидалар фалак қутб юлдузи атрофида айланиш қоидаси каби ҳар қандай сўзга татбиқ этиладиган умумий қоидалардир. Бу қоидалар иккى ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли шундан кўп ҳарфли феълларнинг ҳаммаси учун ҳам умумийдир. Биз бу ерда қисқа маълумот бердик, бошқа ерларда, Худо хоҳласа, бу ҳақда яна сўзланади.

Сўзларнинг тузилиши ҳақида

Сўзлар иккى ҳарфли бўлади: **تَ** ат, **رَ** ёр сўзлари каби.

Уч ҳарфли бўлади: **أَزْقَ** азуқ, **بَزْقَ** язуқ (айб) сўзлари каби.

Тўрт ҳарфли бўлади: **جَفْمُرْ** **جَفْمُرْ** яғмур (шолғом) сўзлари каби.

³¹ Бу ерда шуни айтиш керакки, М. Кошгарий изохига кўра, сорғу сўзи **يَلْكَا**, **عَ**, **يَ** қўшилиб ясалган, ҳолбуки, **عَ** эмас. **عَ**-гу аффикси қўшилиб ясалгандир.

Беш ҳарфли булади: قۇرغۇساق қуруғсақ (меъда, курсоқ), قۇرغۇغاق қузурғақ (этакнинг бир томони) сүзлари каби.

Олти ҳарфли бўлади: **қомларк** кўмўлдўрўк (отнинг кўкрагига тақиладиган зийнат безаги) ва **ғизргон** қузурғун (қуюшқон) сўзлари каби.

Етти ҳарфли бүләди: **زرغۇنچىمۇد** (хушбүй бир ўсимвик, тангагүлли бүләди) каби.

Етти ұарғылар [сүз]лар отларда камдир, лекин [сүзлар] етти ұарғылдан ортиқ бўлмайди.

Отлардаги орттирма белгилар хакида

Бу сүзлардан فَعَلْ фаъол, فَعَالْ фуъол, فَعِيلْ фиъол, فَعُولْ фауль, فَعِيلْ фаъил тарзидаги сүзларда чүзги ҳарфларни тушириш

³² Араб тилида мад ҳарфләри учтадир: و ي کаби. Бу ҳарфларниң ҳар бири ўзи күшилгап ҳарфларни чўзиб талаффуз қилишта хизмат килади.

³³ М. Кошарийнинг кўрсатишича, қоріғ, аріғ сўзларидаги ғарниниң тануқ сўзларидаги у ҳарфлари юмшатиш белгиси бўлиб қолади; аслinda булар ҳарфни чўзиб талафуз қилишга хизмат қилувчи унликлардир.

мумкин. Ёки шаклида ёзилиши мумкин. Дарё ва водининг нариги томони маъносидаги сўзни ёки шаклида ёзиш мумкин. Шунингдек ёки шаклида ёзиш фарқсизdir.

Сүзнинг қисқаси узунидан яхшироқ. Қолганлари, худо хоҳласа, китобнинг бошқа ерида айтилади.

Феъллардаги орттирмалар ва уларнинг тузилиши хақида

Феъллар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли бўладилар. Феълларга сўнг орттириладиган ҳарфлар ўтадир:

алиф-а, ä, ت t, پ p, س s, ش ش, ق k, ك k, ل l, ن n, ئ ئ la, ئ ئ

Буларнинг ҳар бир феълларда бирор қўшимча маъниони орттиришга хизмат қиласди.

الفـ Алиف

„Хасад қилды“ маъносида келган تبزادى tabzadı сўзидаги алға-
би. Бу сўз تىن табіз сўзидан ясалган.

„Күбуз чалди“ маъносидаги قىزادى қобзаді феъли ҳам قىز қобзуз сүзига алиф күшиш йўли билан ясалган.

۸۷

Тұ қарғи үтимли феъл ясайды. „Бугдой тозалади“ маңын-
саидаги тарғ артті жумласидаги артты феъли арпәді
артті феъли үзагига тұ күшиб, үтимли феъл ясалған сұзға ми-
солдир.

құрітті (күйимни қурилди) гапидаги құріді қонғаннан тон түнде қаралғандағы сөзидеги тәжірибелерден шундайдир.

Күнинча ўтимли феъл ясашда, ҳарфи т ҳарфи билак бирикиб, "тур" шаклида келади³⁴. Чунончи بُرْتَرْدِي барді,

²¹ Бу мисолларда ўтимли фетъ ясовчи аффикс - тур шаклида учрагани учун Махмуд Кошгариң фақат шу - тур шаклини күрсатған бўлса керак. Аслида бу аффикс Өлгиз - тур шаклидагина эмас, -тир шаклида ҳам учрайди.

бартурді, **келди** кәнді (келди), **келтирди** ⁹⁹⁰ кәнтүрді (келтирди) мисол-ларидаги каби.

150

II

Ш **феълларга қүшилиб** (арабча **مُفَاعِلَةً** муфоъала бобидаги каби), ишда икки киши шерик эканлигини билдиради: **أُرْشَدٍ**, **أُورْدِي**, урді, **تُرْشَدٍ**, **تُورْدِي**, турді, **تُرْعَشَدٍ**, **تُورْعَشِدِي**, турушді каби.

Феълларга үш қүшилиб, баъзан ёрдамлашиш, баҳслашиш мазмунларида ҳам қўлланилади. Бу ҳақда ўз жойила гапирилали

٦٩

ق феълларга құшилиб енгилиш, хүрланиш маңноларини билдиради ва мағұйл³⁵ үрина құлланади. اَرْ اَجْقَدِي — әр ачіқді — қамалғаны, айрилиб қолгани учун одам оч қолди. جُلْقَى يَتَعَدِّي — жілкі жүтуқді — жилкі хашқасизликдан үлар холга келди.

Бу масалада күпинча қ ҳарфи س билан қүшилиб құлла-
нади. әр арсікді — киши алданы, әр سیسقді آر — әр суңкуді — одамнинг моли үйраланды.

³⁵ Мағъул—арабча сифатдош формасыда құлданувчи сүздер

5 K

Юмшоқ ва йыгичка талаффуз қилинадиган [таркибида тил олди уулилари келадиган] ва ёки таркибида **ك** ҳарфи бўлган сўзларда **ك** ҳарфи ёаз вазифасида қўлланади.

қаңғиң әр йөтсікті — қочган кишиға етиб олинди, ол әр йүлсікті — у одам билинди [у одамнинг үзи ва яширин тутган нарасаси маълум бўлди].

J J

Бу мажхұл феълларда құлланади. **اَرْ اَقْ اَزْلَدِي** оқ атілді ва **اَرْ اَقْ اَتَى** әр оқ атті жумлаларидаги каби.
بُوزْ تَقْلِدِي боз тоқіді, **بُوزْ تَقْنِدِي** боз тоқілді каби.

ج H

УЛА, 14

У ла, іә құшимчаси отларга қүшилиб феъл ясайды. **پیک قوش** — бәг қушладі — бек қүш овлади иборасидаги каби. Бу гап-
даги қүш сүзи от бўлиб, феълларга ўхшаш тусланмас эди, лекин
У қүшилиб, бутун хусусиятлари билан феълга айланди. Бу асо-
сийт қондадир. Буни эсингда тут. **بَكْ كَنْدَدَا قِشْلَادِي** — бәг кәнддә
қүшладі — бек шаҳарда қишлоғи гапидаги **قِشْلَادِي** қүшладі феъли-
ҳам **قِبْش** қіш сўзига У қўшимчасини қўшиб феъл ясалган
отга мисолдир.

ى ҳарфи ل билан бирликда [ل لى، لى شаклиدا] қўлланади. Феълга қўшилиб, иш бажарилишига яқинлашиб, сўнг ишланиммаганини англатади. اَلْ تُرْغَالِي قَدْدِي اَلْ اَلْ بُرْغَالِي قَدْدِي ол турғалі қалді — у тураёзди. اَلْ بُرْغَالِي قَدْدِي ол барғалі қалді — у бораёзди.

Бу қондаларни яхши ўрган.

Сўзларнинг олдинма-кетин келиш тартиби

Олдин икки ҳарфлилардан бошладик, сўнг уч ҳарфли, сўнг тўрт ҳарфли, сўнг беш ҳарфли, сўнг олти ҳарфли [сўз]ларни берамиз.

Ўртаси сукунли³⁶ сўзларни ўртаси ҳаракатли³⁷ сўзлардан олдин берамиз, сўнг ўртаси ҳаракатлилар яна ўзларининг ҳаракатларига мос равишда олдинма-кетин берилади. Сўнг олдига ҳамза (ئ) ва бошқа шунга ўхшаш ҳарф ортирилган сўзлар берилади. Сўнг биринчи ва иккинчи ҳарфлари орасига ҳарф ортирилган сўзлар ўз ўрни билан берила боради. Сўнг учинчи ҳарфидан кейин ҳарф ортирилган сўзлар берилади. Бундан ташқари, бу сўзларнинг боши билан охирини назарда тутамиз. Китобимизнинг ҳамма бўлимларида ҳам отлар юқоридаги тартибда кўрсатилади.

Ҳарфларни олдинма-кетин қўшиш тартиби ҳақида

Сўзларни беришда биз кейинги ҳарфи ب бўлган сўзлардан бошлаймиз. Сўнг қолган ҳарфларни берамиз. Бу тартиб илгариги адиблар тартибига мосдир, араб лугатлари тузилишига ҳам мувофиқдир. Ундан кейин бошида ҳамза ва ҳамзага яқин ҳарфли сўзларни бошқалардан олдин қўямиз. Биз ўз асаримизда و او عاطفه зови отифа [богловчи ва]ни кўрсатмадик, чунки унга бу тил (туркий тил) да ўрин йўқ. Буни яхши тушунингиз.

³⁶ Сукун — ҳарфнинг узилиш, чўзисизлик белгиси .

³⁷ Ҳаракатли — ҳарфларнинг ўзидан кейинги ҳарфга уланиши.

Девонда зикр қилинимайдиган сифатлар ҳақида

Сифатлар турли бўлимларда ҳар хил мақсадлар билан учрайди..

Биринчи: иш қилувчи шахс ўз ишининг баъзан бажарилишини билдиради. Чунончи، اَرْ بُرْدِي اَرْ بُرْدِي барді Әр — одам борди гапидаги بَرْدَجِي بَرْدَجِي бардач (борувчи) дир. اَرْ كَلْدِي اَرْ كَلْدِي кёйді Әр — одам келди гапидаги كَلْدَجِي كَلْدَجِي кёйдәчі ҳам шундай сифатдир. Бу хил сифатлар зикр қилинмади.

Иккинчи: ҳаракатнинг давом қилишини, кўп марта такрорлашини билдирувчи сифат اَلْ اَلْ اَفْكَا بَرْغَانْ اَلْ اَلْ اَفْكَا بَرْغَانْ ол Әр ол Әрга бараган — у одам уйига кўп борадиган, бораверадиган. اَلْ كِيشِي اَلْ بِزْكَا كَلْكَانْ اَلْ بِزْكَا كَلْكَانْ ол кіші ол бізгә کәйләгән — у киши бизга кўп келадиган, келаверадиган жумласидаги كَلْكَانْ کَلْكَانْ сифати ҳам шундайдир. Бу хил сифатлар ҳам зикр қилинмайди.

Учинчи: „иши қилишга қасд қиласидиган, истайдиган“ мазмунини билдирувчи сифатлардир. اَلْ اَلْ اَفْكَا بَرْغَسَقْ اَلْ اَلْ اَفْكَا بَرْغَسَقْ оларғасақ — у одам уйга боришига интилувчи, истовчидир. اَلْ كِيشِي اَلْ بِزْكَا كَلْكَسَقْ اَلْ بِزْكَا كَلْكَسَقْ ол кіші ол бізгә кәйлігсәк — у одам бізларга келингига интилувчи, истовчидир. Бу сифат ҳам берилмади.

Тўртинчи: бир иши қилиш унинг вазифаси эканидан хабар беринши билдирувчи سُوْ اَوْلُ اَفْكَا بَرْغَلَقْ اَرْدِي اَوْلُ اَفْكَا بَرْغَلَقْ ол Әр ол Әрга баргулук Әрді — уйга бориш унинг вазифаси эди. Ўғузлар ҳар қандай сўзда ҳам бу ل ни سُ بَرْغَلَقْ алмаштирадилар.

Яна мисол: اَلْ يِكْتَ بِزْكَا كَلْكُولُوكْ اَرْدِي اَلْ يِكْتَ بِزْكَا كَلْكُولُوكْ ол јигіт бізгә кәйлігүлүк Әрді — йигитнинг вазифаси бизга келиші эди.

Бешинчи: иши қилиш шарафи унга оид бўлгани таъриф қилинади: مِنْ اَفْكَا بَرْغَلَقْ مِنْ اَفْكَا بَرْغَلَقْ мэн Әр оид бўлгани таъриф қилинади: مِنْ سِيزْكَا كَلْكَلِي مِنْ سِيزْكَا كَلْكَلِي мэн устидаман [кетмоқчи бўлиб турибман].

Четвёртчи: مِنْ سِيزْكَا كَلْكَلِي مِنْ سِيزْكَا كَلْكَلِي мэн сизга келиш устидаман.

Булар ҳам девонда келтирилмайди. Бу хил сифатларнинг ҳаммаси феълдан олинади. Бошқа ҳамма феъллардан ҳам шу тарзда сифат ясалади.

Қилинган иш унинг устига бўлганини билдирувчи мавсузлар ҳам маҳсус кўрсатиб ўтирилмади. Фақат қоидалар баёни ораси-дагина унинг хусусиятларини кўрсатиш, бу сифатнинг тузилиш равишини билдириш максадида кўрсатилди.

Бирлик, күплик, ошириш, чағишириш, кичрайтиш, келишик-
лар масаласи ва бошқалар ҳам зикр қилинмайды. Чунки биз бу-
ларни *جَوَاهِرُ التَّحْوِيَّةِ لِغَاتُ الْتُّرْكِ* „Жавохирүн нахви фи лугатит
турк“ [„Туркий тилларнинг нахвига оид гавҳарлар“] исмли айрим
асаримизда бердик. Наҳвга оид қондалар у асардан қаралиши
керак.

Зикр қилинмаган масдарлар ҳақида

Масдарлар икки хилдир: биринчи: туб масдар. Бу хил масдарлар феъллар бўлимида ўтган замон, келаси замон феъллари билан баробар кўрсатилди. Иккинчи: аслида масдар бўлмай, бирор сўз қўшиш билан ясалган масдарлардир. Бу хил масдарлардан ҳол маъноси ҳам англашилади. Буларни мен бермайман, фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатаман.

Юмшоқ, яъни таркибида к бўлган сўзларда ясама масдар к қўшиб ясалади.

Қоңдалар шундай қисқа қилинди. Бошқа сўзларга солишириб тушуниш учун ишорат қилинди, холос. Бу ерда мен кўрсатган қоңдалар, мен ишорат қўйган асослар ҳамма туркӣ тиллар учун умумийдир. Буни ўз ўринда тушуниш мумкин.

Китобда айтилган ва айтилмаган навсалар хакида

Китобда кўрсатилган тоғ отлари, кўл, води, денгиз отлари филқат мусулмон шаҳарларидағи номлардир. У номлар ҳар вақт қўлланадиган ва машҳур бўлганлари учун ёздим. Машҳур бўлмаганинг кўпларини тушириб қолдирдим. Мусулмон бўлмаганинг баъзиларининг шаҳар номларини ҳам ёздим, баъзиларини қолдирдим. Машҳур бўлмаганинг ёзишдан фойда йўқдир. Тилга кейин кирган сўзларни ҳам ёзмадим. Эркак ва аёллар номи ҳам шундай фақат энг кўп қўлланадиган, одамларга тўғри тилларини билиб олиш зарур бўлган бир қисмигина кўрсатилди.

Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида

Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нуҳ пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли „Турк“ка бориб тақаладилар.

Булар „Рум“ авлодининг Иброҳим пайғамбар ўғли Исҳоқ, Исҳоқ ўғли عیصوٰ Ису Румга бориб тақалишига ўхшайди. Ҳар бир қабиланинг саноқсиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шахобчаларини ташладим. Факат ўғуз туркманларининг майдага уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда буларни билишга эҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг туар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган мусулмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қабила بَجْنَكْ бәјәзинък сўнг قِفْجَاقْ қіфчақ, غُزْلِ оғуз, يَمَاكْ ѡамак, شَغْرُتْ башғирт, بَشْجَلْ басміл, сўнг قَائِ қай, сўнг يَيَاقْ јабақу, сўнг نَازْ татар, сўнг حُرْقُزْ қўрқіз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг حِكْلَ чигіл, сўнг خَسْيَ тухсі, сўнг يَعْمَا յағма, сўнг إِغْرَافْ ғирақ, сўнг حَرْجَ յаруқ, сўнг جَمْلَ юмул, сўнг يَعْرُ үјур, сўнг كَنْكَ تацут, сўнг خَتَّا ҳитај. Хитой—„Чин“дир. Сунгра تَفْعَاجْ тавғаҷ; бу „Мочин“ дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг туар жойларини бу доирада³⁸ кўрсатдим.

³⁸ Фикримча, Маҳмуд Кошварийнинг бу ерда „доира“ деб кўреатган нарсаси девонда берилган ҳарита бўлса керак. У доира, бу ердаги изоҳга кўра, шу ўринда бўлиши керак эди; бирок у биздаги босма нусхада иккинчи томнинг 28—29-бетлари орасига ёпиштирилган. Ҳолбуки, иккинчи томнинг кўрсатилган бетига доира тагом дахлсиздир. Қўл ёзмани кўрмаганимиз, қўл ёзма бизда йўқлиги учун бу ҳақда кенгрок бир фикр айтиш мумкин бўлмади. Ҳаританинг ўрни шу ерда эканини арабча босма нусханинг биринчи том, 31-бетидаги маълумот ҳам қувватлайди. Ўша бетда айтилишича, бу доира I томнинг 31-бетидан олдин ўтган бўлиши керак. Профессор А. А. Семёновнинг айтишига кўра, бир вақтлар девондаги ҳарита Маҳмуд Кошварий томонидан тузилганими ёки у бошқа бирон шахс томонидан тузилиб, сўнгги йилларда девонга

Турк тилининг хусусиятлари ҳақида

Энг тўғри ва аниқ тил факат биргина шу тилни биладиган, форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келини қиласидиган одами бўлмаган кишиларнинг тилидир. [Улар] سُلَّانْ суғдақ, كَنْجَاَكْ кәнҗак, اَرْغُوْ аргулар каби икки тилда сўзлашувчилардир; حَنْ خотанлилар, بَتْ тўбутлар ва تَكْوُتْ танутларнинг баъзилари каби икки тилда сўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузуклик бордир. Булар бу ерларга сўнг келгандирлар. Мен уларнинг ҳар бирларининг тилларини ўз ўрнида сўзлайман. Лекин جَابَرْقاً յабарқаликларнинг узоқда туришлари, Мочин билан уларни катта дengiz айриб тургани учун уларнинг тиллари билиммайди.

Мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса, ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши биладилар, бизлар билан ёзиш малири туркчадир. Яъжуҷ, Маъжужлар узоқда тургани, орада то ва Чин яқинидаги дengiz тўсқинлик қилиши натижасида уларнинг тиллари ҳам маълум эмас. بَتْ тўбутларнинг тиллари алоҳидадир, Шунингдек, хўтандикларнинг ҳам айрим ёзувлари ва айрим тиллари бор. Тубутдиклар ҳам, хўтандиклар ҳам туркчани яхши билмайдилар.

Ўйгуруларнинг тиллари туркчадир, лекин ўзлари бир-бирларни билан сўзлашадиган бошқа бир тиллари ҳам бор. Ёзувода китобнинг бош қисмida кўрсатилган 24 ҳарфли туркча ёзувни қўллавчилар, ҳатларини шу ёзув билан ёзадилар. Ўйгуруларнинг ҳам чинликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари бор. Китобларини, идора ишларини у хат билан юритадилар. Чинликлар ва мусулмон бўлмаганлардан бошқалар у хатни ўқий олмайдилар. Мен бунига сўзлаганларим шаҳар ҳалқаридир. Саҳроийлардан бўлган чиншитириб қўйилганни, деган масала мудокама қилинган экан. Бундан ташқари, асарнинг туркча нашрларида ҳаританинг ўрни ҳам аниқланмаган. Бизнинг билишимизча, ҳарита қабилаларининг яшаш жойларини, чегараларни ва бошқа масалаларини аниқлаш мақсадида M. Кошварийнинг ўзи томонидан тузилган. Ўз ҳеч қандай шубҳасиз қатъий фикрdir.

Тилда ва лаҳжаларда бўлган фарқлар ҳақида

Туб сўзларда ўзгаришлар кам бўлади. Сўзлардаги ўзгариш ҳарфларда, баъзи ҳарфларнинг алмашувида, тушунувидадир. Масалан, *ى* билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳарфини ўғуз ҳам қипчоқлар 1 алифга ёки *ج* га айлантирадилар.

Чунончи, турклар мусофириңи **بِلْكِنْ** жәкілә десалар, улар [ұғуз-
лар] **الْكِنْ** әлкін дейдилар; турклар **بَلْغُ سُوقْ** жілігі сүв десалар,
улар **الْغُ سُوقْ** әлгү сүв дейдилар. Шунингдек, турклар дур, мар-
варидни **يَنْجُو** йінжү десалар, ұғузлар **جَنْجُو** жінжү дейдилар. Турк-
лар түяning узун юнгини **يُنْدُو** јуғду десалар, улар **جُنْدُو** јуғду.
дейдилар. Сүз үртасида ёки охирида келган **ى** ни аргулар
нга алмаштирадилар. Масалан, турклар **قُويْ** қой (қўй) десалар,
улар **جِنْفَاعِيْ** женфай десалар, қон дейдилар. Турклар камбагални **قُونْ**
улар **جِهَانْ** жеан дейдилар. Турклар **قايدُ تانكْ** қају нән (қайси нар-
са) десалар, улар **قايدُ** қану дейдилар.

Әслатма. Чіраj сўзи илгари ҳамма тилларда шу шаклда (чіраj) бўлгани аниқ. Лекин бизда сўнгги вақтларда jіfa) (жигай) шаклида ўзлашиб кетган. Биз шунга мувофиқ ўзгартиб олдик.

Сүз бошидаги ұарфини үғузлар, қипчоқ ва суворинлар ғалантирадилар. Масалан, турклар мән бардім десалар, улар бән бән бән бардум дейдилар. Турклар шұрвани мүн десалар, улар бүн бүн дейдилар. Сүздеги ти ни үғуэлар ва улар яқинидагилар ға айлантирадилар, чунончи тұяни тәшіл десалар, үғузлар дәуір дәуір дейдилар. Турклар тешик-ни әйттің өт десалар, улар әзір әзір дейдилар.

Түркій қабилаларнинг кўпгина сўзларидағи ҳарфи ўгуз-шарда т бўлади. Масалан, ханжарни турклар **т** бўгдә десалар, улар **т** бўктә дейдилар³⁹. Жийданни турклар **т** югдә десалар, ўгузлар **т** юкта дейдилар. Шунга ұхшашиб яна кўпгина ҳаммалар бор. Улар ҳаммаси шу асосдадир. Мен уларнинг ҳаммасини айтиб ўтирумадим.

⁴⁴ Бұда, бүкіл сұзларыда фақат т, д алмашиниши күрсатилған. Холбуки, сүмәрде к билан г алмашиниши ҳам бордир.

билан **ف** маҳражлари орасидаги **ف** в ҳарфини ўгузлар ва уларга яқин турувчилар, га айлантирадилар. Чунончи, турклар уйни **آف** әш десалар, ўгузлар **او** әв дейдилар. Турклар овни **آف** әш десалар, улар **و** ав дейдилар. Мен энг түғри шаклларнинг бераман. Айрим қабилаларнинг тилларида ҳарфларнинг алмашив келишини ўқувчининг ўзи шунга қиёс қилиб аниқлай олади.

Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қайжумул ва ўгузлар ҳар вақт **ى** ни сўзда **ى** га айлантирадилар ва ҳеч маҳал **ى** билан сўзламайдилар. Чунончи, улардан бошқалар қайнин дараҳтини **قىزىك** қазің десалар, бу қабилалар **قىزىك** қајін дейдилар ва ҳеч маҳал **ى** билан сўзламайдилар. Бошқа қабилалар қайнини, яқинларни **ئىن** қазің [қайнага] десалар, булар **ئىن** қајін дейдилар. Чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида **ى** билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда **ى** га алмаштирилади. Масалан, турклар оёқни **آذق** азақ десалар, улар **آزىز** азақ дейдилар. Чигил турклари **قىرنىزى** қарін тоэті — қорин тўйди десалар, улар **تۇرىدى** тозді дейдилар. Бошқа от ва феълларда ҳам шунга қиёс қилиш керак. Хулоса қилиб айтганда, чигилларда **ى** билан айтилдиган сўзлар яғмо, тухси, ўгуз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи аргуларда **ى** билан алмашади.

Румгача бўлган қипчоқ ва бошқа қабилаларда бу ҳарф **ى** га айлантирилади. Буларнинг ҳаммасини ўз ўрнида кўрсатамиш.

Сўз бошидаги ҳар бир | алиф [унли товуш] ни хўтанликлар, канжаклар **ا** га алмаштирадилар. Биз уларни турклардан деб ҳисобламаймиз, чунки улар туркий сўзларда йўқ товушни киритганлар. Масалан, улар **ى** атани **ئى** ната дейдилар. **ى** атани **ئى** ната дейдилар, ҳарфи баъзан **ل** га алмашади. Бу ҳак-

да ўз ўрнида сўзланади. Базан **ى** **س** **ز** га алмашади. Булар ҳам қўйида келади.

Вақт отлари ва жой отларида қўлланувчи **غ** ҳарфини ўгузлар | га алмаштирадилар: **بېرگۇپۇر** **پېر** баргу јэр ўрнида **دو** **بارасى** **دو** дейдилар. Турклар **تۇشۇغۇزىر** турғу оғур — туриш вақти десалар, ўгузлар **تۇرسىغۇزىر** тураси оғур дейдилар.

Қ ҳарфа **ك** га **وا** ҳарфи **ق** га алмашади. Булар ўз жойида келади. Ҳарфлар алмашуви ҳақидаги маълумот шулардир.

Сўзларда ҳарф тушариш хусусиятига келганда, ўгуз ва қипчоқлар отлар ва ишнинг кўп қайта ишланганини билдирувчи феълларнинг ўртасида келган **ج** ни ҳамма ерда ҳам тушариб қолдирадилар. Масалан, олақарғани турклар **چىمچىق** чумчук десалар, улар бу сўздаги **ج** ни тушариб **چىمچىق** чумчук дейдилар. Турклар томоқ (бўғиз)ни **چىمچىق** таифақ десалар, улар **تەم** тамақ дейдилар.

Феълларга мисол: турклар **ع** одам уйига ҳадеб кетаверадиган* маъносида **اڭل** **اڭل** **أڭل** ол әшрә бараган ол десалар, ўгузлар шу маънода **اڭل** **اڭل** **أڭل** ол әшрә баран ол дейдилар. Турклар **ع** одам қўлинни ҳадеб ураверадиган* маъносида **اڭل** **اڭل** **أڭل** ол әшрә қўлні ураган ол десалар, ўгузлар шу гандаги **أرغان** **أرغان** **أرغان** ураган сўзини **ارغان** **ارغان** **أرغان** уран деб талаффуз қиласидар.

Талаффузда енгиллик бўлсин учун ўгузлар отлардаги **ك** ни ҳам туширадилар. Феълларда ҳам шу маънодаги сўзларда **غ** ўрнига алмашган **ك** ни ҳам туширадилар.

Ҳамма турк тилларида ҳам шу ёзилган қондалар асосдир. Кўшимча қондалар ўз ўрнида айтилади. Мен заммалик, фатхалик, касралик сўзларни, яъни | алиф билан бошланган сўзларни китобимни ихчамлашиб, қисқартишиб, енгиллатиш мақсадида бир ерда бердим.

СЎЗ БОШИДА ҲАМЗА КЕЛГАН ОТЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

- А́б** ё п||әп||ан⁴⁰ — таъкид ва кучайтириш кўмакчisi; бинор нарса жуда ошириб мақталса, А́б а́зъку ғанкъ а́б а́зъку ғанкъ — жуда яхши нарса дейилади. Жуда оқ, оппоқ нарсани А́б а́ф ап-ақ дейилади.
- А́б** а б — „йўқ, эмас, на“ маъноларида қўлланадиган кўмакчи; А́б бу А́б а́н а́б бу а б ол — на бу, на у; бу ҳам эмас, у ҳам эмас.
- А́б** ўп||уп — ранг ҳақида қўлланадиган ошириш кўмакчisi; А́б а́рзикъ ўп ўрӯц — жуда оқ, оппоқ (чиғилча).
- А́б а́б** оп-оп — эшакнинг оёғи тойиб кетганда ўрнидан турғазиши учун қўлланадиган сўз бўлиб, „тур-тур“ деган маънони билдиради. Арабларнинг А́б лаён деган сўзига тўғри келади.
- А́б** оп⁴¹ — хирмон янчувчи ҳўқизларнинг ўртасидаги ҳўқиз (арғуча).
- А́т** а т — (қаттиқ талаффуз қилинадиган А́лф билан) от; قوش قىقىن از آين қуш қанатин, Әр атин — қуш қаноти билан, эр оти билан“ мақолидаги каби.
- А́т** Әт — эт, гўшт (юмшоқ талаффуз қилинадиган А́лф билан) Әт јўр — юмшоқ ер, юмшоқ тупроқ.
- А́т** от — ўт, ўсимлик; А́т اندى от ўнди — ўт унди, ўт ўси.
- А́т** от — ҳайвонлар ейдиган ҳар турли ўт, ҳашак; ات یېرکىل ات یېرکىل бергил.
- А́т** от — дори, даво; ات اجْتِمَعْ от іҷтим — дори иҷдим; табиб маъносидаги انجاجى өтаки — сўзи шу сўздан ясалган.
- А́т** от — оғу, заҳар; بک انگار ات پِرْدِي бёг анар от бёрді — бек унга заҳар берди.
- А́т** іт — ит, кучук.
- А́ж** ач — „хой, ҳой, ҳе“ маъноларида қўлланадиган ундов сўз; اچ بُرۇ كُل اچ بُرۇ كُل ач бёрү кёл — ҳой, бери кел; ҳай, тез кел.
- А́ж** ўч — уч (сон); اچ چِمَاقْ ўч ѡармақ — уч танга.
- А́ж** Оч — (қаттиқ талаффуз қилинадиган الف билан) машҳур бир шаҳар оти⁴².
- А́ж** ўч — тоғда ўсадиган дараҳтлардан бири; туркларда қалам шу дараҳтдан ясалади; бундан дуг, ҳасса ҳам қилинади.
- А́ж** іч — ҳар нарсанинг ичи; اچ قُوْرِيْ یچ қур — ичдан боғланадиган белбоғ; اچ سُورْ یچ сөз — кўнгилдаги, дилдаги яширин нарса, сир.
- А́ж** 1 ч: اچ ات یچ ات یچ 1 ч — ёт — жигарга ёпишиб турадиган нозик эт.
- А́р** ўр — әр, эркак. Бу сўзни кўпликада ئۆر әрән шаклида ҳам қўллайдилар. Лекан бу ҳол кам учрайди ва қоидага хилофдир. Чунки кўплик қўшимчаси [аслида] ئۇ لар||ләр тарзиададир.

⁴⁰ Ҳозиргина замон ўзбек тилида кучайтириш кўмакчisi „хўп“ (масалан, „хўп яхши қилди“ тапидаги „хўп“ каби) ана шунинг х ортирилган варианти бўлса керак.

⁴¹ Қашқадарё область Бешкент шевасила хирмон янчиш маъносидаги қўлланадиган „хўп ҳайдамоқ“ сўзи ана шу сўзданлар.

⁴² „Муъжамул-булдон“ китобида кўрсатилишича, Оч шаҳри Андижон билан Самарқанд орасидаги Сайхун қирғозида яшовчи қарлуқлар шаҳри.

اَرْ ىر — уалиш, изза бўлиш, хижолат тортиш маъноларида қўлланади; اَرْ بُلْدِي әр болді — одам изза бўлди; одам уялди.

اَزْ үз — ёғ. اَزْ لُكْ مُونْ үзлўк мўн — ёғлик шўрва.

اَسْ үс — ёмон ва яхшини фарқлаш (ўғузча); اَسْ بُلْدِي ол үс болді — у яхши-ёмонни айирди, фарқига етди.

اَسْ ас — йиртқич ҳайвонларга теккан парча гўшт; ўлмитик.

اَسْ ас — каркас қуши; бургут.

اَيْدِمْ اَمْدِي بَاتْ كَلْدِي مَنْكَا تَاتْ
سَنِي تَلَدْرُ اَسْ بُرْيِي فُشْقَا بُلْبُتْ اَتْ

Кёлді мёдә тат,
Аjdim әmdі jat,
Қушқа болуб ät,
Сәні tlläp ас бöri

„Менга бир tot келди; унга мен: ёт, қушларга em бўл, қушлар, қуртлар сени кутаётирлар, (деб уни ўлдирдим)“. [Менинг олдимга бир уйғур кофири келди. Сени йиртқичлар, бўрилар парчадасин, қушларга em бўлиб, шундай ёт дедим].

اَشْ үш — шундай, худди. اَشْ مُنْدَغْ قِيلْ үш мундағ қил — худди шундай қил.

اَشْ үш — ҳозиргина, шу онда; اَشْ كَلْدِكُمْ بُوْ үш кёлдўйм бу — ҳозиргина келиб турганим.

اَشْ اَشْ ош — „уш-уш“ ёки „хўш-хўш“; ҳўқизни суториша қўлланадиган сўз.

اَشْ үш — ҳар қандай дараҳт, шоҳ, бутоқнинг ўртаси, узаги; اَشْ مُنْكُرْ اُشِي мёнуз үші — шоҳ (мўнгиз) ўрта-

си; шунингдек қуш ва отларнинг дум суюкларига ёки дум чиқадиган ўринларига ҳам уш дейилади. اَش — ис, чироқ иси ва деворлардаги тутун иси, куруми; تُونْ اِشْ بُلْدِي ton ish boldi — тўн исланди, кирланди.

اَقْ اوқ — ўқ.

اَقْ اوқ — тўсин ёки хари; اَفْ اَقْ ۋَ اوқ — уй ўқи, болор, уйнинг тўсини.

اَقْ بِلَانْ اوқ jılan — ўқ илон; ўзини одамга отувчи илон. اوқ — ер ва бошқа ҳиссаларни ажратишда ишлатиладиган чек (қуръа).

اَقْ اوқ — феълларда таъкидни билдирувчи қўшимча; بَرْغُلْ اوْقْ بارғıl oq — албатта, бор.

اَقْ اوқ — ҳолга яқин маъно берувчи бир қўшимча (юклама); يَا اَقْ كَلْدِيمْ баја-оқ кёлдим — бояёқ келдим, яъни бу соатдан олдиноқ келдим; اَمْدِي اَقْ اَيْدِمْ әmdi-oq ajdim — ҳозир, ҳозироқ айтдим; ҳозиргина айтдим.

اَقْ ىک — нафас олиш қийинлиги, чунончи муздек сув ичиниб, устидан нон егандан кейин нафас олиш қийинлашиб, тусатдан кўкракдан чиқадиган ўқчиқ, ҳиқчоқ; اَنِي اَقْ نَى әni ac nı — уни ҳиқчоқ тутди.

اَلْ اوْل — у; اَلْ اَلْ اَلْ اوْل اوْل андағ ажді — у (одам) шундай деди.

اَلْ اوْل — у (ишорат); اَلْ اَلْ اوْل әр — у киши.

اَلْ او — от ва феълларга қўшиладиган таъкид қўшимчasi; اَلْ اَلْ مِنْكَ اَغْلِمْ اَلْ ol mənkiq aglim al — у ҳақиқатан менинг ўғлимидир. اَنْ اَشْكَا بَرْمَشْ اَلْ او — у уйга ҳақиқатан боргандир.

- эм — эм, даво, дори; даволовчига آمچى Әмчі дейилиши шундандир.
- эм — хотинлар аврати (ўғуз ва қипчоқларда).
- ум — иштон, лозим, шалвар.
- им — шоҳ аскарларига қўйилган (тайинланган) яширин белги, пароль; бу белги қуш ёки қуролноми ёки бирор сўздан иборат бўлиши мумкин; тўқнашгандан уни айтиб ўзларини танитадилар; мақолда шундай келган: إِم بِلْسَا أَرْ الْمَأْسِ i'm bil'sa ёр ёмас—им билса эр ўлмас (киши яширин белгини билса, ноҳақ ўлмайди).
- ун — ун, товуш; бу сўзни اُونْ ӯн тарзида чўзиб-роқ талаффуз қилиш ҳам мумкин.

Бу бўлимнинг музоаф (бир ҳарфи икки марта тақрорланган сўзлар) қисми

- арра — сийдик; бу сўзни эшаклар жуфтлашиш вақтида икки-уч марта айтилади; сўнг улар жуфтлашадилар. (Хозир бу сўз Қашқадарё обlastida „аррак-аррак“, Тошкентда „харр-харр“ тарзида қўлланади.) Бу сўзді арабчага ўхшашик бор, чунки арра арабча жамоъ маъносидадир.
- урра — эркаклардаги чурра, дабба (ўгузча).
- ирра — изза, уялиш; бу сўз икки , (р) билан ёрра, шунингдек бир , (р) билан ёра деб ҳам талаффуз қилинади⁴³.

⁴³ Хозирги замон ўзбек тилида уялиш маъносидаги бу сўзининг изза ва изо-тарзида икки хил талаффуз қилинишида бир ҳарф ортирилишининг ёки туширилишининг тилимизда қадимий ҳодиса эканлиги кўриниб турибди. Бу сўзда р товушининг з га алмашиниши фонетик ҳодисадир.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари⁴⁴

- а: — ҳайронлик ва таажжубни билдирувчи сўз. اُلْ مَنِي ॥ قَلْدِي ол мени а: қўлді — у мени ҳайрон қилди, таажжубда қолдирилди.
- ау — уйқу; اُزْدِيمْ узидим — ухладим; бу ерда ҳарфи замма („у“) билан касра (ı) орасида келгани учун тушириб қолдирилган.
- аوا — чақиравчига жавобан, жавоб тариқасида „ха“ деб айтилган сўздир. „Эй фалончи“ деб чақиранда чақирилувчининг چو ueva || ова — „ха, лаббай?“ деган жавоби, „нима дейсиз?“ деганидир.
- ауқа — кафиллик, кафолат; منْ أُنِي أُوقا الْلَّهُمْ мён ані уқа алдим — мен уни кафилликка олдим; мени унга кафил бўлдим.
- ав — (қаттиқ талаффуз қилинадиган أَلْفَ билан) буюрувчининг буйругини писанд қиласлик, бўйсунмаслик ўрнида қўлланувчи „а?“, „нима деяпсиз?“, мазмунидаги ёрдамчи сўздир.
- ай — тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик.

⁴⁴ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Чувки тўрт ҳарфли сўзлар назарда тушилса ҳам, берилган сўзлар тўрт ҳарфли эмасдир.

⁴⁵ Хозирги жонли ўзбек тилида, чақиравчининг мурожаатига жавобан „ҳон“ деб айтилади. Бундай мисолларни Навоий асарларидан ҳам топиш мумкин:

Хон деса шоҳга нуқс роже эди,
Йўқ демаклик хилофи воқе эди.

ای بىكى ај бітігі — аскарларнинг номи ва озиги ёзилған дафтар.

ای ај — ав сўзи каби буйруқни менсимасликни, никор қилишни билдирадиган бир сўз.

Таркибида бурун товушлари бўлган отлар⁴⁶

ан — юз ёноғи; **ан** қізіл ац — қизил юз ёноғи.

ан ац — қуш исми; унинг ёғидан дори сифатида фойдаланилади. Агар ёғи кафтнинг юзига сурисса, кафтнинг орқасига ҳам ёйилиб кетади.

ан — „йўқ“ ёки „эмас“ маъносидадир (ўгузча). Бирон юмушга буюрилганда, буюрилган киши **ан** ан-ан дейди. Бу — „йўқ-йўқ“ демакдир.

он — олд; **он** ол майдан бидун барді — у менинг олдимдан борди.

он — ранг; бир нарсанинг ранги; **он** яшил онлик тон — яшил ранглик тун.

он иш — осон иш, қулай иш. Бу сўз **онкай** онај сўзининг қисқартирилгавидир.

он — ўнг; **он** ўнг — ўнг қўл, соғ қўл (чигилча).

Икки ҳарфилар тугади.

⁴⁶ Бурун товушларининг сўз ўртасида ва сўз охиринда келишларига қараб бўлинишлари турлича бўлса хам, М. Кошгариийнинг таърифича, бурун товушлари, асосан иккি ҳолда пайдо бўлади: 1) и дан сўнг г келган сўзларда; ац, он ва шу кабилар; 2) и дан сўнг й, ч келган сўзларда: кўйин ч, сўвич каби. Буларни М. Кошгари бир-биридан фарқ қилиб, „г“ ли бурун товушлари“, „й, ч ли бурун товушлари“ деб атайди.

УЧ ҲАРФИЛАР БЎЛИМИ

Фаъл, فعل، فعل фуъл, феъл шаклида ўрта ҳарфи сукунли сўзлар⁴⁷.

الب алп — ботир, қаҳрамон; алп-яғїда, алчақ јағїда — “ботир душман билан тўқнашганда, олишганда, ювош—тиришишда синалади” мақолидаги каби. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келгандир:

الب أرْ تُنْ كَا الدِّيمُو اپسیز اژون قلدимо
أَذْلُكْ أُوْجُنْ الدِّيمُو امди یرک پиртоз

Алп ёр Тона бўдиму,
Эсиз ажун қалдиму,
Озлак очин алдиму,
Эмді юрәк јартілур.

Алп Эр Тўнга (Афрасиёб) ўлдими,
Ярамас дунё қолдиму,
Дунё ундан ўчини олдими,
Энди юраклар унинг учун яраланмоқда.
(Афусски, қаҳрамон Алпартунга ўлдими, ярамас дунё ундан ажралиб қолдими, замона ундан ўчини олдими, энди унинг учун юраклар яраланаётир.)
арт сач — орқа соч, гардон мўйи, чунки **арт** арт орқа, бўйин демакдир.

⁴⁷ Шакллари бу ўринда иккি нарсани англатади: 1) алиф билан бошланувчи сўзларни кўрсатади; 2) шу сўзларнинг ўртасидаги ҳарфларнинг сукунли эканлигини кўрсатади.

أَرْتْ арт — төгтепаси; **أَرْمُوكُوكا أَشِكْ آرْتْ بُلُورْ** әрмәгүгә әшік арт болур— „ялқовга әшик останаси ҳам төгтепасидек күринади“ мақолидаги каби.

أَرْتْ урт — нина || игна тешиги.

أَرْتْ барт — ўт; ёнғин.

أَسْتْ аст — тор йұл; тор күча (чигилча).

أَنْدْ анд — онт, қасам; **أَنْدِقْ** андік — қасам ич.

أَرْقْ арқ — чиқит, чиқинди; **تَمْرُ أَرْقِي** тәмүр арқі—темир чиқиндиси.

أَرْقْ урқ: **أَرْقِي** урук сүзининг қисқартирилган шакли (үғузча). Арабча **عَنْقٌ** унуқ, **عَنْقٌ** унқ сўзлари каби.

أَرْفْ یرқ — мүлжал қилиш, фол очиш, бирор дилидан гини айтиш.

أَرْكْ әрк — эрк; подшолик ва буйруқ ўткирлиги.

أَرْكْ борк — қора молларнинг бошвоғи ва от оёғининг боғи (тушов).

أَرْكْ ірк — құй; тұрт ёшга қадам құйған құй.

أَلْكْ 11к — олдин, аввал; **إِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ** 11к сен барғіл — олдин сен бор.

Уч ҳарфларнинг манқус⁴⁸ бўлими

أُوبْ أُوبْ өп - өп — бирон ишда ҳовлиқиб ва мақтаниб, сўнг уни исботлашдан ожиз қолганларга „оп-оп“ дейдилар.

أُوتْ от — ўт, олов; **أُوتْ تِيسَا أَغْيَزْ كُيْمَاسْ** от тәсә ағіз күймас — ўт деган билан оғиз куймас. Бу мақол сўзлашдан тортилганларга нисбатан ишлатилади.

⁴⁸ Феълнинг уч ҳарфи (бош, ўрта, охирги ҳарфлари)дан бирин а, ә, о, ё, у, ў, ى—ى, ә бўлган уч, оч, иш, ош, эл, ўз каби сўзлар бўлими манқус деб аталади.

أُوتْ бт — (و) ҳарфи ингичка [о тарзида] талаффуз этилади); деворда ва тахтада бўлган тешик.
أُوتْ бт — (و) ҳарфи юқоридагидан ҳам ингичкароқ талаффуз этилади); аччиғлик, ўт [бт] қопчаси.
أُوجْ ёч — ўч, инициом, кек.

أُوجْ كَكْ قَمْعْ كِشِيْنِكْ يَلِنْكُوفْ أُوازْ أَلِيمْ بِيلْ
أَذْكُولُوكْ أُوغْنْجَا أَلِكِنْكْ بِلا تَلِيمْ قِيلْ

Оч кёк қамуғ кішінің жаһнүқ ўзә алім бил, ўзгўйлугүг ағанча әлігін билә тәлім қил.

„Уч, кек деган нарсалар одамларга қарз қабидир. Буни бил-да, кучинг етганча қўлинг билан кўпкўп яхшилик қил“.

„Уч, кек деган нарсалар одамларга қарз қабидир, олмай қўймаслар, ундан чекин. Шуни бил-да, мусоғирларга, бегоналарга кучинг етганча, қўлингдан келганча яхшилик қил].

أُوجْ уч — нарсанинг уни. **بَقْ أَوْجِي** бутақ учі — бутоқ уни, шоҳ уни.

أُوجْ уч: **أُوجْ إِيلْ**: уч әл — чегара, әл, мамлакат чегарасидаги вилоят.

أُوجْ уч — бирор нарсанинг тугалиши, битиши (үғузча). **بُوْدَا نَا أُوجْ وارْ** бојда на уч вар — халқда (қабилада) кўплик жиҳатдан тугалиш йўқ.

أُودْ өд — (و) ҳарфи ингичка [о тарзида] талаффуз этилади); замон, замона, давр. Қуйидаги мақолда ҳам келган: **كَجَازْ كِشِيْ ثُوْبِمَاسْ يَلِنْكُوفْ أُوغْلِي** өд кёчар кіши тојмас, жаһнүқ оғлі мәнү қалмас. „Замон ўтар, киши тўймас, инсон боласи мангу қолмас“ мақолидаги каби.

- أُود** үд—сигир (чигилча). Туркларнинг қабул қилган ўн икки йилида бирига ҳам **أُود يَلِي** үд јілі — сигир йили дейилади.
- أُور آت** ор ат — тұқ қызил ва сариқ ранглар орасидаги от.
- أُور** өр — (، ҳарфи ингичка [б тарзіда] талаффуз этилады); кафтан ёки камзулнинг құлтиқ ости қисми.
- إِير** әр — тәшиш асбоби.
- إِير** әр — ер; баъзи лугат [тил]да **يَر** жәр ҳам дейди.
- أُوز** өз — (юмшоқ талаффуз этиладиган **الْف** билан); ёг.
- أُوزلَكْ أَش** өзлүг аш—ёғлик ош, ёғлик таом.
- أُوز** өз — ўз; ўзи; бу сүз шу парчада келган:
- كُورْكَلُوكْ تُوْغْ أُزْنَكَكَا
تَلْبِغْ أَشْيَعْ أَذِيْقَا
تُونْغِلْ قُنْوْقْ آغْرِيلْغْ
بَلْسُونْ جَفْنِكْ بُلْوَقْا
- Көркүл тонуг өзүңä,
Татліғ ашіғ азінқа,
Тутыл қонук ағрліғ,
Jaşsun jaŵiň бузунқа.
- „Күркам, чиройли түннинг ўзинга, ширин овқатингни бошқаларга ата; құноқларни ҳурматла, токи, шұхратинг эл-жортта таралсın“. [Чиройли түннингни ўзинг кий, лекин ширин таомларингни бошқаларга тут, мәхмандуст бүл, токи шұхратинг оламга ёйилсın].
- أُوز** өз — дара, төглардаги води; буни **تَاغْ أُوزِي** тағ өзі — төғ дараси ҳам дейиладар.
- أُوز** өз: **بُونْزِنِكْ أُوزْكَشِي آل** — яқин одам; **بُونْزِنِكْ أُوزْكَشِي** бу бізінің өз кіші ол — бу бизнинг ўз яқин кишиниз.

- أُوز** өз — юрак ва қоринга тегишли аъзолар. **أَغْرِيدِي** өзүм ағріді—қорним [яъни ичим] оғриди.
- أُوز** өз — үзак; буни **يَعَاجْ أُوزِي** јіғач өзі (ёғоч үзаги) ҳам дейиладар. Хурмо ёғочларининг бошида пайдо бұладиган оқ модда.
- أُوز كِشِي** өз кіші — құлы ишга қовушадиган, ўз ҳунарига моҳир киши.
- أُوز** өз: **أُوزْ قُنْقِي** өз қонукі — гавда ичидә ҳаракат қыладиган нарса, руҳ; қуйидаги парчада ҳам келған:
- بُرْدِي كُورْمَ يَرْقِي   الْدَّى أُزْوْمَ قُنْقِي
قَنْدَا ارْجَ قَنْقِي   أَمْدِي اوْذين اوذгурур
- Барді қозым жаруқі,
Алді өзүм қонукі,
Қанда Әрінч қанікі,
Әмді ўзін узғурур.
- „Күзимнинг нури кетди, менинг руҳимни ҳам олиб кетди. У ҳозир қаерда әкан? Энди мени үйқудан уйғотади“.
- [Күз қорачигим (севиклигим) кетди. У кетиши билан менинг руҳимни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Энди у қаерда әкан? Уннинг йүқлиги мени үйқудан уйғотади, уйқуга пүл бермайди].
- إِيشْ** әш — **إِيشِنِكْ بازْ** ... иш ... ишінг бар? - нима ишиңг бор?
- إِيشْ** әш — эш; ҳамроҳ; ўртоқ; жини бор, алохіда табнатли кишиларға ҳам **إِيشِلِكْ** ёшылік дейилади.

* Мисралаги қанікі сўзининг арабчаси **قَيْقَى** ҳолда әді. Биз Басим Аталаи писсан асосида түзэтдик.

أَنْكُ اپْسِنْ كَجُورْدُمْ   اپْسِنْ بِما قَجُورْدُمْ
أُولُومْ أُونِينْ اپْجُورْدُمْ   اپْجُورْدُمْ يُوزِي تَرْن

Анің ішін кәчүрдүм,
Әшін жімә қачурдум,
Олым отін ічүрдүм,
Ічті болуб жүзі тәрін.

„Уннинг ишини битирдим, ҳамрохини ҳам қочирдим. Үлім оғусини ичирдим, юзини буриштирган ҳолда ичди“.

[Уни ўлдириб, ишини бартараф қилдим ва ҳамрохини (дүстини) қочирдим; үлім шарбатини тоттирдим, юзини буриштирган ҳолда ичди].

Эслатма. Бу парча оқиридаги فَرْنَ تَرِىن سُزى بосма نۇسخادا فَرْنَ نَارِىن шаклида яиглиш кеттган. Лекин хато — савоб (тузатып) жадвалида уннинг түгри шакли ئَرْ تَرِىن деб уқтирилган. Биз ҳам шунга асосландик.

أوغ оғ — чодирнинг [ұтовнинг] юқори қисмida бўлган увуқлар [яъни, чодир ёғочлари].

أوق оқ — мерос ҳиссаси انکار بېر اُفْ تَكْدِي анар бір оқ тәгді — унга меросдан бир ҳисса тегди.

أوك օг — ақл ва зийраклик. Шунинг учун ёши улуг ва ақллilarга اُوكا օгә лақаби берилади. Бу сүз ўрта ёшга етиб улрайган ҳар бир ҳайвоинга иসباتан ҳам ишлатилади; шунингдек, түрт ёшдан ошган отларга اُوكى آتُ օг ат дейдилар.

ايڭ ىگ — дуг; шу маънода бу сүз ىگ ҳам дейилади.
ايڭ ىگ — касаллик.

أولن үл — девор ва уйлар пойдевори. قَامْ أُولى там улі — девор ости, девор пойдевори.

أُولْ نُونْ ڈل نَارْسَا. ڈل نَارْسَا — ҳүл нарса. نَارْسَا ڈل — қалхат (66-бет) деб берилдган.

إيل ڈل — эл, вилоят. بَكْ إِبْلِي بَكْ ڈل — бек эли, бек вилояти.

إيل ڈل — очиқлик, бүшлик; قَعْدَة إِبْلِي қабуғ ڈل — эшик ёнидаги бүш жой, очиқ майдон.

إيل ڈل — бир турли от номи; چунки от туркниг қанотидир. Отбоқарни شَيْهِ إِبْلِي баші дейдилар. Бу „вилоят бошлиғи“ демакдир. Лекин бундан отбоқарни тушунадилар.

إيل ڈل — икки шоҳ орасидаги келишув, ярашув; بَشِي بَشِي يَكَ بِرْلَانْ بُولْدِي ikī ڈل — икки бек бир-бири билан ярашди.

إيل ڈل — кіші — паст одам; باхил киши il қуш⁵⁰ (бу катта бир қуш бўлиб, майда қуртлар, қурбақа ва жўжаларнигина ейди; аммо ўзи овланмайди).

أوم ڈل — меъда бузуқлиги. اَرْ اُومْ بُولْدِي ڈل — одам меъдаси бузилди; кўп гўшт ейишдан одамнинг меъдаси бузилди.

أون ڈل — ўн, товуш (чўзиқ ва қисқа талаффуз қилиш ҳам мумкин).

أون ڈل — ўн — ўн.

إين ڈل — ڦن — ڦن يېر — ўнқир-чүнқир ер; اين يېر ڦن юқ паст-баланд жой дейилиши шундандир.

إين ڈل — ڦن — ڦن, ҳар нарсаннинг эни; بُو بُوزْ إِينِ تَجَا ڦن — ڦن нәчә? — бу бўзниг эни қанчá?

⁵⁰ Б. Аталај таржимасида — бургут (I т., 49-бет), Броккељман таржимасида — калхат (66-бет) деб берилдган.

ін - ин; шер, тулки ва бошқа йиртқичлар уяси.
 ін - ин шакли ҳам бор.
 ін - күй қийи; бу сұзниң ін шакли ҳам бор.

ТҮРТ ХАРФЛИЛАР БҮЛИМИ⁵¹

أۇيْ oj — ердаги чүкүрлик, ўйдым-чүкүр.
أۇيْ oj : أۇيْ آتْ oj at — қора от.

Үртә ҳарғи сукунли сўзлар тугади.

فَعْلٌ فَعْلٌ فَعْلٌ Фаъал, фаъул, фаъил каби ўрта ҳарфи
хар хил шаклда кўлланувчи сўзлар бўлими

أْجَتْ очут — ўч, қасос; душманлик; бу сўзниг асли
очут оч дир.

بېر اذت ناڭ اوچ 64 дар.
اذت ažut — кафт; бир кафтга сигарлик;
бір азут нән — бир кафт нарса.

Арут от—бир йил турган ўт; арут от: اَرْتُ اُتْ اَرْتُ اُتْ اَرْتُ اُتْ

أْغْتُ
оғут — бўза тайёрлашда ишлатиладиган ачитқи-
нинг исми. Бу кўп дорилардан иборатдирки, унлари
ундирилган арпа уни билан аралаштирилади.
Кейин қоришитирилиб, гўлакларга ўхшатиб кеси-
лади, сўнг қуритилади. Кейин буғдой ва арпани
қайнатилади. Ўша хамир ўғитни (ғулакни) яичиб,
ҳар бир буғдойга бир гўлакдан сепилади, сўнгра
қайнатилган буғдойни тоза бир нарсага ўраб, уч
кунгача димлаб қўйилади. Шундан кейин хумга
солинади ва етилгунча ўн кун қўйилади. Сўнг
устига сув қуйиб сузилади. Бу буғдой шароби
[бўз] дир.

⁵¹ Бу ерда босма нусхада ёки қўлёзмада ва ёки китобни тузиш вақтида бир оз хато кетган. Чунки берилган сўз арабчада ҳам тўрт ҳарфли эмас, уч ҳарфлидир.

Ағт Ӷwät түгри, маъқул деган маънони англатувчи сўзdir. Бу сўзнинг уч хил талафзузи бор: яғмо, тухси, қипчоқлар **Ағт** Ӷwät, ўгузлар **Амт** Ӷmät ёки **Овт** Ӷvät дейдилар. Бошқа турклар эса **Йемт** Ӷemt Ӷmät дейдилар.

عەلتىرىخىلىش، ۋەتەن

۹۷ үүгүт — таомга ёки подшо хүзүүрига чақириш.

Акът 3 гит — ярадан, шунингдек, кўз тегишидан сақлаш учун болаларнинг юзига суртиладиган бир дори. Бу дори заъфаронга бир қанча нарсалар қўшиб ясалади.

أڭ ёгут — ўгит, насиҳат; бу сўз қуйидаги шеърий парчада ҳам келгандир:

الْعَيْلُ أَكْتُ مَنْدِينْ أُغُولْ أَرْدَمْ تِلْلَا
بُوْيِنْدَا أُولْغُمْ بِلْكَا بِلْبَ بِلْكِينْكَ أَوْلَا

Алғіл өгүт мәндін, оғул өрдәм тілә,
Бојда улуғ білгә болуб, білгің ула.

„Үғил, мендан үгит ол, фазилат тила.

„ҮГИЛ, мендан ўгит ол, фазилат тила.
Эл-юрт орасида улуг олим бўл, илмиигни тарқат“.

[Эй ўғлим, мендан ўгит-насиҳат ол, одобли ва тарбияли бўлишга тириш, токи эл ичидан зўр олим бўлиб танил ва улар орасида одоб ва илм тарқат].. ўгит — буғдой ва шунинг кабиларни янчиши.

ұғітчі — бүгдой ва бошқа долларни янчувчи кимса, тегирмончи.

Эгэйт — никох кечаси келин ёнида хизмат қилувчи хотин, янга.

ікіт — ёлғон (үғузча); **إِكْتُ سُوْزْ** ікіт сөз — ёлғон сүз.

білт — бир-биини үлдириш. Үлдирувчига **النجي** өлтүрчі дейилади.

— бўлут ёр — куч ва қуввати кетган катта ёшли киши.

اتاچ—худди катта кишилардек үзини улугсифат (кекса-қари) қилиб күрсатувчи болага атач оғул дейилади.

أَجْعَجْ атіч — болалар ёнғоқ үйнайдиган чуқур жой.
أشْجَعْ ашіч — қозон; бу сүз қуйидаги мисолда ҳам кел-
гандыр:

أشجع ايور توبيم التون، قُمْجِ ايلور من قيدامن

Ашіч айр түбүм алтун, қаміч айр мән қайдаман?
„Қозон айтур: тубим олтин, чүмич айтур: мен
қайдаман?“

[Қозон тубим олтн деб мақтанса, чүмич: „Ундай бўлса, мен қайдаман?“—дейди].

Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш
кишилар олдида мақтандувчи кишига нисбатан
айтилади.

Акъ әкәч — ўзининг ортиқ зийраклиги билан одамларга худди ўз синглисидең туюлувчи ёш қиз; бу сүз ёш қизларни севиш, эркалаш учун қўлланади.
Амъ амъг — нишон, мўлжал.

امۇچ а ма ч — омоч, омоч-бۇйинтуруק; дەخқончилик асблолари.

الْجُمْعُ уліч — болаларни севиши, әркалатиш учун айтиладиган сүз; **الْجُمْعُ** улічім — ўғилчам, қарогим (қарлуқча).

Анж а нач — она қыз, яъни ўзининг зийраклиги билан ҳамманинг онасидек ҳисобланувчи ёш қыз. Бу сўз кизларни эркалатиш учун айтилади.

Энүч — күзга тушган парда, нохина.

أَغْرِي ағріп: **أَغْرِي تَانِكْ** ағріп нән—нархи ошиқ нарса, қим-матбаҳо нарса.

أَغْرِيْتُ يَعْلَمْتُ أَغْرِيْتُ يَعْلَمْتُ
 уғар: үғар ат—пешонасида оқи бор
 [қашқа] от; бу сўз шаклан ҳам, мазмунан ҳам
 арабчага мосдир; фақат бу сўзнинг бош ҳарфи
 арабчада фатхали (а), туркчада заммали (у) дир.
 اَغْرِيْدَ كَلْدِينِكْ بِاَغْرِيْدَ كَلْدِينِكْ
 оғур — вақт; ғурда көнді? —
 кай вактта келдинг?

بَكْ أَغْرِيْنَا مِنْكَ اِشْمُ اِتْلِدِي; оғур — давлат, даргоҳ; бәг оғрінда мәнің ішім өттіді — бек давлатида (даргохда) менинг ишим үнгланди.

أَعْزَزُ оғур — ишнинг ўрнида бўлиши, жойида, вактида бўлиши. **بُو إِيشْ أَغْرَلْغَ بُلْدِي** бу іш оғурлуғ болді— бу иш вактида бўлди.

أَغْرِيْ ئَقْبَا اَغْرِيْ الدِّينِ اوғур — бадал, эваз; ўринма-ўрин, бошма-бош; атқа оғур алдім—от эвазига [бошма-бош] алдым (оғузча).

أَغْرِي оғур — яхши ва муваффақиятли; хайрли; бу сүз фәқат сафарга ёки сафарчига нисбатан құлланилади:
يُولَانْ أَغْرِي بُلْسُونْ йол оғур болсун—сафар бехатар [му-
 ваффақиятли] бўлсин (ўгузча).

әкір — иғір || ийір, қорын оғригінни даволаш учун құлланадиган үсімшік; бу сүз шу мақолда келганды.

اَغْرِيْسَا كُوز اِبَادُور اَرْالِمَاسْ
Экір болса Әр өміс — иғир бұлса
одам үлмайди |киши ёнида бу дори бұлса, үлмайди|. Чунки қорин оғригига дучор бұлган одам уни
еса, тузалади. Бұ мақол ҳар ишга олдин ҳозирла-
ниш керак, деган маңнода құлланади.

اَكْرِيْتارىق
ўкүр — тариқ. Бу сүз туркчадир; ўгузлар бил-
майдилар.

اَكْرِيْتارىق
бгүр: ياغْ اَكْرِيْتارىق
бгүр — пода; қүй, эчки, кийик; ёввойи үрдакнинг

кичик хили—чуррак дейилган қүш, туялар пода-
сига нисбатан ҳам құлланади.

اَمْرِيْر
әмір — туман; булут (ўгузча).

اَبْزِيز
убуз — қаттиқ ер; اُويْ اَبْزِيز
убуз — паст ва саҳ-
ролик ер.

اَنْزِيز
әтіз — икки дара орасидаги чегара.

اجز
ујуз — жүи; арzon баҳо; اُجْزْ نانگْ
ујуз нәң—арzon нарса. Ҳар бир тубан, паст нарсага اُجْزْ
ујуз дей-
дилар. بَكْ أَنِي اُجْزَلَادِي
бәк аны әңзәлади бәг ані ујузладі—бек уни
ерга урди, хұрлади.

اَذْرُ
үзүз — құтири; اُرْسَا اُزْ بُلُورْ
тікү өз
ініғә урса үзүз болур — тулки үз уясига қараб
ирилласа [улиса, ҳурса] құтири бұлади. Бұ мақол
үз әлинин, уругинин ва мамлакатини ёмонловчиларга
қарата айтлады.

اَذْرُ
аэзіз — баланд ер ва бошқа баланд нарсалар.

اَذْرُ
аэзіз: اَذْرُ تَاغْ
аэзіз таг—баланд тоғ ёки ошиб үтиш
мүмкін бұлмаган тог.

اَغْرِيْ
агу ж — оғиз; оғиз сути; бу сүз охирдаги товуш;
،ز“ билан ёки ،ج“ билан ёзилиши ҳам мүмкін.
اَغْرِيْ
ағіз — ариқ оғзи; чарм идиш ёки қовғанинг оғзи;
хұм оғзи; қудуқ оғзи.

اغز ييسا كوز اِبَادُور اَرْالِمَاسْ
агіз — одам ва ҳайвонлар оғзи; ағіз јәсә кіз уяжур—оғиз еса, күз уялур. Бу мақол
бировшынг бирор нарсасини еғанлар унинг ҳожа-
тини чиқаришдан тортишини мүмкін әмаслигини
күрсетиш учун айтлады.

اغز
огуз — туркларнинг бир қабиласи. Ўгузлар турк-
манлардир. Улар йигирма иккى уругдир; уларнинг
ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос
тамгалари бордирким, уругларни шу тамгаларига
қараб айрадилар.

Биринчиси ва бошлиқлари: قىنْقۇشْ қىنىқ — қиниқ-
лардир. Замонамизнинг ҳоқонлари шу қиниқлар
уругидандир. Молларнинг тамгаси шундай:

Иккىнчиси: قىنْقۇشْ қајіг — қайнаглардир. Тамгаси
шундай: **VII**

Учинчиси: بايىنارْ بايىنارْ بايىنارْ بايىنار
байналар — байналардир. Там-
гаси шундай: **E**

Түртىнчиси: اِشا اِشا اِشا اِشا
jıwa — һивалар ҳам деб атайдилар. Тамгаси шундай:

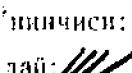
Бешинчиси: سالغۇر سالغۇر سالغۇر سالغۇر
салгур — солгурлардир. Там-
гаси шундай: **A**

Олтинчиси: افشار افشار افشار افشار
афшар — офшорлардир. Тамгаси
шундай: **1**

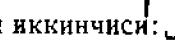
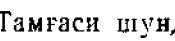
Еттингчиси: بېگتىلى بېگتىلى بېگتىلى بېگتىلى
бәгтілі — бәгтилилардир. Там-
гаси шундай: **X**

Саккизинчиси: بُكْدُز بُكْدُز بُكْدُز بُكْدُز
бүкдүз — бүктүзлардир. Тамгаси шундай: **Z**

Тұққызынчиси: بَيَات بَيَات بَيَات بَيَات
бајат — боётлардир. Там-
гаси шундай: **VII**

Ўнинчиси: јазгир - ёзгиrlардир. Тамғаси шундай:

Ўн биринчиси: әјмүр - эймурлардир. Тамғаси шундай:

Ўн иккىнчиси: қарабöлük - қорабöлуклардир. Тамғаси шундай:

Ўн учинчиси: алқабöлük - олқабöлуклардир. Тамғаси шундай:

Ўн түртىنчиси: گىز - игдарлардир. Тамғаси шундай:

Ўн бешинчиси: ўrägir - уракирлардир. Јүрägir ҳам дейдилар. Тамғаси шундай:

Ўн олтинчиси: тутїрқа - түтирилардир. Тамғаси шундай:

Ўн еттинчиси: улајундлуг - улаюндлуглардир. Тамғаси шундай:

Ўн саккизинчиси: тöгär - тüгарлардир. Баъзан , ҳарfi туширилиб, шаклида ҳам ёзадилар. Тамғалари шундай:

Ўн түккизинчиси: бىjençik - бажанаклардир. Тамғаси шундай:

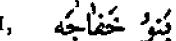
Йигирманчиси: јувалдар - жуволдорлардир. Тамғаси шундай:

Йигирма биринчиси: јэнi - жапнилардир. Тамғаси шундай:

Йигирма иккىнчиси: јаруқлуғ - жаруғлуклардир. Буларнинг сони оз, тамғалари номаълумдир.

Маҳмуд Кошгариy айтади: „Бу қабилаларни билишга одамларнинг эхтиёжлари борлиги учун

бирма-бир изоҳ қилдим. Бу тамғалар уларнинг моллари ва подаларининг белгисидир. Моллари аралашиб кетганда ҳар қабила үз молини шу тамғалардан айриб олади.

Булар асосий қабилалардир. Уларнинг ҳар бирининг аймоклари бор. Қисқартиш учун уларни ёзмадим. Бу номлар у қабилаларнинг энг қадимги боболарининг исмидир. Араблarda Бану Салим, яъни Салим авлодлари, Бану Хафоча, яъни Хафоча авлодлари деб юритилгани каби, булар ҳам қадимги оталарига нисбат бериб юритадилар.

 őкүз - Жайхун, Фирот каби дарёларга берилган ном. Ӯкүزلар бу сўзни ўзларининг шаҳарлари жойлашган Банокат водиси маъносida қўллайдилар. Уларнинг кўчманчилари ҳам шу дарёнинг икки қирғогига жойлашганлар. Турк мамлакатларидаги бир қанча бошка дарёлар ҳам шу ном билан юритилади.

Уз Ila (Ила) ва Jafinj (Ефинж) саҳролари орасидаги шаҳар őküz деб аталади.

 őküz - ҳўқиз. Бу сўз шу мақолда ҳам келган: اڭىز آذاقى بىلەنچىجا بىزاعۇشى بىسلا پىك болғىнча, бузагу башى болса јик - „ҳўқизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ“. Бу мақол „мустақиллик бўйсунишдан яхши“ деган маънода қўлланади.

 awus - мум (булғорча). улас: улас кۆз - сузилган, ёқимли кўз; хумор кўз. Шу парчада ҳам келган:

قَرَامْنِكِيزْ قَزِيلْ يُوْزْ
بُلْنارْ مَنِيْ أُولاسْ كُوْزْ
أَندِنْ تَمَارْ توْكَالْ تُوْزْ
بُلْنابْ يَنَا أُولْ قَجاْرْ

Булнар мәні улас коз,
Қара мәніз қізіл жұз.
Андін тамар түкәл тұз,
Булнап жана ол қачар.

Бу маст күэли (севиклим) порлоқ юзидаги ёқимли қора холи билан мени асир қилади. Худди (гүзал) ёноқларидан шириллик томаёттандай мени асир қилади-да, сұңг мендан қочади. [Мастона күэли, күркам юзли, қоп-қора холли севиклим, ёноқларидан ёқимлилик томаёттандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сұңг қочади].

اپش өпүш — ўпиш.

اوش атіш — отиш; отишка.

اوش Атіш — әр кишиларнинг исмларидан.

اوش Утуш — әр кишиларнинг исмларидан.

اوش ўтүш — [юмшоқ талаффуз этиладиган „ү“ билан]; ўйинда ютиш. Бу шундайки: болалар ҳалқа (давра) бўлиб ўтирадилар. Болалардан бири ёнидаги бир болани тұртади ва унга **اتشاتش** ўтүш-ўтүш дейди, яъни „ёнингдагини ҳам турт“, дейди.

اوش Итіш — икки киши орасыда ўзини құл билан ҳимоя қилиш.

اچش өчаш — ўчакишиш. Ал. ол мәнің biplä очашті — у мен билан ўчакишиди.

ادش адаш — дүст, ўртоқ.

ادش ідіш — қадаҳ; пиёла; яғмо, тухси, ямак, ўғуз ва аргулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси „идиш“ деб юритилади.

اوش аріш — ўриш; **ارقاغ** аріш арқағ — орқоғ-
үриш деб құлланылади.

ارش уруш — талашиш, тортишиш; уришиш.

اغش ағаш — күтарилиш, оғиши.

اغش уғуш — қабила, қариндош.

افش ائشاك افشن ائشاك **اۋش** увуш ётмәк — ушатылган нон, бурдаланган нон.

اۋش укуш — уқиши, англаш; идрок этиш; тушуниш; **اۋش** اۋش اکشى اۋشلىغى كىشى — уқувли киши, фахм-
фаросатли киши.

اکش өкүш — күп; **اکش نانك** өкүш нәнк — күп нарса;
хар нарсанынг күпни. Масалда шундай келган:

تېرىك اسَن بُلسا ئانك اڭوش كُرور

Tirig әсән болса таң өкүш көрүр
— одам эсон [sof] бўлса, қизиқ нарсаларни күп кўради.

اوکوش اوکوش: **اوکوش بِلْقى** өкүш јілқі — қайсар от; сар-
каш ҳайвон.

الش аліш — сувнинг ҳовузга қуйиладиган ўрни.

الش Алуш — Қашқарда бир қишлоқ номи.

الش аліш — олиш, ҳисоблашиш; **الش پېرىش** аліш-
бәріш — олиш-бериш. Оладигани олиш, берадигани бериш.

الش үлүш — улуш, ҳисса; (ش) ҳарфи аслида дир).

اولك үлүк — улуш, ҳисса; бу сўз охирида **ك** к бўлиши асосидир. Бу араб тилида қ ҳарфининг ш га алма-

قۇيىناش شىنىши кабидир. Чунончи, Мажнуннинг

عىنائاش جىلىش عىنائاھا و جىلىش جىلها
мисрасидаги сўзлари **عىنائاك جىدىكى** عىنائاك جىدىكى ўрнида қўлланган.

الشّ улуш — қишлоқ (чигилча); Баласоғун ва уларнинг юқори ёнидаги аргулиларча „шაҳар“ демакдир. Шунинг учун Баласоғун шаҳрини **فُرْز أُلُوش** Куз улуш ҳам дейдилар.

шىش — халқ орасида ҳисса тақсимлаш ёки улаш-
моқ. Сүз охиридаги ش ҳарфи گа алмашған-
дир. Чунончи، رَتْكِ تَحْتَكَ сўзлари ўрнида
قد جَعَلَ رَيْشِ تَحْتَشِ سَرِّيَا
қўлланганда ш, к га алмаш-
гани каби.

Ажғ ачіғ — хон ёки шоқнинг бахшишномаси, мукофоти; **خان منكا اجغ بيردى** Хан мәнә ачіғ бўрді—хон менга мукофот берди.

أَجْنَعْ ачіғ — ноз-неъматлар ицида яшаш, ноз-неъматлардан баҳраманд бўлиш; **أُوزْنَكْنِي أَجْنَلْغَلْ تُتْ** өзүнні ачіғліг тут—ўзингни яхши тут! Ноз-неъматлардан баҳраманд бўл, озиклан, демакдир.

ачіғ – аччик; аччик булған хар бир нараса.

أَذْعَجْ азғі — айиқ; бу сүз шу маталда ҳам келади:
أَفْجِي نجا آل بِلْسَا أَذْعَجْ أَنْجَا يُولْ بِلْبِرْ awči nəčä al
 білсә, азғі анча жол билір — овчи қанча ов ҳайларини
 билса, айиқ ҳам шунча қочиш йұлларини
 билади. Бу мақол икки тажрибали киши тортишиб
 қолғанда сүзланади.

آسۇڭ اذغ азىف—мастликдан хүшөр бўлган киши; **آسۇڭ** азىف—маст ва хүшөр.

Азіг — бизлаги бир кишлоқ номи.

اَذْعَجْ **يُؤْخِدُكَ** **عَلَيْكَ** **قَرْبَانَةَ** **كَوْكَبَ**
عَزْعَفْ — **يَعْتَصِمُ** **عَلَيْكَ** **قَرْبَانَةَ** **كَوْكَبَ**
одам; дили зийрак кишига **اَذْغَ** **كُونْكُولْلُوكَ** **ارَ** **عَزْعَفْ**
كَوْنَكُولْلُوكَ **Эр**—сезир табиатли одам дейилади.

أَرْغُونْ apif — чодир пардаси (барсағонча).

اسْنَة осүр—бир ишнинг бошқа бир ишга айланиши;
бу іш осүрі мундағ—бу ишнинг
айланиши шундай.

алғ аліф — ҳар нарасаның қайтарилиши (үғузча ва қипчоқча).

الغ улұғ — улуг, ҳар нарасанинг улуғи, каттаси; шу шеърий парчада ҳам келган:

الله لوقع بُلسا سَنْ اذكُو قِلْنَ
بِلْقِيلْ كِشْكِ يَكْلَازْ قَتْنْ يَخْشِي اولانْ

Улуғлуқұғ булса сән әзгү қілін,
Болғіл кішіг Бәгләр қатін жаңші улан.

Даражা ёки мартаба топсанг, хулқингни чиройли қил, амирлар олдида яхшилик етказувчи, халқнинг ишларини яхши қабул ғылувчи бўл.

ىلەف سۇق: ilif suw—илиф сув; если **ى** билан **ىلەف** (йилиф) булиши керак.

أْجُوك ачук — очик; **أْجُوك قَبْعَة** ачук җапуғ — очик эшик;
أْجُوك كُوكْ ачук кок — очик ҳаво; **أْجُوك اِشْ** ачук
 иш — аниқ ва равшан ишга очик иш дейилади.
أْجُوك очак — ўчок.

إِجْفَمْ — катта ака; ҳоқоний турклари катта акаларини **إِجْفَمْ** дейдилар, лекин иккинчи шахсда **إِجْفَنْكَ** йылғын шакли құлланилмайды.

أذق ažak — oěk.

а́зук : а́зук нәң — номаълум нарса; а́зукнинг асли а́гдук — „үзгарувчи“ деган маънодадир. Енгиллатиш учун ҳарфи туширилган аниң мәнкәри а́гди анің мәңзе ағді — уннаг ранги үзгарди.

أُدْقَ үзәрди. **أُدْقَ آرْ** үзік әр үйқучи одам; мудровчи одам.

Іздек — ҳар бир күтлүг нарса; ўз ҳолига қўйилган ҳайвонга **ізз** ізуқ дейдилар. Унга юк ортилмайди, сути соғилмайди, юнги олинмайди. Эгаси уни назр қылгани туфайли шундай қилинади.

إذقْ تَاغْ یَذْقَ تَاغْ — ўтиш мум-
кын бўлмаган чўзиқ тоғ.

أَرْقَ أَرْقَ ارук — ارۇڭ ئىرۇق — орик, чарчаган одам, шунингдек бошқаларга ҳам бу сүз құлланади. А р у к-турүк — Фарғона билан Қашқар ўртасындағы баландлық бир жойнинг номи.

52 **اچقىم** ічкітм сүзининг ёзилишнда босма иусхада аниқсизлик бор. Унда бу сүзининг бош ҳарфи бир ерда „а“ **اچقىم** бир ерда „и“ **اچقىم** шак-лида берилган.

اَرْقُ аріқ — ориқ, заиф (ұғузча ва қипчоқча).

أُرْقٌ يرْعَك — арқон.

آزق اۇق азуқ оқ—яшириң үқ, ким отган-
лигини аниқлаш қийин бۇлган үқ.

ازقّ азуқ: ازق مۇنۇقّ اзуқ мунқ—қочган; йўлдан озган;
адашган.

Азак — ўғуз бекларидан бирининг номи.

ازىق азүк — озиқ, озиқ-овқат; шу мақолда келади:

Сартиң азықтарға көзүйлесеңдеги салттың түрлөрінде оның моли тоза, бешубұха бўлса, йўл устида ейди. Бу мақол айтган сўзининг улдасидав чиқа олмаган, қуруқ мақтан-чоқларга нисбатан қўлланилади.

أَزْقُّ uezak — узак; أَزْقُّ بِشْ uezak iš — чўзилган иш; бир ерга юборилган одамнинг кечикишига ҳам бу сўз қўлланади. يَلَوْحَ أَزْقُّ بَرْدِي Jalavach узак барді — юборилган киши кечикди каби.

اُزق озуқ: اُزق آت озуқ ат—үзар от; улоқ нойгасида
олдин борувчи чопкыр от.

ашақ — тубан, қуйи (үзбекча).

ашуқ — одам түпиги

ашق اشقاڭ — **ушақ** нېң — кичик, майда нарса; шунингдек, ёш болаларга ҳам **أغانْ** اشقاڭ үшақ оғлан дейдилар. Үгиннинг майдасига **أونچاڭ** اشقاڭ үшақ отуң дейдилар. Бу сүз бирлик эмас, жамлик ҳолати учун қулланилади.

اشق ашук — темир қалпоқ, дубулға. Бу сүзде алиф
ى الف үрнига алмашған. Арабча ڭەنەن каби.

— маҳсии аяб, устидан кишиладиган пайтава
каби нарса.

اپقى īwīk — қир ва тошлоқ ерларда яшайдиган кийик.
الْأَلْقُونْ алук — жоҳиллилик; **الْأَرْزُ** алук әр — жоҳил
киши (ўғузча).
الْأَنْقُونْ олуқ — чора; дарахт кундасини ўйиб тарашиланган,
охурга ўхшаш нарса; [унда] ҳайвонлар сугорила-
ди; узумдан сиқиб олинган шинни кабилар сови-
тилади.
الْأَنْتُونِي улуқ: **الْأَنْتُونِي** үлон тон — эскириб, ишдан чиқсан
тұн; ҳар бир эскирган нарсага ҳам улуқ дейилади.
الْأَنْجُونْ улуқ — кичик қайиқ; қайиқ. Бу — тамоман аввалги
сүздир [яғни омонимдир].
الْأَنْجُونْ улуқ — от курагининг олд қисми; шу мақолда
келган: **الْأَنْجُونْ يَعْرِي أَغْوَلْ قَلْبِ** улуқ яғірі оғулқа
қалір—от курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб
қолади, мақолидаги каби. Чунки пай томирлари
у ерга тўпланганилиги учун тез тузалмайди.
الْأَنْجُونْ аліқ — құш тұмшуғы (ўғузча).
الْأَنْجُونْ ануқ: **الْأَنْجُونْ نَانْكُ** ануқ нән — мавжуд нарса; шу
мақолда ҳам келган: **الْأَنْجُونْ تُسَا يُوقَا سَانْمَاسْ** ануқ отру тұтса, јоққа санмас—меҳмонга бор таом
тақдим қилингач, кўрмадим демайди. Бу мақол уй
әгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши
зарурлигига ишорат қилиб айтилади.
اَبْكَى әбак — болалар тилида „нон“ ёки „нанна“ демак-
дир.
اَتْكُونْ әтәк — этак.
اَتْكُونْ әтүк — этик.
اَتْكُونْ әтүк — ҳикоя, әртак; бирор мақсадни шоҳга бил-
дириш, ҳикоя қилиш учун ҳам бу сұз қўлланади.
Асли бир нарсани ҳикоя қилишдан олинган.

اَنْكَارْ **اَنْكُنْ** үтүк — ич кетиш ва қусиши касали; **تُقْيَى** анар үтүк тутті—уни ич кетиш ва қусиши тутди.
اَنْكُنْ әтүк — дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб]
бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда
бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.
اَجْنُكْ 1 чүк — соболь, олмахон ва бошқа ҳайвонларнинг
терисидан қилинган пўстин.
اَذِيکْ үэлк — ишқ ва шавқнинг қўзғалиши, ҳаяжонга
келиши; бу сұз шу парчада ҳам келган:

أُوذِيكْ مِنِي قُبِيَّتِي
كُونْكُلُومْ أَنْكَارْ أَمْتِي   **يُوْزُمْ مِنِكْ سَرْغَرُوزْ**

ўзік мәні құмітті,
 Сақінч мәнә յұмітті,
 Көңілүм анар әмітті,
 Іұзум мәнін сарғаруғ.

اَرْكُونْ Севиклимга бўлган шавқ ва муҳаббат мени
ҳаяжонга солди. Қайгулар менга тўпланди. Кўнг-
лим унга мойил бўлгани учун юзим сарғаймоқда.
اَرْكُونْ әрүк — шафтоли, ўрик, олхўри меваларининг
умумий номи; улар бирор сифат билан бир-бирла-
ридан фарқ қиласидилар.
تُوكْلُكْ اَرْكُونْ тўлуг әрүк — шафтоли.
سَارْغَنْ اَرْكُونْ сарған әрүк — ўрик.
قَرَا اَرْكُونْ қара әрүк — олхўри.
اَرْكُونْ борүк — ўрилган ҳар нарсага борук дейидилар; **اَرْكُونْ** борук сач — ўрилган соч.
اَرْكُونْ борук — бир ерда бир қаңча вақт туриб қолиш;
 су он кун борук болді—ас-**سُو اُونْ كُونْ اَرْكُونْ بُلْدِي**

карлар бир ерда ун кун туриб қолди, яъни қўз-
голмади ҳам, урушмади ҳам.

Бек ёки қабила [бир жойда] туриб қелса ҳам,
шу сўзни қўлладилар,

арқ ^{ірік}: ірік нэн — ириган, чириган нарса;
арқ ^{ірік}: ірік отун — чириган ўтин.

арқ ^{ірік}: ірік нэн — ёф ва бошқа эрийди-
гай нарса; қотгандан сўнг эриган ҳар бир нарса
ҳам өрік нэн дейилади.

арқ ^{ірік}: ірік — девор ва бошқалардаги ёриқ; шу мақолда
ҳам келган: بَكْدَا رِقْتُ يُنْ . بَكْدَا رِقْتُ يُنْ .
ірік юқ, бўғдә қўйиқ юқ дейиладар. Яъни, „қуёш
кулчасида дарз (тешик) йўқ бўлганидай, бек ватъ-
дасида ҳам хилофгарчилик, қайтиш йўқ“. Бу ма-
қол бекларни ўз ваъдаларига хилоф қиласликка
ундаш мақсадида қўлланади.

арқ ^{ірік}: өрік — терини ошлайдиган ҳар бир нарса: تَرِي
арқлади тўрі өріклади — терини ошлади.

арқ ^{ірік}: өрік јлқі — йўрга, юрамол ҳайвон; اَرْكٌ
арқ ^{ірік}: өрік ат — йўрга от. Ўгузлар буни билмайдилар.

арқ ^{ірік}: өрік ёр — тиришқоқ, гайратли одам;
арқ ^{ірік}: өрік ёрни ягульғи, әрмаку باشی قانғи
тиришқоқнинг лаби ёғлиқ, эринчоқнинг боши қон-
лиқ, чунки тиришқоқ кўп ишлаб, яхши таомлар,
гўшт, ёвлар топади. Шу билан у мой ошайди.
Эринчоқ ўзининг ялқовлиги билан ишдан қочади.
Хафаликдан бошига уради, уни қонатади. Бу мatal
ялқовликни ташлашга, гайрат билан ишлашга ун-
даб айтилади.

арқ ^{ірік}: ірік нэн — қаттиқ, дағал нарса;
янтоқнинг бошвига ҳам ірік дейиладар.

азз ^{эзік} — терида узунасига тирналишдан ҳосил бўл-
ган чизик.

азз ^{үзук} — хотинлар лақаби; соғ, олтин каби тоза,
пок хотин мазмунида اَلْتُونْ اَزْكٌ алтун ўзук дейиладар.
Бадани марварид каби тоза бўлган хотинга اَزْكٌ
Эртін ўзук дейиладар. Чунки اَرْتَنِي اَزْكٌ
деган сўз дурриғалтон демакдир. Бу сўзниң د
ҳарфи ت ҳарфининг алмашинганидир. Чигил қа-
биласида бу сўз қўлланади. Асли ўз ук, яъни
худди, „ўз-ўзи“ маъносидадир, اُل اَرْنِي اُكْ كَلْدِرْ
ол ёрні ёк кўйдур — у одамнинг ўзгинасини кел-
тир. Таркибида ق ва غ ҳарфлари бўлган сўз-
ларда ёк ўрнида оқ қўлланади.

азз ^{үзук} — ердан сириқиб чиқиб ҳовузга айланган
сув, сизот сув; шунингдек, водилардан ажраб чиқ-
қан ариқни اَزْكٌ سُوقْ ўзук сув дейилади.

азз ^{базак} — белнинг ички қисмидаги томир, пайтам-
барнинг اُكْلَهُ خَبِيرْ تَعَاوُنِي فِي كُلِّ عَامِ حَتَّى كَانَ
хадисидаги абҳар сўзи ана шудир.

азз ^{ужук}: بَنْكٌ اَزْكَلَادِي үзук — бўғин, ҳижо:
ҳарфларни ва китобни ҳижжалади. Ҳижо ҳарф-
ларининг ҳар бирига ҳам اَزْكٌ үзук дейиладар.
أَلْ بُوْنَا اَزْكٌ اُلْ بُوْنَا اَزْكٌ اُلْ
бу нё ўжук ол? — бу қандай ҳарф?
Бу сўз албатта رُ билан ёзилади.

исик ^{ісіг}: ісіг — чўзиқ: اِسِكْ بَيْزٌ ісіг јэр — чўзиқ, узун чўл.

إِسْكُ نانڭ iсіг — иссиқ, қизыган. **إِسْكُ** نانڭ iсіг нәң — қизиб турған нараса; **إِسْكُ** كۇن iсіг күн — иссиқ күн. **أَشْكُ** ۋەشۈك — уст кийими.

Ашк әшүк — шоҳлар, беклар ўлганда уларнинг ҳурмати учун қабрлари устига ёшилиб, сўнг фақирларга бўлиб бериладиган ишаклик мата — йиртиш.
Ашк ўшик — меваларни урувчи, уларни ўсишдан тўхтатиб қўювчи совуқ.

اڭ ئىگ - құл; он ئىگ - үнг құл. Үгүз-
لار ساغ ئىگ (үнг құл) дейдилар. چاپ
құлни ҳамма турклар бир хилда سول ئىگ
سول ئىگ (сүл құл) дейдилар.

دیگر یاریک

أولڭى ýlýk — ҳисса; қисмат; насиба (юмшоқ талаффуз қилинадиган у билан).

يلىك 111 к – илик (үзүрч); бошқа бир туркларда **يلىك** jılık (Илик) дейдилар. Үзүрчадаги الف ҳарфи үрни-
га **ي** ҳарфи алмашған.

Амік әмік —әмчак; әрқаклар әмчаги ҳам әмік дейилади.
Амк әмік: **Амк күн** әмік күн — имік күн, илик күн; совуқдан кейин исиган, лекин ҳарорати ошмаган ҳар нарасага ҳам **Амк әмік** дейдилар.

Анк әнүк — ёш арслон (арслон боласи); ёллик бүри, тулки; ит болалари.

Калиднинг тиши ҳам **анг** ғибук дейилади¹⁵.
Көртілек **ануқи** кірітілк ғибугі дейилгани каби.
Абул-ғаззинг әнда бир қишлоқ номи.

⁵² Бу ерда үйнүк сүзүн эшикни беркітадыған чүл бўлса керак. Чунки илгариларда кулф ўрнида эшик орқасидан сурма чўп ишлатилар эди. Уни лўқидон кулф дейилар эди.

أَلْ سُقْيَ أَفَا تُرُورُ
كُولُونْكَ تَقِي كُشَارُورُ
بَلْبِقْ تِلْمِ بَقَا تُرُورُ

Шіл суwі ақа түрүр,
Қаја тұбы қақа түрүр,
Балік тұлым бақа түрүр,
Көлүң тақі күшәрүр.

Эдил суви қаттиң төғ этакларига урилиб оқмоқда. У сувлардан пайдо бүлгән ясама күлчаларда балиқлар, бақалар күпаймоқда.

[Эдил суви қоялар тубига зарб билан урилиб оқмоқда. Тошган сувлардан ҳосил бўлган кўлчаларда балиқ, бақалар кўпаймоқда].

أَغْلِيل — оғил; құй օғилхонаси; үгузлар құйнинг қийини ағіл дейдилар. Бир-бирига яқын турishi натижасыда келиб чиққан. Қуоничи, ёмғирни ҳам, булутни ҳам سَمَاء сәмә деб айттылғани каби.

أَغْلُ оғул — ўғил; ўз ўғели бўлмаса ҳам, эр болаларга ўғил дейдилар. **بُو أَغْلُ نَاتِيرُ** бу оғул нё тёр? — бу бола нима дейди?

Қоидага хилоф равишда әрон сүзига ўхшаш үглон деб ҳам жам қиласылар. Аслида бу сүзининг күплик шакли оғуллар булиши керак эди. Булар-нинг ҳар иккисини бирлек шаклида құллайдылар. **окіл** — күп (қипчоқча); **окіл кіши** — күп киши,

أَمْل амул — ҳар бир тинч ва барқарор, турғун, қи-
мирламайдиган нарасага **جَلِّ** амул дейилади. Шунга
күра юмшоқ феълли ювош кишиларни ҳам амул
дейилади. Бу сүз қуидаги парчада ҳам келган:

قَنْجَا بِرْدِنْكَ آيْ أُغْلُ
آرْدِينْكَ مُنْدا إِنْجَ أَمْلُ
قِيلْدِينْكَ ارْسَا قِيلْمَاغُو
اَنْ آمَدِي سَنْ تونْكُولُ

Қанча бардің ај отулық
Эрдің мунда інч амуды
Аттің әмді сән төңүл,
Кілдің әрсә кілмағу.

Илгари ўзи ёнида яшаб, сүнг отини ташлаб кетиб, кейин отни сўраб келган йигитга отни бермаслик учун хитоб қилиб айтади: менинг ёнимда саломат ва тинч эдинг, аҳволинг яхши, шод ва мамнун эдинг, нега мендан юз ўғирдинг?

[Нега кетдинг, эй ўғил, бу ерда тинч ва мамнун эдинг. Нолойиқ ишни қилганинг учун сен энди отдан умидингни уз].

بِيرْ أَبْمُونْ бір опүм мүн-
бир қултум шұрва.

атім: اَتِيمْ اَتِيمْ әр - ўқ отишга уста одам,
мерган.

أَرْمٌ بِيرْ أَرْمٌ أَتٌ
о рум — ўрим; тутам; сиқим. бир орум
от — бир ўрим ўт; бир тутам ўт.

اَزْمُونْ يُزْمُونْ — узум. ۱
اَغْنِيَمْ بِرْ اَغْنِيَمْ بِرْ — юкорига бир

хатлаб чиқыш мүмкін бўлган ер.
актим — оқим, бир оқинчлик, бир оқим

بىر اقىم سوق ئىپراكىم — ئىكمىم، بىر ئىنىشلىك سوب — بىر ئىنىشلىك سوب.

әкім — әкишлик; **бір әкім** бір әкім жәр — бир әкишлик жой, бир әқиша да әкіладын жой.
окүм — тұда; **бір окүм** жармақ — бир тұда танға. Сөз охидатын қарғи нүрнига алмашғандыр.

الْمَلِيمْجِيْ أَرْسَلَانْ
алім — одамлардаги оласы нарса, оладигани; қар-
зи; бу сүз шу мақолда ҳам келган: алімچі — арслон, бәрімчі — січған —
қарз берувчи — арслон, қарз олувчиси — сичқон [қарз
берувчи (пулдор) хужум қилишда гүё арслон,
қарздор эса құрқұв, ваҳима босганидан сичқон ка-
бидир].

— 11 — ОЛЫМ — ҮЛИМ.

Атан — ахта қилинган түя; шу мақолда ҳам келган:
 Атан йоқи Аш Бұлса Ағжыңа Аз көрүнөр
 ачқа аз көрүнүр — атан (ахта қилинган түя)нинг

سَنْكِ أَجْنَ — юки озиқ-овқат бұлса ҳам, оч одамта өз күринаци.
— сабабни билдирувчи сұз - учун; سَنْكِ أَجْنَ — сәнің үйін кәдім — сениңг үчүн кедім

Удуң — Хутан шаҳрининг номи; Хутанда турув-
чиларга ҳам Удуң дейдилар.

أَرْنَ аран — (қаттиқ талаффуз қилинадиган الف билан); отхона.

أَرْنَ бәйн — ҳар нарсанинг ёмони, бузилгани, вайрон булгани (үғузча). Бу сүзни мен форсчадан олинган деб гумон қиласман. Чунки хароб бўлган нарсага форсчада **وِبَان** вајран дейдилар. Ўғузлар форслар билан жуда аралашиб кетгандари учун бир қанча туркча сўзларни унитиб, уларнинг ўрнига форсча сўзларни қўлладилар. Бу ҳам шундайдир.

أَرْنَ Әрин — лаб.

أَرْنَ узун — узун.

أَرْنَ ажун — дунё (икки маҳраж орасидаги ջ билан).

أَسْنَ **بُو أَرْنَ** бу ажун — бу дунё; **أُلْ أَرْنَ** олажун — у дунё, охират (чиғилчадир).

أَسْنَ Әсән — эсон, соғ; **مُوسَنْ** әсән мусен? — эсон-мисан? соғмисан? саломатмисан? **إِسْنَا** әснәда **إِشْكَ** یوقْ әснән? — саломатлика шошилиш йўқ. Бу ибора ишлаганда шошилмаслик, ҳовлиқмаслик кераклигини билдириш учун кўлланади.

أَسْنَ Әсиң — шамол, шабада („әсадиган“ деган маънода).

أَشْنَ ушун — кифтнинг бош қисми, тепаси.

أَغْنَ аған: **أَرْ أَغْنَ** аған Әр — димоги билан сўзловчи, манқа киши. Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага мос келади.

أَغْنَ оған — ҳар нарсага қодир; кучли; қудратли.

أَفْنَ **تَنْكُرِي** уган тэнкери — қудратли худо.

أَفْنَ Әвін — дона; уруг.

أَقْنَ ақин — сел; тўсатдан келган селга **مُنْذَرْ أَقْنَ** мундуз ақин дейдилар. Тўсатдан, кечаси сел каби келган аскарларга **كَلْدِيْ أَقْنَجِي** ақинчі кўёді дейдилар, яъни аскарлар селдай келди, демакдир.

اڭنْ	زگىن — эгни; елка; кифт.
اڭنْ	زكىن — экин; экин экиладыган ер (үгузча).
اڭنْ	زكىن ⁶⁴ — эни бир ярим қарич, бўйи тўрт газлик бўз; бу билан сувор қабиласи савдо-сотик қиласди.
اڭنْ	دکүн — пул (танга, чақа), гул ва бошқа нарсалар тудаси, уюми. Бир ерга тўплланган тупроқ уюмига докун тупрақ дейилади.
اڭنْ	اللَّهُمَّ اسْأْلُكُكُمْ مِّنْ فَضْلِكَ مَا لَمْ يَرَأْ فَإِنْ تُعْطِنِّي
اڭنْ	алләхим, асълакум мәнфузанынниң мөннүүдүнен — манглай.
اڭنْ	اللَّهُمَّ إِنِّي أَنَا عَبْدُكَ مَنْ أَنْتَ بِهِ مَوْلَانِي
اڭنْ	алләхим, ишенинг юмалоқ ва баланд томони.
اڭنْ	اللَّهُمَّ إِنِّي أَنَا عَبْدُكَ مَنْ أَنْتَ بِهِ مَوْلَانِي
اڭنْ	улун — ўқ учларининг синиши. Учсиз ўқ.
БИР ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СҮЗЛАР БЎЛИМИ	
ابْ	убуб — попишак қуш; буни ابگىڭىڭ үбкўк тарзида ҳам талаффуз қиласдилар.
اڭكَ	ىشلارزْ اكڭىڭىڭ ىشلارزْ ىشكак — фоҳиша хотинлар.
اڭكَ	үкак — сандик; тобут.
اڭكَ	үкак — шаҳар деворида уруш учун тайёрланган буржлар.
اللَّ	خالىل — ҳа, албатта; ҳоқонийлар лаҳжасида амирлар, бекларга жавоб учун қўлланувчи сўз.

Мисол бўлими

االت ات — от, исм.
 بىك ئىكاز الت پىردى — бәг яңар
 االت ات — лақаб; унвон. Қабиланинг
 ат бәрді — бек унга унвон берди. Қабиланинг
 улуғи ёки бошлигини ҳам ئىلخىنلىك атлай дейиш шун-
 даидир.

Бошида келган сўзлар

- الْجَ نَابِمَاسْ** а:ч — оч; мақолда шундай келган: **الْجَ نَابِمَاسْ** а:ч нэ јэмис, тоқ нэ тәмәс — „оч нималар емайди, түқ нималар демайди“.
- الْذَّ** а:з — ипак кийимлик ва бошқаларга ўхшаш ҳар бир тўқилма ва ясалма нарса; баъзан қисқарган ҳолда **ذَّ** аз ҳам дейдилар. Тўгриси ҳам шудир. **ذَّكُرُ اَذْ** ёзгу аз — яхши ишланган нарса.
- الْذَّ** а:з — яхши фол; натижаси яхши сўз; яхши ният; **اِكْلِكْ تُرُوْغِي اَذْ بُلُورُ** ігліг тутругі а:з болур — касалнинг васият қилиши унинг учун яхшилиқ келтиради. Бу мақолни касалнинг васият қилишига ишорат қилиб, унинг олдида айтилади.
- الْأَرْ** а:p: а:p: бўрі — ёлдор бўри, сиртлон.
- كَرْوَبْ نَجْكْ قَجْمَدِنْكْ بَمَسْقِنْ كَجْمَدِنْكْ**
تَفَارِنْكْنِي سَجْمَدِنْكْ يَسْنُونْ كَنْيِي اَرْ بُرْيِي
 Кўроб нёчук қачмадің,
 Ямар сувин кечмадің,
 Tawarини сачмадің,
 Ёсун сени а:p: бўрі.
- Енгиб асир қилинганга қарата айтади: Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг, нега бошингни қутқариш учун молларингни ташлаб кета қолмадинг, мана энди ўлдирилдинг. Эмди сани сиртлон есин. [Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг? Нега бошингни қутқариш учун молларингни сочмадинг? Энди сени сиртлонлар есин].
- الْأَرْ** а:p: а:p: нэн — қўнгир ранг. Гоҳо у сўзга кичик бир қўшимча қўшиб **أَرْسِكْ** ёрсик тарзида ҳам талаффуз қилинади.

- الْأَزْ** а:з — оз⁵⁵ а:з нэн — оз нарса.
- الْأَزْ** а:з — оқ сусар пустин. Бу сўзни **سَ** с билан **الْأَسْ** а:c тарзида талаффуз қилиниши ҳам бор. Бу яхшироқдир.
- الْأَزْ** із — ерда ва терида узунасига бўлган қирилиш, сидирилаш изи.
- الْأَزْ** оз : **قَزْلُ اَزْ** Кизил оз — Қашқар тогларининг биридаги қишлоқ.
- الْأَسْ** а:c — оқ сусар пустин. Бу сўзни **جَ** з лик варианти ҳам бор. Бу сўз чўриларга ҳам қўлланади.
- الْأَشْ** а:ш — овқат, ош, таом. Томизига ҳам **شْ** ашдейдилар. **أَيْنَ أَشْلَا** ајақ ашла — идишга томизғи сол.
- الْأَغْ** а:p⁵⁶ — икки сон орасидаги бўшлиқ, чов, чот, **يُوزْ اَتْ مَنْكَ اَغْدِنْ كَحْتِي** юз ат мёнин ағдін кочті — менинг оғим остидан юз от утди. Бу бармоқлар орасидаги бўшликка ҳам қўлланади.
- الْأَفْ** а:w — ов. **بَكْ اَفْقَا حَفْنِي** бўг авқа чўкті — бек овга чиқди.
- الْأَفْ** ўw — уй(тил олди ў билан талаффуз қилиш яхши).
- الْأَفْ** а:k — оқ. Ҳар нарсаннинг оқни (ўғузча). Туркий қабилалар чипор отга **اَفْ** а:k ат дейдилар.
- الْأَفْ** а:k : **اَفْ سَهْلَ اَرْ** а:k сақал ёр — оқ соқол, сочсоқоли оқарган кишин (ўғузча).
-
- Оз — ҳозирги ўзбек тилида **از*** ҳолида ҳам **оз*** ҳолида ҳам талаффуз қилинади. М.: „Азгина ишим бор, бир оздан кейин бораман“.
- * аг сўзи ҳақида босма нусхада бир оз аниқсизлик бор. Бу мисол аг даги сўзга чўзиқ а: билан, яъни **اعْ** тарзида берилшия керак эли. Лекин оқида **اعْ** бўлгани учун ўзи колдирниди.

Ақсај — бир жойнинг исми.

اڭ تۈرگى A: ۋەرەقى — ئەن ئەن بىرىنىڭ يەكىنلىقىسى. ئەن ئەن بىرىنىڭ يەكىنلىقىسى.

Ал а:л — түк сариқ [яъни апельсин] рангдаги ипак кийимлик; ундан хон байроқлари ва амалдорлар-нинг отларига ёпиладиган ёпиқ қилинади. Шунинг кәби түк сариқ рангга ҳам ал а:л дейдилар.

ا : ل — ҳийла; фриб; тадбир; мақолда бу шундай
 құлланған: **اَلْيَنْ اَرْسَلَانْ تُتَارْ كُوْجِىْنْ اِيْنْ شَمَاسْ**
 а : лін арслан тутар, күчін уюқ тутмас — ҳийла
 билан арслон тутилар, күч билан уюқ тутилмас.
 Күч билан полизларда ўтқазиб қўйилған қўғир-
 чоқ-қўриқчини ҳам тутиб бўлмайди. Бу мақол күч
 билан ишни битира олмаганларга алоҳида тадбир
 қўллаш керак деган маънода қўлланади.

الا—пес, ола танли одам; оқ-қора рангли отга
الا—at дейдилар. بىكْ خانقا لَا بُلْدِي بىگ
ханқа ала болді — бек хонга ола бўлди — бек хонга
қарши чиқди, хоннинг душмани бўлди, хоннииг
душмани билан топишди.

УІ Ала — Фарғона яқинидаги бир яйлов.

Ала жіғач — чегарага яқын бир жойнинг исми.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اى a :) — ой, үн түрт күнлилк ойга تۇلۇن اى ئەتلىك تولۇن a (түлүн ой) дейилади.

اى a:j — ой; (30 кундан иборат бўлган вақт, муддат),
шу байтда ҳам келган:

قِسْقاً رَّانْ كَلْسَا قَلَى قَنْلَعْ يَاْيْ
تُنْ كُنْ كَجَا الْقَنْوُرْ اَذْلَكْ بَلَا اَيْ

Кішқа әтін күлсә қалі қутлуғ жа.

Түн, күн, кәчә алқінур өзләк билә а:).

Баракали ёз келса, қишига тайёрлан, чунки кеча ва кундузнинг ўтиши билан ой ва замон кечади (ёз кетиб, қиши келади). Ўттиз кунлик ой муддатини ҳам ой деб аташга сабаб шуки, уни ойнинг ўтиши ой билан билинади. Масалан: **اىْ تُلُونْ بُلْسا اَلِكْنِ اِمْلَامَاسْ** — тўла ойни қўл билан кўрсатилмайди. Чунки у ҳар кимга аниқ кўрина беради, деганда ой ана шу маънода қўлланган. Бу мақол ҳар бир аниқ ва машҳур нарсага қўлланади.

Манқус⁶⁷ бўлими

اۋۇت — ҳовуч; **اۋۇت** аۇرتтарзىدا ҳام талаффуз
қилинади.

أۇت **ع**үүт - уят; бу сүзни **أڭىت** **ع**үүт ҳам дейдилар.

أَوْتُ ۋېٰت - تۇغىرى، ماڭىل؛ بىرەدە، ڇارفى يىكى ماخراج ئوراسىدا تالاھۇز ىلىنىشى كەراك. ڦ ڇارفى، بىلان ۈرىن алماشتىريشى مۇمكىن: پاي-غامبىر ماڭىسىدە ئەكى يەلائىچە يەلائىچە - جالاۋاچ - جالاۋاچ كابى؛ تۇرسۇس مەواسىنى يېرى دەيىلگانىدай يېغا ڇام دەيىلادى. سایرام (Испижоб) لىكلاردا

„дарахт“ маъносидаги اون a: вун сўзи ҳам шундайдир. (Яъни و ва билан талаффуз қилинади). „Дона“ маъносидаги آفیں sүзи ҳам шундай икки хил — ، // ف билан талаффуз қилинади.

* * *

⁵⁷ Манкус — а, в, й җарфларидан бири бўлган феъл манкус деб аталади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

- айз** ўја०з — кичик чивин (ўғузча).
- айғ** ајіғ; ўғуз, қипчоқ, яғмо тилларида **آذغ** азіғ тарзида қўлланади.
- айғ** ijjif⁵⁸ — „Қандай яхши, қандай ёмон“ мъюнолари-да қўлланувчи сўз. Демак, бу сўз „ёмон“, „яхши“ сўзларини таъкидлаш учун қўлланади. **آئغ آذکو** ајіғ⁵⁹ ўзгў — қандай яхши. **آئغ يېز نانك** ijjif ja-wuz нән — қандай ёмон нарса.
- айқ** ајақ — идиш; коса; пиёла; ўғузлар буни билмайдилар. Улар ајақ ўрнида **جەن** јанақ дейдилар.
- айқ** ајақ — оёқ; **آذق** азақ тарзида ҳам талаффуз эта-дилар.
- айқ** ајіқ — ваъда; **آنک منکا آئقى بار** айн мэндә ајіқт бар — унинг менга ваъдаси бор.
- айқ** ујуқ — хаёл; (шарпа; соя; қора); белги тоши „(ўғуз-ча)“. Шу байтда ҳам келган:

**بُردى آرن قۇق كىرب قۇقا سقار
قىلدى يېز آيق كىرب اۋنى يەزار**

Барді өрән қонуқ, кўруб қутқа сақар,
Қалді jawuz ујуқ, кўруб әшні jіқар.
Меҳмонни давлат ва баракатдан санайдигавлар
үлиб кетди, саҳроларда кўринган қораларни ва
манзилларни белгилаш учун қўйилган тошларни
кўриб, одам деб ўйлаб, у келиб қўниб қолмасин,
деб чодирини бузувчиларгина қолди.

^{58,59} ijjif сўзи биринчи мисолда и билан берилган бўлса, шу сўз учун келтирилган иккى мисолда ҳам ајіғ тарзида, яъни а билан берилган.

- айк** ўјук — тепага ўхшаш баландлик, тепалик жой-лар (ўғузча.)
- айк** ўјук: **آيك پېز** ўјук јэр — сув ва бошқа нарсалар кўплигидан оёқ босгандга ботиб, уни суфириб олиш қийин бўлган қумлик жой.
- айк** iг || jіг — дуг; ип йигирадиган дуг || йиг.
- айн** oyun — ўйин.

ОХИРИ А БИЛАН ТУГАГАН СЎЗЛАР ВЎЛИМИ

- айа** аја — кафт; қўл кафти.
- айа** уја — қуш уяси, ини.
- айа** уја — биродар, яқин;
- تەفر اجىن تەكىرىي اذلىم بىد** **أيا قەشْ أغلۇنى جەنلا بۇغۇز** tawar ўчун тэнрі узалмазб, уја қадаш, оғлениң чінла боғар.

Биродарлар орасидаги шафқатсизликни шундай кўрсатади: Мол учун тангрини эсламай, яқин биродариянг ўғлини чиндан бўғади. Яъни мол учун тангрини эсламай (уялмай), бу суқликда ўз жигарининг ўғлини ҳам аямай бўғади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР⁶⁰

- ابا** аба — она (ўғузча). Қарлуқ туркманлари қаттиқ билан **اپا** апа дейдилар.
- ابا** аба — (қалин а билан) айиқ (қипчоқча).
- ابا** аба — ота (тубутлар тилида). Бу араб тилининг изи бўлса керак. Чунки тубутлар Ямдан қочиб, турклар шаҳрига келиб, бола-чақа қилиб қолган

⁶⁰ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Сарлавҳада тўрт ҳарфинар деб кўрсатилган бўлса ҳам, мисоллар уч ҳарфли сўзлардир.

бир кишидан тарқаганлар. Улар Бану Собиттннг авлодларири.

Аба баші — бодринг шаклида тоғларда үсувчи бир үт; уннан пояси тиканли бўлади. Тоғликлар уни ейдилар.

Абі – эркаклар оти.

бі у ба — қабила (үғұзча).

у б у — у да.

اتاساغۇن — табиб.

[7] ача — ака, яъни катта қиз (оңа) матьносида.

Бу ерда **Ж** چ ҳарфи **К** га айланган. **Ж** өзүнде **Ж** ва **К** сүзларидаги **Ж** га алмаш-
гани каби.

аң-кекса хотин. Барсағанлар лугатида.

уча — орка.

— 1 ч 1 -- ёши катта биродар, ака-

Мен әнің әдіу — орқа, кет. Мен әнің әдіу — узу — көндім. Мен үзү көндім — мен унинг орқасидан келдим. Мен сениң әдіу — мән сәнің узу бардім — мен сенинг кетинг-дан келдим, орқандан бордим.

Ээс — хүжайнин, эга. **اەرم ناتىز** Ээзим нэ тэр — эгам (хүжайниним) нима дейди.

— худо. اذمۇرلىغى ۋەزىئىمىز يارلۇرى — ەگامىز بۇرۇغى.

كىشى آرا كىردىم — ара — нарасайынг ўртаси, ораси.
кишى ара кирдим — одамлар, халқ орасига кирдим.
أري آرى — ари, асал ари. Бу сүзда арабчага ўхшашлик,

мослик бор. Чунки арабча اری apı — асал демак-
дир; туркча—асал аридан чиқадиган ҳосил. Жикил
турклари асални اری يېنى apı jařı (ары ёғы) дейдилар.
о ру — ўра. Бүгдой, шолғом ва башқа нарсаларни
сақлаш учун қазилган чуқур.

أُرْيَ قِيسْلَار — үрі — товуш; бақириқ; ҳуриш; фарәд. أُرْيَ قِيسْلَار — үرі — қобса уғаш
أَغْشَنْ أَقْلِشُورْ يَغْيِي كَلْسَا إِمْرَمْ تَبَرْشُورْ — үрі қобса уғаш
оклішур, яғі көлсә імрәм тәбрәшур — фарәд кұта-
рилса, уруғлар тұпланадилар, душман келса, ҳам-
ма йиғилади. Яъни, фарәд чиқса, унга ёрдам бе-
риш учун уруғлар тұпланадилар; душман келса,
ҳамма уни үлдириш учун отланади. Бу мақол иш-
ларда айғоқлик ва мәхрибонлик, бирдамлилкка
ундаб айтиласы.

أُرْيِي أُغْلَانْ урі оғлан — ўғил болалар.

а́з у — икки нарса орасида икковидан бирини аж-ратиб, танлаб олинча ихтиёр ва майлни билди-рувчи сўз.

— آزۇم قاغۇن پىكىل. آزۇم یۇزىم يەرىل азы қاғىن
يەرىل — үزىم егин ئېكى қовۇن егин. كۈدىنچا, بۇ سۇز
سۇراب بىلىش зарур بۇلغان үرىنلارда қىللانادى.
كىلەر مۇسىن آزو بىرىز مۇسىن — كۆپىرمۇسان
— كەلەسانمى ئېكى كەتасانمى?

ақын — үтган асрлар. Аймеш озақтің азаттығынан — үтган донолар шундай деганлар.

آردىي اۇزا آرۇن لار
آيدىي اکۇش اكتلار

Эрді үзә әрәнләр,
Эрдәм бәгі биліг тағ.
Аjdї әкүш әгүтләр,
Көңlум болур анар сағ.

Илгарилар илмли, ҳикматшунос, фазилатлы кишилар бор эди. Улар күй насиҳатлар сұзлар әдилар. Уларни әслаш билан күнгил сафо топади.

[Илгарилар илм чүккисини әгаллаган, фазилат устодлари бор эди. Улар күп-күп насиҳатлар сұзлар әдилар, күнгилга улар ором беради].

ازىز үзі — икки төг орасындағи кенг йүл (чигилча).
ازىز ізі — келгуси йилдан сұнгги йил, келажак йил.
ارقى ازىز арқын ізі — келар йил.
اشو ашу — қызыл тупроқ; қызыл кесак.
أغۇر ағу — захар, огу.

اغنى ағі — ипак кийимлик. Уни сақлаган хазиначига
أغىچى ағічі дейилади.

آفا а́wá — аламланишни билдирувчи сұз. Киши бирор нарсадан хафа бұлса ва ачинса **آفا آفا** awa-awa дейди. [Афсус, аттанг, эссизгина демакдир].

آفا uwa — бир таом оти. Гуручни қайнатиб, сұнг союқ сувга солинади, кейин сувини түкилиб, шакар солинади, совуқлик учун ейилади.

آفا iwa — Үғузлардан бир уруг.
أقى ақі — сахий, құли очиқ.

أقى ақі — тоза нарса. **أقى يغاف** ақі jaғақ — пүсти то-
залаған әнғоқ.

آكا әкә — опа. Үғузлар **اىزىز** әзә дейдилар.
أكى әгә — тажрибали, ақлли, күп яшаган одам. Су-

қа⁶¹ лардан бўлиб, текин⁶² мансабидан бир даража куйи мансаб. Бунинг асоси бор. Бу шундайки, **دُولَقْرَيْن** Зулқарнайн Чинга келиб етганда турклар хони урушш үчун ёш йигитлардан иборат бир гурӯҳ аскарни йўллади. Вазир шоҳга айтди: „Сиз бутунлай ёшларни чиқардингиз, аслида катта ёшли, уруш ишларида тажрибаси бор օдамларни жобориши керак эди,— деганда ўқа сўзини тажрибали, катта ёшли маъносида қўллади. Шунда шоҳ тўғри дейди ва катта ёшли кишиларни йўллади. Улар кечаси Зулқарнайнинг олдинги аскарларига ҳужум қилдилар ва енгидилар. Турк аскарларидан бири Зулқарнайн аскаридан бирини қилич билан уриб киндигигача иккига ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбоғида олтин ҳамён бор эди. Ҳамёнта қилич тегиб кесилди. Ундан қонга бўялган олтинлар ерга сочили. Эртаси эрталаб турк аскарлари қонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бirlariga „бу нима?“ дейишар ва **النَّقَان** алтун қан — „қонли олтин“ деб айтишар эди. Бу жойдаги катта төг шу исм билан аталди. Үйғурлар яқинидаги бу төг атрофида кўпгина саҳрони турклар яшар әдилар. Шундан сўнг Зулқарнайн турк шоҳи билан сулқ тузди.

عى ала — ола; оқ; танасида оқи бор одам. **كىشى لاسى** بِلْقى لَاسِى تَشْتَهِنْ. **كىشى لاسى** аласі ічті, јілкі аласі таштін дейділар, яъни, „одамнинг оласи (бузуқ фикри) ичиди; йилқанники тошида, сиртида*. Бу мақол дилидаги хиёнатни яшириб, ёқимли муомала қилувчиларга нисбатан қўлланади.

⁶¹ Суқа — оддий халқ.

⁶² „Текин“ сўзи ҳақида шу асарнинг I том 346-бетига қаралсиз.

У ала — секин, шошилмай; У ала-ала дейдилар.
Секин-секин, аста-аста. Бу сүзга к, л қүшиб ئىل كىل
ола кел ҳам дейилади.

Уа — чүл ва сахроларда йүл күрсатиш учун
қўйиладиган тош **яънга** бўлса ўзмас. Яънга бўлса ўзмас
ула болса юл азмас, білк болса соз
язмас дейдилар. Яъни, „белги бўлса, одам йўл-
дан адашмайди, ақли бўлса киши сўзда янглиш-
майди“ мақолида бу сўз шу маънода қўлланган.

У) Ыла — бир дарё номи. У турк шаҳарларининг Жайхунидир. Унинг икки қирғоғида икки турк қавми: яғмо, тухси ва батъзи чигиллар яшайдилар.

Гліқабуғ — илгакланган эшик; илгаги илинган эшик, калитсиз очилиши мүмкін бұлған эшик.

1.1 у ма — она (тубутлар тилида); араблардан қолган бұлса керак.

اما үма — уйга келган құноқ, мәхмөн; қылса қут келса, қут келар — сенға мәхмөн келса, у билан биргә барака, қут, баҳт келади. Құноқни яхши қарши оладилар, малол олмайдилар. Байтда шундай келган:

كَلْسَا قَلِيٌّ يَرْلَعُ بُلْبُ يَنْجَعُ أُمَا
كَلْدُرُ أَنْقُ بَلْمِيشُ أَشْعَجُ تَسْمَا أُمَا

Кәлсә қалі јарліғ болуб јунчіғ ума,
Кәйдүр анық болміш ашіғ тутма ума.

Бечора, ожиз, гарип меҳмон келса, ҳозир бўлган [ўзингда бўлган] нарсанни меҳмонга тезлик билан тақдим қил, кечиқтириб, бепарволик қилиб меҳмонга малол келтирма.

ана — она.

ئىنچى — ини, кичик биродар, ука.

Рунали товушлари бўлган сўзлар бўлими

انگىزىش аңїт — фламинго, гозга ўхшаш пушти рангли бир күш.

“Анк^т а нут — шароб қуядыган воронка; қуйидаги ма-
қолда шундай келған: **йүрт қож^к** **б^{ул}са** **анк^т б^{уд}к^т** **ау^р**” ор
јурт кічік болса, анут бәдүк ур — идиш тешігі ки-
чик бұлса, катта воронка қүй. Бу мақол кичик
ишини катта қилиб күрсатадыган кишига нисбатан
құлланады.

аңар — үнгә* демакдир: аңар аjdіm—
үнгә айтдым. Шеърда шундай келган:

كِيدُمْ انْكَرْ سافِكْ
كَجِنْكْ يازى كاركْ

Ајдум аңар сөвүк,
Бізні таба нә әлүк,
Кәчтің жаң^{*} кәрік,
Кірлар әзіз бәзүк.

Севиклисінің күріш ҳақида айтади; Эй севикли, бизнинг томонға қандай үтдинг-у, узун чұллар, буюк қырларни қандай кечдинг дедим. [Эй севикли, дедим унга мен: бизнинг томонға қандай үтдинг-у, кенг сахро, баланд қырларни қандай кечдинг?].

* Эслатма. Бу парчадаги сүзи **بازى** язى бўлиши кераклиги тўғрисида
Басим Аталаи изоҳ берган. Биз ҳам шунга асосландик.

‘’كۈن’’ онур — ўнгур; гор.

ازىز 1 кір — ёруғлук билан қоронгиликнинг бир-бирига араласиши, құшилиши; үғузлар буни **әмір** дейдилар.

انگىز аң із — ангиз; бүгдой ва бошқа донлар үрилиб олингач, ерда [сочилиб] қолганлари (түкилган ва чүп қисми).

إنكىس інас — бошқа юртлик каби ҳайрат билан үнг-чайга анграйиб юрувчи кишига **إنكىس كىشى** інас кіші дейдилар.

آنکىل аңіл — ланг очик; **آنکىل اجق قىغ** аңіл ачіқ қапуғ—ланг очик эшик.

آنكىن өңін — бошқа; **بۇ آتا آنكىن كەلدى** бу аттан өңін көлдүр — бу отдан бошқасини келтир.

Мужаррад сўзлар бўлими тугади.

ОРТИҚЧА ҲАРФЛИ БОБЛАР

Ҳар турли ҳаракатларда қўлланувчи афъал шаклидаги сўзлар бўлими

اَرمُت армут — нашвати, олмурут.

اَرْتَج әртүч — ар-ар дарахти, қора арча; Қашқарда бу исмда иккита қишлоқ бор.

أَجْلِج ўч1үч — қуён тузоги; бу учлари темир билан бирлаштирилган уч новдадан иборат.

اَذْغَبْ озғуч — ўт шуъласи, алана.

اَرْغَعْ аргуч — кишини мағрур қилувчи, ҳовлиқтирувчи нарса; **اَرْغَعْ اَزْوَنْ** аргуч ажун — мағрурланитувчи дунё.

اَرْكَحْ ёркäч — така, эркак эчки; мақолда шундай келган: **اَرْكَحْ اَتِي اَمْ بُلُورْ** ёркäч эті ём болур, ёчкү эті јэл болур — така гүшти даво бў-

лади, ургочи эчки эти ел бўлади. Яъни: така гүшти даво бўлади, эчки эти қоринни дам қиласди.

اَرْكَجْ бркүч — мавж, тўлқин; **سُوقْ اَرْكَجْلَانْدِي** сув бркүчланді — сув тўлқинланди.

اَرْكَجْ бркүч — устига қозон ёки идиш қўйиб таом кишириладиган учоёқ, дала ўчоги.

اَذْغَرْ азғір — айғир,

الْكَرْ ўлкäр — ҳулкар; жангларда чўрік дейиладиган бир ҳайлар бор: а́скарлар ҳар тарафдан тўда-тўда бўлиб тўпланадилар. Бир тўда илгарилагач, қолганлар ҳам унга әргашадилар. Шу ҳийла ишлатилганда енгилиш камдан-кам бўлади.

اَرْفَزْ ёрвўз — әркаклар отидан.

اَرْكَزْ ёркўз — эрима сув; **سُوقْ اَرْكَزْ** сув — ilk кўкламда қор ва музларнинг әришидан ҳосил бўлан сув.

بَايْ بُرُونْ اَرْكَزْ اَقْتَبِي أَقْنْ مُنْدَزِي
تِنْكَلا سُوزْمْ كُلْكُوشْ تُغْدِي يُرْقْ يِلْدُوزِي

Jaј барубан ёркўзі,
Ақті ақін мундузі,
Туғді јаруғ ўлдузі,
Тіцла сўзум кўлгусўз.

Баҳор тонги ёриди, музлар эриб, сел сувлари каби қаттиқ оқа бошлиди. Ёруғ тонг юлдузи ҳам нур сочиб чиқди. Ажойиб сўзимни кулгисиз тингла.

[Баҳор келиб, музлар суви эриб, селдай оқа бошлиди Ёруғ юлдуз тұғди. Сўзимни кулмай тингла].

اڭىزْ ۆксۇز — етим; нима қиласини билмовчи, ўксаз.
Аслида **اڭىزْ** ۆксۇз сۇзы „ақл, идрок“ маъносидаги
ог сүзидан ясалган.

اتىش Отамىш — эркаклар отидан.

اذرىش аэріш — иккиге айрилган йўлнинг боши.

اذرش бэрүш — икки нарсанынг бирини танлаш үз
ихтиёрида бўлишилик.

اذغىش Азғиш — бир жойнинг номи.

اذكىش Әзгіш — асли **اڭىش** булиб, ҳарфлар [то-
вушлар] олдин-кейин булиб қолган. Ўзганд (أوزجند) **اذكىش**
да турувчи туркий қабилалардан бири. **يماڭ**

ارتىش Әртіш: **يماڭ** саҳросида оқадиган бир сув
(нахр)нинг номи. Бир неча тармоқ (ариқ)лар-
дан иборат бўлган шу сув (нахр) ўша ер (қир)-
даги бир кўлга қўйилади. Уни **ارتىش سېقى** *suyi** дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда „ким тез
ўтар“ маъносида қўлланадиган (**ماقْ**) **ارتىش** (ماقْ) Әртіш
[моқ] сүзидан олинган.

ارتىش Әрташ — талашиш, тортишув. Бирор иш устида
халқ ўртасида воқе бўлган [мунозаравий] баҳса-
лашиш, тортишув **قىلى** әрташ қопді —
баҳс, мунозара қизиб кетди.

ارقىش арқىш — карвон; мақолда шундай маънодажелган.
يراق بىر سافىش **ارقىش كىلدۈرۈز** — „Узоқ шаҳер [ер] хабарини карвон кел-
тиrar“. Бу мақол арабларнинг **وئايىك بالا خبار من** *lum* **نزوود**
мақолига ухшаб кетади.

ارقىش арқىш — юртидан узоққа кетган бир кишига
юборилган [хабар етказувчи] одам. **انىك ارقىشى كىلدى** — анин арқىшى кўйді — унинг өлчиси, хабарчиси келди.
Бу сўз мактуб, нома маъносида ҳам қўлланади.

الْفَقْس алқаш — олқаш, мақташ; дуо қилмоқ; табрик;
бировнинг яхши хислатларини ёслаш. **الْبَكْسَ كَا** ол бўккай алқаш бўрди — ул бекка дуюни
санони йўллади, яъни: у бекни [яхши сифатлари-
ни ёслаб, уни] олқишилади. **يَلَوْجَقا الْفَقْسَ بِرْكَلْ** — ялавачка алқаш бўрги — пайғамбарга салавот эт
[уни олқишила].

انْرَعْ отруғ — орол, жазира.

اتلِىف — **اتْلَغْ أَرْ** атліф — отлиқ одам.

اتلۇغ — **اتْلَغْ تَاغْ** отлуғ тағ — устида ўт ўсан тоғ.

ىتلىف : **ىتْلَغْ أَفْ** : ىтلىф әв — итлиқ уй, ити бор уй.

ارتىخ артіф — хотинлар киядиган желетка, нимча.

ارتىخ артіф — ҳайвонлар устига ортилган юкнинг бир-
томони.

اغرىغ ағріғ — оғриқ (бош оғриғи, тиш оғриғи). Умуман
ҳар бир аъзода юзага келган оғриқни ҳам шу сўз-
билин айтилади.

اغرىغ ағруғ : **اَغْرُغْ سُنْكُوكِي** ағруғ сбнукі — умуртқа суяк-
ларининг биринчиси.

اغرىغ үргуғ — сойнинг кесилиши — узилиши.
تاғ үргуғ — тоғнинг узилиш ўрии.

اتلق **اَتْلَقْ** Атлук⁶³— Тироз⁶⁴ [Авлиёта яқинидаги бир шаҳар исми].

اتلق **اَتْلَقْ** атлук— уларнинг [Тироз яқинидаги шаҳар ахолисининг] тилида отхона.

احتفق **اَحْتَفَقْ** учук — тумов, шамоллаш, учиниш.

اذرق **اَذْرِقْ** аэрік — бир хил үсімлик, араблар өзінде сіл⁶⁵ дейдилар.

اذرق **اَذْرِقْ** аэрүк — бошқа, бұлак (үғузыч); турклар буни азін дейдилар. Мақолда шундай келган: اَذْنُ كُشِي نانْكِي نانْكِ سَانْمَاسْ бошқа кишининг моли құлингда бұлса ҳам сеники ҳисобланмайды. Чунки у қайтарилади.

اذلق **اَذْلَقْ** узлук — билак сұнгагининг йүғон жойи.

اذلق **اَذْلَقْ** узлук — сигирларнинг кечаси ётадиган жойи. Оғыл, молхона (арғуча).

اذمق **اَذْمِقْ** узмак — әргашувчи; әлланған киши.

ارتق **اَرْتِقْ** артуқ — ортиқ; зиёда

за Бу сұзниң әзилишида, биз асஸланған нұсхада, аниқсизлик бор. Уннинг әзилишига күра, атлік, отлік ва бошқа тарзда ўқиши мүмкін, лекин биз шартты рәвишда атлік деб олдик.

и Тироз „Мұжкамул булдан“ асарыда Авлиёта деб күрсатылған. Биз ҳам шундай деб олдик. М. Кошғарий изоһыга күра, Тирознинг аса’ оти Талосдир. У иккита әди: Улуғ Талос, Кичик Талос. Девонда бу изоҳ бир ердегина берилған, қолған ерларда Тироз деб аталади.

65 Маҳмуд Кошғарий бу сұзни арабча өзінде деб изохлаган. Ўт йиғувчи табиблар уни ўз вақтида териб оладылар. Бир турлы шиши (совукдан бұлған шиши) истисеко касалиға фойдалидір; қовигига тош келгандар уни ичадылар, у қовиқдаги тошларни әритіб юборади ва ювіб кетади.

ارتق **اَرْتِقْ** ортақ — ўртоқ; шерик; мақолда шундай келган: اَرْتِقْ اَرْدَنْ اَرْتِقْ الْمَاسْ ортақ ўртогидан [тақсимда ҳиссаны] күп олмайды. Бу мақол инсофга чақириш мақсадыда құлланади. ажмуқ — оқ аччиқтош; калнинг бошини ҳам шунга үхшатиб اَرْمِنْ تَازْ اَجْمُعْ ажмуқ таз дейилади. [Чунки калнинг бошидаги шуралари аччиқтош билан сувалғанга үхшаб туради]. Бу сұздаги және иккимахраж орасидан чиқади.

إِسْرِيق **إِسْرِيق** ісріқ — исириқ; болаларнинг бошларига тошадын яраларни ёки күз тегишидан болаларни даволаганда айттылады сүз; [исириқни] тутатылади ва боланинг юзига тутунини إِسْرِيق إِسْرِيق ісріқ („ә жин, эс-хүшингни йүқот!“) деб тутилади.

إِسْرِيق **إِسْرِيق** осруқ — ичдан чиқадыған ел.

إِسْرِيق **إِسْرِيق** усріқ — уйқулы одам, мудровчи, күзи сузилған киши.

اغدق **اَغْدِقْ** ағдуқ — اَغْدِقْ كَشِي — нотаниш одам.

Харфларни алмаштириб اَغْدِقْ اَغْدِقْ адғуқ тарзыда ҳам талаффуз этилади.

أَغْرِق **اَغْرِقْ** ағрүк — оғирлик; юк, мато. اَغْرِقْ اَغْرِقْ қајуда қалді? — юк ва оғирликтар қаерда қолдирилди.

اشرق **اَشْرِقْ** ішріқ — күзача. Май ичилдиган жүмракли идиш. Бу сұз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага мос келади, фақат ب ҳарфи түркча ғ ҳарфига алмашади.

إِشْرِيقْ بَشِي قَزْلَبُو سَعْرِقْ تَلُو كَزْلَبُو
سَعْرِقْ قُرْبِي كَزْلَبُو نَنْ كُنْ بِلَا سَعْنِلَمْ

Їнріқ баші қазлају,
Сағрақ толу көзләйү,
Саңың қою көзләйү,
Тұн-күн билә сәвінәлім.

Ибриқ [май идиши]нинг боши ғоз боши каби тиккадир, қорни [май турадиган қисми] күз [косаси] каби тұлған. Қайғуны унинг тагига күмайлиг-у, кеча-кундуз шодланайлик.

[Май идишининг боши ғоздек, туби күз (косаси) каби тұлған. Қайғуларни қуйи күмайлик-да, кеча-кундуз шодланайлик].

أَفْرُقْ تاغۇغْ أَفْرُقْ
у қ ру қ — арқон; мақолда шундай келган: أَكْمَاسْ تَجْزِيْنِي قَيْرَقْ بُكْمَاسْ
тәнізіні қајғікін бўкмас — „Тоғ арқон билан әгилмайди, дengiz қайиқ билан бекилмайди“. Бу мақол катта ишни арзимаган сабаб билан тұхтатиб бўлмаслик мазмунида қўлланади.

о қ л у қ — ўқ солинадиган асбоб. Соғдоқ.

الْجَعْ الْجَعْ
алчақ — юмшоқ табиатли, ювош; нозик; зариф.

الْدَّقْ آتْ الدَّقْ آتْ
улдуқ ат — тақасиз от. Бошқа ҳайвонларга нисбатан ҳам ишлатилади.

الْغَقْ الْغَقْ
Алғуқ — Қашқарда бир қишлоқнинг номи.

أَمْرُقْ أَمْرُقْ
амрақ : أَمْرُقْ كَعْكَلْ амрақ көкүл — соф, ишқ билан исиган күнгил.

إِبْرُوكْ إِبْرُوكْ
ібрұк — қатиқ билан сутинг аралаштирилгани; бу қортоба ичишдан ичи қотған одамга сурғи учун бериладиган доридир.

إِبْمَاكْ إِبْمَاكْ
збмак — нон; яғмо, тухси ва баъзи ўгуз ва қипчоқлар сўзи. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор,

чунки арабчада маҳражлари бир-бирига яқин бўлгани учун ب و ت га алмаштириш бор. Чуончи، ﷺ каби бир сўзни уч ҳарф билан алмаштириб айтадилар. Лекин туркий сўзларни араб сўзларига ўхшатиш узоқдир.

أَنْلِكْ أَنْلِكْ
эттік — канора (гўшт осиладиган темир); сўйишга тайёрланган қўйга ҳам أَنْلِكْ قُوْيْ эттік қој дейдилар. أَنْلِكْ كَشْي أَنْلِكْ كَشْي
эттік кіші—етли киши. Яъни, семиз, сёргўшт одам. Гавдалик ўрнида ҳам أَنْلِكْ كَشْي
эттік кіші қўлланади. Менинг мақсадим сифатларни кўрсатмаслик эди. Фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатилди.

إِنْرُوكْ إِنْرُوكْ
этрақ — ранги сариқ одам (ўғузча).

إِنْرُوكْ إِنْرُوكْ
отруқ — ҳийлагар, алдамчи, айёр, ёлғончи (ўғузча).

أَنْوْكْ أَنْوْكْ
أَنْوْكْ أَنْ أَغْرِيْ كَيْوْ بُرْكَا بَطْرَ
آلِكْنَ تَشْبِهِ مِنْ أَشْغَ بِشْقَا فَقَارْ

Отруқ отун агрілају јузгә бақар,
зіқін ташуб бўрміш ашіғ башқа қақар.

Эрларнинг ҳийлакори, пасти, баҳили қолди, меҳмон унинг олдидаги ўғридек кўринади, мусофири меҳмонга ейдиган нарсасини миннат қилиб, берган нарсаси билан меҳмоннинг бошига уради (қоқади).

أَنْتِكْ أَنْتِكْ
оттук — ўгит, насиҳат; шу маънода دُوْتْ бўвут [сўзи] ҳам қўлланади. Асли أَنْتْ օгут дир.

إِنْمَكْ إِنْمَكْ
этмак — ион.

إِنْجَلِكْ إِنْجَلِكْ
ичтік — эгарнинг тагидан қўйиладиган ички тўқим.
إِنْجَمِكْ إِنْجَمِكْ
ичмак — қўзи терисидан қилинган пўстин.

اِذْرِكْ ізрік — қаттиқ нарса; [бу сүз] аргуча бўлиб,
асли **اِرْكْ** iрікдир.

اَذْلَّكْ өзләк — замон, вақт.

اَذْلَّكْ قَمْعُ كُفَرْدِي
اَزْدَمْ اَرْغُ سَفَرْدِي
يَتَجَنَّجُ بَقْرُ تَفَرْدِي
بَكْيٌ جَرْتَلُورُ

Өзләк қамуғ күврәді,
Эрдам арғ саураді
Жунчіғ jawuz тувраді,
Эрдам бәгі јартілур.

Замон заифланди, фазилат камайди, озгин ва
ёмонлар кучланди. [Булар] фазилатли шоҳ Афра-
сиёб ўлгани учун бўлди.

[Замон бутунлай озди. Илм, ҳикмат, поклик
камайди. Тубан, ёмонлар кўпайди, фазилат әгалари
йўқолаётир].

اَذْرِكْ نَانْكْ узräк нэн — кўпаючи нарса; аввал оз бўлиб,
сўнг кўпайган ҳар бир нарса.

اَذْلَّكْ نَانْكْ әзлїк нэн — фойдаланиладиган ҳар нарса.
үрлак — ҳурпайғанлик; тукларнинг ҳурпайғанли-
ги (одам ва ҳайвон ҳақида).

اَرْتِكْ ўртік — юриладиган йўл.
اَرْتُكْ бортук — парда, ўртук; масалан: эгар пардаси
(ёпти); катта одамларнинг қабрлари устига ёнил-
ган ипаклик ва ёниладиган бошқа ҳар нарсага
ҳам шундай дейилади.

اَرْجَكْ борчук — ўрилган соч (үгузча); бу сўз **اَرْجَحْ** боркуч
[сўзи]нинг ўзгартирилганидир.
اَرْدَكْ бордак — ўрдак; мақолда шундай келган: **قَازْ قَبِسَا**
каз қопса, бордак кўнг ғайнур —
„роз қўзғалса, ўрдак кўлни эгаллайди“.

Бу мақол халқ орасидан бирор катта киши
кетгандан кейин, унинг ўрнига ундан тубан бир
кишининг кўтарилишини эслатиш учун қўлланади.
Эрсак iшlär — бузук ва адашган хотин. Мақол-
да шундай келган; **اِفْكَ** арка тұмас. **اِفْكَ اِفْكَا**
арсек арка тұмас. **اِفْكَ اِفْكَا** iрсак Әргә тәгмәс, Әwäk Әwgä тәгмәс — әр-
какка рағбатли, әр учун шошилган хотин Әрга ёл-
чимайди, шошма-шошар одам ўйига етолмайди.
Чунки шошилиш натижасида [бу ишида] кутилган
шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шо-
шилган әркак ҳам ўйига ета олмайди. Чунки
шошилиш билан отини ҳалокатта етказади,
үкниб қолади: **إِنَّ الْمُنْتَهَى لَا أَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهِيرًا أَبَقَى**
дайилган ҳадисига ўхшайди. Бу мақол шошилмас-
лика унданбайтилади.

اَرْلِكْ әрлік — эрлик, мардлик.

اَرْنَكْ әрнәк — бармоқ; **اَرْنَكَى** әрнәнәк деб ҳам қўлла-
нади.

اِزْلِكْ iзлїк — туркий халқларнинг ҳайвон терисидан
ясалган чориғи. Мақолда шундай келган; **بُلْسَا اَرْ الْدِيمَاسْ**. **إِجْلِكْ بُلْسَا اَتْ يَعْرِمَشْ**
iзлїк болса Әр өлдимас. — Чориқ бўлса, одамнинг оёғи оғримайди, тўқим бўлса, от яғир
бўлмайди. Бу мақол иш кетини ўйлашга унданб
қўлланган.

اَسْرِدِيْكْ әсрүк — маст, сархуш.

اَفْشَكْ әвшүк — кишида сўнг пайдо бўлган аҳвол.

الْزَكْ 11рүк — исириқ; **أَجْ** оч — ўч қабиласи тилида.

اَمْزَكْ әмзүк — эгарнинг олд ва орқа тарафлари.

إِكْدُوك ۱کدۇك — сут ва қатиқдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса.

إِكْرِيك ۳грік — йигирилган ип.

أَكْرُوك بгрүк — бола бешигини тебратиш.

أَكْشِيك ۳кшік — [таъми] нордон-чучук нарса; масалан, нордон-чучук анор.

أَكْسُوك ۳ксүк — ўксик; камчиликли; етишмаган; нуқсонли нарса. **أَكْسُوك يَرْمَاق** ۳ксүк јармақ — ўтмас, сийқа, камчиликли танга.

أَكْمَاك ۳кмәк — хотинларнинг күйлакларига тақиладиган олтин ёки кумушдан қилинган ҳалқа, зирақ. Ҳар бир тұдаланған нарсага ҳам **أَكْمَاك** ۳кмәк дейдилар. Бу ҳам аслида масдардир.

أَنْدَك ۳ндәк — сатх: бир нарсаның юзи, уст томони (үгүзча).

أَجْكِلْ ۳чүгіл — уч бурчак.

أَجْكُلْ ۳чүгүл — уч қарралы нарса.

أَرْسَلْ ۳арсал : **أَرْسَلْ سَخْ** ۳арсал сач—қизилга мойил соч.

أَشْتَلْ ۳аштал — кенжә; **أَشْتَلْ أَعْلَى** ۳аштал оғул—кенжә ўғил.

أَنْدِك ۳ндік — ахмоқ, бефаҳм, **أَنْدِكْ أَرْ** ۳ндік өр — хөвлиқма киши; **أَنْدِكْ أَمَا افْلِكْيَنِي أَغْرِلَازْ** ۳ндік ума 3wikkni aғrlar — бефаҳм меҳмон үй эгасини ҳурматлайди⁶⁸.

أَنْدِكْ كَشِي نِيْلَسُونْ
اَيْلُ تُرُو يِتْلُسُونْ
قَدْغُوِيْمَا سَقْلُسُونْ
تُقْلِي بُرِي يِتْلُسُونْ

Эндік кіші тілісүн,
Әл тәрү жілісүн,
Тоқлі бәрі жәтілісүн,
Қазғу жәмә сағілсун.

Қиличимиз билан қайгуни очайлики, ахмоқлар йүлга түшсінлар, мамлакат (иши) тузалсın, құзиллар билан бүрилар (хавфсиз) бирга юрсінлар, биздан қайғу-ғам йүқолсун.

[Емонлар титилсін, мамлакатда (адолатли) қонун амалға ошсін, құзи билан бүри бирга юра олсін-у, қайғулар ҳам кетсін].

أَنْرُم ۳трүм — сурғи дори; **سُوتْ أَنْرُم** ۳сүт өтрүм — сутлик бир ўт. **شِبْرُمْ** ۳шубрумга сутлик ўт дейилади. Бу сүз арабчага яқындыр.

أَخْشَمْ ۳ахшам — кеч; оқшом; кунботар вақты.

أَذْرِمْ ۳аэрім — әгар остига иккі тарафдан қүйилған жазлиқ. Ү наматдан бұлади.

أَذْرُمْ ۳үәрүм — ҳар нарсаның таңланғани, яхшиси.

أَرْدَمْ ۳әрдәм — одоб, ахлоқ, тарбия. Шу мақолда ҳам келған: **أَرْدَمْ بَشِي تِلْ** ۳әрдәм баші тіл — одобнинг боши тіл. Шириң тилди бұлған киши юқори мартаба топади.

أَسْتَمْ ۳устам — камар, тұқа ва әгарнинг бошига үрнатыш учун олтин-кумушдан ишланған зийнат. Үгүздар уни ساخت сахт дейдилар.

أَسْرِمْ ۳ісрім — **أَسْرِمْ كَشِي** ۳ісрім кіші — пешонаси тиришган, қовоги солиқ одам.

أَشْكَمْ ۳шкүм — шоҳлар учун маҳсус құлланувчи катта

⁶⁸ Бу ердаги М. Кошгарий изохида бир оз аниқсизлік бор, биз үз аслича бердік.

- اَقْتَمْ** — бир оқтам јер—бир ўқ отарли масофадаги ер.
- اَكْرَمْ** — әгрім — сув түпланган жой.
- اِمْرُمْ** — імрәм — бирор ишга мамлакат одамларидан түпланган ҳар бир тұда; **اِمْرُمْ تَبَرْشْتَى** імрәм тәрішті—халқ йиғинга түпланди.
- اَنْفُنْ** — отғуын — әгарнинг чап томонидаги әзилек бир қайиш; унга айилнинг ҳалқасы үтказилиб, тили боғланади.
- اَرْقَنْ** — арқун — ёввойи отдан қочган хонаки байтал боласи; у пойгаларда энг чопқыр от бұлади.
- اَرْكَنْ** — оркән — қайиш (үғузча).
- اَرْكَنْ** — әркән — әкан; бу сұз ҳаракатнинг ҳолини англауди. **اَلْ كَلْرُ اَرْكَنْ كَرْدُمْ** ол көлүр әркән көрдүм—үни келаётган ҳолда, у келаётгандың күрдим демакдир.
- اَرْكَنْ** — әркін **اَرْكَنْ سُوقْ**: әркін сув — сув түплами; ҳар бир түпланган нарасага ҳам **اَرْكَنْ** әркін сүзиң күлланади. Қарлуқтарнинг катталарига **كُولْ اَرْكَنْ كُوكْ** әркін дейиши ҳам шундандир. Бу лиммо-лим күл каби ақли күп, ақли түлган, ақли түпланган одам демакдир.
- اَرْكَنْ** — әркін **اَرْكَنْ بَغْرُ**: әркін яғмур — күнларча давом этувчи әмғир; бир неча күн түхтамай әгадиган әмғир.
- اَرْقَنْ** — арқун — келажақ ыл номи. **اِزِي اَرْقَنْ اَرْكُونْ ىِزِي** — келгуси ыл.
- اَرْكَنْ** — үркүн — душман томонидан тушган құрқув натижасыда ва түполондан ҳалқда пайдо бўлган саросима. Қўрқишиб истеҳкомларга ва қўроқларга бекинадилар.

- اَتْرَنْ** — отран — иштон; (буни яғмо қабиласида эшиздим).
- اِجْكِنْ** — ічкін: **اِجْكِنْ اَرْ** ічкін әр — душманга таслим бўлиб, у томонга үтган ва омонлик берилган киши.
- اَسْتَنْ** — үстүн — уст, баланд; **اَنْدَنْ اَسْتَنْ** андан үстүн — ундан баланд.
- اَسْتِنْ** — астін — ост, қуий демакдир. Бу сұз тұғри эмасдир. Тұғриси **النَّ** алтін — олтиндир.
- النَّ** — алтін — қуий, тубая.
- اَفْرَنْ** — ауран⁶⁷ — темирчи үчогинияг құрасига үхшатиб курилиб, унда нон пиширилади. Ер тандир.
- اِشْغَنْ** — ышғун — равоч.
- اَشْكِنْ** — әшкін : әшкін тупрак — түпланган тупроқ ва қум. Чүзиқ йўлга **اَشْكِنْ** әшкін дейилади. Тез юрадиган отлиқ чонарига **اَشْكِنْجِي** әшкінчі дейиши ҳам шундандир.
- اَمْشَنْ** — әмшән — пустин қилинадиган тери.
- اَنْدَنْ** — андан — сұнг, кейин (үғузча); **اَنْدَنْ اَيْرِمْ** андан-ајдім—ундан кейин айтдым. Турклар **اَنْدَنْ اَرْدَمْ** анда дейдилар, „у ерда“ демакдир. **مَنْ اَنْدَنْ اَرْدَمْ مَنْ** анда әрдім — мен у ерда әдім.

Бир ҳарфи тақрорланған сұзлар

- اَرْتَ** — артут — бек ва шу каби кишиларга тортика қилинадиган от ва бошқа нарасалар; сұнг бу сұз ҳар бир тортика ҳам құлланы башлаган.

⁶⁷ Бу сұзға ҳеч қандай диакритик белги күйилмаган; биз уни ауран деб тахмин қилдик.

أَرْقُقٌ арқуқ : **أَرْقُقٌ كَشِي** арқуқ кіші — сұз тингламай-
диган, сұзға кирмайдын үжар одам.

أَرْقُقٌ арқуқ — устун, икки девор ёки устун орасига
құйилған ёғоч.

أَمْكَنْ обкүк — сассиқполишақ (чигилча).

أَمْكَنْ әмгәк — әмгак, мәхнат, машаққат. Мақолда шун-
дай келган: **أَكِنْدَا قَلْمَاسْ** әмгәк әкіндә қал-
мас — мәхнат бұш кетмайды. Бу мақолнинг маз-
муни **إِنْ مَعَ الْعَسْرِ يُسْرًا** оятыннинг мазмунига үх-
шайды.

أَيْدِي سَنِكْ أُوْدُ
كُنْكَلْم سَنِكْ بَكْرُكْ

Аjdı сәнін үзу,
Әмгәк тәлім ізу,
Жумшар қатір үзу,
Көңілүм сәнә жүгрүк.

Севиклисими күриш ҳақида айтади: Эй севик-
лим, бизнинг томонга қандай үтдинг-у, узун
чүллар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим.

[Эй севикли, дедим унга мен: бизнинг томонга
қандай үтдинг-у, кенг сахро, баланд қирларни
қандай кечдинг].

أَمْكَنْ үмгүк — болалар бошидати юмшоқ жойи.

أَشْكَكْ әшкәк — әшак; икки тиленнинг бирида. **أَشْبَاكْ**

әшjәк бунда **إِلَى** ҳарфи тақрорланған ҳарфлар-
нинг бири ўрнига алмашған. Бу хусусият араб
тилида ҳам учрайди. Масалан, **أَخْضَصْ** гапи-

даги **أَخْضَصْ** юқоридагыда икки ұзын билан кел-
гавидек бир ұзын **أَخْضَصْ** шаклида ҳам құл-
ланади. Худди шундай сұзи **يَتَمْطِطُ** тарзида
икки вариантда келади. **دَشَاهَا** сұзи ҳам **دَشَاهَا** шак-
лида келади.

أَرْكَكْ әркәк — ҳар қандай ҳайвоннинг ва парранданинг
әркаги; **أَرْكَكْ تَقَاعُونْ** әркәк тақағу — әркак товук,
яъни хүроз.

أَنْكَكْ інәк — сигир; үғузлар тошбақаннинг ургочисини
інәк **إِنْكَكْ** інәк дейдилар.

Мисол бўлими

إِنْجُورْ Ујғур — Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ қил-
гандан қурған беш шаҳарлик вилоят исми.

Мұхаммад Жақыр Тунқароннинг ўғли Исрофил
Тұғонтекиң отасидан меңга шундай хабар қилди:
Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк
ҳоқони унга түрт минг одамни йұллади. Уларнинг
бошлиридаги баланд қалпоқ парлари худди лочин
қанотидай эди. Үқни олдиндан қандай отсалар,
орқадан ҳам шундай усталык билан отар әдилар.
Буларга Зулқарнайн ҳайрон қолди ва **إِنْجُورْ**
خُورَنْد інан худ хуранд — булар үзи топиб егувчи-
лар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни бу-
лардан ов қочиб кутулмайди; қачон хоҳласалар
отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят **إِنْجُورْ**
خُورَنْد худхур деб аталди.

الْفَ خ **إِنْجُورْ** га, яъни у га алмашди. Шунга ўхшаш
бўғиз ҳарфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқ-

са خ الْفَ га ва га алмашиниши ҳолла-
ри кўп учрайди.

Китоб ёзувчиси Маҳмуд айтди: боболаримиз-
нинг امیرِ خمیر хамір дейишилари шунга
мисолдир. Чунки үғузлар امیرِ الْفَ لَفْ
ни خ ҳарфига алмаштириб خمیر хамір дерди-
лар. Турк шаҳарларини сомонийлардан қўлга ол-
ган боболаримиз бекни بحرکین дер эдилар. Бунда
ҳам „уйғур“ сўзида алмаштирганлари الْفَ ҳар-
фини خ ҳарфига алшаштирганлар. „Уйғур“ деган
сўзда خ ҳарфига الْفَ га алмаштиргач, خُود худ даги
د ҳарфига الْفَ ҳарфига алмаштирилар. Сўнг خور хур даги
خ ҳарфига алмаштирилар. خ ҳарфига ал-
машиб келиши кўп учрайдиган ҳодисадир. خَتْرُ
дерандаги каби, (Шундай қилиб, „худхур“ сўзи
„уйғур“ ҳолига келди).

У вилоятда бешта шаҳар бўлиб, у ернинг аҳолиси фирт коғирлар ва ниҳоят моҳир отувчилардир. У шаҳарларни Зулқарнайн бино қилган. [Булар] قوجۇمۇش سۇلمى، جەبىق كۆچى، جەنباڭ ئانبالىك، بېش بېلىنىكى ئانىبالىк шаҳарлариридир. айтish — икки кишининг бир-биридан ҳол сўрашиши.

۱۰۵

٦٣

०-३४

84

۷

ајтіш: айтіш маъносидаги сўз; соғлик, саломатлик сўрашишилди.

ајруқ — „бошқа, айрим“ маъносидаги сўз бўлиб, ўғузчадир.

а жік — ажриқ; у юмшоқ бир ўт. Турклар **اذريق** аэрік дейдилар. Ўғузлар ڈ ҳарфини **ى** га ал- маштирадилар.

Айлардың ажыратуулары а жуқ-а жуқ — „шундай-шундай“ демакдир (үзүзчесе).

ХАРФЛАРИДАН БОШИ ВА ОХИРИ СҮЗЛАР БҮЛСЕМДЕ

۵jlä — шундай (үғузча); ۵jlä أَيْلَا قِلْغُلْ ۵jlä қілғіл— „шундай қылғил“ демакдир.

لُيْلَى ئىلә — пешин, түш вақти, (үгүзча); қипчоқлар
ئىنىڭ га алмаштириб ئىلَى ئەلә дейдилар.

Шуларнинг бошқа бир тури

اچلىق	а : чл ī қ — очлик, овқатсизлик.
اشلىق	ашл ī қ — ошхона (ош ейиладиган жой); ўғузлар бүгдейни اشلىق ашл ī қ дейдилар.
اشىك	اشىك — эшак; اشكاك әшкәк луфати ҳам бор. Биринчиси яхшироқ, тұғрироқ.
اۋسا	اۋسا — бәҳи; бир луфат [диалект]да.

Шуларниң түрт ҳарфлилари

اڭتۇر iktý — құлда боқыладиган ҳайвон; құлбола мол-
اڭرۇ akrý — секин; **اڭرۇ اڭرۇ** akrý-akrý — секин-секин
اڭىز éki akryin-akryin.
اذكۇر ðazgý — яхши, чиройли нарса

قُشْنِي قَمْ أَغْشَقَا
أَرْتَ الْبَ أَنْتَلْ

Қошні-қонум ағашқа,
Кілғіл ақар ағірлік,
Артут аліб акунғіл
Зәзү ташар оғурлуқ.

Құни-құшниларингга яхшилик қыл, уларни ҳурматла. [Улардан] бирор совға олсанғ, [ундан] яхшироқ мүкофот ҳозирла.

[Кариндошларга, құни-құшниларға яхшилик қил, улардан олған соғанғ әвазига қимматли-роқ нарса ҳозирла].

Бу бўлимнинг бошқа бир қисми

امشۇj — бир хىل سارىق олхۇرى.

Финалилар бўлими

аңдуз — росан; ердан қазиб олинадиган ўсимлик илдизи. Отларнинг қорин оғриғи касалига даво-қилинади; انکدز بُلسا آت الماسْ аңдуз болса, ат өмäс— “росан ўти ёнингда бўлса, от йўлда қорин оғриғидан ўлмайди”. Чунки оғриған тақдирда, у билан даволанади. Бу мақол сафарга чиқувчиларни пухта ҳозирланишга ундан айтилади.

إنكجۇڭ нұхта ҳозирланишга ундао аитилади.
інгің — сассиқ саримсоққа ўшаган бир төр ўти;
кабоб билан ейилади.

Анклик 5 нілік — хотинлар юзларига (ёноқларига) суртади-
гап пушти қызил ранг, упа-әлик.

ବନ୍ଦୁନ—ତୁଗ୍ରିଦାନ, ଓଲଦିନଦାନ; ଯୁଗୁଳାର ଦ ଵା ନ
ନି ତଶଲାବ, ଅନ୍କ ବନ୍ଦ ଦେଇଦିଲାର. ଯୁଗୁଳାର ଉଚୁ ବୁ
ବିର କୋଇଦାଦିର. ଅନ୍କଦନ ଫିର୍ତ୍ତ ବନ୍ଦୁନ ଜୁରିଟ—[ଓଟିଙ୍ଗନି]
ତୁଗ୍ରିଦାନ ସଲ, ଓଲଦିନଦାନ ଯୁଗୁଳ ଦେମାକଦିର.

Охириғунали сүзлар

— **الذك** **عَلْدَان** — поча; **يُمَاسْ** **عَوْتَعْ** атса улдан јемас — „итга уят келса, орият қилса, поча ташласанг ҳам, емайди“. Бу мақолни

зарур ўринларда ёмон бир ишдан уялиб, ўзиниң тортувчиларга құлланади.

ازلنگ үжлаң⁶⁸ — хамелеон (үгүзчә).

ازدنك іздан – балиқ тутадыган бир хил түр; шундайки, анхорнииг бир ерига чұллардан түғон қилинади. Үрта еридан тешикча қолдириб, тешик оғзига түртүзокни қўйилади. Балиқ тушган ҳамон дарров түрни күтарилади.

Ахсун Әр — мастикда түполон қиладиган киши; жанжалкаш. Бу сүзни ахсум тарзила ҳам құлланилади.

Бу бўлимнинг мисоли

Айсек ајбан — кал. **Айсек әр** ајбан әр — кал киши (чигилча).

ајдін — ойдин, ой ёруғлиги.

Түрт ҳарфлилар бўлими

ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛИМИ

^{۱۰۰} ارقار — ургочи тоғ әчкиси; унинг шохидан пи-
чоққа соп қилинади.

⁶⁴ Бу сүзининг ёзилишида аниқсизлик бор.

إِشْبَارٌ īshbar⁶⁹ — төрт (сомон билан кепакни аралаштириб бериладиган мол еми).

إِشْلَارُ īshlär — хотин; асли **إِشْلَارُ īshlär** — „хоним“ демакдир. Күп құлланганидан, енгиллик учун ى ұарфи туширилган. Бу сүз күпликдадир, лекин бирлікда ҳам құлланади. Бунинг аталиш воқеаси узоқдир.

أَخْشَاعٌ āxšāū — охшаг — үхшаш; **إِنْكُ أَخْشَاعِيْ** anik oxšagī — унинг үхшashi демакдир.

أَرْقَاعُ arqāū — арқағ [бұз, шол, гилам ва бошқалар тұқылганда ёнламасига қўйилади].

أَفْرُوغُ afrovug — уврүғ — бу сүзни **غُرْغُ** ugryf ҳам дейилади. Суякларнинг бүгінли жойи; тоғнинг ёң бағри, тугар жойи.

أَفْرَغُ afrog — умуртқа суягининг бүйніга туташған жойи.

Бу сүзларнинг әнг түғриси **أَغْرُوغُ** ugryf шақлидир.

أَغْرَاقُ agraq — қасд қыммоқ, жазм этмоқ.

أَنْدَاعُ andāū — шундай; **أَنْدَاعُ اِيدِمْ** andāū ajdīm — „шундай дедим“ (чигилча).

أَنْدَعُ andāū — әлак, ғалвир каби нарсаларнинг гардиши.

أَبْرَاقُ abraq — сузук (сузилган) ва эскирган нарса. Сузилган, эскирган тұнға **تُونْ أَبْرَاق** ton abraq убрақ тои дейилади.

أَنْعَافُ anfaū — қорында сариқ сув йигилиш касаллиги; қулаңж. Сариқ рангдаги бир турли ўсимликка ҳам

⁶⁹ Бу сүзниң ёзилishi босма нусхада иоаниқ әди. Басым Атталаи нусхасында асосланиб тузатдик.

أَنْسَاقٌ anṣaq — атғақ дейилади. Қайғудан ранги сарғайғанларга ҳам **أَنْسَاقٌ** anṣaq атғақ дейилади.

أَجْمَانٌ ajmān — учмақ — жаннат.

قَرْلُكْ جَجَكْ يَرْلَدِي qarlk jajk yarlidi
تَمْلُغْ بَنَا كَلْكُوْسُوزْ أَجْمَانْ يَرْلَدِي tamlg banā kalkosuz ajmān yarlidi

Tyrlyg чәчәк ярлді,
Барын յағым кәрілді,
Учмақ јәрі кәрүлді,
Тумлуғ жана кәлгүсүз.

Баҳорни таърифлаб айтади: ҳар турли чечаклар очилди, худди [сернақш] ипак гиламлар ёзилгандай. Жаннат ери күрилди. Совуқ ҳеч қайтиб келмас даражада ҳаво исиди.

[Гулдор ипак гилам ёзилгандай, (ерларни) турли чечаклар безади. Жаннат ери күрилди. Совуқ ҳеч бир қайтиб келмайди].

أَخْسَاقٌ axsāq — оқсоқ, чұлоқ.

أَرْتَاقُ artaq — бузук, бузилган; **نَانْكُ أَرْتَاقُ** nanq artaq нән — бузук нарса, бузилган нарса.

أَرْغَاقُ argaq — үроқ.

أَغْرَاقُ agraq: Карапа **قَرَا يَنْجَاجْ** qarā yanqaj деб аталған чегарадаги шаҳарда яшовчи бир түрк аймоги.

أَغْلَاقُ aglaq: **أَغْلَاقْ يَرْ** aglaq jär — овалқ, кишисиз ёки холи ер.

أَغْلَاقْ يَلْكْ سِزْ أَغْلَانْ يَلْكْ سِزْ aglaq yalk sız aglan yalk sız — улоқ, әчки боласи.

أَغْلَاقْ يَلْكْ سِزْ aglaq yalk sız, **أَغْلَاقْ بَلْكْ سِزْ** aglaq balk sız — „әчки боласида илек йүқ, ёш болада ақл йүқ“.

إِسْتَاكْ istāk — истак; сұраш; сурштириш, пайдан булиш, орқасига тушиш, талаб этиш; **إِسْتَاكْ قَبْدِي** istāk qabdi

ىستاڭ ىستاڭ — истак туғилди, талаб пайдо бұлди.
عَلْيَانْ үстәк — бир нарсада ортиқчалик, орттириш; мингминг устига юз орттириш каби. **مِنْ اسْتَاڭْ بِرْدَمْ** мән үстәк бәрдім — мен устига уст бердім, мен ортиқ бердім.

ابلانْ аблан⁷⁰ — сичқон жинсидан бұлган кичик бир жонивор.

أَرْغُونْ аргун — узундиги ярим газ келадиган сичқон жинсидаги бир жонивор, девор ёриқларидан чумчуктарни овлайди, құйға отылса, гүштини сарғайтириб юборади. Үйқудаги одамга отылса, у кишининг сийдиги тутилади.

الثُّوْنْ алтун — олтин, тилла.

امْكَانْ өмгән — гардан томири.

إِنْكَانْ ңән — ургочи түя; **إِنْكَانْ سَا بُرْزُزْ** ңән ңән ңәрәсә боту бозлар — „ургочи түя инграса, әркак түя бұзлайди“ (товуш беради). Бу мақол яқынлар доим бир-бири ҳақида қайғурадилар деган мазмунда құлланади.

Бу бўлимнинг мисоллари

أَيْتاشْ ојнаш — ўйнаш; бегона одам билан ғаплашадиган, юрадиган хотин.

أَيْتاقْ ојнақ : **أَيْتاقْ إِشْلَارْ** ојнақ ішләр — ўйноқи, шұх хотин.

أَيْرَانْ ајран — айрон.

Харфи құшилган сўзлар бўлими

أَيْنَاغُوْ بِرْ ојнагу : **أَيْنَاغُوْ بِرْ** ојнагу јер — ўйналадиган жой.

⁷⁰ Бу сўзлар ғана оғанда босма нусхада аниқсизлик бор. Унга кўра, **ابلان**, **ابلан**, **иблан** деб ўқиш мумкин.

Уларнинг манқуси

عَلْيَانْ улjan — хушбүй бир ўсимликнинг илдизи булиб, уни ейилади.

ГУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

أَرْنَاكْ Әрнәк — бармоқ; бәш Әрнәк тұз Әрмәс — „беш құл (бармоқ) баробар эмас“. Шунга үхашаш, одамлар ҳам бир-бирларидан фарқ қиласылар.

أَرْنَاكْ урунак — ганч, гипс.

فَاعْ فَاعْ فَاعْ فَاعْ شَاكْلِيَادَةِ

СЎЗЛАР БЎЛИМИ

الْجَوْجُ алув — совуқ нарса, совитилган нарса.

الْأَرْأَرُ улар — какликнинг әркаги.

أَذْبَرُ әзіз — ҳар нарсанинг баланди.

أَوْسُورُ усуз — уйқусиз; **أَوْسُورُ كِشِي** усуз кіші — уйқусиз киши.

إِسْبَرُ исбәр — сўзга кирмайдиган бебош, шұх бола.

إِكْيَشْ әкіш — маъданлар эритилгандаги чиқадиган чиқинди.

إِكْيَشْ әкіш — бўйсунмайдиган қайсар ҳайвон (от).

إِفَاقْ әвәқ — шошқалоқ, **إِفَاقْ أَرْ** әвәқ әр — шошқалоқ одам.

الْوَكْ әлүк — масхаралаш.

أَلْأَغْ улар — бекнинг буйруғи билан юрувчи почтачининг маълум бекатлардан айрибошлаб миниладиган оти.

أَلْأَغْ улар — ямоқ. Түн ямоғи.

- اخاق** у хақ — ўрик — туршакдан сиқиб олинадиган сув; уни ичилади.
- اشاق** ушақ — чақимчилик; سۇزْ اشاق سۇزْ ушақ сөз—чақимчилик тарзida сўзланган сўз, майда ва туҳматли сўз.
- اسال** осал: اسال کىشى осал кіші — иш билмаган киши, гафлатда қолган одам.
- إنال** ғнал — онаси катта уруғдан, отаси оддий халқдан туғилган бола исми. Бу асосдир.
- أجان** ојан — икки елканли қайиқ (қипчоқча).

Бу бўлимнинг мисоллари

- ایاس** ајас: آیاسْ کوک ајас кўк — тиниқ осмон. Қулларни ҳам آیاسْ ајас деб атайдилар; юзининг тиниқлигини унга ўхшатадилар.
- اتون** утун — тубан, паст.

Тўрт ҳарфлилар

- اکاي** օгәј — ўгай. آکای օگәј ата—ўгай ота; آکای օغۇل — ўгай ўғил; آکای قىز օگәј қіз — ўгай қиз.
- اماى** умај — йўлдош; (Тукқан хотинлар қорнидан чиқувчи нарса). Уни боланинг қорнидаги ҳамроҳи — йўлдоши дейилади. Шундай мақол ҳам бор: آمايىقا تىنسا اغل بولور امايىقا تىنسا اغل بولور умајқа табинса оғул болур — кимки бунга хизмат қилса, у ўғил кўради, демакдир. Хотинлар яхшилик кутадилар.

ХАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ФАЪЛО ШАКЛИДА ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНУВЧИ СЎЗЛАР

- اربا — арпа: ارتسىز آت اشوماس: ارتسىز آت بىرىگىن اربا арпа — арпа: ارتسىز آت اشوماس: ارتسىز آت بىرىگىن اربا арпасиз ат ашумас, арқасиз алп чўрік сўйу-

мас — арпасиз от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит (баҳодир) жангда енга олмайди". Бу мақол ишда ҳамкорликка чақириш маъносида қўлланади. орту — ҳар нарсанинг ўртаси; ارتۇ ارْ تو орту ўрту ёшли киши. اف ارتۇسى كۈن ارتۇ ارْ تو күн орту — кун ўртаси, туш (чигилча). әртә — эрта, тонг, саҳар вақти.

آرچى арчى — сумка, тўрва.

اردو орду — шоҳ турадиган шаҳар; ўрда. Шунинг учун Қашқарни اردو کىد Ордуканд дейдилар, яъни шоҳлар турувчи шаҳар демакдир.

اردو орду — Баласонун яқинидаги бир шаҳар; шунинг учун Баласонунни قوز اردو қуз орду ҳам дейилади.

اردو орду باشى اردو بشى орду баши — шоҳлар хизматидагиларнинг исми.

اردو орду — сичон, каламуш каби ер остида яшовчи ҳайвонлар ини.

اردو орду: اردو تال орду тал — мўйин тусирини учун ҳаммомда ишлатиладиган аралашма; оҳак. Ёш кўкракка урилган тамға. Бу сўз икки тилинг бирида (ўгуз ёки турк тилида) қўлланади.

اکدو әкдү — қилич қини ва бунга ўхашаш нарсаларни ўйиш учун қўлланадиган уни әгри пичноқ.

اکدى әкди — мол сўйиладиган жой, күшхона.

امدى әмди — ҳозир, энди; ەمدى كىلدىم ەمدى كىلدىم — „ҳозир келдим“ ёки „энди келдим“. Ўғузларни касра қилиб әмди имді деб талаффуз қиласидилар. Бу сўз қуйидаги байтда келган:

أَرْسَلَنْ لَيُو كُكْرِدْمْ
أَمْدِي مَنْيِ كِيمْ تُنَارْ

ابْكَمْ كَلْبْ أَغْرِدْمْ
الْبَلَارْ بَشْنْ تُغَرِدْمْ

Опкәм кәліб оғрадім,
Арсланлају көкралдім,
Аллар башін төгралдім,
Эмді мәні кім тутар.

Душманга қарши ғазаб билан, нафрат билан хезландим, арслонлар каби наъра тортдим, ботирларнинг бошларини тилмаладим, сұнг маърака ўртасида, „эмди мени ким тута олади?“ деб бақырдим.

[Аччигим келиб (душманга қарши) хезландим, арслон каби бўкирдим, ботирларнинг бошларини кесдим, (қани) эмди мени ким тута олади?].

امدو
عَمْدُو
умду — умид қилиш; сўраш, таъма қилиш; сўровчи (гадой) га امْدُوجِي
امْدُوجِي
умдучі дейдилар.

اندا
اَنْدَا
анда — у ерда, унда.

ابري
اَبْرِي
обрі — чуқур (үпирилган жой).

اترا
اَتْرَا
отра — ўрта, ҳар томонлама (кўп қиррали) нарсанинг ўртаси; бу сўз اَرْتُو
ارتُو
ортунинг ҳарф алмашганидир.

ایرو
اَيْرُو
айру — бошқа, йўқ эса, бўлмаса; مُونِي تِلَامْسا سَنْ
مُونِي تِلَامْسا سَنْ
муні тіләмсә сән айру нә кёрак? — сен

اذري
اَذْرِي
буни истамасанг, бошқа яна нима керак?
аэрі — айри; буғдой совуриш учун қўлланадиган асбоб. Икки шохлик ҳар бир нарсани ҳам اَذْرِي
اذْرِي
аэрі дейилади. Бу сўз одамларга ҳам қўлланади.
اذري بُلْغَى
اذри بُلْغَى
аэрі бутлуғ — айри бутлик [одам].

أُولْ اَتْرُو
أُولْ اَتْرُو — [ҳар нарсанинг] қаршиси, рўпараси; مُنْكَا اَتْرُو كُلْدِي
منکا اَتْرُو كُلْدِي
ол мәдә отру кәлді — у менга рўпара келди.

اسرا
اَسْرَا
асра — қуий, ост.

اسرا
اَسْرَا
اسرا — қуий, сұнг; الْاَنْدَنْ اَسْرَا اُولْ اَلْ اَنْدَنْ اَسْرَا اُولْ اَلْ
اسرا
اَسْرَا
ол андан ісрә ол — у бундан сұнг ва қуий" демакдир.

اسري
اَسْرِي
اسри — қоплон; икки рангли чипор ипга اَسْرِي بِشْنْ
اسري بشن
асрі јшіг дейилади. Икки рангдаги ҳар бир чипор нарсага ҳам, қоплон рангиға ўхшагани учун, اَسْرِي
اسري
асрі дейилади.

اغري
اَغْرِي
агри — үгри. Аслида ғасралы бўлиши керак эди; ғигиллатиб сукун ҳолида талаффуз қилинади. اَغْرِي اَغْرِي
اغري اَغْرِي
Арабчада اَغْرِي ҳам, اَغْرِي ҳام, اَغْرِي ҳام, اَغْرِي ҳام, اَغْرِي ҳام дейилгани каби. بُو نانْكَ اَنْكَ اَغْرِي الْ
اغري بُو نانْكَ اَنْكَ اَغْرِي الْ
бу нэн аниқ оғрі ол — бу нарса ундан сұнг демакдир⁷¹.

اَكْرِي
اَكْرِي
эгри — ҳар бир эгри ва қийшиқ нарса. يَلَانْ كَنْدُو اَكْرِي سِپِنْ بِلْمَاسْ تَفْسِي بُونْيَنْ اَكْرِي تَفْسِي
يلان كَنْدُو اَكْرِي سِپِنْ بِلْمَاسْ تَفْسِي بُونْيَنْ اَكْرِي تَفْسِي
Эгри сін билмас, тәвәј боjnік эгри тәр — „илон ўзининг эгрилигини билмайди-да, туяниң бўйини эгри дейди“. Бу мақол бирорнинг айбини сўзловчи фийбатчиларга иисбатан қўлланади.

اُگْرَى
اُگْرَى
үгра — угра оши. Бу тутиочдан майинроқ, лаззатлироқ.

اَرْتِي
اَرْتِي
зирі — эчки боласининг териси; бир د د орттирилиб, اَلْتِرِي
الْتِرِي
зирі — эдірі ҳам дейилади.

ارزو
اَرْزُو
аржу — шоқол, чия бўри дейилган йиртқич бир ҳайвон; икки маҳраж ўртасидаги จ билан талаффуз қилинади. Одамлар бир нарса атрофига тўп-

⁷¹ Берилган мисолда бир оз ноўхашлик бор. Чунки мисолда ўғри сўзи йўқ.

ارسو лансалар кіші аржулају қорі дейдилар. Яғни кишилар шоқол одамларни емоқ учун түплангани каби йигидилар, демакдир.
ارغۇ арсұ — ҳар бир жүн нарса (үғузча).
ارغا аргу — икки төг ораси; Тироз ва Баласогун орасидаги шаҳарларга ҳам ارگۇ Argu дейдилар. Чунки у икки төг орасидадир.
ارغا урга — катта дараҳт (үғузча); Аргу тилида ҳам шундайдыр.
انغا әнға — молларни сақловчи ва уларни йиғувчи [амалдор].
انغا анға — анға ارْ انغا әнға әр — қадрсиз, жүн одам; ҳар қандай қадрсиз, жүн, ташландық нарсага ҳам انغا анға дейилади.
ارفىسى اِرْفِىسى Irwî — اِرْفِىسى قُلْاْن Irwî қулақ — ингичка, узун қулоқ.
ارقا Irwî — касалларни даволашда құлланувчи ҳиндча бир дорининг номи.
ارقا арқа — орқа, сирт.
ارقا арқа — қийин вакътарда ёрдам берувчи киши; орқа күч; ҳийла ва тадбирлар билан ёрдам берувчи киши. Чунончи мақолда шундай келган: اِرْقَايِزْ اِرْ جِرْك سِيُوماْشْ арқасіз әр чәрік сійумас — „ёрдамсиз қаҳрамон жанг сафларини сидиролмайди“.
ابکا اِبْكَا опкә — үпка, оқ жигар.
ابکا опкә — газаб; унинг шундай айтилишига сабаб ғазабнинг үпкада пайдо бўлишидир. Бу сўзнинг шу маънода қўлланиши сўзининг пайдо бўлиш ўнинг кўра келиб чиққандир. Чунончи, ёмғирни „осмон“ дейилгани каби.

اتکى اِتْكى откі — өваз, бадал (чигилча); бу атқа откі бәрдім — „бу отнинг өвазини, бадалини бердим“ демакдир.
اجىكۇ اِجْكۇ әчкү — эчки.
اجىكۇ اِجْكۇ әчкү — ичклик; ҳар бир ичилдиган нарса.
آذكۇ اِذْكۇ әзгү — яхши, өзгу, чиройли;
كىلسى كِىلسى آنما انکار اِرْتَرْ كُلْ كىلسى کىشى آنما انکار اِرْتَرْ كُلْ بېلْ انکار اِذْكُولْكُنْ آغْزُنْ كُلْ
كەلەپ كِەلەپ كەلەپ кەلەپ кەلەپ
Баққىل باقىل باقىل باقىل باقىل
Сенга سەنگە кулар юэли бир киши келса, сен унинг юзига иссиқ — қайноқ күл чочма, яхшилик қил, ёқимли қилиқ билан ҳурматла.
اركى اِرْكى әркі — иккилениш, шубҳани билдирувчи сүз; сүроқ мазмунини ифодалайди. اِلْ كِلْمُوْ اِرْكى ол кәйірмұ әркі — у келармикин е йўқ. Бу сүроқ олмоши ўрнида.
اوركۇ اوْرکۇ өркү — туяниң үркачи.
اسكۇ اِسْكۇ әскү — әлак, галвир.
اسكى اِسْكى әскى تۇنْ әскى — эски түн.
الکو الْكَوْ әлкү — аҳд, ваъда.
الکا الْكَا әлкә بُلْاْقْ әлкә булақ. Бир турк қабиласининг номи.
اغلا اوْгла — ёш йигит (арғучча)
اغلى اوْغلى — Қашқарда экиладиган оқ ва ширин савзи; уни ейнлади.
آذما اِذْمَا آзма آذما يِلْقى اِذْمَا آزма йилқи — ёшлиги учун юк ортилмай, ўзича қўйилган ҳайвон.
اُرمَا اِرْمَا өрмә: اِرْمَا سَخْ өрмә — үрилган соч.

ازما — бичилганиң күчкор; моякларининг териси ажратылгани учун құйларга чополмайдиган күчкор.
اڙما — тут дарахти. Икки маҳраж орасидаги билан.

أُسْمِيْ усмі: **أُسْمِيْ تَرْمِ** — ислом шаҳарлари-
дан уйғурларға оқадиган катта бир сув. У ер-
ларда (уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади.
أَكْمَا — уйнинг тоқиси.

أكما օկмä: **أكما تبراق** օկмä тупрақ — түпланган тупроқ. Ҳар бир түпланган нарсага ҳам օկмä сүзи күлланади.

алма — олма (үрүзча). Түрклар алміла дейдилар.

²² **الْمَعْلُومُ** — буғы түзөғи.
²³ **أَنْتَ** — карз ^{أَنْتَ} ^{أَنْتَ} ^{أَنْتَ} мән іармак әнты

бәрдім — мен танға қарз бердім.

мән من اندن اشتو كىلەم ашто ашну — олдин, илгари. андан ашну көндім — мен ундан олдин келдім.

Анда — у ерда. Уғузлар „сүңг“ маъносидаги сўз учун **الْفَنِي** нига алмаштирадилар. „у ерда“ маъносида бошқалар билан бир хилда анда деб қўллайдилар.

72 Улма сүзини босма нұсқага мұвоғиқ біз буғы түзөгі деб бердік. Бүтінде, арабча изохға күра, сүв солинадиган тогора; құлда паширилған нон маңындарыда ҳам құлланыши мүмкін.

сүроқ олмоши жонлиларга من مان, жонсизларга
ма дир. Шунингдек, بالتأصيحة لتسقعاً دegen оят-
да ҳам ن الف га алмашгандир. Аъша degan шоир-
нинг қўйидаги шеърида:

وَلَا تُنْصِبْ مَنْصَبْ لَا تَعْبُدْهُ
لِعَاقَةَ وَاللَّهُ أَكْبَرْ فَاعْتَدْ

Фа॑عْبَدْنَ сўзининг асли дир. Яъни бу ерда
хам урнига алмашади.

ФАЛЬО ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ଇକି i k i — ИККИ.

„ФУЪУЛ ШАКЛИДАГИ Ж БИЛАН ЯСАЛГАН ФУННАЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

“من آنكار يرمات اتنج بىردىم” мән
анар јармақ отүнч бәрдім — мен унга танга қарз
бердим, демакдир.

عىچىنچى — учинчи.

Иккич — иккинчи. Ўзидан олдинги соннинг давоми эканини ва маълум сира — тартибда эканини билдириш учун ўндан кам бўлган сон сўзлари ўзагига **н** ва **ж** ортдириш қондадир: **نورش** тбр-тўнч — тўртинчи, **بىشىخ** бўшінч — бешинчи каби. Буларнинг асли тўргт, беш эди, юқоридаги мақсадда бу сўзларга **ن**, **ج** орттирилди. Буни ҳар қандай сон сўзларига қўшиш ҳам мумкин: **أونچ**

онунч — ўнинчи، يېرىمنچ **جىرمىنچ** — йигирманчи
 каби. Бу қатъий қоидадир.
أَرْنَجْ әріңч — әхтимол, зора, балки. **أَلْ كَلْدِي أَرْنَجْ** ол
 кейде әріңч — балки у келгандир. У келган чиқар.
 урунч — пора.
أَرْنَجْ әріңч — мишшат билан күн кечириш. Яхши ту-
 риши. Баъзи лаҳжаларда иккى маҳраж орасидаги
 ж билан **أَرْنَجْ** әріңж деб аталади.
أَفْنَجْ awīnch — овниш, бир нарсага унс олиш **أَلْ مَنْكَا**
 ол мәнә awīndi — у мен билан овнди, мен
 билан унслашди.
أَكْتَجْ ikīnch⁷³ — сонда иккинчи нарса.
أَكْتَجْ okūnch — ўкиниш, пушаймон булиш. **أَلْ تَلْمِ أَكْتَجْ** ол төлм **أَكْتَجْ** окунді — у күп пушаймон-
 лар қилди, демакдир.
أَكْتَجْ ogūnch — мақташ. **بُو اِشْكَا نَا أَكْتَجْ كَرَاكْ** бу іш-
 гә нә оғүнч кәрәк? — бу ишга мақтаниш нима керак?
الْتَجْ ulīnch — қингир-қийшиқ, нотүғри. **الْتَجْ يُولْ** улінч
 јол — нотекис йўл, текис бўлмаган йўл. Хар бир
 нотүғри нарсага ҳам қўлланади.
الْتَجْ ilanç — маслаҳат берувчи кишининг маслаҳатида
 янгилик маълум бўлгач, уни айлаш.
أَمْنَجْ umuic — умид, хоҳиш. **أَمْنَجْ تَكْرِي كَا ثُ** умунч
 тэцрігә тут — умидингни худога қил.
أَنْجْ onunç — ўнинчи. **أَنْجْ يَرْمَاقْ** онунч јармақ — ўнин-
 чи танга. Бошқалари ҳам шундай.
أَنْجْ īnanch — ишончли. **أَنْجْ بَكْ** īnanch бўг — ишонч-
 ли бек.

⁷³ Бу сўз иккى қайта берилган.

بُو بُلْيِمْنِينْغ فَعْلَى فَانِلُو شَاكِلِدا بُلْغَانْ سُزْلَار تُورِى
أَتِنْجُو atīnchu: **أَتِنْجُو نَانْكُ** atīnchu нән — ташланган,
 отилган нарса.
إِتِنْجُو itīnchu: **إِتِنْجُو نَانْكُ** itīnchu нән — қайтарилган,
 йўқотилган, итилган нарса.
إِذِنْجُو سَعْ iżīnchu: **إِذِنْجُو سَعْ** iżīnchu сач — кейинчалик соч
 қўйган кишининг сочи. Бошқаларга ҳам қўлланади.
 Ёшлиги учун юк ортилмай, ўзича ўтлаб юрувчи
 ҳайвонга **إِذِنْجُو يَقِي** iżīnchu јилкі дейилади.
أَرْنَجُو arīnchu — гуноҳ, хато.
أَفْنَجُو awīnchu: **أَفْنَجُو نَانْكُ** awīnchu нән — овниладиган,
 улфатланиладиган, унс олинадиган нарса. Шунинг
 учун қўшниларга ҳам **أَفْنَجُو** awīnchu дейилади.
أَنْجُو arīnchu — кечаси бориб, душманни бостирадиган
 аскар.
بُو بُلْيِمْنِينْغ ك لى فَعْنَالِيلَار بُلْيمِى
أَبِنْكُ abāq — агар. **أَبِنْكُ سَنْ بَرْسَاسْنْ** abāq сән барса-
 сан — агар сен борсанг.
أَتِنْكُ otūn — ўтин.
أَرْنَكُ orūn — ҳар бир оқ нарса. **عَرْعَزْلَار أَرْنَكُ** arīnkar ақ дей-
 дилар.
أَرْنَكُ orūn — ёш болаларнинг тирноқлари юзида бўла-
 диган оқ нуқта. Уни **تَرْنَكَاقْ أَرْنَكِي** tērnakac arīnki тирноқ оқи дейилади.
أَرْنَكُ orūn — фолбинга бериладиган музд пул. **أَلْكُ أَرْنَكِي بِيرْ** alīk arīnki bēr — өлк өрүні бэр — қўл ҳақини бер.

أَرْنُكْ үрән — Рум вилояти яқинида, шимолий чегарасидаги бир жой исми. Бу сўзниңг **وَرْنَكْ** варан тарзида ўқилиши яхшироқ.

إِرْنَكْ یرин.

أَشْنَكْ үшән: **أَشْنَكْ تَاشْ** үшән таш — текис тош. йўшән ҳам дейилади.

أَنْكَنْ алаң — **أَنْكَنْ يَزِي** алаң јазі — текис майдон, яланг саҳро. Бу сўз **أَنْكِلْ** — ланг очиқ эшик сўзининг ҳарф алмаштирилган шаклидир.

БИР ҲАРФИ ТАҚРОРЛАНГАН СҮЗЛАР БҮЛИМИ

أَنْكَنْ әнәк — икки томондаги жағ. Оғизнинг икки чеккаси.

أَنْكَنْ әнәк — хотинлар бош ёпинчиқларига боғлайдиган ип, боғич.

أَنْكِنْ әнік — эчки юнгидан қилинадиган ясама соч. **أَنْكِنْ يُرْكِبَكْ** әнік јөргәйәк — улама соч. Буни бошқа маънодаги **أَنْكِنْ** әні сўзидан олингандир.

أَنْكَنْ әнүк — ёстиқнинг ипаклик қулоқлари, боғичлари.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

أَنْكِي бні — бошқа. Бўлак сўз охиридаги ى ҳарфи н ҳарфидан ўзгарган, **أَنْكِنْ** бнін дир. Бу хусусият араб тилида ҳам бордир. Масалан, „яширинди“ маъносида араблар **أَنْكِمْ** інкämäna, **إِنْكِسْ** інкämä сўзларини қўлладилар.

Шу бўлимнинг бошқа бир тури

أَرْنَكِيُو әрнекио — өлти бармоқли одам. **أَرْنَكِيُو** әрнекио — бўйи икки газлик, жуда пакана киши.

فَلْيُولُ **فُهَالُو** **فُهَالُو وَأَفْهَالُو** **فِهَالُو** **فِهَالُو** **فِهَالُو**
ШАКЛЛАРИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛИМИ
الْأَتْوُ улату — бурун артадиган ипаклик (дастрўмол). Кўйинда сақланади.

الْأَجْوُ алачу — олажуқ. Бошпана, чодир, капа.
أَبَاجِي абачі — ола бўжи. Болаларни қўрқитиш учун агіч — ипаклик кийимлекларни сақловчи хазиначи.

أَغْسِحِي **الْأَغْوُ** **الْأَغْوُ نَانْكَ** үлагу — үлагу нэн — бир нарсага улангудай нарса, уланадиган нарса (тўн ямоғи каби).
الْغُوُ **بُرْيُ الْيِغُو** үлғу — увлайдиган. **بُرْيُ الْيِغُو** үлғу — бу вақт чия бури (ва бошқаларҳам) увлайдиган вақт.

أَبَاقِي абақі — кўз тегмасин учун боқча ва полизларга қўйилган қўриқчи.

أَتَاقِي атакі — отагинам, отажоним маъносида меҳрибонликни билдирувчи сўз.

إِنَّا كُوُ **إِنَّا كُوُ** тақау — тегирмон тоши ўрнатилган ёғоч паррак. Унни йирик қилмоқчи бўлганда, у ёғоч билан тошини бир оз кутариб қўйилади. Майда қилмоқчи бўлганда, тошни қути туширилади.

إِجَاكُو **إِجَاكُو** 1чәкү — қовурға суюкларининг ич тарафida бўлган қисмлар оти.

إِنِّي كَا **إِنِّي كَا** ўнікә — елим олинадиган ўсимлик.

إِنَّا كُوُ **إِنَّا كُوُ** 1нәкү — киндакнинг ички томони тўгрисида пайдо бўлувчи қуланжга ўхшаш бир касал.

أَبَالِ **أَبَالِ** абалі — бир нарсани кам кўрилганда айтиладиган сўз. „Кўрар кун бор экан-а“ дейилгани каби.

أَنُوْسِي **أَكَامَا** ануоси — мохов касаллиги.
1кама — бир турли чолғу.

**Бу бўлнимнинг ҳарфи иллатидан иккитаси
қўлланилган сўзи**

ایاکوْ Ҷақ ў—ён, тараф. Чодир ёнларига ҳам **ایاکوْ** Ҷақ ў дейилади. Тонгинг ўртасидаги ерга **ایاکوْ پىز** Ҷақ ў јэр дейилади.

ОХИРИДА Н ОРТТИРИЛГАН СЎЗЛАР

اشجان Ашчан — Хитойга боришдаги қўноқ — қўниб ўтиладиган бир жой исми.
الوجين алушин — ейиладиган сербўғин бир ўсимлик.
ارمدون урумзун⁷⁴ — бўёқ, ранг.
أراغون урагун — касалларга қўлланадиган ҳиндча бир дори.
اتوكان отукан — татар саҳроларидағи бир ернинг номи, уйғурларга яқинидир.

Бу бўлнимнинг бошқа бир тури

البلا алміла — олма.
ازمکوْ ёрмайг ў — эринчиоқ, ялқов. Мақолда шундай келган: **ازمکوْكا بُلیت يُك بُلۇر** ёрмәгүгә буліт юк болур — ялқовга булат сояси ҳам юк бўлади.
اغلاغۇ оғлагу — тўқлик, мўллик билан ўсган одам.
خشاسغوْ оҳшагу — ўйинчиқ. Хотинларга ҳам оҳшагу дейилади.

آفاغۇنْ АФАҶУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أروبات арувбат — тамарҳиндий.

⁷⁴ Бу сўзниң ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор.

أراگۇتْ урагут — хотин.

أرامۇتْ арамут — уйғурлар яқинида яшовчи бир турк қабиласи.

أرامۇتْ Арамут — бир жой исми.

اقلاجْ ىқілач — шўх учқур от. Мақолда қўйидагича келган: **الب أرِك يَقِيرْتَما**. **اقلاجْ أرقاسِن يَغِرْتَما**: алларни ўртасидаги яғрітма, ىқілач арқасин юғрітма — ботирларни ранжитма ва ҳолсизлантирма, учқур от орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга насиҳат қилинади. Шеърда шундай келган:

اقلاجمْ أرِك بُلْدِي
بَلْتْ أورُبْ كُوكْ أرْتَلْدِي

Іқілачим ёрік болді,
 Эрік болғу јәрі көрді,
 Буліт брўб кўк бртулді,
 Туман тўрўб толі јағді.

Шўх, ўйноқи отим суръат билан чопди, югуришда ўэди. Булут кўтарилиб, туман тушиб дўл ёққани учун у шундай шўхланишни муносаб топди. [Ўйноқи отим кишиб, пишқириб шўхлик қила бошлади. Кўкни булат қоплаб жала қўйиши — бадор ҳавоси унда шўхлик ҳавасини қўзғатди].

آلواں алаван — тимсоҳ.

آفغانْ АФАҶУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أربغانْ арпаган — арпага ўхшаган бир ўсимлик. Бошоғи бўлса ҳам, дони бўлмайди.

آرمغانْ армаган — сафардан фойдаланиб қайтган киши-

нинг қариндош-урұғларыга келтирған соваси, ар-
мугони (Ұғузча).

армақан дегувчилар ҳам бор. Бу амудир.

ФИЛЬЛИ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛИМИ

Ітінді نанқ: **Ітінді** — ташландық нарса⁷⁴²
акінді: **Ақінді** — сұу — оқар сұв.
Әкінді: **Әкінді** — әкінді тарғ — әкилган урұф.
Оқунді: **Оқунді** кіші — ҳамма тиллар-
да мақталған киши, оғизга тушған одам.

إِكْنَدِي تانڭ ikindī tanq — ikindī нэн — иккинчи нарса.
Сира сон.

Уч ҳарфилар бұлымын тугади.

[48] Бу хил ибора „Девон”да күп учрайди, лекин „Девон” да булар баъзан шу мисолдаги каби маъхул сифатдош тарзида изоҳланади. Чунончи: **қазнлийи тоғ** — кўзинди тоғ — кийялган тўн. (Қаранг: „Девону луготит турк”, I том, 374—14). **сурнлийи аз** — сурунді бр — сургун қилинган, ҳайдалган одам. Қаранг: „Девону луготит турк” I том 374—15). — **команди танк** — кўмўнді ишн — кўмилиган нарса. (Қаранг: „Девону луготит турк”, I том, 375—10). Баъзан бу ибора феъл маъносида изоҳланган. Чунончи **танк** — **аъзлийи танк** — узулді нен—нарса узиҳди. Қаранг „Девону луготит турк”, I том, 170-бет). **афлади танк** — ўшуди ишн—нарса уваланди, майдаланди. (Қаранг: „Девону луготит турк”, I том, 171-бет.) **альтийи танк** — улаанді ишн—нарса улауди (Қаранг: „Девону луготит турк” I том, 177-бет). Бу хил иборалар бошқа хил синтагмаларда яна бошқа маъноларда изоҳланган. Бу хил иборалар ҳақида Маҳмуд Кошгарийнинг хуносаси ҳам муҳимидир. (Қаранг: „Девону луготит турк”, I том, 375-бет). Ҳар ҳолда бу масала маҳсус ўрганишга сазовордир—С. М.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БҮЛИМИ

АФЪОЛ ШАКЛИДА БЎЛИБ, БИР ҲАРФИ КАЙТА ТАҚРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أْرَغَاعُ арғағ — балиқ тутиладыган қармоқ.
أْرَغَاعُ یرғағ — сүвдан музни музхонага тортиб олинады-
 ган темир чангал.

Бу бўлимнинг мисол қисми

بۇ ايشىخ **ئەملى** **iмitli** — ўйламаслик, мулоҳазасизлик. **بۇ ايشىخ** **ئەملى** **قىلدى** **бу iшىf iмitli** қىلدى — бу ишин ўй-
ламай қىлدى (чигилча).

Арғын умдұчі — тиланчи, гадой.
арқуучі — воситачи. Иккى киши орасида турған
киши. Бу сүз қиз томон билан күёв томон ўрга-
силаги совчига хам күлланади.

Эрдіні — тоза марварид. Дурри ғалтон. Хотин-ларга әртіні үзік дейиш билан дурри ғалтон танағылған хотин маңындағы ағылшының мудакир сұзининг асли мұстакир бұлғаны каби. Асбірі — иссиқ кулда пиширилиб, әкқа түграб, устига шакар сепіб ейиладиган нон.

ҮРТАСИДАГИ ҲАРФ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН

ФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

оттуз: ائز يرماق оттuz јармақ—үттиз танга. Баш-
ка нарсаларға ҳам құлланади. Учни үттиз сүзи
билин ҳам юритадилар. Мен буни Конгутда яғмо-
лардан әшитдим. Улар ائز اجايىم оттuz ічälim деб

ФААЛЛО ВАЗНИДАГИ УЧИНЧИ ҲАРФИ СУКУНЛИ БҮЛГАН
СҮЗЛАР БҮЛИМИ

اَفْجَحَا awīchғa — қари чол. Бош ҳарфи у лик бүлган сүз.

اُدِّتَمَا uətt̪ma — сузма. Янги понир.

БОШ ҲАРФИ КАСРА БҮЛГАН СҮЗ

الْمَعَا alimfa⁷⁵ — шоҳ мактубларини турк хати билан ёзувчи котиб.

أَفْعَالٌ اَفْعَالٌ
الْبَاغْتَ

аллагут — енгилмас курашчи, ботир, баҳодир, паҳлавон.

Шеърда шундай келган:

بُنْرَجْ يَمَا قَدْرَرْدِي
الْبَاغْتَنْ اَذْرَدِي
مُسْوِسْ يَنَا قَدْرَدِي
كَلْكَالَسْتْ اَرْكَشُورْ

Буэрач јәмә қудурді,
Аллагуттін азірді,
Сүсін жана қадірді,
Көлгәйімдіт іркәшүр.

Буэраж ябоқулар бегининг оти, у аскарларига юзланды, ботирларини саралады, келиш учун түпланды. [Ябоқулар бошлиғи Буэраж яна қутирди, ботирларини танлаб аскарларини қайтариб келиш (юриш) учун түпланишмоқда].

اَذْغَرَاقْ ažg̪raq — қулоқлари сқ, танасининг баъзи жой-

⁷⁵ Басим Аталай бу сүзни күләзмага күра **الْمَعَا** ілімға бўлиши түгри деб кўрсатган. Лекин босма нусхада **المَعَا** шаклида жато берилган.

учтадан ичғанларини ўз кўзим билан кўрдим.
Шеърда ҳам шундай келган:

اَنْرَجْ اَجْبَ قَفْرَلِمْ بِقَارْ قَبْ سَكْرَلِمْ
اَرْسَلَنْ لَيُوْ كُكْرَلِمْ فَجْنِي سَقْنَجْ سَقْنَلِمْ

Оттуз ічіб қіқралім,
Јоқар қобуб сәкраплім,
Арсланлају кәкраплім,
Қачті сақінч сәшнәлім.

Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биэдан йўқолганини кўрсатайлик. [Уч қайтадан ичиб кайтарайлик, парвоз қилиб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик, қайғу кўтарилиди, севинайлик]. Шу шеърдаги ўтиз ичиб иборасида ўтиз сўзи уч қайтадан, учтадан маъносида қўлланган.

اَسْزْ әссіз — әссіз кіши — юэсиз, уятысиз, яхшиликни билмайдиган одам. Бу сўзда с ҳарфининг тақрорланиши муболаға учундир.

اَسْزْ әссіз — ҳайф, афус. Арабча **اَسْفَا** — ё асафо деган сўз каби ачиниш, ҳайфсинишни билдирувчи сўз. **اَسْزْ اَنْكْ بِكْتَلِكِي** әссіз анїц жигитлігі — ҳайф унинг ёшлигига.

اَكْرَزْ اَعْلَانْ іккіз оғлан — әгизак бола.

арріғ: **اَرْعَنْ نَانْكْ** арріғ нәңқ — жуда тоза нарса рининг тақрорланиши муболаға учундир.

اَلْكْ әллік: **اَلْكْ بِرْمَاقْ** әллік жармақ — эллик танга. Башқа нарсалар учун ҳам бу қўлланади.

лари қора бир турли кийик. У әчки, така сурати-
дадыр.

اڏغراق ارقچى اڙذوتال	<p>أَذْغِرَاقْ سُفْيٌ Аэгірак: اڏغراق سُفی Aэгірак суwі — Яғмолар шаҳридаги бир сув (наҳр) нинг номи.</p> <p>اَرْقَجْعٌ اَرْقَجْعٌ اَرْذُوتَلٌ</p> <p>арқачуқ — оғизининг ичига дори қўйиш учун қўлланадиган ичи ковак бир асбоб, у сукурражага ўхшайди.</p> <p>اَرْذُوتَلٌ اَرْذُوتَلٌ</p> <p>арзутал — мўйни тўқтиришга қўлланиладиган аралашма. Оҳак, зирних.</p>
----------------------------	---

ФАЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اشکرْتى ۋەزىر — наڭшли (гулли) хитойча-ipak كىيىملىك.
افزۇرى ۋەزىر — арالаштирилган օۋقات، چونقىچى، بۇردой، арпа уни аралаштирилиب қилиنادى.

ФАЪЛАНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اُذْرَنْدِي یۇزىندى نانكى: اُذْرَنْدِي نانكى: یۇزىندى نەق — تانланган،
ساрапланган нарса.
اَفْرِنْدِي awrindı: اَفْرِنْدِي نانكى: awrindı نەق — چار нар-
санинг қириндиси. Бу сўз тури арабча فَلَامْ
бобидаги феълдан ясалган исмга ўхшайди. Бир
нарсанинг ортиғини билдиради.

فۇرلىن فۇرلىن شاكىداچىلار بۇلۇمۇ

Аңқоузин Әдүжін⁷⁶ — чұлларда одамни ўлдирувчи жиңлар. Түрт ҳарфлилар бўлими тугади. Қуидагилар беш ҳарфлилардир.

⁷⁶ Бу сүз түркча таржимада **انکوژین** шаклида берилген.

ФАҶАЛЪАЛ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛИМИ

Бу бўлим ёлғиз от ва сифатларни ҳамда
исми макон — жой отларини ўз ичига
олади. Аслида жой отлари ва сифатларни солиши-
тиришга — қиёсга ҳавола қилиб, унинг айтилиши-
га боғлиқ ҳоллардагина кўрсатилиши керак эди.
Бу ерда уларни шу мақсадда, қиёс қилувчига
қулагайлик яратиш учун кўрсатилди.

أْفْتَلْعُ *عَوْتَلْعَ*: **أْفْتَلْعَ كِشِي** *عَوْتَلْعَ كِشِي* — уятли, уят-чан киши.

أَغْرِلُخ ағірліг әр: ағірліг әр — одамлар орасыда
хурматли, севилған киши.

оғурлуғ: اغْرَلُغْ اِيشْ оғурлуғ іш — ўз вақтида, соатида бўлган иш.

убузлуғ **ابزىغ يېرىن** — убузлуғ јәр — чуқур ер. Бү-
ни **اوى ابزىغ يېرىن** ој убузлуғ јәр ҳам дейилади.

عَزْلَغْ يُؤْتَى لِكِشِيٍّ — اذْلَغْ كِشِيٌّ — құтир ярали киши.

ағұжлұғ әр—ағұжлұғ әр—оғзи бор одам,
оғизли одам.

اعتنى بۇشلۇغۇ ائتمەن ارىزىلىرى بىر كىسى.
عنىڭىز بۇشلۇغۇ ئەركىزىلىرى بىر كىسى.

Аңғаның атасынан — майшатли, сермайшат одам. Мақол:

— آجىللىق از شابۇك قىرىماش—
ماишاتлик одам تەز қарىمайдى.

اچىغلەپ كۈب: ачىгلىп күб — қуйилтан нарсаны ачитиб қўядиган, ўзита шундай бир хусусият ўрнашиб қолган хум, куб.

ارنجق орунчақ — омонат. Бу сўзни орнажақ шаклида қўллаш ҳам мумкин. Шоир бир кишига хитоб қилиб:

ارنجق الیب یرمدى
ادشلۇق ازا ترمىدى
البلغ كرو آرمدى
قىن ارن ترکشور

Орунчақ аліб јермайді,
Алімліф көрү армаді,
Адашлік үзә⁷⁷ турмаді,
Қалін өрән тіркәшүр.

У киши омонатларни олишдан тұхтамади, омонатни әгасига беришни үйламади, уни қуруқ қайтара беришдан зерикмади. Дүстликка риоя қилмади, ҳозир күп аскарни бириктириб менга қаед қиммоқчи деди.

أغلىچى
أغلىشى
اغلىنى
оғулчук — хотинлар бачадони.
ағуршақ — ип йигириладиган чарх дүгини тутиб турадиган айрили чүп-чалмак.
үғулмуқ — устига түсин қўйиш учун тикка турғизилган ёғоч.

اجزلى
اجزلىقى
ادشلىقى
учузлуқ — қиймати арzonлик.
учузлуқ — пастлик, кичиклик.
адашлік — содиқлик, самимилик.

ادفلىقى
ادغاشقى
удуклуқ — одамнинг бир нарсадан гофиллиги, ҳушёр эмаслиги, хабарсизлиги.
үзүгулук — айғоқлик, ишда ҳушёрлик, сеэгирилик.

⁷⁷ Үзә турмаді сўзи босма нускада унут һемаді шаклида янгилиш берилган. Басим Аталай бу сўзниң тўғри ёзилишини аниқлаган. Биз ҳам шунга асосландик.

ازىغلۇغى азىغلەپ: **ازىغلۇغۇ تاغ** азىغلەп тағ — айиқлик тог, айғи күп тағ.
ارىغلۇغى уруқлуғ: **ارىغلۇغۇ ئۆتون** уруқлуғ алтун — тамға урилиб, пул қилиниб кесилиб, мухр босилган олтин (олтин ақча). Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади.
ازىغلۇغى азىغلەپ: **ازىغلۇغۇ ات** азىغلەп ат — озигини ёрган от. Озигини ёрган ҳар бир ҳайвонга ҳам айтилади.
اچقانلىقى اچقانلىقى اف: **اچقانلىقى اۋە** очақлەپ ўв — ўчоқли уй.
اچقانلىقى اچقانلىقى كىشى: **اچقانلىقى كىشى** ачуқлуғ кіші — очиқ киши, яхши худқли киши.
اسېغلىقى اسېغلىقى ايش: **اسېغلىقى ايش** асېгلىп іш — фойдалы иш.
اذاقلۇغى اذاقلۇغۇ نانكى: **اذاقلۇغۇ نانكى** азақлەп нәң — оёқли нарса.
ارىقلۇغى ارىقلۇغۇ بىز: **ارىقلۇغۇ بىز** аріқлەп јэр — ариқли ер.
ارىقلۇغى уруқлуғ: **ارىقلۇغۇ قۇرا** уруқлуғ қува — арқонли челак.
ازىقلۇغى ازىقلۇغۇ از: **ازىقلۇغۇ از** азуқлуғ өр — озиги бор одам. Мақол: **ازىقلۇغۇ از** азуқлуғ аруқ өрмәс — озиги бор одам сафарда толмайди, ҷарчамайди.
اړنلۇغى اړنلۇغۇ اف: **اړنلۇغۇ اف** аранлەп ўв — отхонаси, оғилхонаси бор уй.
اتانلۇغى اتانلۇغۇ از: **اتانلۇغۇ از** атанлەп јэр — бичилган, ахта қилинган түяси бор одам.
الرلۇغى ularlۇغ: **الرلۇغى تاغ** ularlەп тағ — каклиги күп бўлган тағ.
الملنۇغى алімлەپ: **الملنۇغى از** алімлەп јэр — оласи, оладигани бор одам.
الىنلۇغى алїnlەپ: **الىنلۇغى از** алїnlەپ јэр — пешонаси кенг, пешоналиқ одам.
الىنلۇغى үлүнлۇغ: **الىنلۇغى از** үлүнлۇғ өр — камонга мос ўқи бор одам.

أَرْغَلْيُونْ	арығлык: тозалик, поқлик.
أَرْغَلْيُونْ	уруғлуқ — اُرْغَلْيُونْ بُعْدَائِي уруғлуқ буғдај — ургулук буғдой, урукқа сақланган буғдой. Ҳар қандай урукқа сақланган донга ҳам құлланади.
أَجْقَلْيُونْ	аҷіғлік — аччиғлик.
أَجْقَلْيُونْ	а чуқлуғ: يُوْزْ أَجْقَلْيِي очуқлуғі — очиқ юзлилік.
أَجْقَلْيُونْ	а чуқлуғ: قَبْعَنْ أَجْقَلْيِي қапуғ ачуқлуғі — әшик очиқлиги.
أَجْقَلْيُونْ	очақлік: اُجْقَلْيُونْ بِيرْ очақлік жәр — үчоқли ер, үчоқ жойи. اُجْقَلْيُونْ تِيزِيک очақлік тітік — үчоқ қилинадиган лой ва бошқа нарсалар.
أَرْقَلْيُونْ	аруқлуқ — чарчаганлик, ҳорғинлик.
أَرْقَلْيُونْ	оруқлуқ: اُرْقَلْيُونْ يُونْك оруқлук жұд — арқон учун тайерланған юнг.
أَزْقَلْيُونْ	азуқлуқ — озиқлик, овқатлик.
أَزْقَلْيُونْ	узақлік — ишда сустлик, судралиш.
أَشْقَلْيُونْ	ушақлік: قِلْمَا اُشْقَلْيُونْ құлма — ёшлик құлма.
الغَلْقُونْ	улуглуқ — улуғлик, баланд даражалилік. الغلْقُونْ شَكْرِيْكَا улуғлуқ тәңрігә — улуғлик худога.
الغَلْقُونْ	улуғлуқ — ёши катталик, катта ёшлик.
أَمْجَلْيُونْ	амачлік: اَمْجَلْيُونْ بِيرْ амачлік жәр — отиш машқи ўтказиш учун тайинланған майдон.
أَفْلَقُونْ	а нуқлуқ — ишларда қобилиятлилік, ишга ҳозирланғанлик.
أَزْتَلْكُونْ	үзүтүк — баҳиллик.
أَكْتَلْكُونْ	әғәттік: اَكْتَلْكُ قَرَابَاش әғәттік қарабаш — янга. Никоҳ кечаси келин ва күевга хизмат қилишта буюрилған хизматчи. Келиннинг үзига ҳам اَكْتَلْكُ

Әтгәтлік дейилади. Отларга қүшилган қаттың к баъзан ўрин отини билдиради, баъзан нарса қүйилган жойни билдиради ва баъзан масдар бўлади. Бу уч ҳолдан ташқари к әгалик маъносини билдиради. Масалан, юқоридаги **әткелік** әтгәтлік сўзида к келин-куёвларга хизмат қилиш учун тайинланган шахсни билдиради. Бу ўринларда к қаттиқдир. Эга маъносини билдирган сўзларда к к юмшоқ, бўш товушдир, яъни г каби жараглидир. **әткелік** әтгәтлік сўзи хизматчиси бор, хизматчига эга маъносида келади. Бу ҳамма сўзлар учун умумий қоидадир.

әтжелік — таъчиқ — ёнғоқ ўйнаш учун қазилган чуқурча (дўл).

әзрілік — ёзарлік — устига эгар қўйилган ёғоч. Сўз охиридаги коф к к юмшоқ айтилса, эгар эгаси маъносини билдиради.

укурілук — тариқ қўйилган жой. Охирги коф к к юмшоқ бўлганда тариқ эгаси маъносини англатади.

укурілук әз — әзгур — қўй ва бошка ҳайвонлардан подаси бор одам. Байталлари бор айгирга **акрілк әзгур** укурілук азғир дейилади.

ағзілік — баландлик, адир.

асзілік — ісізлік — ёмонлик.

әтаклік: **әтаклік боз** — этак қилинадиган бўз. Бирор кийимнинг этакли эканини англатиш учун **әтаклік тон** — этаклик тўн дейилади. Коф к к юмшоқдир.

әтуклік сарғі — махсилик саҳтиён тери.

- انگلۇك** انجىلۇك كىشى: **انگلۇك كىشى** ئىتىكىلۇقىنىڭ ئىتىكىلۇقىنىڭ كىشى — шохга ҳожатманد киши.
- ازكىلۇك** ازكىلۇك: ىزىلغانلىك, ىسىلغانلىك.
- ارمۇجك** بىرەمچاڭ — ўргумчак.
- الرسك** ارسك — иштон боғи.
- إسكلۇك** إسكلۇك — иссикلىк, ҳарорат.
- كىنگلۇك كىرىڭىزلىك** كىنگلۇك كىرىڭىزلىك: **كىنگلۇك كىرىڭىزلىك** كۆكۈلەنلىكىنىڭ كۆكۈلەنلىكىنىڭ كىرىڭىزلىك — севги, муҳаббат. **كىنگلۇك كىرىڭىزلىك** كىنگىلەنلىك — күнгил муҳаббати керак.
- اركىلۇك** اركىلۇك: ىزىكىلۇك — шафтолى үсадиган жой, шафтолизор.
- ايرىكىلۇك** ايرىكىلۇك — ҳайвоиларнинг тезлиги, қизғилиги.
- اشكىلۇك** اشكىلۇك: **اشكىلۇك يېغاچ**: **اشكىلۇك يېغاچ** ئىشىكىلۇك: **اشكىلۇك يېغاچ** — остана ва эшик учун ишлатиладиган, унга мүлжалланган ёғоч. Бу сүз бошقا нарсаларга нисбатан ҳам ишлатилади.
- اشكىلۇك** اشكىلۇك يېرىجىن: **اشكىلۇك يېرىجىن** ۋەشكىلۇك бارچىن — устки كۈйلەك учун ишлатилادигان иپак кىйىмلىك. Охири юмшىق коф кى билان келса, **اشكىلۇك** ۋەشكىلۇك — кۈйلەك эгаси маъносидadir.
- اۋكىلۇك** اۋكىلۇك: ىشларда шошилиш.
- اڭكىلۇك** اڭكىلۇك — хотиннинг юэсизлиги, орсизлиги.
- اڭكىلۇك** اڭكىلۇك: үکәكىلۇك — сандىق ясаладиган ёғоч. Устига қубبالар ишланган деворга تام ئىككىلۇك تام ئىككىلۇك تام дейилadi.
- اڭكىلۇك** اڭكىلۇك: ۋەتكىلۇك — құлқоп.
- امىكىلۇك** امىكىلۇك: **امىكىلۇك إشلار**: **امىكىلۇك إشلار** ۋەمىكىلى хотин. ماқол: **أمىكىلۇك أراغۇت كۇڭىجى بۇزۇز** ۋەمىكىلىк урагут кۆسәкчى болур — эмизикلى хотин иштаخا-

ли бۇлади. Шунинг учун унга истаганини берилади.

انگلۇك انجىلۇك آزىلسان: **انگلۇك آزىلسان** энүكلىك арслان — болали арслон.

فعلمان فاъальъон шаклидаги сўзлар бўлими

Бу бўлим сифатларнинг сифатланувчилардан кўп ҳосил бўлишини кўрсатадиган ўринидir. Бунда қилингани ишлар жуда кўп, тўхтовсиз бўлаётганини билдирувчи маҳсус сўзлар келтирилади. Бу сўз туркуми арабча **مِفْعَلٌ** мифъюл шаклидаги сўзларга тўғри келади. Чунончи, кўп таом едирадиган маъносидаги **مِطْهَامٌ** ёки кўп уришадиган маъносидаги **مِحْرَابٌ** сўзлари каби. Бу сўзлар ишнинг кўп қайталаб бўлишини англатади.

Бу хил сўзларнинг охирида ن و келади, бироқ кўпчилик ўгузлар ва баъзи қипчоқлар ن و نى ۋە گا алмаштириб, غ و نى тамоман туширадилар. Улар ичи, юраги сиқила берадиган маъносидаги بۇشغان بۇشغان ўрнида بېشقىن بېشقىن бушақ деб ишлатадилар. Бу асосли қоидадир.

اپтغان اپتغان — овлоқ тутган, четда тутган. **اپتغان** اپتغان — ол ۋەر ол ۋېزىن كىشىدەن اپتغان — одамлардан четда бўлиш, яшириниш у кишининг одатидир.

اچىغان اچىغان -- ачитадиган. **اچىغان** اچىغان — ол кўб ол сўчукنى ачитган — у куб (хум) ичига қўйилган ширин нарсани доим ачитади.

اۇزىن اۇزىن — үзىتган — кўп ухлатадиган. **اۇزىن** اۇزىن — бу от ол кىشىні үзىتган — бу дори у одамини ҳар вақт ухлатади.

أَرْتَغَان арітған — тозалайдиган. Ал кіши іл قرغъ Арган ол кіші ол таріғ арітған — у киши доим буғдой ва бошқаларни тозалайди.

أَزِيغَان азітған — адаштирадиган. Ал кіши іл يولдан Азиган ол кіші ол јолдан азітған — бу одам кишини доим йұлдан оздиради.

أَزِيغَان азутған — чұзадиган. Бу ор اَل اِيشْنَه اَزِيغَان бу әр ол ішіг үзутған — бу одам доим ишни чұзади.

أَزِيغَان өзітған — үзадиган, илгари кетадиган. بو اَر اَل اِيشْنَه اَزِيغَان бу әр ол атін үзітған — бу одам отини үздиради.

أَسِتْغَان ўқыаш аль کішні اُستِغَان иситадиган бу қујаш ол кішіні үсітған — бу қуёш у одамни иситадиган, чанқатадиган.

Шеърда шундай келган:

أُسْتِغَان قِيَاشْ قَبْسَدِي اِمْتَحَلَّه اِذْشْ بَسْكَدِي
أَرْتِشْ سُقْنَه كَجَسَدِي بُودَنْ اِنْ اَرْكَشُورْ

Үсітған қујаш қапсаді,
Умунчліг азаш яјсаді,
Әртіш сувін кәчсаді,
Будун анін үркүшур.

Қаттық иссиқ бизни ўраб олди — қоплади. Умид қилинган дүст бизга душманларча қараій бошлади. Душман Артиш сувини ўтишга яқиналашды, бунинг учун халқ орасыда фитна, ваяхима пайдо бўлди.

[Киздирувчи қуёш қоплади, умидлик дўст бизни куролмай — бизга ёмонлик истаб қолди, у Артиш сувини кечәёзди, шунинг учун халқ ҳуркаётир].
أَغْفَان ағітған — оширадиган. بو كِيْكَ اَل اِيجْنَه اَغْفَان бу кёйик ол ітіг тағқа ағітған — бу кийик у итни доим тоққа ошириб юборади.

بُوْ تاغْ اَل تُفْرَقْ اِنْ اِقْتَنَان ақітған — оқизадиган. Бу тағ ол тұнрақ⁷⁸ ақін ақітған — бу тоғ Ѽмғирни селдек тез оқизгани-оқизган.

بُوْ يِنْ اَل کِيْشِنِي اِقْتَنَان оқітған — үқитадиган. Бу бітік ол кішіні оқітған — бу китоб одамларни күп үқитадиган, яғни ҳажми катта булишлiği сабабли кишиларни күп үқитади.

الْتَغَان улітған — күп вовуллатадиган, вовуллатгани-вовуллаттан; улитган. بو اَر اَل اِتَنْ الْتَغَان бу әр ол ітін улітған — бу киши итини күпинча улитади.

أَنْتَغَان үнітған — үнүтадиган. Бу әр ол сбз үнітған — бу одам доим сұзини үнүтади.

أَنْتَغَان анутған — доим келиштирадиган, ҳозирланадиган. بو اَر اَل اِيشْنَه اَنْتَغَان бу әр ол ішіг анутған — бу одам доим ишларга яхши ҳозирланадиган.

أَجْرُغَان учурған — учирадиган. Бу ор اَل قُشْنَه اَجْرُغَان бу әр ол күшүг учурған — бу одам доим қушни учиргани-учирган.

أَجْرُغَان ачурған — очирадиган. بو اَش اَل کِيْشِنِي اَجْرُغَان бу аш ол кішіні ачурған — бу овқат одамнинг қорнини тез очирадиган; тез ҳазм бұладиган.

أَسْرُغَان асурған — акса урувчи, аксирадиган || чучкурадиган. بو اَر اَل تَلِمْ اَسْرُغَان бу әр ол тәлім асурған — бу одам күп аксирадиган.

⁷⁸ Бу сўз босма нусхада түфроқ шаклида ёзилган. Бунинг янгишилгиник ғасим Аталай қўлёзма асосида аниқлаган. Тўғриси تُفْرَقْ тұнрақ деб курратган. Биз ҳам шу асосда тузатдик.

أَسْرَغَانْ осурган — ўсирувчи, ўсироқ. بۇ از اآل اسْرَغَانْ اسْرَغَانْ
бу әр ол осурган—бу одам күп ўсирадиган, ўсироқ.
إِسْرَغَانْ إِتْ ىسیرغان ىت—қопадиган (кутирган ит).
إِسْرَغَانْ إِتْ ىسیرган ىт—қопағон ит.
أَفْزُغُونْ ағзғун—териларни ишлашда ишлатиладиган
салам дарахтининг барги.
أَشْعَانْ атішған — отишадиган, отишга одат қилган.
اتیشған اَلْمَنْكُ بِرْلَا أَقْ أَشْعَانْ
ол мәнің бірлә оқ атішған—
мен билан ўқ отишиш доим унинг одатидир.
أَبْرُكَانْ үбүргән—күп ичирадиган. بۇ از اآل سُوتْ أَبْرُكَانْ
бу әр ол сут үбүргән—бу одамнинг одати бош-
қаларга доим сут ичиришdir.
إِجْرُكَانْ ічүргән — доим ичиради. بۇ از اآل تَلْمُ سُجْكُ
бу әр ол тәлім сүчүк ічүргән — бу одам-
нинг одати кишиларга доим шарбат ичиришdir.
أَذْرُكَانْ әзәргән — доим излайдиган. بۇ إِتْ أَلْ كَيْكَنْيِ أَذْرُكَانْ
бу іт ол кәйікні әзәргән — ов излаш бу итнинг
одатидир. Доимо ҳақини талаб қилувчи кишига
ҳам шу сүз құлланади.
أَفْرُكَانْ تَفْرِكَانْ әшүргән-тәшүргән — ағдариб-тұнтариб юра-
диган. بۇ از اآل اشْ أَفْرُكَانْ تَفْرِكَانْ
бу әр ол ішір әзәргән — бу одам доим ишларни ағда-
риб-тұнтариб юрадиган.
أَذْرُكَانْ үәзүргән — ажратадиган, биладиган, фарқ қилади-
ган. بۇ از تَكْمَا نانْكُ نِي أَذْرُكَانْ
бу әр тәғмә нәні үзүргән — бу одам нарсалар орасидан яхшисина
ажратадиган киши.
أَشْرَكَانْ үшәргән — доимо күзи тинади. بۇ از اآل كُوزِي
бу әр ол көзі үшәргән—бу одамнинг доим
очлик ва бошқа сабаблардан күзи тинади.

أَكْرَكَانْ әкүргән⁷⁰ — уругини қарлуқ туркманлари ейди-
ган ўсимлик.
أَكْرَكَانْ әгрікән — күп йигиравчи. بۇ إِشْلَارْ أَنْ تَلْمُ بِبْ
бу ішләр ол тәлім жіп әгрікән — бу хотин-
лар күп, талай ип йигиравцидир.
أَتْلِكَانْ سِيلْغَانْ әтлікан сілған — күп кирган, күп чиққан.
әтлікан سِيلْغَانْ
бу әр ол әтлікан сілған — бу одам күп кирган, күп чиққан; ҳар эшикка жири-
чиқадигандир.
أَتْلِكَانْ әтлігән — отларда бұладиган без касаллиги. Үәри-
либ тузалади. Форсча ҳұном әки хүннен деб-
аталади⁸⁰.
أَتْلِكَانْ әтлігән — тузаладиган. مَنِكِ أَشْمِ أَدْكُلْكَنْ أَتْلِكَانْ أَلْ
мәнің ішім әзгүлүгүн әтлігән ол — менинг ишим доим
яхшиликка юзланған, үнгидан келади.
أَزْلِكَانْ үәүігән — тез узиладиган. بُو يَشْ أَلْ أَزْلِكَانْ
бу ішір ол үзүігән — бу арқон доимо узиладиган-
дир.
أَرْلِكَانْ үрүлгән: بُو از اآل أَبْكَانْ أَرْلِكَانْ
бу әр ол блекан үрүлгән — бу одамнинг газаби, сув түлдирилған
мешдек, түлиб-тошған.
أَشْلِكَانْ әшілгән — чүзиладиган. بُو بِبْ أَلْ أَشْلِكَانْ
ол әшілгән — бу ип доим чүзилади.
أَشْلِكَانْ әшілгән — оқиб, сурилиб тураладиган. بُو قِيرْ أَلْ أَشْلِكَانْ
бу қајір ол әшілгән — бу құм доим сурилиб турув-
чи құм.

⁷⁰ Бу сүзинің шакли сифатдош бўлиб, исмга айланған сүз деб таҳмин қіл-
гани учун Маҳмуд Кошгариј унни шу бобда берган. Шу билан бирга бу
сүзинің ёзилишида ҳам босма нусхада аниқсизлик бор. Биз бу ўринда,
мазкур сүзинің ёзилишида Басим Аталай нусхасига асосландик.

⁸⁰ Ҳозир бизда байдом әки бандом касаллғы деб ҳам аталади.

Бүрбүц ал А́кълкан әгіліб турадиган. Бу бутақ ол әгілгән—бу новда доим әгіліб турадиган. Бүрнанк бокұлғән—тұдаланадиган, уюладиган. Бүрнанк ол А́кълкан бу нән ол бокұлғән—бу нарса доим тұдаланадиган нарсадир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури
ур умда] — заҳарнинг зарарини йўқотиш учун
ишлиатиладиган тош.

أفعى / افعى افغان شاكلیدаги сўзлар бўлими

А́сқаж ўскіч⁸¹ — майиз.
А́кжік өгрәjүк — одат. Афрасиёб замонини тасвирловчи
марсияда шундай дейилади:

اکریکی مندغ اق
انسا آژن اغرب اق

Оғрүйті мундағ оқ,
Мунда азін тәңдағ оқ,
Атса ажун оғраб оқ,
Тағлар баші көртілүр.

Замонанинг одати мундоғ, бундан бошқа унинг ҳалокатли сабаблари ҳам бор. Агар замон тоғ бошларига ўқ отса, парча-парча бўлиб кетади.

⁵¹ Бу сүз формасы ҳақида Басым Аталай анча көнг изоҳ берган, қаранг.: I том. 159-бет.

[Замонанинг ўрганган одати шундай, бундан бошка баҳоналари ҳам бор, агар у дунёга мўлжаллаб ўқ отса, тоғлар боши кертилади].

Бу бўлимнинг манкуси

ујадсілік: آر^۱ ایدسیلیق^۲ — ујадсілік әр—жуда уят-
чан одам.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

أوهى үhi – укки. Күп турклар бу сүзни گ к билан
أوكى үкі дейдилар. Тұғриси шудир, чунки туркий
тилда бұғиздан чикадиган ھ ийүқдир.

Функциялар бўлими

ФАҶОЛИЛ ШАКЛИДАГИ ФУННАЛИЛАР БЎЛИМИ
алаңір — каламуш жинсидан бўлган йарбуғ —
қўшоёқ деб аталган кичик бир ҳайвон. Туркман-
лар уни ейдилар.

унамук آر: انكامىق — овсар, чапақай одам.

онајук: **آنکا يېق** — онајук нён — бир нарсага хос нарса. Бирор кишига хос ҳар нарсага ҳам онайук **آنکا يېق** дейилади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

ОТУНЛУҚ — ўтихона, ўтих туралыған жой.

Таңгрига шукурлар бұлсın, ҳамза билан бошланған отлар бўлими тугади.

[БОШДА] ҲАМЗА КЕЛГАН ФЕЪЛЛАР БОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БҮЛИМИ

Билгинки, биз феъл бобларининг ҳаммасида ҳам ўтган замон, келаси замон феълларини ва масдарни берамиз, лекин фақат ўтган замон феълларинигина изоҳлаймиз. Аслида келаси замон феъли ва масдарларини бермасак ҳам бўлар эди. Лекин уларнинг талаффузини ва ёзилишини ўрганиш учун берилди. К ҳарфи қўлланган масдарда ўтган замон ва ҳозирги замон феъллари юмшоқ, қ ҳарфи қўлланган сўзларда қалин бўлиши, қаттиқ бўлиши доимий ва асосий қондадир.

أَبْدِي بопді — ўпди. **أَلْ مَنِيْ أَبْدِي** ол мәні бопді — у мени ўпди. **أَبْارُ أَبْمَاكْ** (бопар, бимак).

Шу мақолда келган: **تَائِشْ إِسْرَوْقَسَا بَمْشْ كَرْكَ** ташш یсрөвсаса бимш керк ташш юсуру бимш кэрк — тошни чайнашга қодир бўлмаган киши, уни ўзиши керак. Бу мақол мақсадга эришиш учун киши иш устида юмшоқ муомалада бўлишига ундан айтилади.

أَبْدِي бопді! — ичди. **مُونْ أَبْدِي** мүн бопді — шўрва ичди. Бу сўз шўрвага ўхшаш суюқ нарсаларни ичишга ҳам қўлланади. **أَبْارُ أَبْمَاكْ** (бопар, бимак).

أَجْدِي ачді — очди. **قَبْعْ أَجْدِي** қапуг ачді — эшик очди. Бошқа нарсаларга нисбатан ҳам ишлатилади.

أَجْمَاقْ ачар, ачмак).

أَجْدِي учді — учди. **قُشْ أَجْدِي** қуш учді — қуш учди. **أَنِّيْ كُتْيَ أَجْدِي** анин қуті учді — унинг қути, баҳти, давлати учди.

أَجْدِي ўр аттін қузі учді — одам отдан йиқилиб тушди.

أُوتْ أَجْدِي от учді — ўт, олов учди.

أَرْتِنْكْ أَبْكَاسِيْ أَجْدِي ўрніц әнкаси әгъди инг ғазаби сунди.

أَجْهَارْ أَجْمَاقْ ўр тіні учді — одамнинг нафаси учди. Бу феълларнинг ҳаммасида ҳаммасида ҳаммасида үчар, учмақ формаси қўлланади.

إِجْدِي ічді — ичди. **أَرْ سُوفْ إِجْدِي** ўр сув ічді — одам сув ичди. Ҳар бир ичадиган ёки сўрадиган нарса учун ҳам шу сўз қўлланади. **إِجْمَاكْ** (иҷар, ҷамак).

أَرْدِي ўрді — ёрди, эди. **أَلْ أَنْدَغْ أَرْدِي** ол андғарді — у шундай эди; у ундей эди. **أَرْمَاكْ** (арор, әрор, ўрмак).

أَرْدِي ўрді — пуллади. Итнинг ҳуришига ҳам шу сўз қўлланади: **إِثْ أَرْدِي** ўт ўрді — ит ҳурди. **أَرَأْ أَرْمَاكْ** (арар, әрмак).

أَكْبَنْدَاكِيْ наңкени **بِرْدَا أَرْدِي** ўрді — қўйди, ташлади. Шілгіндагі нәнні јерда ўрді — қўлидаги нарсани ерга қўйди. **مَاكْوْلُ**: **كُنْكَا أَرْسَا النِّنْ أَذَاقْ كَلْبِرْ** кўмӯш кўнгә урса алтун азақин кэлбир — кумуш қуёшга қўнса, олтин ўз оёғи билан келади. Бу мақолни маълум мақсадни амалга ошириш учун пулни аямай сарф қилишга ундан айтилади. **أَلْ قَلْنْ أَرْدِي** ол қуллін ўрді — у қўлини ўрди. Бошқалар учун ҳам шу сўз қўлланади. **أَرْرُونْ أَرْمَاكْ** (армар, үрмак).

أَزْدِي ўзди — қиртишлади. **أَلْ تَرِيْ أَرْدِي** ол тәрі ўзди — у терини қиртишлади. **أَزْأَرْ أَرْمَاكْ** (азар, әзмак).

“اُزدی” үзді — узи. Ал یپ اُزدی ол JІп үзді -- у ини узи. Ип, арқон ва шұнға үхшаш бөшқа нарсаларға ҳам құлланади. (Азар азмак) үзәр, үзмәк).

А́сди ә́сди — если. А́сін А́сди ә́сін ә́сди — майин шамол если.

Асди Әсді — совурди. تَرْغُ اسْدِي таріғ Әсді — бүгдой совурди. Бошқаларни совуришга ҳам құлланади. Шамол тупроқни құзғатишига ҳам бу сүз ишлатылади. Бу феъл ўтимли, ўтимсиз равища құлланаверади.

أَسْدِي үсді — сувсади, ташна бұлди. әр Аَسْدِي әр үсді — одам ташна бұлди. (Аَسْمَاءُ أَسْمَاءٍ үсар, үсмак).

^{۶۰۷} اسلم ^{۶۰۸} ىسىدۇم—гумон қилдим, ўйладим. ^{۶۰۹} مەن من آيلا اسلم äjlä ىسىدۇم—мен шундай гумон қилдим (үғузча).
Масдар формаси юкоридагилар кабидир.

Эшді — тұқди. ۱۰ قىرنى آشدى ол қајірні әшді — у
құмни тұқди. Үнни қоп ва бошқаларға солиши
учун ҳам бу сүз күлланади. ۱۱ آتلغ آشدى атліф әшді —
отлик чопди, үзді.

қајнар ашіч әшді — қайнаётган
қозон, қайнаб турған қозон тошди. Ашмар. Ашмак (

کرۇجىكا كىشى آفدى ۶wđi — түпландى. кۆرۈنچىڭ
كىشى ۶wđi — кۇرىش үچүн نارسا اتروфига одамلар
تүпландى. آقار. آفماڭ (۶wäp, ۶wmäk).

Шошди — шошди. **О**дам шошди.
Шеърда шундай келган:

أَذْوَابِرْبُ أَكْشَ افْلِمْ
أَتِمْ بِرْلَا تَكُو افْلِمْ

Үзу баріб әкүш әңдім,
Тәлім жүріб күчі кәндім,
Атім бірлә тәғү әңдім,
Мәні көрүб ісі ағді.

Чия бўри ҳақида айтади: уни қўлга олиш ун шошилдим, унинг кетидан тўхтосиз қувлай орб кучдан толдирдим, отим билан унга етиб дим. Мени кўриб қонглари ҳурпайиб кетди. уни излаб кетидан кўп юрдим, кўп қувлаб ҳол-н тойдирдим. Отим билан теграсида айланиб орган эдим, мени кўриб эси оғди]. افمار. افماک (äfmar, äfmaäk).

أَقْدَى ақді — оқди, келди. **سُوْفَ أَقْدَى** сүв ақді — сүв оқди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. **بَنِي أَقْدَى**

⁸² Бу ўринда феъл І шахс, яъни „усдум“ шаклида берилган.

јағі ақді—душман аскарлари келди. (آقار، آقماق).

اقدى — уқді — уқди, тушунди, англади. **اقدى ايشن** — эр ішін уқді — киши ўз ишини тушунди. **اقار** — **أقامق** — уқар, уқмақ).

Ақді әкді — әкди. **اُلْ قَرْعَ أَكْدِي** ол таріғ әкді — у дон экди. Шунингдек бир нарса устига сепилганды қуйилған дори учун ҳам бу сүз құлланады. **أَكْمَانْ әکар, әкмәк**.

Ол йармақ өкді—у
пул түплади. Башқа нарсаларни түплашга ҳам шу
сөз құлланади. (Ақан, Ақмәк).

Ақді үңгі — әгді. ол үңгі Ақді үңгі — у шохни әгді. Башқа нарсаларни әгишга ҳам шу сүз құлланади. Ақар. Ақмак).

алді — олді. алмін алді — үқар-
зини олді. бек алді — бек, эл
(вилойт, мамлакат) олді. алір, алмақ).

الدى الدى يشب ات ےت پىشىب ىلدى—گۇشت ҳىل-ҳىل
لىشدى. شىنىنگدەك узوك واڭت كىيىلىشدان ئاسكىرىب،
چىرىغان تۇنغا ھام شۇ سۈز қۇللانادى. الماق (الر.
ىلور، ىلماك).

ىلدى تىكان تۇنۇغ ئىلدى — тىکان тонуғ ىلدى — تىكان تۇننى ىلدى. آر تاغىن قىدى ئىلدى ۶ر تاғдан қىزى ىلدى — одам توғдан қуйى تушди. بوشقا لارغا ҳام шу сүз құлланади. Тикан илиниш мазмунىدا кelasى замон феъли ئىلار شаклида келади. توشىش маъносида ئىلур келади. Олдингисининг масдари شماک، سۇنگгисى ئىلماқ.

أُمْدِي نانڭْ أُمْدِي ىال مەندىن ۇمىد қىلدى. ىال مەندىن ۇمىد қىلدى. ىال مەندىن ۇمىد қىلدى. ىال مەندىن ۇمىد қىلدى.

„**أْنْدِي**“ от ўнди — унди. „**أْنْدِي**“ от ўнди — ўт күкарди, унди.
 „**أْنْدِي**“ ол ўрга ўнди — уйга кетди (уйгур-ча). „**أْنْدِي**“ ўнэр, ўнмак).

اَلْ تَاغْدِنْ قُذِي اِنْدِي ол тағдан қүзің інді — у тоғдан қуиға, пастга тушди. Башқа нарсалар учун ҳам бу сүз құлланади. ن ҳарфи ل билан алмашған.

Арабчада ҳам шу хусусият бор:
رَجُلٌ شَنِّ الْأَصَابِعِ وَشَلَاهَا وَكَبَنْ الدَّلْوِ وَكَبَلَهَا

БИР ҲАРФИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СҮЗЛАР БҮЛИМИ

Атті — отди. Әр оқ атті — одам ўқ отди.
 Башқа нарсаларга ҳам бу сүз құлланади. Нек аны
 таң атті — тонг отди, ёриди. Ол аны нанк ны
 атті нәнні — у нарсаны отди, ташлади. Атар. Атмак)
 атар, атмак).

“**اتار، اتماڭ**”¹ утті — ютди. **الآن أتي**² ол ані утті — у үйинда уни ютди. Башқа үрингеларда ҳам бу сөз құлланади. **أُتار، اتماق**³ утар, **утмак**). Шеърда шундай келдган:

قشیانی بلا تقشتی
تشقلی تقشتی

Кіш жај билә тоқушті,
Кіңір көзін бақішті,
Тутушқалі яқішті,
Утгалімат оғрашур.

Қишлоға түқнашды, бир-бирларига улар ёмон күз билан қаращылар, бир-бирларини тутиш учун яқынлаштылар. Уларнинг ҳар бири ғалаба қозониш ва енгишни истар әдилар.

[Қиң әэ билан уришди, бир-бирларига ёмон күз билан боқиши, тутишишга яқинлашди. Улар бир-бiriни енгishgа иентилишар эди].

Оң орнан салына шылышар өтди.
ОТТІ: **Ақ қүккөн** **Аңи** оқ кәjіктін отті — ўқ кийикдан
үтди [ўқ кийикка тегиб, уни тешиб үтди]. Ҳар бир
нарсадан үтиш маъносида ҳам бу сүз құлланади.
Аңи қарін отті — корин бүшалди, ич үтди.
(**Аңа**, **Атмак**).

“^۱ اتى یىتى: ال باشۇ اتى” ол башىف یىتى—у бошинىнг сочларини куйдирدى^{۲۳}. Бошقا үринларда ҳам бу сүз қўлланади. اتىلار. اتماڭ (اتماک) үтәр, үтмәк).

Тәнкүри менк ашым айты: Әтті—
худо мәнинг ишимни яхшилади, тұғрилади, үнг-
лади. Ал үккүнч айты ол намоз үқиди
(үгузча). Бир нарса қылсалар, үғузлар Әтті

“Үттө” сүзининг арабчаси „соҷни кӯйдирди” тарзида изоҳланган. Аслида бунинг тӯғриси уч ҳарфиллар бобида 1 том, 154-бетда „ўттірді” сўзига берилган изоҳга мувофиқ „соҷни қирқтириди” бўйса керак.

дейдилар. Турклар قىلدى көлді дейдилар. Бу сүз жинсий алоқа қилишга (қүшилишга) ҳам құлланади. اشماكْ ياتانْ (этәр, этмәк). Бу сүзни мисол бобига киритиш ҳам мүмкін.

МАНҚУС БҮЛІМИ

أُوبىدى ئەپدە—خۇپلادى، يىچدى. ئەر سۇفْ أُوبىدى ئەر سۇھ
اپدە—одام سۇھ يىچدى. بۆشىمالارغا خام بۇ سۇز گۈل-
لانادى. أۇيابارْ أُوبىدى ئەپار، ئەپماق).

اَرْدِي а:рді — ҳориди, чарчади. Бошқалари ҳам шундай-
дир. **أَنِي اَرْدِي** اُلُّ ол ані а:рді — у уни ҳовлиқ-
тириди, аллади **اَرْدَارُ. الْعَمَاقُ** (а:рدار, а:рмак).

орді — ўрди. ол от орді — ут ўрди. (орар, ормақ).

Эрді — зерикди. Бу ҳамроҳсизлик, улфатсизликдан бұлади. **Ә**рді — одам ҳамроҳсизликдан зерикди. **А**л там **әйрді** ол там **әрді** — у деворни тешди, ёрди. **әйрар**. **әйрмак**). Бошка ҳолларда ҳам күлланади.

اوردى بىلەت اوردى بولۇت бۇلدى، чиқди. بىلەت اوردى بولۇت
борدى — булут чиқди، пайдо бۇلدى. **گۇئى اوردى** گوئى اوردى گوئى
борدى — қىйى سىخىنадаи чиқىب ўтлоқقا юрدى.
[Хайвонларни] кечалари бошвоқсиз қўйиб юбо-
ришга хам бу сүз кўлланали.

اُوردى بىردى: اَلْ سَفْدِجْ اُورْدِيْ ол саңдۇچ борді – у сават түқиди, замбىл түқиди. Тизимча ва навдадан құл

били түкілдін ұар нарасага ұам шу сүз құлланади
(**аурағ**, **аурамак**).

Озді — ўзди, илгарилаб ўтиб кетди, ошди.
 Аңқ Аңқ аңқ аті озді — уннинг оти ўзди.
 Башқа нарсалардан үзишга ҳам бу сүз құлланади.
 (Озар, озмақ).

الشَّتِيُّ a:sh'ti — ошди. الْمَنْهَارُ ol taғ a:sh'ti — у төр
шынан. Бошқаларга ҳам бу сүз күлланади. الشَّمَاقُ a:shar, a:shmaq).

الْغَدِيُّ a:f dī — чиқди, күтарилди. الْغَدِيُّ ol тағқа
 a:f dī — у тоққа күтарилди. Башқа нарсаларга ҳам
 бу сүз құлланади. الْغَارُ، الْغَمَاقُ a:f ar, a:f maq):
 الْغَدِيُّ a:f dī: буліт a:f dī — булут чиқди.
 Булут пайдо бўлди. الْغَدِيُّ اَنِكْ يُوزِي a:nik jūzi
 a:f dī — унинг ранги ўзгарди.

اڭىر كىشى افدى	a:w d i — түпланди.	анарап кіші
اۋەدلى	a:w d i — унга [унинг атрофига]	одам түпланди.
اوکدى	اول مىنى، اوکىدى məni maqtadi.	ол мәні өгді — у мени мақтади. (اوکماڭ، اوکماڭ)

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

— ол мәңә сөз аjdī —
айди. аjdī — айтди. аjdī —
у менга сүз айтди. аjур, аjмақ).

— ол қағун ојді — у қовун
үйди. (Қовун сүйишда думидан озгина бир булак-
ни үйиб олиш). Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.
(Ойар. Ойнағ).

ایدی یjdī — уйди, босди ол اوңغى **ایدی** уjнуг уjдī — уунни босди, уйди. Ҳатто ун босилиб қаттиқланиб кетди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. (айар. **ایماق**) (айар, уjмақ).

Бу бўлимнинг ғуниалилари

‘انكىدى’ ۋە ئەنلىرىنىڭ ئىچىرىنىڭ ئەندى — تېشدى. ۋە ئەنلىرىنىڭ ئەندى — يۇرۇمچىنىڭ ئەندى — تېشدى. دەورىنىڭ ئەندىنىڭ ئەندى — تېشىشغا چام بىر سۈز گۈللانادى. ‘انكىماڭ’ (آنکىماڭ) بىنار، ئەندى.

بُرْجَنْ بُلْدُوْغى. Өнді — үзгарди, ранги кетди, айниди. Өнді — ипак кийимнинг ранги барчын будуғы өнді — ипак кийимнинг ранги айниди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. (Анкаптى. Өңкар. Өңмәк). Бу сүздинг өнүкті⁸⁴ талаффузи ҳам бор.

ХУЛОСА

Бу бобнинг бўйруғи иккى ҳарфлидир. Ўзимақ ал ёки ўзимақ ал — тангани ол, ўзимақ ал — отдан туш гапларидаги ўзимақ ал, ўзимақ ал бўйруқлари каби.

Билгинки, бу тилда феъллар буйруқдан ясалади. Буйруқ шакли ўзак бўлиб, тилда қўлланувчи ҳар турли феъл шакллари буйруқ охирига турли қўшимчалар қўшиш билан ясалади. Ҳамма феъллар-

⁸⁴ Ҳозирги тилда унниқти (Тошкент шевасида).

нинг бўлишсизлик формаси ҳам буйруқ охирига
ма қўшиб ясалади. الما алма — олма, الما ша—
тумса каби.

Бошқа қондаларниг ҳаммаси سالم „солим“
бобида кенг изоҳланади. Шунинг учун бу ерда
қисқа қилинди.

Икки ҳарфилар тугади.

УЧ ҲАРФИЛЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН فل ФААЛ ШАКЛИДА ҚЎЛЛАНУВЧИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ابردى үпурді — ичирди, ҳўплатди. Ол менга шўрва ичирди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. ابр. Абрмак (утурўр, упурмак).

атрди үтурді — чалди. ال سبزغۇ اتردى ол сібузғу үтурді — ул сибизға (най) чалди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. اتрор. اترماك (утурўр, утurmäk).

اتрди үтурді — кесди. Кийим ва бошқа нарсаларни қийиш, кесиш ҳам шундай. اتрور. اترماك (утурўр, утurmäk).

اتрди үтурді — тешди. ال قام اتردى ол там үтурді — у девор тешди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. اتр. اترماك (утурўр, утurmäk).

ажрди учурді — учирди. ال قش اجردى ол қуш учурді — у қуш учирди. ال آنى اجنرى ол ані ажрди учурді — у уни отдан йикитди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. اجروون اجرماق (учурур, учурмақ).

ажрди очурді — учирди. ال آنچ اجردى ол отув очурді — у ўтни учирди. انىك ابکاسىن اجردى анц блкасін очурді — унинг газабини пасайтирди. ال آنى اوب اجردى

ол ані уруб тіні очурді — у уни уриб нафасини, товушини ўчириди. Мақолда шундай келган: انچ اذعج بولا اجرماق отув узгуч бірла очурмас — ўтни аланга билан ўчирилмас. Бу мақол тўпалонни [фитнани] тўпалон [фитна] билан эмас, сулҳ билан битириш мумкин деган мазмунда қўлланади. اجر. اجرماك (очурўр, очурмак).

اجردى очурді — ичирди. Ол азарсуw ічурді — у унга сув ичирди. Бошқа нарсанни ичиришга ҳам шундай дейилади. اجر. اجرماك (ичурўр, ічурмак).

اذردى ўзірді — айирди. ال آذکونى يقلاتن اذردى ол ўзгуні jawlaқтан ўзірді — у яхшини ёмондан айирди, фарқ қила олди. اذر. اذرماك (узирўр, зэирмак).

Мақол: اتلى تېڭىكايلى اذرماق — эт тирноқдан айрилмас. Бу мақол яқинларга қаратади, яъни, яқин кишилар бир-бирларидан айрилмайдилар, чунончи эт билан тирноқни бирбиридан айриб бўлмагани каби.

اذردى ўзірді — танлади, айирди. ال اذركنى تانلىنى اذردى ол ўзірді нэнди — у нарсанни танлади.

اذردم мён ані من آنى اذردم изидан бордим. اذار. اذارماك ўзардім — мен унинг изидан бордим. اذار. اذارماك (узарўр, узармак).

اسردى асурді — аксириди. اىر اسردى әр асурді — одам аксириди, чушкурди, чучкурди. اسرماق. اسرماق (асурур, асурмақ).

اسردى осурді — ел чиқарди, ўсириди. اىر اسردى әр осурді — одам ел чиқарди, ўсириди. اسرماق. اسرماق (осурур, осурмақ).

Ісірді — қопди, тишлади. **Іт ісірді** — ит қопди. Мақолда шундай келган: **Іт әмбас** — іт ісірмас, ат тәпмәс тәмә — ит қопмайды, от тепмайды дема. Чунки бу одат уларнинг табиатида бордир. **Ісірүр** (ісірмак) — ісірур, ісірмақ). **Ішарді** — сезмас бўлди, тинди; кўзи тинди.

Аңқ қозы ашреді — унинг күзін очликтан еки интизорликдан тинди, касалға чалинди. Ашмар. (Ашмар).
Ағурді — айрди. Аснек ағурді өрсөндәк ағурді — одам сұнгакни бұлак-бұлак қилиб айрди. (Ағур).

63 әкірді Әгірді — ўради, қуршади. әкірді кәнд Әгірді — бек шаҳарни ўради. арағұт әб әкірді Әгірді — хотин ип йигирди. үрағут жіп Әгірді — хотин ип йигирди. әкірді суw кәмәні Әгірді — сув кемани айлантируди. әл мәні ашқа ақрді (әкірді, Әгірді, Әгірмәк). әкірді ол мәні ішқа Әгірді — у мени ишга айлантируди, йүллади.

الرديّ الْرَّدِيّ تالقاً تالقاً الرديّ الرديّ
الارديّ الارديّ رانغ رانغ كيلتيردى كيلتيردى
الارديّ الارديّ بىنى بىنى كىشى كىشى
الارديّ الارديّ بادانى بادانى بادانى
الارديّ الارديّ بىنى بىنى بىنى بىنى
الارديّ الارديّ بادانى بادانى بادانى
الارديّ الارديّ بادانى بادانى بادانى

олайди, бўзарди, бақрайди. (الارور: الْرَّمَاق) аларур, алармак).

لَرْدِي ॥ärдi—илашди. [Аниқсиз нарсалар күринди].
مَنْكُ كُوزُمَا نانْكُ لَرْدِي мәнің күзүмга наңкү **لَرْدِي**—
 менинг күзимга узоқда ёки қоронғида бир нарса-
 лар күринди, илашди.

Шеърда шундай келган:

قُلَّا رَقْمَعْ كُلَّارْدِي
أَرْنَ قَنْيَ يَلْرَدِي

Қақлар қамуғ күләрді,
Тағлар баші іштірді,
Ажун тані жілірді,
Тұтұ чәчәк жөркәшүр.

Сувлар күпайиб, чукурлар күлга айланды. Төг башлари хаёлий марса каби (араиг күзга) илашди. Дунёнинг нафаси илиди, дарахтлар гуллади, йилқилар уюр олишди. Ҳар хил гуллар саф тортди.

[Қоқ ерлар ҳаммаси құлға айланды, тоғ бошлари илиди, дунә иссиқ нафас олди, турли-турли чечаклар бөш күтариб тизилишди].

اَلْمَنْكِ بِرْلَا اَبْشَدِي опушди — ушишди. [у мени ўпди, яки уши билди] бирлә опушди — у мен билан ушишди. [у мени ўпди, яки уши билди]

мен уни уздим). ا بشر، ايشماق) بىشىپ، بىشماك).
 اَلْ مِنْكُ بِرْ لَا اُفْ اَتِشْدِي اتىشدى — ол мәнің бىрлә оқ атىшді — у мен билан ўқ отиши-
 ди. Ҳар нарсаны отишка ҳам бу сүз құлланади.
 ا ايشر، ايشماق) اتىشماك).

ітішді⁶⁶ — даф қилишди, қайтаришди, йүқотиши. Ол аңқ бірләр⁶⁷ ітішді — у, у билан бирға даф қилишди. Ҳар нарасын даф қилишда ёрдамлашиш ёки баҳлашишга ҳам бу сүз құлланади. (Атшамак⁶⁸, Атшамак⁶⁹, Атшамак⁷⁰, Атшамак⁷¹).

أَجْشَدِي اَچىشدى — очиши. الْمُنْكَارُ قَبْعَةً أَجْشَدِي ол мәңкә қапуғ ачىшді — у менга эшикни очиши, эшик очишга ёрдам берди. باخлашибашта ҳам бу сүз күлланады. اَجْشَدِي اَچىشىر، اَچىشماق).

الْمَنْكِرُ لَا جَشْدٌ بَلْ اجْشَدٌ تَلَاثَدٌ يَعْكِشَدٌ
الْمَنْكِرُ لَا جَشْدٌ بَلْ اجْشَدٌ تَلَاثَدٌ يَعْكِشَدٌ

إِحْشَدِي (اجسوز، اجسامك) — ол мэнк бىرلا سۇت إِحْشَدِي — сут ва бошқани ичишда мәнің бىрлә сүт ічішді — сут ва бошқани ичишда у мен билан баҳлашди. Ичишда ёрдам берганда ҳам, шу феъл құлланади. (اجشۇر، اجشىماسك) — ічішүр, ічішмәк).

Бу хил феъллар икки турлидир: биринчисидан арабча **مَاعَلْ** муфоала шаклидаги иккى даражали, иккى ишловчига эга бўлган ўтимли феъл ясалиб, ёрдамлашиш ёки талашиш, баҳслашиш маъноларини англатади: [Хозирд шу феълни биргалика

⁸⁵ Ҳозирги ӹзбек шеваларнда утушди | ютишди вариантылари қўлланади.

⁸⁶ Бу сүз хозирғи шевалдардаги *штмок* || *йитмок* феълларнға мөс келади.

Навонйла ҳар иккি варианти ҳам кўйланган.

Акыл хүншүү сабрым иштэй күргаяд үл кирпик сағын...

даражада деңгелади]. Феълдан англашилган мазмун
эганинг ҳамма қисмларига бўлиниб, сингиб кетганини
англатади. Чунончи, **Сиркака ажшди**, сиркака ачиш-
ді гапида сирканинг ҳар ерида ачиш пайдо бўлди,
демакдир. **Тўн тўнни ажшди** — тўн тёрні ічішді — тўн
терни ўзининг бутун бўлакларига шимиб олди,
демакдир. Кўпгина феъллар шу хилда тусланади.
Ажшди — ажшди — айрилишди. Ӯр азақи
ажшді — одамнинг икки оёғи керилди. Бир-биридан
ажралган ҳар бир икки нарсага ҳам бу сўз айти-
лади. **Ажшур, ажшмар** — ажшур, ажшмар).

Ол мәнкү бірла ақшади — узішді — ухлаши. Бірлә узішді — мен билан ухлаши [ким күп ухлашта баҳслаши].

а́зак узíшді — оёқ уюши.
јуғурт узíшді — қатиқ увиди.
узíшпүр, узíшмак).

اُرْشَدِي اُرْشَدِي ژرۇشىدە - ىاغ ياخ اُرْشَدِي jaғ ژرۇشىدە - ېف ەري-
دى. بوشقاڭلارغا ҳام بىر سۈز қىللانادى. (اُرْشَور). اُرْشَماڭ ژرۇشۇر، ژرۇشمەك*).

* Бу сүзлар босма нұсқада **أَرْشٌ. أَرْشَمَاق** тарзидә зди. Басым Аталаи нұсқасында ассоциа тузыатдик.

أَنِكْ بِرْلَا ارشدي⁸⁶ үрушди — урушди, жанг қилди. آنِكْ بِرْلَا ارشدي⁸⁶ аның бірлә урушлі — бир-бirlари билан урушди. Амир ва бошқалар бир-бirlари билан урушгандა ҳам шу сөз құлланади. اُرْشُور. اُرْشَمَق⁽⁸⁷⁾ (ارشماق) урушур, урушмақ). Куйидаги мақолда ҳам келған: الْبَلْارْ بِرْلَا ارشما. بَكْلَارْ بِرْلَا تُرْشَمَا Алилар бірлә урушма, бәгләр бірлә тұрушма⁸⁷—ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма. Шеърда шундай келган:

أَرَنْ الْبَيْ أَقْشِيلَارْ قَنْبِيرْ كُوزْنْ يَقْشِيلَارْ
قَمْغَ نَلْمَنْ تَقْشِيلَارْ قَلْجَ قِنْتا كِجَنْ سَعْدِي

Әрән алғы оқуштілар,
Қінғір көзін бақштілар,
Қамуғ тулмун туқуштілар,
Кіліч қінқа күчүн сіғді.

Йигитлар бир-бирларини чақиришди, бир-бирлари-
га қінғыр (әмон, душманлик) күзлари билан үкра-
йиб қарашди. Ҳар хил жаңг қуроллари билан
урушдилар. Қилич юзлари қон билан қалинилашиб,
қінга күч билан сиғди.

[Ботир әрлар (бир-бирларини) чақиришди, бир-бирларига қингір күз билан қараңды, ҳамма жанг қуроллари билан урушишди, қилич (юзлари қон билан қалинлашиб) қинга күч билан (зұрга) сиғди]. үрүшді: **اُلْ مُنْكَأْتْ اُرْشَدِي** ол мәңә от үрүшді — у ўт пуфлашда менга ёрдам берди. Талашиш, баҳслашишда ҳам шу сүз құлланади. **اُرْشُورْ**. (Ашмак үрүшүр, үрүшмәк).

أَرْشَدِي اَرْشَدِي ىلىك ڈالыпшынаның қынта күч болып (зурға) сиди. үрүшді: أَلْ مُنْكَا أَتْ أَرْشَدِي ол мәңә от үрүшди —у ўт пүфлашда менга ёрдам берди. Талашиш, баҳслашишда ҳам шу сүз құлланади. (أَرْشُور.) أَرْشَادِي үрүшүр, үрүшмәк).

أَرْشَدِي اَرْشَدِي ىلىк ڈالыпшынаның қынта күч болып (зурға) сиди. үрүшді: أَلْ مُنْكَا يِشْغَ أَرْشَدِي ол мәңә jішін өрүшди—у менга арқон ўришда ёрдам қилди. Бирор

нарсани ўришда баҳслашувчиларга ҳам шу сўз қўлланади. (ارشماك ارشماد) бўршур, бўршмак).

Бу феълларда ёрдам бериш, баҳслашиш мазмунлари улар ёнидаги құшимча сұзлардан билинади. Феълга **مَنْكُ** мәңә қүшилиб келса, ёрдамлашишни, **مَنْكُ بِرْلَه** мәнің бірлә қүшилиб келса, баҳслашишни билдиради.

Бу ҳол икки киши ўртасидаги (биргалик дара-жасидаги) ҳамма феъллар учун ҳам умумий.

Учинчи шахсда ёрдамни билдириш учун **ан^ک** азар (унга) құлланади, баҳслашишни билдириш учун **ан^ک بُرْ** айыц бірлә құлланади. Бу қоидани пухта ўрган.

„اَرْشَدِي“ نұхта урган.
الْمَنْكَا اَزْمَ اَرْشَدِي عُزْشِدِي — үзүшді — ол мәңдә
عُزْعُم عُزْشِدِي — үзум үзишда у менга ёрдам қилди.
أَرْكَنْ كِيرْكِيشَدِي — ёрдам беришга ҳам шу сүз құл-
لанаңды. باخْسلاشِيشَدِي — қалыптастырылғанда да үзүшді.
أَرْشَادِي (ازشاد، ازشاد، ازشادک).

آل مَنْكُ بِرْلَا آتْ اُزْشَدِي ازشди бозушді — ўздеришди. ол мәнің бірлә ат бозушді — у мен билан от ўздеришда баҳслашды. Ердамлашиш маъносида ҳам

آسېشىدى шу суз құлланади. (اشور از شور از شماک). асішді — осишиди. ال منكى آت آسېشىدى ол мәңә эт асішді — у менга гүштни [михга, қозиққа] осишда болса жыныс.

Ал **منکا بَتْ أَسْنَدِي** — чекишиди (тортишди). Ол мәңдә жіп асішді — у менга арқон тортишда ёрдам қылди. Баҳлашувга ҳам шу сұз құлланади. **أَسْنَدِي** — асішур, асішмак⁸⁸.

⁸⁶ Бу сүз босма нұсхада **أَسْتِمَاق** асішмак шаклида берилған. Басым Аталаң изодига күра ёзма нұсхада **أَسْتِمَاق** ёсішмәк экан. Биз ҳам шу ассоца түзатдик.

اىشىدى ئىشىدى: ئىشىدى نانك ئىشىدى نەپ — нарса исиди.
Иссик нарсанинг ҳамма томонига тарқади, ўтди.
(**اىشۇر، اىشماق**).

اشىشىدى ئىشىشىدى — чиқаришиди. **اًلْ مَنْكَ تِبْرَاقَ اَشِشِدِي** ол
мәңә тупрак үшىشىدі — у менга тупроқ чиқариша,
үйишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам шу сүз
қўлланади. (**اىشۇر، اىشماق**).

أَغْشَدِي اَغْشَدِي: اَلْ مَنْكُ بِرْ لَا تَاغْفَأَا أَغْشَدِي
تاڭقا اَغْشَدِي — у توڭقا чиқишида мен билан баҳс-
лашиди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (**اَغْشُور**).
اَلْ مَنْكُ بِرْ لَا بِرْ اَتُونْدَا اَغْشَمَاقْ اَغْشَدِي
ол мәңїц бирлә бир алтунда اَغْشَدِي — нархни
бир олтинга ошириш учун у мен билан баҳslaшиди.
[У мен билан бир олтинга (олтин устида) баҳs-
лашиди]. بَكْلَارْ بِرْ اِكِنْدِي بِرْ لَا اَغْشَدِي بِرْ بِرْ اِكِنْدِي
бирлә اَغْشَدِي — беклар бири-иккинчисини дафъ
қилишда баҳslaшиди.

اُفْشَدِي اُفْشَدِي: اَلْ مَنْكَا اَتَمَاكْ
у wu sh d i — бурдалашди, майдалашиди.
اُفْشَدِي اُفْشَدِي: اَلْ مَنْكُ بِرْ لَا يَعْشُدِي
ол мәңә әтмак uyushd i — у менга нон бур-
далашда ёрдам қилди. Баҳslaшишга ҳам бу сүз
қўлланади. (**اُفْشُور، اُفْشَمَاق**).

ايقىشىدى كىشىلىشىدى: اَلْ مَنْكَا اَيْقِشُدِي
ئىشىلىشىدى. كىشىلار ish shi l i — кишилар ишга шошилишиди.
لَارْ ئىشىلىشىدى: اَلْ مَنْكَا اَيْقِشُورُ، اَلْ مَنْكَا اَيْقِشُمَاكْ
ئىشىلىشىدى: اَلْ مَنْكَا اَيْقِشُورُ، اَلْ مَنْكَا اَيْقِشُمَاكْ
اَقْشَدِي اَقْشَدِي: اَلْ مَنْكَا سُفَلَازْ اَقْشَدِي
اَقْشَدِي اَقْشَدِي: اَلْ مَنْكَا سُفَلَازْ اَقْشَدِي
акىشىدى — окишиди. سُفَلَازْ اَقْشَدِي سُفَلَازْ اَقْشَدِي
сувлар ҳар томондан окишиди.

Шеърда шундай келган:

قار بوز قمع ارشىدى
تَغْلَارْ سُقْيَ اَرْشَدِي
قېقۇق بىلېت اَرْشَدِي
كىكىشنى بىلېت اَرْشَدِي

Қар, буз қамуг әрүшді,
Тағлар сувї ақїшді,
Кокшин булт брүшді,
Қајгуқ болуб әгрішур.

Езни таърифлаб ёзади: қор ва музлар ҳаммаси
эриди, тоғларнинг суви оқди. Осмонда кўк булат-
лар пайдо бўлди. Улар қайнұлар сувда ўйнаганига
үхшаб сузишади.

اُقْشِيلَار اُقْشِيلَار: اَلْ اَزْ بُرْ اِيشْ اُقْشِيلَار
улар бу iš i f ukuştilar — улар бу ишни тушунда-
لار. (**اُقْشُور، اُقْشَمَاق**).

اُقْشِيلَار اُقْشِيلَار: اَلْ اَزْ بِرْ اِكِنْدِي بِرْ لَا اُقْشِيلَار
улар бир iki ndi birl a ukuştilar — улар бир-
биirlarini chaqirdilar. (**اُقْشُور، اُقْشَمَاق**).

اُقْشَى اُقْشَى: اَلْ مَنْكُ بِرْ لَا يَقْشُى اُقْشَى
окишд i — укишиди. ол мәңїц бирлә битик окишд i — у мен билан китоб ўқиши-
да баҳslaшиди. Ёрдамлашишда ҳам бу сүз қўлла-
нади.

اَكِشَدِي اَكِشَدِي: اَلْ مَنْكَا تَرْغَ اَكِشَدِي
5 k i sh d i — экишиди. ол мәңә tarif әk i sh d i — экин экишда у менга ёрдам қилди.
Баҳslaшиш учун ҳам бу сүз қўлланади. (**اَكِشُور**). اَكِشَمَاكْ اَكِشَمَاكْ

اَكِشَدِي اَكِشَدِي: اَلْ مَنْكَا جُكَانْ اَكِشَدِي
әg i sh d i — у менга chavgon⁸⁹ эгишда ёрдам берди.
Бошқа нарсани отишга ҳам бу сүз қўлланади.
Баҳslaшишда ҳам бу сүз ишлатилади. (**اَكِشُور**). اَكِشَمَاكْ اَكِشَمَاكْ

⁸⁹ Чавгон — чавгон ўйинида ишлатиладиган таёқча, от устила шу таёқча
билан коптоқни уриб ўйнайдилар.

أُكشىدی (oguşur, oguşmäk). ۱۰ مەنگا قرغۇچىدی ол мېңä тарىف
огүшدى - у менга бүгىدой түйишда ёрдам берди.
Башкаларга ҳам бу сүз қўлланади. أُكشاماك (أُكشور. أُكشاماك)
огүшур, oguşmäk). Баҳслашишда ҳам бу сүз
қўлланади.

Күшләр ашта берпека ігашділар — суюнишдилар. Акшебелдең күшләр күштіләр — одамлар ишда бир-бirlарига суюнишдилар. Акшор, Акшамак (шашынан).

الْمَنْكَارُ — алішді — ундиришди. **الْمَنْكَارُ** ол мәңә алім алішді — қарзни ундиришда у менга ёрдам

⁹⁰ Бу сўзниг от формаси — эгов ҳеч қандай ўзгаришсиз етиб келган. Феъл формаси бир оз ўзгариш билан етиб келган бўлса ҳам, ҳозир тилимизда актив ишлатилади.

⁹¹ Экаштың сүзи ҳозир құлланмайды. Бу сүзининг тилемизда ҳозир құлланувчи кеклашмок сүзінга якинлігі таҳмин қилинады.

берди. **Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.**
(الشماق) الشورى алішур, алішмақ).

іккі نанқ ғұла шілді — илинишди. Ылішді — икки нарса бир-бiri билан илинишди, боғланишди. (шоуғар, шамақ).

قىچىق ئىشدى — чақиши. (Итлар түгрисида).
 қانжىق ئىشدى — қانжиқ билан эркак ит аъзосى
 بىر-بىriga илиниши. чатиши. ئىككى آذغۇر ئىشدى — икки айғир от тишلاشى. Тuya
 учун ҳам шундай дейилادى.

ббрі біріңجا **الشَّدِي** — улишди. **الشَّدِي**
улішді — ҳамма бүрилар улишди. Башқасида ҳам
шундай. Шеърда шундай келган:

الشَّيْبُ أَرْنَهُ بُورَلِيُو
سَقْرَبُ اونَيِي يُورَلِيُو

Улішіб әрән бәрләйү,
Диртін яқа урлају,
Сікіріб үні жүрләйү,
Сігтаб көзі бәртүлөр.

Афрасиёб ўлимига ачиниб одамлар бўрилардек увлашдилар, ёқа йиртишиб бақиришдилар. Баъзан чолғучилар чалғусининг чинқириғи каби бақиришадилар. (Улар шунча йиғлашдиларки, кўз ёшлари) кўзларини қоплади. [Эрлар (одамлар) бўрилардек улишди, улишиб ёқа йиртишди. Чолғи товуши каби овозлар билан бақиришди. (Кўз ёшидан) одамлар кўзи қопланиб қолди]. **الشّافِعِيُّ** үлішур, үлішмак).

الشَّدِي **عَلَشْدِي** — улашди, бўлиши, тақсим қилиши
улар ҳар иккиси ўз молини айниши, тақсим
қилишиб, ўз ҳиссасини олиши. (**الشَّمَاقُ**)
улашур, улашмақ).

الشَّدِي **بَرْ نَافْكَ** **عَلَشْدِي** — бирлашди, улашди, ёпиши.
бір нәғір біргә улашді — бир нарса бир
нарсага улашди, ёпиши. (**الشَّورُ**, **الشَّمَاقُ**)
улашур, улашмақ)⁹².

الشَّدِي **أَلْ مَنِكْ بِرْ لَا تَاغِدِينْ قُذِيِّ إِلَشَدِي** **عَلَشْدِي** —
ол мәнің бірлә тағдін қүзі ілішді — у мен билан
тоғдан қуий тушишда баҳлашди.

الشَّدِي **أَلْ مَنِكْ بِرْ لَا تِقِيِّ إِلَشَدِي** **عَلَشْدِي** —
мәнің бірлә топуқ⁹³ ілішді — у мен билан тұпик
осиша баҳлашди. Бу масалада қайбириңиз усташы
лигимизни синашиш ҳақида талашдык. (**الشَّورُ**,
الشَّمَاقُ)

الشَّدِي **أَمْشَدِي** **أَمْشَدِي** **أَمْشَدِي** — амушді амушді әр — тинган, тинчи-
ган, қутилган одам. (Одамларнинг ҳар хил қочири-
ма, ачитма гапларидан индамай қутилган киши
ҳақида). Бошқаларга ҳам шундай. (**أَمْشَمَاقُ**)
амушур, амушмақ).

⁹² Басим Аталаи нусхасида берилган изоҳга кўра, ёзма нусхада шу сўздан
кўнг олшді ишқ — нарса намланди сўзи келган бўлиб, босма
нусхада тушиб қолгандир.

⁹³ Бундай тұпик ўйини ҳозир ҳам бор. Тұпик ўйнаганда беркитувчи киши
тұпикни ҳамма вақт ёнида олиб юриши шарт бўлиб, бир неча ойдан кейин
бўлса ҳам, ҳамомонга ўхаш нозик жойда бўлса ҳам, сўралган ҳамон мана деб
кўрсатиб берса, ютади. Шунинг учун тұпик осиб юриш одат бўлган бўлиши
мумкин.

بُو اِيشْ **أَنْشَدِيلَزْ** **عَنَاشْدِيلَار** — кўнишдилар, унашдилар.
бу ўшіғ олар қамуғ унашдилар — бу
ишга улар ҳаммалари рози бўлдилар, унадилар.
Бошқаларга ҳам шундай. (**أَنْشَوْلَارُ**, **أَنْشَمَاقُ**)
унашурлар, унашмақ).

إِلَشَدِي **أَلْ مَنِكْ بِرْ لَا تَاغِدِينْ إِلَشَدِي** **عَلَشْدِي** —
ол мәнің бірлә тағдін інішді — тогдан тушишда у
мен билан баҳлашди. (**إِنْشَوْرُ**, **إِنْشَمَاقُ**)
інішмақ).

أَجْقَتِي **أَرْ أَجْقَتِي** — очликдан эзилди, қийналди.
әр ақікті — очликдан киши қаттиқ эзилди, қийнал-
ди. (**أَجْقَمَاقُ** ачіқар, ачіқмак).

أَجْقَتِي **عَصْعَكْتِي** **أَجْقَتِي** —
учукті⁹⁴ — охирига етди, өшүүчүү⁹⁵ учукар, учукмақ).

اسْقَتِي **أَرْ اسْقَتِي** **اسْقَتِي** —
усукті — чанқади, сувсади. (**اسْقَارُ**, **اسْقَمَاقُ**)

اسْقَمَاقُ **سَاقِعْ قَمْعُ سُوفُ كَرْتُور** **اسْقَمَاقُ** —
аскемша сақіғ қамуғ сув көрүнүр — чан-
қаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади;
[chanqagan kishi ҳар нарсани сув деб ўйлади]. Бу
мақол „муҳтож одам ҳар бир нарсадан ўз ҳожа-
тиңинг чиқишини ўйлади“, деган мазмунда ишлати-
тилади.

أَشْقَتِي **أَلْ أَشْقَاتِي** **أَشْقَاتِي** —
ашукті — шошилди, ошиқди. әшүрә ашукті — у ўйга ёки бошқа жойга шошилди.
Ҳар бир нарсага чанқоқ, муштоқ кишига ҳам бу
суз қўлланади. (**أَشْفَارُ**, **أَشْقَمَاقُ**)

⁹⁴ Феълнинг бу шакли ҳозир қўлланмайди. Феълнинг „учукті“ шакли ҳо-
зирги замон ўзбек тилида „уччига чиқкан“ тарзида учрайди.

أَعْنَتِي агуқті — заҳарланди. **أَرْ أَغْفَتِي** ёр агуқті — одам заҳарланди. Бу феъл үтимсиздир. Чунончи, حُمَّمْ أَعْقَارْ أَعْقَمَاقْ (الرَّجُلُ مِنَ الْحُمَّى) дейилгани каби. **أَعْقَارْ أَعْقَمَاقْ** агуқар, агуқмақ).

أَقْتَنِي алікті — пастлашди. **أَرْ أَقْتَنِي** ёр алікті—одам пастлашди. باشْ أَقْتَنِي баш алікті — яра қаварди ва фасодланди. Шуннингдек, ой кўрган ёки янги туққан ёхуд жунуб нинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади. **أَقْتَنِي أَقْسَاقْ** аліқар, аліқмақ). Шеърда шундай келган:

بَاشِيْ أَنِكْ أَقْتَنِي قَانِيْ بُرْبْ تُرْقَتِي
أَمْدِيْ أَنِي كِيمْ بَنَازْ
بَاخْ بُلْبْ تَغْفَقِي

Баші айік алікті,
Қані јузуб турұқті⁹⁵,
Баліғ боліб тағікті,
Әмді ані кім жәтәр.

[Кони тұхтаган ярадор ҳақида айтади: унинг яраси қавариб, фасодланди; тоққа чиқди: яра қонга беланган, ахвол оғирлашған әди. Энди унга ким етиша олади].

أَنِكْتِي әтікті⁹⁶: **أَغْلَانْ أَنِكْتِي** оғлан әтікті — бола улғайди, етилди. **أَنِكْمَاكْ** (әтікәр, әтікмәк).

إِحْكَمْتِي ічікті: **أَرْ إِحْكَمْتِي** ёр ічікті — одам жангла үз хоҳиши билан таслим бўлди ва үз истаги билан яна бир жангта кирди. **إِحْكَمْكَ** (ічікәр, ічікмәк).

⁹⁵ Ҳозирда тирқираб қон оқди формасида ишлатилади.

⁹⁶ Бу сўз бизда ҳозир қўлланувчи етук. етилди сўзларининг й ловчи вариантига мисолдир.

إِجْكَدِي учукді⁹⁷: **أَرْ تَنِي إِجْكَدِي** ёр тіні учукді—кишининг товуши жаңгда кесилди, устига совуқ сув түкилганидан ёки қаттиқ калтакдан нафаси ўчди. **أَجْكَارْ** (әжкар) **إِجْكَمَاكْ** учукәр, учукмәк).

أَبْلَدِي опүлді: **سُوتْ أَبْلَدِي** сүт опүлді—сүт ичилди. Бошқаларга ҳам шундай. Бу асосий қоидадир, чунки ўтган замон феълига ل ل ҳарфи ортирилса, мажхул (ишловчиси айтилмаган, кўрсатилмаган) феъл ясалади. **أَبْلَمَاكْ** (әблар, әблмақ) опүлур, опүлмәк).

أَتْلَدِي атілді: **أَقْ أَتْلَدِي** оқ атілді — ўқ отилди. **جِجَاجْ أَغْزِيْ أَتْلَدِي** чўчак ағзі атілді — гул, ғунча оғзи очилди. Очилиб бирбиридан айрилиб кетмаган гул ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

أَتْلَدِي отаиді: **أَلْ بُو أَبْشَتَا أَتْلَدِي** ол бу ўшта отаиді—у бу ишга қаттиқ ҳаракат қилди, кўп тиришди. **أَتْلَرْ** (әтлар, әтламақ)

أَتْلَدِي отулді: **تَرْغْ أَتْلَدِي** тарғ отулді — экин ўтади, ўтоқ қилинди. Экин орасида ўсиб, экинга зарар келтирувчи ўтлар юлиб ташланди. **أَتْلَرْ** (әтламақ) отулур, отулмәк).

قُويْ بَشِيْ أَتْلَدِي ўтуиді — юнги қуйдирилди, утилди. қој баші ўтуиді — қўй калласи юнги ўтиб олинди. Бошқасида ҳам қўлланади. **أَتْلَمَاكْ** (әтламақ) ўтулур, ўтулмәк).

إِتْلَدِي ітілді: **نَاكْ إِتْلَدِي نَاكْ** — нарса йўқотилди, даф қилинди.

⁹⁷ Ҳозир товуши ўчди, нафаси ўчди каби бирнокталардаги ўчди феъли шу учукді феълиниң ўзгарган шаклинир.

اَتَلْدِي ۹۱۱ د^{۱۰۸} : اَغْلَانْ اَتَلْدِي : اَتَلْدِي оғлан әтілді — бола үсіб, әмаклад юра бошлади. (اَتْلُورْ اَتْلَمَاكْ).

اَجْلَدِي ачілді — очилди. کുکْ اَجْلَدِي көк ачілді—иш очилди, маълум бұлды^{۱۰۹}; ҳаво очилишига ҳам бу сүз құлланади. Құнқُل اَجْلَدِي көңүл ачілді — күнтил ериши. Ҳар бир очилган нарасага ҳам бу сүз құлланади. اَجْلُورْ اَجْلَمَاكْ (اَجْلَمَاقْ) очілур, ачілмақ).

اَجْلَدِي اِچِىٰدِي — ичилди. سُوْفْ اَجْلَدِي سُوْفْ اِچِىٰدِي — сув ичилди. اِچِىٰپُورْ اِچِىٰمَاكْ (اِچِىٰمَاقْ).

Бошқаларга ҳам бу сүз құлланади.
اَذْلَدِي اَزِىٰلَدِي — хүшерланди. اَسْرُكْ اَذْلَدِي әсрүк аэлді^{۱۱۰} — ҳушидан кетган маст үзига келди (اَذْلُرْ) аэлур, азілмақ).

اَذْلَدِي اِشِىٰلَدِي — күтилди. تَغْنِ اَذْلَدِي тутқун ішілді — тутқун, асир күтилди. Бошқаси ҳам шундай. اَذْلُرْ اِشِىٰلُورْ، اِشِىٰلَمَاكْ.

^{۱۰۸} Бизда ҳозир бу сүзниң й ли варианты құлланади: етилди (< йетилди).

^{۱۰۹} Босма нусхада کുکْ اَجْلَدِي көк ачілді гапи арабча اَنْفَتَحَ الْأَمْرُ وَكَذَلِكَ إِذَا تَقْشَعَتِ السَّمَاءُ леб изохланган. Яъни иш очилди ҳаво очилди гапига ҳам бу сүз құлланади. (I том, 168-бет). Лекин Басим Аталай нусхасыда иш очилди* алоқыда мисол билан изохланган.

^{۱۱۰} Навоий асарларыда бу сүз اَلْمَاقْ айлмақ тарзда берилганды. Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг ойлаб-йиллаб, кечакундуз мастилигидан қаттық газабланиб, шоҳни ҳүшерликка ундағы әзади:

Неча бу хил мастилигинг обу йил,
Ой ила йил мастилингдин айл.

Қачонғача бундай мастилкда вакт ўтказасан, мастилкдан айлил, ажраанб ҳүшер бўлгич, ахир. Демак „Девон“да келтирилган اَذْلَدِي اَذْلَدِي аэлді сүзи бизга айлди шаклида келиб, эй га айланган.

اَرْلَدِي үрүлді — урилди. اَرْ اُرْلَدِي әр үрүлді — одам урилди. Бошқаси ҳам шундай اَرْلَمَاقْ (ارلماқ). Қорқى اَرْلَدِي тәргі үрүлді — дастурхон әзилди, солинди. توغ اَرْلَدِي түр үрүлді — навбат довули—ногораси чалинди.

اَرْلَدِي اَرْلَدِي орулді — үрилди, йигиб олинди. اَرْلَدِي орулді — әкин, дон үриб олинди. Шеърда шундай келган:

قرْوِي جوْجْ قُرْلَدِي توْغْمِ تِكْبْ اَرْلَدِي
سوسي اتن اَرْلَدِي قَنْجَ قَجَارْ اَلْ تَنْزَارْ

Курві чувач қурулді,
Тұғым тікіб үрүлді,
Сүсі отун орулді,
Қанчуқ қақар ол тутар.

Жангни таърифлаб әзади:

Хоннинг қуббали қодири қурилган. Бу чодир ипакдан ишланиб, қаттиқ иссиқдан ва қоремғирдан сақлаш учун фойдаланилади; жанг туғлари тикилиб, навбат довуллари чалиниб, душман аскарлари әкіндек үрилади. Энди (у вакт) душманнинг бошлиғи мендан қандай қоча олади.

[Хоннинг қуббали қодири қурилди, туғ—байроқлар тикилиб, довуллар чалинди. Душман аскари ўтдек үрилди. Қаёққа қосса, (ҳам) у тутади]. اَرْلَدِي اَرْلَدِي орулді — үрилди. اَرْکانْ اَرْلَدِي үргән орулді — тасма үрилди. Бошқалари ҳам шундай. اَرْلَدِي اَرْلَمَاقْ орулур, орулмақ*).

اَرْ اُفْكَاسِنْدا اَرْلَدِي үрүлді — газабланиб шиши. بَلْ اَرْلَدِي үрүлді — газабланишдан одам шиши. قَابْ اَرْلَدِي қап үрүлді — меш пулланди, шиши.

* Босма нусхада бу ўринда ноаниқ равиша қ берилганды.

ширилди. اُوت اُرلُدی от үрүлді — олов пуланды:
Бу феъл ҳам үтимли, ҳам үтимсиз ҳолда құлла-
нади. Мақолда шундай келган: يېلىكتى ازىم شۇق قاب
• • • جالىقۇك уруلمىش қап ол,
اگەر يازلىب алەپىنур — одам боласи пулаб ши-
ширилган меш кабидир; ئەزىزى ئىچىلسا, ел уни йۇ-
қотади, сүндираidi.

ірілді¹⁰¹ әрледи سَرْلَدِي : әрледи әрледи, сәрілді — одам қайғудан эсәнкираб қолди, жони сиқилди, ўзини койиди. (ارلۇد، ارسالىك) ipplüp, ipilmäk).

“**азылди**” аның үзүлді : 5ті үзүлді — унинг
эти узилди. Узунасига узилган ҳар бир нарсага
хам құлланади. **азылак**) үзүліп, үзүлмәк).

азілді — озилди. Іол азілді — йүлдан озилди, адашилди. Азілур, азілмақ).

ازىزىدى — چارچادى. ازىزىدى — өдам چار-
чади; тез қутула олмайдиган бир ишда узун ор-
рикда қолди. **اڭلۇك ازىزىدى** iklik үзәиді — касал-
нинг жон бериши қийин бўлди. Чунки қийналгани-
дан [жон бериши ҳам] оғирлик қилиб қолди.
[Ўлимнинг оғирлигидан қутулмайдигандек кўрин-
ди]. **اۇزالىق ازىزىدى** үзәйур, үзәймак).

ازلدى ^{وَذَرَ} — **үзүілді** — узилди. **үзүілдің** нәп — нар-
са **узилди**. (ازلدى ^{وَذَرَ} اَلْأَسْكُنْ ^{وَذَرَ} اَلْأَسْكُنْ، үзүілдік).

Асілді асілді: Ішің **Асілді**: асілді — ип, арқон чүзилди. Башқаларга ҳам шундай құлланади. Чүзилди.

зинша ҳам шундай. (أَسْلَمَ: **аслам**) **аслур**, **асл-мак**.

асілді : بَرْ نانْكَ بِيرْ كَا آسِلْدِي .
асілді — бир нарса бир нарсага осилди, ёпишиди,
боғланди. آسِلُرْ . آسِلْمَاقْ (асілур, асілмақ).

ушалді : **اشلدى** әтмäк үшалді — нон бурдаланди, үшалди. Бурдаланган бошқа нарсаларга ҳам бу сүз қулланади. (**ашлر اشلماق**) үшалмак).

әшілди әшілди : қум әшілди — қум йигилди,
тұдаланди. Башқаларга ҳам шундай. (әшілмақ).
әшілар, әшілмәк).

اشلدى ىشىدى — мослашди, келишиди. **اشلدى** аниң үйкى-шىقا ىشىدى — унинг қули ишга мослашди, келишиди, қовушىدۇ¹⁰². Башкаларга ҳам бу сүз құлланади. **اشلى اشلىك** ىشىپур, ىشىмак.

ашләди үшәлді : аңк ағи ашләди аңц үшәлді — унинг уйи қидирилди. Қидирилган ҳар бир нараса ҳам шундай дейилади. (ашламақ) үшәлүр, үшәлмәк).

أَفْلَدِي *عَوْلَدِي* نانڭ—бурадаланди, уваланди. *عَوْلَدِي* نارسا. *أَفْلَمَاق* (бурадаланган, уваланган нарса. *عَوْلَمَاق*), *عَوْلَمَاق*, *عَوْلَمَاق*.

¹⁰³ Бу сүз айрым феъл эмас, идиоматик иборадир. Қандайдир сабаблар билан аламли кечинмелар кечиргилаларга инсбатан күллакади.

102 Баъзи ўзбек шеваларида ҳозир бу сўё ишлатилади. Масалан, Фарғона шеваларида эшилур, эшилмак бир нарсаня яхши бажармоқ, қойил қилмоқ ёки бир ишга қовушмоқ каби маъноларда ишлатилади.

“**اَقْلَدِي**” уқулді — үқилди, тушунилди. **بُو سُوزْ اَقْلَدِي** бу сөз уқулді — бу сүз үқилди, тушунилди. (اقل) **اَقْلَمَاقْ** уқулур уқулмақ).

“**اَقْلَدِي**” оқілді — үқилди. **بَتْكَ اَقْلَدِي** бітік оқілді — китоб үқилди. (اقل) **اَقْلَمَاقْ** оқілур, оқілмақ).

“**اَكْلَدِي**” әкілді¹⁰³ — әкилди. **تَرْغُ اَكْلَدِي** таріғ әкілді — уруғ әкилди. Ҳар бир әкилгап нарсага ҳам бу сүз құлланади. (اکل) **اَكْلَمَاكْ** (اکلمات) әкілді¹⁰⁴ — әгілді. Ҙіғач әкілді — әғоч әгілди. Башқаларга ҳам құлланади. (اکلمات) әкілді¹⁰⁵ — әгілді. (اکلمات) Мақолда шундай келган:

قرْغُ بِنَاجْ اَكْلَمَاسْ. قُرمِشْ كِرْشْ تَكْلِمَاسْ

Қуруғ жіғач әгілмас,
Қурміш кіріш тұгымас.

Қуруқ әғоч әгілмайди, қуриған кириш
[новда] боғланмайди, тугулмайди.

Бу мақол бирон нарсаны ишлатиша ҳаддан ошириб юборилғандан кейин у нарса аввалғи ҳолига қайтмайди, деган мазмунда ишлатиласди. “**اَكْلَدِي**” әкілді¹⁰⁴ — уюлди. **تَبْرَاقْ اَكْلَدِي** тұпрақ әкілді —

¹⁰³ Бу сүзининг ёзиши ҳәқида Басым Аталайда (I том, 198-бетда) бир изоҳ бор. Изоҳда кўра, бу сүз тұла мазмунда әкілді әмас, әкілді шаклида ёзилған экан. Холбуки, босма нұсха бу сүзин I том 171-бетда очық-ойдин әкілді шаклида беради. Бу сүзге ҳеч қандай изоҳ берилмайди. Иккинчи босмадаги бу изоҳ босма нұсха құлесмага риоя қылмай ёзилғанин кўрсатади.

¹⁰⁴ Әкілді ёки үкілді сўзларини аннек ўқиб бўлмайди. Бу сўз Навоий асарларида әкілді — үкілди, деб ўқиб келинган:

“**اَكْلَمَاكْ**” тупроқ уюлди. Башқаси ҳам шуидай. **بَوْكَهْ اَكْلَمَاكْ** (اکل، اکلمات) әкілді¹⁰⁵ — макталди. **بَرْ اَكْلَدِي** әр әкілді — одам макталди. (اکل) **اَكْلَمَاكْ**).

“**اَبْنَدِي**” убанді — яширинди. **اَلْ مَنْدُنْ اَبْنَدِي** ал мәндін убанді — у мендан яширинди. (ابنور) **اَبْنَمَاقْ** (ابنماق) үбанді — үбанды. (ابنور) **اَبْنَمَاقْ**).

“**اَبْنَدِي**” опунді: **اَلْ مَونْ اَبْنَدِي** ол мүн опунді — у шұрва ичаётгандай күринди, ҳақиқатда ичмаган эди (ابن) **اَبْنَوْرْ** (ابنور) **اَبْنَمَاقْ**). Таркибида ән құшилиб келған баъзи феъллар иккى хил маънода құлланади: биринчидан, ишловчи қилмаган ишни қилған каби күринишини англатади; иккинчидан, ишловчининг ўзи ишни башқаларвинг өрдамиен бажарганини англатади.

“**اَتِنَدِي**” атінді: **اَلْ نَارُ اَتِنَدِي** ол нару атінді — ул нари (бир томонга) сурилиб юрди, әмаклади. Бу

* Арсада сатранжни ул ким түкар,
Неча әғоч парчаси ул ким ўкар.

Яъни: шахмат таҳтасига бетартиб увалиб ташланған шахмат доналарининг қуруқ әғоч бўлакларидан бошқа нима фарқи бор.

* Үкулгак ҳар тараф юз ганж Қорун,
Үкулгак нофадин ҳарвон ҳарвон.

Холоса: Навоийнинг кўпгина асарларида бир неча ўринда учрайдиган бу сўз ўқмоқ тарзида ў билан ёзилиши қатъйдир. Лекин бу сўзни ҳозир жонли тилда уюлди сўзига тенг қўйиш ҳам мумкин: У ҳолда бу сўзиниг ўгўлді тарзида у билан берилиши мумкин, к //г// й товушларининг ҳозирги ўзбек шеваларида алмашиниши бор бўлган ҳодисадир.

“**اَخْزَرْ**” Ҳозир мақтамоқ маъносида бу сўз құлланмайди. Ёзма адабиётда Навоийгача ва ундан кейинги даврларда ҳам бу сўз кенг құлланган.

сүз бошқалар ҳаракати билан думалатилган нарсага ҳам қўлланади. (Атнур. Атнамақ).

Атнди атнди — отгандек кўринди. Ал оқ атнди — у ўқ отгандек кўринди, ҳақиқатда у отмаган эди. (Атнур. Атнамақ).

Утанди — уялди. Ал мендин атнди — ол мёндін утанди — у мендан уялди (ўғузча). (Атнур. Атнамақ).

Бтунди — ҳикоя қилди. Ал жақта атк атнди — ол ханقا бтук¹⁰⁶ бтунди — у хонга ўз воқеасини сўзлади. Бу сўзниг асли атканди бтунді, яъни эшиганидай ҳикоя қилди, демакдир. (Атнур. Атнамақ) (Атнур, бтунмак).

Ачинди — сийлади. Бек арн ачндиди — бек аскарларини сийлади, уларга едирди, марҳамат қилди. Бошқаларга ҳам шундай. Ар атн ачндиди ёр атн ачндиди — одам отига ғамхўрлик қилди, ем-хашакларга тўйдирди.

Ачиндиди — ечадигандай бўлди. Ар фуин ачндиди ёр қојиң ачндиди — одам қўйини очгандек туйилди. Касал одамниг уст ёпинчигини ечишга ёки бешикда ётган бола пардасини очишга ҳам бу сўз қўлланади. (Атнур. Атнамақ).

Узунди : Эр узунди — одам уйқусидан уйғонди. (Атнур. Атнамақ).

¹⁰⁶ бтук ҳикоя маъносида ҳозир учрамайди. Лекин шу маъносда „утган воқеа“ — эртак сўзи қўлланади.

Озунди — учди. Атнди озунди — от озунди — ўт учди. Ўзунди јула озунди — чирок учди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (Атнур. Атнамақ).

Узунди — анци қуті узунди — унинг бахти учди. Шеърда шундай келган:

Амди озун атнди
Кидин тлем атнди
Андағ арк км атаз
Айл буғал* атнди

Эмді узин узунди,
Кёдін тәлим өкүнди,
Әй булғалі іканди,
Андағ Әріг кім утар.

Душман энди уйқусидан уйғонди, кейин келишув вақтида бош тортганидан кўп ўқинди. Ундаиди одамни мендан бошқа ким енгади.

Арнди — тозаланди, ювинди. Эр арнди — одам тозаланди, ювинди. Эр арнди — одам маҳсус оҳак билан қовуғидаги юнгни тушириб, покланди, яъни поки қилди. (Атнур. Атнамақ).

Арнди — ол озун арнди — у бир ишга пушаймон қилиб, ўзини урди. Ургандай кўринишга ҳам бу сўз қўлланади. (Атнур. Атнамақ). Эр сувлуқ урунди — эр бошига салла ўради. (Атнур. Атнамақ). Бурунчук урагут бўрўнчук¹⁰⁸ орунди — хотин

* Бу сўз ғал шаклида берилган.

¹⁰⁷ Бу сўз ҳозир кўпинча касалдан соғайиш, хотинлар касалидан тозаланишига қўлланади. Ҳозир қўлланувчи дарди ариди гапидаги ариди сўзи ҳам шу ўзакландир.

¹⁰⁸ Бурунчук сўзи Навонйда пешонабог, дакана маъносида қўлланган.

пешонабоғ (дакана) ўради. **ارنىڭىز** урунур, урунмакъ).

Арнди әрінді — әринди. Әр ішқа әрінді —
киши ишга әринди, ундан қочди. Айнан
әрінүр, әрінмәк).

Асінді — тортиб уза ёзди. Ат асінді — от қутулиш учун арқонни тортиб уза ёзди.

— мен әнкәр астанам — мән азар әсіндім — мен
уни севдім, дүст тутдым.

Ал күнде ісінур, ісімак

Ішәнді — ишонди, сүялди. Ішәнді — ол мәңді
ішәнді — у вища менга ишонди, сүялди, орқа қилди.
(аштар. [аштар. ішнүр, ішәнмәк]).

ал мендін ашнади ашнади ашунді - оңди, үзди. ол мәндін ашунді - у мендан үзди. ашнада (ашнамақ) ашунур, ашунмак).

— awīndi — овнди. ал менка ағынди ол мәңә awīndi —
у мен билан чиқишиб, улфатлашиб қолди.
(ағындағы ағындағы ағындағы awīnyp, awīmaky).

ол اُل ازىزكا آتماڭ افتدى. ушунді — ушатди. افتدى
özïñä, ätmäk ушунді — у үзигагина нөн ушатди.

الْأَكْنَنْ أَقْنَدِي - құлларини ишқалади. ол ӘІКІН үшүнді - у бошига түшгап мусибат сабабли ёки мағылум болған бир фожиали хабар сабабли ва ёки бирор оғриқ сабабли құлларини ишқалади.

Бітік оқінді—үқилди. Бітік оқінді—китоб
үқилди. Ал ол бітік оқінді—у ҳақиқат-
да китоб үқимаган ҳолда, үзини китоб үқигандек
күрсатди. Оғынур, оқінмақ). Бу сұз-
да ән ал үрнига алмашған.

— ол اۇزىنكا تىرۇغ آكىندى — ۶کىندى

— у ер ҳайдашда, уруғ әкишда бир ўзи иш күрدى.
— آكىنچىز. آكىنماك).

Ақнди ол өзін өгүнді—у үзини мақтади. Ақнди өгүнүр, өгүнмәк). Ма-қолда шундай келган: Ақнкожи Амна Аратар өкүйінде артатур — үзини мақтовчи, албатта, иштонини булғатади, яъни мақтанчоқ күпинча гапнинг улдасидан чиқолмай хижолат тортади, ҳатто иштонини булғатади. Бу мақол үзини мақ-тамасликка ундағы құлланади.

Акнди ікәнді — саркашланди, тирхишлиқ қилди, ўжарлик қилди. Ат Акнди ат ікәнді — от бүйсунмади, саркашлиқ қилди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. Акнди (Акнди).

قىساق اكندى iкәнді — бүгоз бүлди. **كىسراڭ ئاكندى** iкән-
ді — байтал бүгоз бүлди.

алінді—**الْعِنْدِي** ол алімін алінді—у оласи, оладиганини [пулині] бироннинг ёрдамисиз ўзи олди. **أَلْتُرْ. الْتَّمَاقُ** алінур, алінмак).

— **الندي نانك** — уланді — уланди. **الندي نانك** — бир нарса иккинчисига уланди. **الندي نانق** — уланур, **الندي نانماك** — уланмак).

الْدِي نَانْكُ الْدِي نَانْكُ عَلَى نَانْمَاقٍ.
الْدِي نَانْكُ الْدِي نَانْكُ عَلَى نَانْمَاقٍ
الْدِي نَانْكُ الْدِي نَانْكُ عَلَى نَانْمَاقٍ

مَنْ بُوْ — уліндім, күнглимга тегди. **النِّدْم** мән бу ішта уліндім—мен бу ишда күш қийналғаным учун сиқилдім, зерикдім, чарчадім. **النِّدْمَ النِّمَاق** улінур, улінмақ).

Нэнди ол аңар Нэнди — у, уни топширган иши устида иш кутгандек бўлиб чиқмагани учун айблади. Маломат учун ҳам Нәнч деб айтилиши шу асосдадир. (النماك) Нәнур, Нәнмак).

١٠٣٦ تبلو منكا الندي
١٠٣٧ قاجيشنكا الندي

Табду¹⁰⁹ мәңә Ылінді,
Әмгәк көрү улінді.
Қілмішіңа Ынди,
Тұтғын болуб ол қатар.

¹⁰⁰ Табду сүзи босма пусхада (I том, 177-бет) شەكىلىدا ئوانيق بېرىلган, асли تابду бۇlsa керак.

Душман манга асир бўлди, мاشаққатлардан қийвалди, ҳатто жонидан тўйди. Қилган ишига пушаймон бўлди. Қилган иши учун ўзини-ўзи ёзғирди, боргаган сари алами ортди.

[Табду (киши исми) манга асир бўлди, қийналиб азобланди, қилган ишига пушаймон бўлди. Асир бўлиб сиқилмоқда].

Ілінді: Әр жағіқа ілінді — одам душманга асир бўлди. Кік тузқа көјік тузаққа ілінді — кийик тузаққа илинди.

Мэн تىكىرى دەن امندۇم¹¹⁰ — умидландим. умундум — умидландим. Тәңрідән умундум — мен худодан умидландим. Аمنىم¹¹¹ — Аمن¹¹². Аمنماқ).

„الْيَاغِيُّ قَا ائْنَدِي“ ол jaғiқа ануңді — ҳозирланди. ануңді — у душманга [уни дафъ этиш учун] ҳозирланади. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. „اَنْدَهْ اَنْتَمَوْ“ ануңур, ануңмак).

Мен анкар антдем. Інандім — ишондим; инондим. мән азар Інандім — мен унга ишондим.
Інанур, Інамак). Ишончли бек маъ-
носидаги йаңынч бўғ — шу сўздан олингандир.

Бир ҳарғи иккى қайта тақрорланған сүзлар бўлими
абитті: **الْأَرْضُ مَنْدِنٌ** ол бэйн мёндін абитетті—
у мендан ўзини яширди. Яширилган ҳар нарсага
ҳам шундай дейилади. **أَبْتَمَقْ** (абитур, абитет-
мак).

¹¹⁰ Бу феълинг масдари девонда **امنماق** умунмақ деб кўрсатилган, хозирги замон ўзбек тилида **умидланмоқ** деб ишлатилади.

اتى ататті — от бұлди. **تاى اتى** тај ататті — той от бұлди, той улғайиб отлар қаторига ўтди, от ҳисобланди. Арабчадаги: **فتیت الْجَارِيَةُ** футтиятил жорияту, яъни чүрилар қаторига кирди ибораси каби. Мақолда шұндай келган:

تاي اتسا ات تئور. اغول ارذسا آتا تئور

Тај ататса, ат тінур,
Оғул әрәзсә ата тінур.

Той улғайса, от тинади [яъни от минишдан қутқарилади], ўғил ўсса, ота тинади [яъни бола топган ҳосил отани тиндиради].

Шеърда ҳам келган:

تکرُّ مِنْكُ سَافِهْمَنِي بِلْكَالِكَا آيْ
تُنْرُ قَلِي اتسَا قَسْرَقْ سَنِي تَأْيِ

Тәгүр мәнің сауїмі билгілірә ай,
Тінур қалі ататса кісрақ сәні¹²¹ та].

Менинг сүзимни еткүз, ақлларга айтғын, агар той боласи от бўлса, отлар қаторига кирса, байтал тинади.

أْتى تиңди.
Этәтті — сиқиққа, қийинчиликка солди. **أْتَى** ол ани этәтті — у уни сиқиққа солди. **أَتَمَّاڭ** (اتماڭ).
этатүр, этатмäк).

¹¹¹ Бу мисрадаги **сөні** сәні сүзини Басим Аталај ортиқча деб ҳисоблады. (Девані 1уқаті түрк, 207-бет). Уннинг фикрича, бу ердаги сәні сүзи яңглиш бўлиб, уннинг ўринида той маъносидаги **себї** сібі бўлиши керак эмиш. Бизнингча, асли тўғридир. Биринчидан, агар сәні әмас, сібі—, той* бўлса, сўнгги тај сўзи ортиқча бўлар эди. Иккинчидан, умуман фикр иккинчи шахсга қаратилгани учун сәні сўзи ўринили келтирилгандир.

اچىتى — اپىتى. اول سىركە اچىتى — у سىرکا اپىتى. بوشقاрапقا ھام بى سۈز گۈللەنادى. اول آنکە كۈنكىلۇن اچىتى — у үنىڭ كۈنگلىنى بىر аламلى ھولات بىلان رانжىتدى، ئىرىتىدى، يارالادى. اچىتى، احتمالى (اچىتى، احتمالى) اچىتىر، اچىتماق).

уәзітті — ухлатди. ол мәні **аңтты** — уәзітті — у
менні ухлатди.¹¹² **аңттың** (аңттың) уәзітур, уәзітмақ).
ол јүгурт уәзітті — у қатық увітди,
ол уәзітма уәзітті — у пишлоқ қылди.
ол от уәзітті — у үтни үчирди.

Эрүтті — эритти. ол یاғ Әрүтті¹¹ — у

¹¹² Бү сүзнинг хозярғи замон тилидаги формаси „ухлатди“ дир.

¹¹³ Бу сўзининг мазмуни ўши даврлардаёқ ҳозиргидай эди, яъни бу сўз донгагина эмас, савзи, пиёс, чойнак, пиёла ва бошкага кўп нарсаларни тозалашга ҳам қўлланарди. Фарғонада „арчимоқ“ тарзида талаффуз қилинадиган сўз савзи, пиёзга нисбатан ҳам қўлланади.

¹¹⁴ Бу сүзни **Басым Аталаі** آرلىق артті бўлини керак деб изоҳ берган. (I т. 208-бет.) Бизнингча, буни янглини ҳисоблашсан кўра, сўнгги мисолни алоҳида сўз сифатида изоҳлани ҳақида фикр айтиш яхшироқ эди.

еғ әритди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(*а́рт́нама́к*).

ази́ти азітті—адаштири, оздирди. **ал әнкár يول ازتى** ол азар юл азітті—у унинг йўлини адаштири. ол азар юл азітті—*ази́ти азт́ур, азт́мак*).

ази́ти әзітті—аглан قулақин азтى боланинг қулоғига тамға урди, тилди. Узунасига тилиниш ва тирмаланишдан бўлган ҳар бир доқна ҳам бу сўз қўлланади. (*а́рт́нама́к*).

ази́ти узатті—узайтири, чўзди. **ال يشغ ازتى** ол ўшіф узатті—у арқонни чўзди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **ال اشغ ازتى** ош ўшіф узатті—у ишни чўзди, кечиктири, орқада қолди, орқага судради. (*а́рт́нама́к*).

ази́ти ўзітті—гаранг қилди. **ال انک فلارق ازتى** ол аниқ қулақин ўзітті—у кўп сўзлаб унинг қулоғини оғир қилди, гаранг қилди, кар қилди¹¹⁵. **سُرکا كُبْنی ازتى** сирка кўбні ўзітті—сирка ачишидан кубни, хумни терлатди, кубнинг ташқарисига сизиб чиқди. Шунингдек, бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*а́рт́нама́к*).

аси́ти әсітті—чўэдирди. **ال ارْقني اسٰتي** ол уруқні әсітті—у арқонни чўэдирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*аси́ти асист́ур, асист́мак*).

аси́ти усітті—ташна қилди, чанқатди. **توزلع اتْ مني اسٰتي** туэлуг өт мени усітті—тузли гўшт мени

ташна қилди, чанқатди. (*аси́ти асист́ур, асист́мак*).

аси́ти icasittı: **ال مون اسٰتي** ол мўн icasittı—у шўрвани иситди. Темир ва бошқани қизитишга ҳам бу сўз қўлланади. **اَرْ اسٰتي** әр icasittı—киши исиди. Бу феъл ўтимсиз феълдир.¹¹⁶ Олдингиси мутааддий эди. (*аси́ти асист́ур, асист́мак*).

ашатті ашатті—**ال منكا اشْتى** ол мәдә аш ашатті—у менга ош ошатди, у менга таом едирди. Бу сўзни кўпгина туркий қабилалар, хонлар ва улуғлар таоми устида қўллайдилар. Лекин ўғузлар ҳамманинг таомига ҳам қўллайдилар. Ўғузларнинг қўллаши қоидага мувофиқдир. (*ашт́ур, ашт́мак*).

ашутті ашутті—пардалашга, ўрашга буюрди. **ال يُغْرِقان اشْتى** ол мәдә ўғурқан ашутті—у бошқа биронни менга парда ўрашга, ёпишга буюрди. Ҳар бир нарсани бошқа биронга беркитишга, буюришга ҳам бу сўз қўлланади. (*ашт́ур, ашт́мак*).

Шеърда шундай келган:

إدو بيرب بشتم تشار يوله دومه
أَرْن اسِّن اشتُم يُكْن بِرْجَا آزِي جغدي

Ізу бэріб бошуттум,
Tawar юлуғ ташуттум,
Эрән ёссин ашуттум,
Jukun барча бзи чағдї.

¹¹⁵ Ҳозир бу сўз ўзітті—шаклида эмас, ачитти тарзида қўлланади. Масалан: „Қулоқни ачитма, мияни ачитди” каби.

¹¹⁶ Маҳмуд Кошғарий айрим феъл формаларининг ҳам ўтими, ҳам ўтимсиз ҳолда қўлланишини кўрсатган.

Асыр ұақыда гапиради:

Мол беріб ўзини қутқазсии деб, уни бүшатдым.
Топған-таянғанларини ўз жойига ташишга буюр-
дим. Одамлар айбини ер тағига күмишга, ёпишга
буюрдим. Уларнинг бошлиқлари ёрдамчисиз ҳамма
юкни ўз құли билан боғлади.

[Озодлик бериб бўшатдим. (Бўшатиш учун тўлайдиган) молларини ўзига ташитдим, одамларнинг айбларини ёпиб кетдим. Ҳамма юкини ўзи ташиди].

Маколда шундай келган:

قُلَاقْ أَشْتِسَا كُونْكُلْ بَلِيرْ. كُوزْ كُورْسَا أُذْكْ كَلِيرْ.

Құлақ әшітсә көліп,
Көз көрсә үзік көліп.¹¹⁷

Қулоқ сүзни эшитса, күнгил билади; аммо күз севиклисини күрса, шавқ құзгалади.

ال آنى ناغقا أَغْتِي ағітті—юқорига чиқарди. ол ані тағқа ағітті—у уни тоққа чиқарди. Бон-
тұркіرى بُلْتَ أَغْتِي қаларга ҳам бу сүз құлланади. тәңрі буліт ағітті—тантри ҳавода булуғ пайдо қилди.
(أَغْتِي، أَغْتِمَاقْ، اغْتِمَاقْ ағітур, ағітмақ).

Оқітті — үқитди. ол мәңә бітік
окітті — у менға китоб үқитди. Башқаларға ҳам бу
сөз құлланади. (Ағынақ, Ағынақ).

Ақтүй әкітті — әктириди. Ал өзінде ол таріғ әкітті — у уруғ сепдирди, дон экдирди. Униб чиқадиган ҳар бир үсімлікка ҳам шу сұз құлланади. Ақтүй, Ақтасақ (әкітті, әкітмәк).

أَكْتَى өгітті: **اُلْ تَرْغِيْبِ أَكْتَى** ол таріф өгітті—у дон тортади, тегирмонаңда тортиб ун қилди. Башқа нарсаларға ҳам бу сұз құлланади. **أَكْتَمَاكْ** (أَكْتَمَاكْ) өгітүр, өгітмәк).

¹¹⁷ Навоийда бу мақол бир мунча фарқли берилган. Бу мақолда севгида жүз сезгиси кучли экани айтиласы. Навоийда эса күнгил сезгиси кучли деб берилади: күзни бир амаллаб сақлаб қолиш мумкин, күнгилга севги етса, уннан кандай килиб сақлаб қоламан, дейди:

Күзни ўгуш сайи ила забт эткамен,
Етса күнгил забтига иш неткамен.

إِلَيْهِ ilättî—элтди, олиб борди. **أَشْكَا إِلَيْهِ** ol қағун ūwrä ilättî—у уйига қовун элтди, олиб кетди, бошқаларга ҳам бу сүз құлланади. **(الْمُتَّبِّعُ الْمُتَّمَكِّنُ)** (ilätür, ilätmäk).

الْتَّيْ أَلْ جَعَانِي قَا يَرْمَاقُ التَّيْ ol
ýlättí — улаштириди. чіғајқа јармақ ýlättí — у фәқирларга пул, тангалар
улашишта, тарқатишта буюрди. (الْقَرْ. التَّمَكْ)
ýlätýr, ýlätmäk).

Эмітті: **әмті** там¹¹⁹ Эмітті — девор қийшайды, йиқила ёзди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.

* Бу сұз биз асосланған нұсқада икки хил: **الثانية** – тарзında берилған.

118 Навоийда бу сўз худди шу шаклда учрайди:

Олди ўл аммо анинг олида кўд.

Бу ердаги ўл сўзи шу ўзакдандир.

^{11*} Том сүзи Навоий асарларида девор маъносида учрайди. Ҳозирги тилда:
Тошкентда уйнинг тела қисми, Фарғонада уй, Қашқадарёда ҳовли маъносидадир.

көңгүм адар Әмітті — дилим унга
мойил бўлди. Амтак). Әміттүр, Әмітмак).

Шеърда шундай келган:

قُلَانْ تُكَالْ قَمْتِي
أَرْقَارْ سُقْنَ يِمْتِي
تَزْكَقْ تُرْبَ سَكْرُ شُورْ.
يِيلَاغْ تَبَا أَمْتِي

Құлан түгәл құмутті,
Арқар соқақ жұмутті,
Јајлағ таба әмітті,
Тізгік торуб сәкрапшұра

Баҳорни таърифлаб ёзади:

Баҳор қулон, кийикларни ҳаяжонга солди, тоғ әчківа кийикларни түплади, улар яйловларга майлылдилаар. У ерларда шодликдан саф тортиб, сакрашиб үйнамоқдалар.

[Бутун қулонларни құзғатиб юборди. У (баҳор) тоғ әчкілари ва кийикларни түплади. (Уларни) яйловларга йұллатди, саф-саф бўлиб сакрашаётирлар];
ал يَغِيْ قَا ئَلْمَ اَنْتِي مُرْسَىْ— мослади, ҳозирлади.
ол яғіқа тулум ануttі—у душманга қарши асбоб,
қурол ҳозирлади. Ҳар бир тайёрланган нарсага ҳам
бу сўз қўлланади. Ҳануру. انتور. انتماق (антур, анутмақ).
Мақолда шундай келган:

تلم انتسا قلن بلور.

Тулум анутса, қулун болур,

Тұлум үнүтса, болун болур.

Душманига (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун' (той) топади, қурол ҳозирлашни унугтган киши асир бўлади. Бу мақол ишларда олдиндан ҳозирлик кўриш лозим эканлигига ундан айтилади.

منْ اناماس اُرْدُمْ الْ عَنَتْتِي — унатди, күндириди. مئى انىي мэн унамас әрдім ол мәні үнәтті — мен бу

ишга унамас эдим, у мени унатди. (انثر. انتقام) унатур, унатмақ).

—**الْ سُوْزَنْ اُنْتِي** ол сөзін унітті—
унітті—унутди. **بُوشْقَالارْغا** ҳам шундай.
у сүзини унутди. **بُوشْقَالارْغا** ҳам шундай.
أَنْتَمْكَ (антамқ) унітур, унітмақ).

інәтті — тамғалатди. ол қојін інәтті —
у қўйни тамғалашга буюрди. Бу қўйнинг қулоги-
дан бир оз кесишидир.

(انٹر. انساک) īhätüp, īhätmäk).

Бу бўлимнинг манқуси

ајітті¹²⁰ — сұради. **اُلْ مَنْكَا سُوْزْ اَيْتِي** ол мәңә сөз айітті — у мендан сүз сұради. **Üғузлар سُوْزْ اَنْكَارِ** мен **انْكَار** мәң аңар сөз айіттім — мен у билан сұзлашдым — дейдилар, лекин бу қоида әмас, [қоидага хилоф]. **اَتْتُوْ اَنْتَمَاقْ** (ајітур, ајітмақ).

— үйлди. Асли **[ретроградная ассимиляция]** натижасыда ујатті бўлгандир.

عجازير، عجازماق (yazısur, yazımaq).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

أَيْدِي ۖ ابِّدِي — қочирди, яширди. **أَيْدِي** ۖ ابِّدِي — әні кішідің абідді — у уни одамлардан қочирди, яширди. Башқадан јширилған ҳар бир нарсага ҳам

бу сүз құлланади.
أَسْمَاقُ . آشتُ. абітур, абітмақ).

¹²⁰ Ҳөзирги тилимизда *аймақ* ҳам, *айтмоқ* ҳам күлланади. *Айтмоқ* асодыр. Ҳолбуки, бу мисолда *айтмоқ*—*сұрамоқ* мағынисида бўлиб, ўгузлар уни янглиши равишда *сүзламоқ* мағынисида қўллар эканлар. Девоннинг бир неча ерида *айди шаклида* берилган.

121 Фарғона шеваларида уятди тарзъда қўлланади.

Бу бўлимнинг тұнналилари

Лә **йөзү** **анкети** у цуқті унниқди, ўнгди, айниди.
 Боржун **анкети** ёр жүзі у цуқті — одамнинг юзи унниқдай.
 Барчун у цуқті — ипак кийимликнинг ранги айниди,
 унниқди.

Уч ҳарфилар бўлими тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БҮЛИМИ

ЎРТАСИ ВА ОХИРИ СУКУНЛИ

БҮЛГАН ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Арбади үрпәрді — ух тортди, ох-вох қилди. Әрбади үрпәрді — одам газабдан, уришдан ох-вох қилди. Ташагу арбади тақагу үрпәрді — хүрөз уришишдан ҳур-пайди. Аңк үйні арбади айң жіні үрпәрді — унинг териси, туки ҳұрапайди.

„اَلْ اَقْ اَتْهُدِي“ ол оқ аттурді — оттирди. Ҳар бир нарсаны оттиришгә ҳам шу сүз құлланади.

Аттуур, аттурмақ.)
оттүрді — чалдирди. Сібізғу оттүр-
ді — сибизга (сурнай) чалдирди. Бирон таъсир би-

лан овоз чиқарадиган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (әтмак). әттўрўр, әттўрмак).

Айтреди

Эттўрді — тузаттириди. Ал менк ашем әйтреди. Ал ол мениң ىшмни тузатишга буюрди. Ал анк әйтреди ал этўк эттўрді — у маҳсини, этикни тузатишга буюрди.

Бошқаларга ҳам шундай.

Ажтреди

Ачтурді — очтириди. Ал ғиб әжтреди ол қабугачтурді — у эшикни очишга буюрди. Очишга бурилган ҳар нарсага ҳам шундай қўлланади. (ажтэр, ажтур, ажтурмак).

Ажтреди

Ичтўрді — ичтириди. Ал менка сув ажтреди ол мәдди сув ичтўрді — у менга сув ичтириди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Ажтреди

Ичтўрўр, ичтўрмак). Ичтўрди ичтўрді ҳам шу маънода қўлланади. Мақолда шундай келган: сув ажрмас ка сувт бир сув ичирмасга сут ичир. Сенга ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қил, деган маънода ишлатилиди. Бу феълларда ишда икки шахснинг борлиги қондадир.

Бири — буорувчи, иккинчиси бажарувчидир. Бу феъллар икки ҳарфлидир. Бу мақсад учун ўзакка икки ҳарф ортириб ясалади. Бу хил қондалар қиёс қилиш билангина тушунилмайди. Шунинг учун бу ўринда айтилди.

Ахтарді

Ахтарді — ағдарди. Әр ташғиҳ ахтарді — одам тошни ағдарди. Туби ғиб ғиб ахтарді — шамол дарахтни ағдарди. Бирон нарсани ағдарадиган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади. Бу сўздаги ҳарфи ғ ҳарфи ўрнига

адманиб келгандир. Чунончи, арабчада ҳаттор غمارُهُمْ خمارُالنَّاسِ химорунноси ва گدار غدار гиморухум сўзларидаги каби.

Ахтарді

Ал йўр ахтарді — у ер ағдарди, ер ҳайдади, шудгор қилди. Ахтар. Ахтармак (ахтар, ахтарур, ахтармақ).

Артреди

Артурді — ортириди. Он ярмақ ўзә бир артурді — ўн танга устига бир танга ортириди. Әр артурді — одам ҳаддан ошиди. (артур, артурур, артурмак).

Шеърда шундай келган;

Келди бро артру
Бирді айн артру
Менда قلب اترو بکری بیل اون بستان
Кўлді бўр артуру,
Бўрді ёли артуру,
Мунда қаліб олтуру,
Бўгрі боліб ўн бутар.

Асир бўлган бек ҳақида сўз боради: Бек ҳаддан ортиқ кеккайиб, ҳаддидан ошиб, мағурланиб кўп аскар билан бизга келди. Кейин бизга мамлакатини ҳадя қилди. Ёнимизда товуши бўғиқ, муқкайиб, энгашиб ўлтириб қолдӣ.

[Бизга тизилган одам (аскар) лари билан келди. Бизга мамлакатини топшириди. Ўзи бу ерда ўлтириб қолди. Энгашиб қолгач, товуши чиқмас эди].

Артўрді

Әртўрді — кечирди. Аниқ يازقىن ارتەرىدی аниқ жазуқин әртўрді — унинг гуноҳини кечирди.

Аниқ اپىش ارتەرىدی аниқ ўшн әртўрді — унинг ишини ўтказди, қабул қилди. Бир ердан иккинчи ерга бирон нарсани кўчирган киши тўғрисида ҳам шу сўз қўлланади. (артур, артурур, артурмак)

үзтүрді: ал یپ ازتردی: ол жіп үзтүрді—у ип үздирди.
Бошқасига ҳам шундай. (ازترر. ازترماک) үзтүрүр,
үзтүрмәк).

А́стурді — остирди. Ал әр астурді — у одамни остиришга буюрди. Башқаларга ҳам бу сүз қўлланади. А́стурді — ол ўт астурді — у гўшт остирди, у гўштни қозиққа, канорага осишга буюрди. А́стурді: орык ёстурді — у арқонни чўэдирди. Башқаларга ҳам бу сүз қўлланади.

الْقَفْقَقْ أَسْتَرْدِي ол қawīk әстүрді — у кепак әлатди.
Тариқни қипиқ ва кепакдан айиришта, тозалашга буюрди. Совурилған ва әланған ҳар бир нарасага җам бу сүз құлланади. (Аَسْتَرْمَاكْ) әстүрүр, әстүрмәк.

Ал **асторди** ол мәңгүлдік аттың устарді — у бир ишда мени енгіш учун тиришди. Ал **қарыншы** ол **асторди** ишінде тонди, инкор қилды. Ҳар бир ишда тонишга, инкор этишгә хам бу сүз құлланади.

([”]астар, [”]астармак). Мақолда шундай келган: **Түзүн бірлә ”арш.** Аңон бірлә [”]астар ма birlä уруш, утуи birlä устармä — юваш одам билан уриш; чунки сен уни босишиңг мумкин, уятсиз, юзсиз одам билан уришма. Чунки у сени шарманда қиласы.

Аштади¹ үштүрді – тешидирди, тешишга буюрди. Ал Ақ² ол оқ үштүрді – у камонга үрнатыладиган үқ темирини тешишга буюрди. Ҳар бир тор тешикни тешишга буюришга ҳам бу сүз құлланади. Аштади³ үштүрүр, үштүрмәк).

Ол سوғ اقتىردى — اقتىردى، اقتىردى
суw اقتىردى — у سuw اقىزىشغا بىوردى.
اقىزىشغا بىوردى، اقتىرماق (اكتىرماق).

Шеърда шундай келган;
اقترر كۈزم بىلاق تىلىز اردك يغانق

Ақтүрүр көзүм јолақ,
Түшләнүр өрдәк јүғак.

Күзим ёшлари булоқ сингари оқади, ҳатто унда ўрдак каби сув қушлари йигиладилар, шүнғишиналар. **اُلْ مَنْكَا اَنْكُ سُوْزْنْ اُقْرَدِي** — уқтириди. ол мәңә аниң сөзін уқтуреді — у менга унинг сүзини тушунтириди, уқтириди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. **اُقْرَرْ اُقْرَرْ** — уқтурур, уқтирмақ).

¹²² Босма нусхада ^{شىتەردى} 5шitýrûр шаклидаги бу сүзни Basim Atalai ёзма нусхага мувофиқ ўшitýrûр қилиб тузатган. Карап: I том, 222-бет.

Актерди әктерди: ол жүктөрді – у әттүрді: ол чөвгән әттүрді – у чавгон зэгдирди. Хар бир нарсаны эгишга ҳам шу сүз қулланади. Актермак (Актермак) әттүрүр, әттүрмәк).

— ол мәні әктөрді: өгтүрді — у мени макташни биронга юклади, тайинлади.

Ал آنқары мағақ Ақтөрді. Ақтөрді — түплашга буюрди. Ол аңар жармақ Ақтөрді — у үнга танга (пул) түплашга буюрди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. Ақтөрді Ақтөрді. Ақтөрді.

من التردم ^{وووو} алтурдум — олдирдим, олишга буюрдим.
مэн التردم ^{وووو} мэн андан јармақ алтурдум —
من الترمان. الترمان ^{وووو} мен ундан танга олишга буюрдим. (الترماق)
алтурдуман, алтурмақ).

التردي ол ашің өңдейтінде ол ашің
олтурді: ол آشىخ إجرا آت التردى
іңде әт олтурді — у қозонда гүшт ивитди, ҳұллади.
Шунингдек кийим ва бошқаларни ҳұллаш, нам-
лашга ҳам бу сүз ишлатилади. التر. الترماق)
олтурур, олтурмак).

бутун) қандай хоҳласа, шундай ўтираверади. Бу мақол гуноҳсиз одам, ҳеч қандай тұхмат билан кораланмайды, деган мазмунда құлланади.

التُّرْدِي : ۱۰۰ مُنْكَأْ كِيْكِ التُّرْدِي ۱۰۰ ол мәңә күйік
iltûrdi — у менга кийикни тузоққа илнитиришга
буорди. Ҳар нарсаны илнитириш, осиш учун ҳам
бу сүз құлланади. (التُّرْمَاقْ. التُّرْر.) ۱۰۰ iltûrûr, iltûr-
мäk).

ал آنى تاغىدىن **الدردى** ол анى 11дүрді — туширди. 11дүрді — туширтирди. Баш-
тағдін 11дүрді — у уни тогдан туширтирди. Баш-
қасида ҳам шундай. **الدرر**. (**الدرماك**) 11дүрүр
11дүрмәк). Бу сүз н и билан **اندردى** індірді деб
хам күлланади.

ал منى انغرди: ол мәні атғарді — у отга минишимга ёрдам берди, отга миндерди. Бошқаси

жам шундай. اتغىر، اتغماق (атгарур, атгармак) оттарді — ўтлатди. اتغىر، اتغماق (аттарді — ўтлатди. Башқаларга жам шундай.

Ол мәні **аңғармақ** (түрк. оттарур, оттармак) — уәзірді — уйготди. Аңғармақтың оң мәнінде **аңғаруди** (түрк. оттарур, оттармак) — уйготди.

گүрді — у мени үйқудан үйгатди. (اذغرماق) اذغرر: یزگурур, یزگurmak).

ال آنى كىيلىن اذغردى озгарді — билди، эслади. ол анى кәдін озгарді — у уни бир қанча вақтдан кейин үйлаб билди، эслади. اذغراق (أذغر) озгартур، озгармак).

Ол آتىن ارغردى — арғарді — чарчатди. ۹۰۰۰
ارغرىز. ارغرەماق (арғармақ). Шеърда шундай келган:

كَنْكُلْمُ انْكُرْ قِينْيُو
كَلْدَى مَنْكَا بِينْيُو

Көдім азар қајнају,
Ічтін азар ојнају,
Күіді мәндә боянају
Ојнаб мәні арғарур.

Үйнинг ичидә сөвиклигим билан үйнашганимда күнг-
лим унга (дүстимга) жүш урди. У менга гуур
билан келди ва чарчагунимча мен билан үйнади.
[Турли-туман чечаклар тизилиб, ғунчалари ёзилди.
Узоқ вақт (ер тагида) ётиб өзилган әди, ердам
(бош) күтариб айрилишаётир]. Ҳар бир чарчаган
ҳайвон учун ҳам бу сүз қўлланади.

آنғарді — онд, қасам ичириди. **آنғردي** ол аңғарді — у үнга қасам, онд ичириди. Асли **آندغردي** андгарді — бұлиб, енгиллик учун дұ туширилгандыр. Бу хусусиятни оятда ҳам күрилади. Масалан, **فظاظت** **تفکهون** фазалтум тафаккада **فظاظت** **تفکهون** иборасидаги фазалтумнинг асли **فظاظت** фазалтумдир. Бунда л енгиллик учун туширилған. **آندغریق** (андгарур, андгармак).

ال آئىن افكا راجكىرىدى 1чкäрдi — ичкари киритди. ол атىن 5wrä 1чкäрдi — у отини ичкари киритди. باشقا لارга хам шундай.

ічкәрүүр, ічкәрмәк). Ал آنى بىكىكا اچىگەردى ол антى بىكىقا — у уни бекка кириб чакди. Уни көрдүлөп сыйадали Башкаларга хам шундай.

Эргүрді — эритди. ол ياغ ارگردى —
арگر. ارگرماك (у ёғ ва бошқаларни эритди.
Эргүрүр, Эргүрмәк).

Арқарді әшқа әркүрді ол ашақа
әргүрді — у ошга тамом бұлмасдан етиб улгурды.
Хар бир нарса тамом бұлмасдан етиб улгуршиға
жам бу сүз құлланади. (Арқарді әргүрді әркүрмәк).

А́сқи́рді әсқи́рді — эскирди. Тон نۇنْ اسْكىرْدِي түн эскирди. Башқаларга ҳам шундай.

Шеърда шундай келган:

ارن ارغ اريشور سفل تب تريشر اوچن كيكن ارتشر ككسي ارا اوت تمار

Әрән аріғ ўрләшүр,
Очін кәкін іртәшүр,
Сақал тутуб тартішүр,
Көксі ара от тұтәр.

Ботирлар бир-бирларига ёмон күз ва ғазаб билан қарашадилар, улар бир-бирларидан ўч олмоқ истайдилар, ғазаб ўти күкракларида ёнаётгандай соқолларига осилишар, тортишардилар. [Одамлар (бир-бирларидан) ўч олиш учун (бир-бирларига) ғазаб билан боқишар эди, ўч олмоқ истар эдилар. Күкракларида ғазаб ўти ёнаётгандай, соқолларига чангал солиб тортишар эдилар].

اَلْأَرْتُشْتِيلَارْ iртәштіләр — текширишдилар, излашдилар. بُو سُورْكْ لَرْتُشْتِيلَارْ олар бу сөзүг iртәштіләр—улар

бу сўзни текширишдилар. Иш ва бошқаларни текширишга ҳам бу сўз қўлланади. **اَرْتَشُورُ اَرْتَشْمَاكُ** (ирташур, ирташмак).

أَرْتَشْدِي арташді: **بِلِكْ إِجْنْ أَرْتَشْدِي** юліңуқ ічін арташді — одамлар бир-бирларини кўриб бузилиши. Бир-бирига таъсир қилиб бузадиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **اَرْتَشُورُ اَرْتَشْمَاكُ** (арташур, арташмақ).

أَرْتَشْدِي бортушді — пардалашди, яшириши. **اَلْ بُو اَبْشِغْ** олар бу ішін бортушді — улар бу ишни пардаладилар. Ҳар бир ишни яшириш учун бирорвга ёрдам қилган кишига ҳам шундай дейилади. **اَرْتَشُورُ اَرْتَشْمَاكُ** (орташур, бортушмак).

أَرْتَشْدِي борташді — урташди, куйдириши. **بُوْذُنْ بِيزْ** буэун бір ікіндінің әвләрін борташді — халқ бир-бирининг уйини куйдириши. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл формаси ёрдамлашиш, баҳсланишга ҳам қўлланади. **اَرْتَشُورُ اَرْتَشْمَاكُ** (орташур, борташмак).

أَرْتَشْتِي әртішті — узиши. **اَلْ مَنِكْ بُرْلَا** ол мәнің бірләр арсландан әртішті — у мен билан арслон ёнидан ўтишга баҳсланиши. Шунингдек ҳар бир хавфли нарса олдидан ўтишга ҳам бу сўз қўлланади. **اَرْتَشُورُ اَرْتَشْمَاكُ** (орташур, әртішмак).

أَرْتَشْدِي артішді — ортиши. **اَلْ مَنْكَا اَرْجِي اَرْتَشْدِي** ол мәнә арчі артішді — у менга түяга юк ортишда ёрдам берди. **اَرْتَشُورُ اَرْتَشْمَاكُ** (арташур, арташмақ). Бу сўз тортишиш ва баҳсланишга ҳам қўлланади.

أَقْشَتِي оқтاشті — ўқ отишди. **اَلْ اَنِكْ بِرْلَا اَقْشَتِي** ол аңің бірлә оқташті — у уннинг билан ўқ отишди. Куръа соққасини ташлашга ҳам бу сўз қўлланади. **اَقْشُورُ اَقْشَمَاكُ** (оқташур, оқташмақ).

أَنْدَشْدِي үндәшді — чақириши. **اَلْ اَنِكْ بِرْلَا اَنْدَشْدِي** ол аңің бірлә үндәшді — улар бир-бирларини чақиришдилар, ундашдилар. **اَنْدَشُورُ اَنْدَشْمَاكُ** (ундәшур, үндәшмак).

أَبْرَشْتِي опрашті: **تُونْلَارْ اَبْرَشْتِي** тонлар опрашті — түнлар түзий бошлади, түзишга юз тутди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **اَبْرَشُورُ اَبْرَشْمَاكُ** (опрашур, опрашмақ). Мақолда шундай келган:

كَنْكَاشْ بِلِكْ اَذْرَشُورُ
كَنْكَاشْ سِيزْ بِلِكْ اَبْرَشُورُ

кәдәшлик билик ўзрашур, кәнәшсиз билик опрашур — маслаҳатлик иш борган сари яхшилашиб боради, бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутади. **أَبْرَشْدِي**: **اَلْ مَنْكَا مُونْ اَبْرَشْدِي** ол мәңә мүн опрушді — у менга шўрва ичишда ёрдам берди. **اَبْرَشُورُ اَبْرَشْمَاكُ** (опрушур, опрушмақ). Бу феъл формаси баҳсланишга ҳам қўлланади.

أَتْرَشْدِي бортушді: **اَلْ بِرِيزْ كَا بِيكْ اَتْرَشْدِي** олар бир-біргә бітік бортушді — улар бир-бирларига хат юбордилар. **اَتْرَشُورُ اَتْرَشْمَاكُ** (арташур, бортушмак). Бу сўзниң асли **اَنْكَرْشْدِي** бортукрүшді дир. Бу сўз ёрдамлашишга ҳам, баҳсланишга ҳам қўлланади.

— ол аңкә отрушді: ал Аңкә отрушді —
у үнга бир ишда тескари турди, хусумат қилди.
ал менка отрушді — у менга юзлан-
ди; мен билан бетма-бет турди. Аңкә отрушур, отрушмақ).

اُل منکا قش اجرشدى. учрушىدی — учришди. ол мәнә қуш учрушді — у менга қуш учришди, қуш учришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сүз қўлланади. اجرشماق اجرشوار. учрушур, учрушмак).

أَلْ أَنْكُ أَبْكَاسِنْ مَنِيْكُ بِرْلَا أَجْرَشْدِي ؛
بِرْلَا أَجْرَشْدِي :
ол анің әпкәсін мәнің бірлә очрүшді — у унинг
ғазабини бостиришда менга ёрдам берди. Бу сүз үт
үчиришга ёрдамлашишга ҳам құлланади.
أَجْرَشْمَاكْ (أَجْرُشُورْ، أَجْرَشْمَاكْ).

аэршді — айрилишди **аэршді** олар ікі аэршді — улар иккови айрилишди. **аэршур, аэршмар** (аэршур, аэршмар).

تُمَانْ جَحْجُوكْ تِزْلُدِي
أُكْش بَيْبَتْ أَزْلُدِي

Тұмән чөчәк тізілді,
Бүкүндән ол յазілді,
Оғүш жатіб үзәлді,
Jәрдә қоба аэрішур.

Езни мақтаб ёзади: турли-туман чечаклар тизилди, ғүнчасидан, куртагидан ёзилиб күрінди. Улар ер остида узоқ ётиб зазилган эди, ердан бош күта-риб бир-биридан айрилишаётір.

[Түрли-туман чечаклар тизилиб, гүнчалари ёзилди. Үзөк вақт (ер тагида) ётиб эзилган эди. Ердан (баш) күтариб айрилашаётір].

الْمَنْكَا تَوَارِ أُذْرَشْدِي ол
бэрүшді — айириши. мәңә тавар бэрүшді — у менга газмол айиришда,
танлашда ёрдам берди. Башқаларга ҳам құлланади.
أُذْرَشْمَاكْ (бэрүшүр, бэрүшмәк). Бу сүз
баҳслашишга ҳам құлланади.

Акын Азаршади іккі әр асрушді — аксиришди. Иккі киши күп аксиришда баҳс-лашди. Азаршади (Азаршамақ).

— осрушді — ўсириши. Акі олар Азршди (Азршди) осрушді — улар иккөві ўсиришда баҳслашишди. Азршур, Азршмак).

ىكى يېنىڭىز اغىرىشىدى ئىككى جاپى ئىفراشىدۇ — يۈركەنلىكىنىڭ ئىككى داشمانى بىر-بى-

рига тикилиши, бир·бирига қасд қилишди. Бишқаларга тикилиш ва ўқрайиш ҳам шундай.

أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ

агріштілар ограшур, ограшмақ).

أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ

агріштілар : الْ بُو اِبْسْقَا أَغْرِشْتَى لَارْ олар бу ішқа агріштілар — улар бу ишга оғринишдилар, хафа бүлишдилар, ачинишдилар. Ағрішур. Ағрішмар (агрішур, агрішмак).

أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ

огрушті : الْ مَنْكَا سُنْكُوكْ أَغْرِشْتَى ол мәнә сөнүк огрушті — у менга сұнгакни бұлак-бұлак қилиб айришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сүз құлланади. [Яшин яшнади, булут құзғалиб қайнади. Айғир, байталлар кишинашды. Уюр олиб шодланишмоқда].

أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ

Әгрішті : الْ ۲۱۰ تَلْمَ أَغْرِشْتَى — анің бірлә тәлім әгрішті — у, уннің билан талай айланишди, күп машғул бўлди. Азік قَجْمِشْ آتَغْرِشْتَى анің қачміш атіғ әгрішті — у қочган отини қайтаришга ёрдам берди. Аль منْكَا تَوَارْ أَغْرِشْتَى ол мәңә тавар әгрішті — у менға молни ағдаришда, яъни астарини ўнгга ағдаришда ёрдам берди. (Ағрішур. Ағрішмар). Әгрішур, әгрішмак).

أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ أَغْرِشْتَى لَارْ

окрашді — кишинашди. йунд қамығ окрашді — [үтни кўриб] бутун отлар подаси кишинашди. (Ағрішур. Ағрішмар). Шеърда шундай келган:

تَمَانْ أَتَبْ يَشَنْدَى
أَكْرَبْ أَلَبْ أَفْرَشْور
يَشَنْ أَتَبْ يَشَنْدَى
أَذْغَرْ قَسْرُ كَشَنْدَى

Jaşın atib jaşnadi,
Tuman turub tushnadi,
Ažgır, kisir kishiädi,
Ögür alib okraşur.

Баҳорни таърифлаб ёзади.

Яшин яшнади, булут құзғалиб, ҳаяжонга тушди. Айғир ва биялар баҳор келганидан завқланиб, шодлик билан кишинашди ва яирашиб уюр олишди, насл тарқатиши. [Яшин яшнади, булут құзғалиб қайнади. Айғир, байталлар кишинашды. Уюр олиб шодланишмоқда].

أَكْرِشْتَى لَارْ أَكْرِشْتَى لَارْ أَكْرِشْتَى لَارْ

Әгрішті — ўрашга ёрдам берди. ол бўлға кёнд әгрішті — у бекка қўргонни ўрашга, муҳосара қилишга ёрдам берди. قَزْ أَطْسَى بِرْ لَا بِتْ أَكْرِشْتَى қіз анасі бірлә жіп әгрішті — қіз онаси билан ип йигиришда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сүз құлланади. (Ағрішур. Ағрішмар). Әгрішур, әгрішмак).

أَكْرِشْتَى لَارْ أَكْرِشْتَى لَارْ أَكْرِشْتَى لَارْ

Әгрішті : الْ آنْكَرْ بِيشِكْ أَكْرِشْتَى ол азар бўшік Әгрішті — у бешик терватишда унга ёрдам берди. (Ағрішур. Ағрішмар). Әгрішур, әгрішмак).

أَمْرِشْتَى لَارْ أَمْرِشْتَى لَارْ أَمْرِشْتَى لَارْ

Әмрішті : الْ إِمْ بَرْ جَا أَمْرِشْتَى Әтім барча Әмрішті — кўтириш ва бошқалардан бутун аъзойи баданим қичиши. (Ағрішур. Ағрішмар). Әмрішур, әмрішмак).

أَرْفَشْدَى لَارْ أَرْفَشْدَى لَارْ أَرْفَشْدَى لَارْ

арвашді : الْ قَامْ لَارْ قَمْعَ أَرْفَشْدَى қамлар қамуғ арвашді — сеҳргарлар аврашдилар, биртурли сўзлар сўзлашдилар. Жин чалиши ва бошқаларга қарши авраш ҳам шундай. (Ағрішур. Ағрішмар). арвашур, арвашмақ).

¹²³ Арвашді сўзи хозир арвашді тарзидан құлланади. Навоий асарларидан дим левондагича құлланган:

Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуктасин,

Ким жунун рафтторидур ёхуд йилокнинг арбоги.

Хозирги ўзбек тилининг айрим лаҗжаларида ҳам „арбади“ формаси құлланади.

اَلْ اِيْكَ اَرْقَشْتِي арқашті—орқалашди. ол анің бірлә жүк арқашті—у, уннің билан юк орқалашди, яғни у ўртоғининг юкини орқасында құйиб күтариб берди. Арқшор. Арқшамақ (арқаштур, арқашмақ).

الْ قَشْتِي алқашті—йүк қилишда. буј іккі билә алқашті—икки тоифа (қабила) бир-бирини йүк қилди. Ҳар нарсаны йүк қилишда баҳлашишга ҳам бу сұз құлланади. Арқшор. Арқшамақ (алқаштур, алқашмақ).

الْ قَشْدِي алқашді—яхшилашди, алқышди. ол мөнің бірлә алқашді—у менинг билан мақташди, алқышлади, яхшилашди. Алқышда ёрдамлашишға ҳам бу сұз құлланади. Арқшор. Арқшамақ (алқаштур, алқашмақ)

Қуйидаги парчада келган:

الْبَلَارُ اَرْغُ الْقَشْرِ	كَجْ بَيْرُ قَلْبُ اَرْقَشْرِ
بَيْرُ بَيْرُ اَوْزَا الْقَشْرِ	اَذْكَرْمَذْبُ اَقْ اَنَّارِ

Аллар арғ алқашур,
Күч бір қоліб арқашур,
Бір-бір үзә алқашур,
Әзкәрмәзіб оқ атар.

Жаңгын таърифлаб ёзади:

Ботирлар бир-бирини ўлдирадилар, йүк қилишадилар, кучларини тұплаб, бир-бирига ёрдамлашадилар, күмак бериб мақташадилар, уларнинг ҳар бири ўлимдан құрқмай үқ отадилар.

[Ботирлар роса уришдилар, (бир-бирларига) ёрдам учун кучларини бириктиредилар. (Улар) бир-бирларини мақташар әдилар, (уларнинг ҳар бири) ўлимдан құрқмай үқ отадилар].

اَرْكَشْتِي иркішті—тұпланды. ол мәнә тавар іркішті у менға мол тұпланаңда ёрдам берди. Баҳлашишга ҳам бу сұз құлланади. Арқшор. Арқшамақ (иркіштур, іркішмәк).

الْ كَشْتِي әікәшті¹²⁴ элашишди. ол азар ун әікәшті—у унга ун элашда ёрдам берди. Баҳлашишга ҳам бу сұз құлланади. Арқшор. Арқшамақ (әікәштур, әікәшмәк).

أَمْكَشْتِي әмгәшті—қийналишди. бу ішда бој әмгәшті—бу ішда әдамларнинг баъзиси баъзиларининг сабабидан чарчаши, қийналишди. Арқшор. Арқшамақ (әмкештур, әмкешмәк).

ابْلَشْدِي опәшді—хұплашди, нобуд қилишди. әбләштур. әбләшмәк (абләшті—халқ бир-бириннің молини нес-нобуд қилди, гарот қилди. әбләштур, әбләшмәк).

اتْلَشْدِي отәшді: отәшді нәц—нарсалар тешилиб ёрилди. Нарсалар парда билан үралди. Бу сұз үғирлашда құлланади. Арқшор. Арқшамақ (атлыштур, атлышмәк).

اتْلَشْدِي отәшді: аллар отәшді—ботирлар талашишди, уришишди. Арқшор. Арқшамақ (атлыштур, атлышмәк).

اِتْلَشْدِي итішді—йүқолиши. итішді нән—нарсалар үйк бүлди, үйқолди. Арқшор. Арқшамақ (итіштур, итішмәк).

¹²⁴ Бу сұзни дозир элашиш тәрзидә құллаймыз. Девон ёзилған вақтда бу фетъл әзак сұздан ясалған бўлса керак. Бизда ҳозир әзак бу йирик формасидан ясалған ҳолати құлланади.

أَجْلِشْدِي ^{۱۰۰} اَصْلَىشْدِي — اَقْبَلَار قَبْلَار қапуғлар
اَصْلَىشْدِي — اَشِيكَلَار очилди. Ечилмаган масалалар-
نِنْغ اَقْبَلَىشِيغا ҳام бу سُز қُوللانادи.
أَجْلِشْمَاكْ (أَجْلِشْرُ، أَجْلِشْرُ، اَصْلَىشْرُ، اَصْلَىشْمَاكْ).

أَذْلَشْدِي ^{۱۰۰} ۳۳۱ اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.
أَذْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.
أَذْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.

أَذْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.
أَذْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَذْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.

أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.
أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.

أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.
أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.

أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.
أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.

أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.
أَرْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي. ۳۳۱ اَرْلَشْدِي — مَارْدَلِكَلَار باخْلاشْدِي.

* Бу сўз ағқи шаклида берилгаи. Каранг: I т., 65, 223-бетлар.

^{۱۲۵} Бу сўз Басим Аталайда кіші тарзида берилгаи, I том, 239-бет.

أَشْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَشْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَشْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.
أَشْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَشْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَشْلَشْدِي — يُوكُوتِيшиدي.

أَغْلَشْتِي ^{۱۰۰} اَغْلَشْتِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَغْلَشْتِي — يُوكُوتِيшиدي.
أَغْلَشْتِي ^{۱۰۰} اَغْلَشْتِي — يُوكُوتِيшиدي. ۳۳۱ اَغْلَشْتِي — يُوكُوتِيшиدي.

أَفْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَفْلَشْدِي — كِيشِي اَفْلَشْدِي. ۳۳۱ اَفْلَشْدِي — كِيشِي اَفْلَشْدِي.
أَفْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَفْلَشْدِي — كِيشِي اَفْلَشْدِي. ۳۳۱ اَفْلَشْدِي — كِيشِي اَفْلَشْدِي.

أَفْلَشْتِي ^{۱۰۰} اَفْلَشْتِي — بَعْدَ بَعْدَ اَفْلَشْتِي اَيْنَابْ: ۳۳۱ اَفْلَشْتِي — بَعْدَ بَعْدَ اَفْلَشْتِي اَيْنَابْ:
أَفْلَشْتِي ^{۱۰۰} اَفْلَشْتِي — بَعْدَ بَعْدَ اَفْلَشْتِي اَيْنَابْ: ۳۳۱ اَفْلَشْتِي — بَعْدَ بَعْدَ اَفْلَشْتِي اَيْنَابْ:

أَكْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي. ۳۳۱ اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي.
أَكْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي. ۳۳۱ اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي.

أَكْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي. ۳۳۱ اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي.
أَكْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي. ۳۳۱ اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي.

أَكْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي. ۳۳۱ اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي.
أَكْلَشْدِي ^{۱۰۰} اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي. ۳۳۱ اَكْلَشْدِي — يِيلِيدِي.

أَكْلَشْورْ، أَكْلَشْمَاكْ (أَكْلَشْورْ، أَكْلَشْمَاكْ).

إِكْلَشْدِي ikläshdi: بىقى اوغ إِكْلَشْدِي йىلқى арە ikläshdi — йىلқى ва бошقا ھايونلар касалланиши. **إِكْلَشْمَاكْ** (ikləshmäk), **إِكْلَشْرُ** (ikləshür).

بالغ لار эмләшділәр — даволандилар, эмландилар.
балғалар эмләшділәр — яралар даволанди.
эмлешурлар. эмләшүләр, эмләшмәк).

اَلْ اِنْكُ بِلَا الِّكِنْ إِمْلَشْدِي إِمْلَشْدِي i m l a š d i — имлашди.
ол аниң билә әлікін i m l a š d i — у, унга қули билан
иширатташди. اَلْ اِنْكُ بِلَا الِّكِنْ إِمْلَشْمَاکْ i m l a š m a k — имлашмак).

“اسْقَتِي” (مسْرَقْ) (مسْمَى كَ) (پاپашур, چىخىماق).
утсуқтى: اُل يېْماق اسْقَتِي ол յارماڭ утсуқтى —
у үйинда (қىموردا) тانга ютқىزلى. Бوشقاسى ҳام
шۇندай.

وْدَوْدَ اتْسَقَارْ اتْسَقَمَاقْ (utsuqar, utsuqmaq).

Мақолда шундай келған:

سِنامَاسَا آز سِقَارْ سَقَنْمَا اُتْسُقَارْ сінамаса арсіқар, сақінмаса утсуқар¹²⁶ — синамаса одам алданади, аввалда ишнинг итижаси ҳақида үйламаса, енгила-

¹²⁶ Бу мақол изходидаги (1 том, 206-бет) арабча **واذر والحنر** сүзи шакли да хато ёзилған.

ди (ютқизади). Бу мақол ишда тажрибага сүяниш кераклыгига, ўйлаб иш қилишга ундағы айтлади. **آز آرسقىتى** — арсікті — мәгрүрланды әр арсікті — одам мәгрүрланды, керилди.

أَرْسَقْتَى (أَرْسَقْمَاقُ). үрсүкті — енгилди. әз үрсүкті — одам урушда енгилди, калтак еди.

—**الْسَّقْطُ** **أَلْ كَهَارُنْ** алсікті. ол тауарін алсікті —
унинг моли тортиб олинди.

аңдіқар, аңдіқтау).
аңдіқті — онт ичди. **أَرْ أَنْدِقَتِي** — шр аңдіқті — одам
онт ичди. **أَنْدِقَارِ** (аңдіқтар, аңдіқтау).

Шеърда шундай келган:

قىغىشب يىتسا انىك يۇزىنكا
مېنك كىشى يلغى بىلب اوزىنكا

Қојғашуб јатса анің жүзіңдә,
Алсіқар дқін анің сәзіңдә,
Мің кіші жолуғі боліб өзіңдә
Бәргәләр өзін анің көзіңдә.

Унинг қўйнида унга қараб ётган киши унинг майин ва ёқимли сўзларига ўзини йўқотади. Бир жонни эмас, минг жонни унинг ҳуснига фидо қиладилар.

[У билан биргә ётса, унинг юзига қараса, унинг сўзларини эшитса, одам ўзини йўқотади. Унинг ҳуснига мингларча кишилар жон беришта рози бўлади].

інчікті әр әنжекти інчікті – совуқ сувни устига
қүйишдан одамнинг сезгиси йўқолди, худди ҳуш-
дан кетгандек бўлди; ундан титради ва тиришди.
инчіккар, инчікмак).

А́стекти¹ ўстікті: ол бу ішқа ўстікті — у бу ишга қаттық ҳоқиши билдириди.
А́стекар². А́стекмак³). ўстікәр, ўстікмәк).

Асли اۇزىتىكىي үزىتكىتىدир.
ір пәйді: بىغاج ارىبىلدى Jíragach iRpäldi — ёғоч аппа-
ланди.

артілді — ортилди. Әртілді — одам от устига ортилди, ташланди. Яъни одам ярми отнинг бир тарафига ва ярми отнинг иккинчи тарафига ташлангани ҳолда ортилди.

— ئۇزَا ارتىلدى تەغەرْ آشىاڭ ئۇزَا ارتىلدى
کۆپ ڇاشق ىستىغا ارتىلدى. بۇ سۇز боشىمالاردا ҳام
شۇيدايىدیر. ارتىلۇر، آرتىلمائۇر، ارتىلۇر، ارتىلماق).

Артлди орту́ді — пардаланди, ноаниқ қолди. Айш әртлди орту́ді — иш одамга ноаниқ булиб қолди. Күк артлди кок орту́ді — ҳаво бекилди, булутланди. Аслида бирон нарса остига яшириңган ҳар бир нарсага ҳам бу сүз құлланади.

بُكْ ارتلدى бүк артлди: бүк борталди — чакалакзор
эндирилди. Башқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
орталўп (орталмак) орталўп, орталмак).

اُرتلەدى iртәлді: اُرتلەدى نانڭ iртәлді нېң — у нарса сүрالди, суриштирилди, талаб қилинди.

Шеърда шундай келган:
 Құнқым әжн әртәди   әтмеш ышғ өртәди
 Құжымш әзк әртәди   үн құн қиғб әртәуор

Көңілүм іçүн өртәді,
Jётміш жашиғ¹²⁷ қартаді,
Кәчміш уәзүк іртәді,
Түн, күн кәчіб іртәлүр.

Үлгән бир киши ҳақида ёзади:
Түшгән мусибәт билан күнглим ўртанды, битгән
ярамни тирнаб, янгилатди, ўтган күшларни истат-
ди, кечә-кундуз излатди.

[Унинг мусибати) кўнглимни ўртаб юборди.
Битган (тузалган) ярамни (тирнаб) янгилади, ўт-
ган кунларни истатди. Кеча-кундуз излатди].

— Ган күнларни көттэді. Кечә-күндүз излатди.
— مۇنْ اېزْلەدى مۇنْ اېزْلەدى مۇنْ اېزْلەدى
— өпрүйді — ичилди. Мүн өпрүйді —
шұрва ичилди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.
— ادْلَمَكْ ادْلَمَكْ ادْلَمَكْ
— өпрүйүр, өпрүмәк).

صُوق اسْتَلْدِي — ортди, ошди, күпайди.
суw ўстәлді — сув күпайди.
Күшиб ортдирилса ҳам, бу сөз құлланади. Боніка
нарсаларга нисбатан ҳам шундай.
(أَسْتَلْمَاكْ. أَسْتَلْمَاقْ).

¹²⁷ Босма нүсхада яра маъносидаги сўз баштг ўрнида ѡштг бўлиб хато кетган, биз уни тузатиб, умумий мазмунга мувофиқ баштг шаклида изоҳладик.

¹²⁸ Бу сүз ҳозир устама мұкофот, устама қиймат каби маңноларда құлланады.

- إِسْتَلْدِي** ىستәлді — исталди, суралди. **إِسْتَلْدِي نَانْكُ** ىстәлді нәңк — нарса исталди, суралди, талаб қилинди. **إِسْتَلْمَاكْ** (إِسْتَلْوْرُ إِسْتَلْوْرُ إِسْتَلْمَاكْ).
- إِشْتَلْدِي** اشтәлді — өштілді. **بُو سُورْ إِشْتَلْدِي** бу соң өштілді — бу сүз өштилди. Башқалары ҳам шундай. **إِشْتَلْمَاكْ** (إِشْتَلْوْرُ إِشْتَلْوْرُ إِشْتَلْمَاكْ).
- أَغْتَلْدِي** ағтәлді — ерга урилди, ағдарилди. **أَغْتَلْدِي نَانْكُ** ағтәлді — одам ерга урилди, йиқитилди. Асли ағтарелдідир.
- أَغْتَلْمَاقْ** ағтәлур, ағтәлмақ.
- أَفْدَلْدِي** әфдәлді — әфдәлди нәңк — нарса түпленди. **أَفْدَلْمَاكْ** (أَفْدَلْلُرُ أَفْدَلْلُرُ أَفْدَلْمَاكْ).
- إِكْدَلْدِي** әкдәлді — тарбияланды. **أَعْلُ إِكْدَلْدِي** оғул әкдәлді — бола тарбияланды.
- Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.
- إِكْدَلْمَاكْ** (إِكْدَلْلُرُ إِكْدَلْلُرُ إِكْدَلْمَاكْ).
- أَتْرُلْدِي** әтрүлді — чалинди. **سِيزْغُوْ أَتْرُلْدِي** сібізғу үтрулді — сивизға [наи] чалинди.
- Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.
- أَتْرُلْمَاكْ** (أَتْرُلْلُرُ أَتْرُلْلُرُ أَتْرُلْمَاكْ).
- أَتْرُلْدِي** үтрулді — кесилди, қирқилди. **سَعْ أَتْرُلْدِي** сач утрулді — соч кесилди, олинди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. **أَتْرُلْمَاقْ** (أَتْرُلْلُرُ أَتْرُلْلُرُ أَتْرُلْمَاقْ) утрулур, утрулмақ.
- أَذْرِلَدِي** аэрілді — айрилди. **بُولْ أَذْرِلَدِي** јол аэрілді — йүл айрилди. Иккі улфат айрилишига, узоқлашишига, йиллар айрилишига ҳам бу сүз құлланади.
- أَذْرِلَمَاقْ** (أَذْرِلَلُرُ أَذْرِلَلُرُ أَذْرِلَمَاقْ).
- أَذْرِلَدِي** үэрүлді: **نَانْكُ أَذْرِلَدِي** нәңк — нарса айрилди, ажратилди, танланды. Бир тұда одамларнинг бир

томонға ажралишига ҳам бу сүз құлланади. **أَنْكُ** — аның әрәні үзрүлді — уннинг одамлари бир тарафға ажралди. (**أَذْرِلَمَاكْ** (أَذْرِلَلُرُ أَذْرِلَلُرُ үэрүлур, үэрүлмәк).

إِسْرِلَدِي әсрәлді — чайналди. Башқа нарсаларға ҳам бу сүз құлланади. **إِسْرِلَمَاكْ** (إِسْرِلَلُرُ إِسْرِلَلُرُ إِسْرِلَمَاكْ).

أَشْرَلَدِي ашрулді — оширилди. **يُوكْ أَرْقَنْ أَشْرَلَدِي** јүк арттын ашрулді — юк тепадан үтказилди, оширилди. Башқа нарсадан оширишга ҳам бу сүз құлланади. **أَشْرَلَمَاقْ** (أَشْرَلَلُرُ أَشْرَلَلُرُ أَشْرَلَمَاقْ).

أَغْرِلَدِي оғралді — қасд қилинди. **أَلْ بِيرْكَا أَغْرِلَدِي** ол јәргә оғралді — у ерга боришга қасд қилинди. Башқаларға ҳам бу сүз құлланади. **أَغْرِلَمَاقْ** (أَغْرِلَلُرُ أَغْرِلَلُرُ أَغْرِلَمَاقْ).

أَغْرِلَمَاقْ оғралур, оғралмақ.

أَغْرِلَدِي әнкоктак **سُنْكُوكْ أَغْرِلَدِي** — сөңүк оғрулді — сүяклар айрилди ва бұлак-бұлак бұлыб қолди. Шеърда шундай дейилган:

بلحق بلق يُغْرُلُور
جَحَّاَيْ يَقْزَ يَغْرُلُور
ارنكك لَرِي أَغْرِلُور
أَذْغُجْ بَلَا أَفْرِشُورْ

Балчіқ баліқ јуғрулур,
Ціғај jawuz јіғрілур,
Әріңәккәрі оғрілур,
Озғуч білә әшрішур.

Ез билан қиши тортишуви ҳақида ёзади:
Қишида лой, балчиқлар уйилиб кетади. Камбағал, үопун одамлар әзилади, бармоқлари совуққа қотиб қовушмай тарвақайлаб кетади, зирқирайди, бир парча үт билангина овинади.

[(Кишда) лой, балчиқлар уйилади, камбағал, қашшоқлар эзилади. (Совуқда қотган) бармоқларини хұхлаб иситадилар].

۸۰

Эр ашылда — ўгирлди, бурилди, айланди.
Эр ўрпурлі — одам кетаётган томонидан қайтди,
юзини ўгирди. Ўз йұналишидан қайтған ҳар бир
кишига нисбатан ҳам бу сүз құлланади.

اکرلدي

Эгрілді — ўраб олинди. кәнд Ақрұлды қәнд әгрілді
— шаҳар ўраб олинди. жіп Ақрұлды әгрілді — иш-
йигирилди. әгрілүр, әгрілмәк).
Огрілді — терватилди. бишкек Ақрұлды башкік өг-
рілді — боланинг бешиги терватилди. Ақрұл. Ақрұлмак)
Әгрілүр, әгрілмәк).

امروزه

Әмрүіді: **قىنار اشچ امەرلەدى** қайнар ашың әмрүіді—
сув қуйилишидан қозоннинг қайнashi тұхта-
ди. **اۋىزىنى امەرلەدى** әр тіні әмрүіді — одамнинг на-
фаси үчди, үлди. Күзғалишдан кейин тинчиган
жар бир нарсага ҳам бу сүз құлланади.

۱۰۷

ىرگالدى¹²⁹ — سىلkitىلدى. يىغاج ازْغَلْدِي йىغاج ىرگالدى — داراخت سىلkitىلدى. سىلkitىلغان ҳар بир نار-

¹²⁹ Навоийда бу сўз одамнинг ҳаракатланиши ва бош чайқаси каби маъноларда қўлланади.

Бир кече-кундуз ўлуклардек ётиб,
Ул санам холига бошин *иргатиб...*

Кечакуундузлаб ўлукдай ётган одам севиклисүннинг ҳолини кўриб, ҳаракатга тушиб қолди, қўмирилаб қолди.

Нече бөккән сари ҳайрат бўлиб фош,
Кулимсиб гоҳ-гоҳи иргатиб бош...

Қараган сары ҳайрон бұлар эди, батында бошкыш чайқатынб құяр эди,

сага ҳам бу сүз қўлланади. (арғлар; *ارْغُلَمَاقْ*)
їргалур, їргалмак).

ارشادی

أَرْقَشْ أَرْقَلْدِي арвалді — авралди, ўқилди.
أَرْقَلْدِي арвалді¹³⁰ — авраш, афсун (алдаш сүзлари) ўқилди.
أَرْقَلْمَاقْ арвалур, арвалмақ).
الْقَلْدِي алқалді — бекка алқаш алқал-
 ді — бекка яхши дуолар, олқышлар қилинди.
الْقَلْمَاقْ алқалур, алқалмақ).

ارکلندی

إِرْكَلْدَى — түпланди. Сү тәйім іркілді — күп аскар түпланди. Түпланиб күпайған ҳар бир нарсата ҳам бу сүз құлланади. **إِرْكَلْمَاق** (іркәлүр, іркәлімәқ). Бошқаси түпленса ҳам, шу сүз құлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз формаларда ишлатилади.

۶۰۶

аркунч үркүнч боліб-
үркүлді—шов-шув құзгалди, ҳатто қочиши бошлан-
ди (аркемақ, аркемақ, үркүлүр, үркүлмәк).

٥١٥

۵۰

Артінді артінді — ортди. Әр арғыннан артінді — одам халтасини ҳайвонға ортди. Бошқаларға ҳам бу сұз құлланади. Арытмак (артінур, артінмақ).

110 Бу тандаги арқіш сүзи **арғыш** арвіш бўлиши керак эди.
Циклін арқаша карвои маъносидадир. Бу ерда эса сўз карвои ҳақида эмас,
арвонон ҳақида боради.

“Уркілді сүзи ҳозирғи адабий тилде ҳарқицада (хұркмөк, хұркиш) радишида қолданады. Лекин айрым шеваларда ҳозир ҳам уркілді шактида ҳам ишлатылады.

اَرْتَنْدِي بُرتۇندى: اَرْغَاتْ يوزن ارتىدى: урагут јүзин бртۇندى — хотин юзини очди. Юзини бекитса ҳам, шундай құлланади. اَرْتَنْر. اَرْتَنْمَاك (برتۇنۇر, برتۇنمەك).

اَرْتَنْدِي بُرتەندى — күйди, ёнди, ўртандى. اَرْتَنْدِي نانك بُرتەندى — нарса күйди. اَرْتَنْر. اَرْتَنْمَاك (برتەنۇر, برتەنمەك).

Күн ботгандан сүңг булат қизарса بُلت اَرْتَنْدِي بُلت بُلۇت өйтىدى. Турклар буни яхшиликка йүядилар. Мақолда шундай келган;

تَنْلَا بُلت اَرْتَنْسَا اَشْلَكْ اُرْپِي كَلْدَرْمِشْجَا بُلُورْ.
تَنْكَدَا بُلت اَرْتَنْسَا اَشْكَا يَغِي كَرْمِشْجَا بُلُورْ.

Тұнла буліт бортәнсә,
Әwlük урі көлдірмішчә болур.
Таңда буліт бортәнсә,
Әвәј яғේ кірмішчә болур.

Кечқурун булат қизарса, хотини ўғил түкқандек, әрталаб булат қизарса, душман уйга киргандек бұлади. Сүнггисини яхши ҳисобламайдилар.

اَفْدِنْدِي ۋەدىندى — түпләди. اَل اوْزِنْكَا يَمِشْ اَفْدِنْدِي اَل اوْزِنْكَا يَمِشْ اَفْدِنْدِي — ол өзігә јеміш ۋەدىнді — у үзига мева түпләди. Бу сүз бошқаларга ҳам құлланади. اَفْدِنْر. اَفْدِنْمَاك (ۋەدىنۇر, ۋەدىنمەк).

اَرْتَنْدِي ىترىندى — қаршиланди, юзланди. اَل منْكَا اَرْتَنْدِي اَل منْكَا اَرْتَنْدِي — ол мәнә утрундى — у менга қарши турди. بِيل يَعْجِجْقا اَرْتَنْدِي اَرْتَنْدِي اَرْتَنْدِي — ىتلی یەغچәقا утрундى — шамол дарахтта юзланди. اَرْتَنْر. اَرْتَنْمَاك (утрунۇر, утрунмаك).

اَسْرِنْدِي ئىرىندى — қаттиқ хафаланди. اَرْ اَسْرِنْدِي اَرْ اَسْرِنْدِي — одам бир иш түгрисида жаҳли чиқиб хафаланди. Аслида бу сүз ҳали қайнаб пишмаган гул

карам ва шу каби бишқа нарса устига совуқ сув-қуйиб юбориши билан қайноги тұхтаб, хом ҳолидә қолишига айтилади; юмшоқ күнгилли одам ғазабланишига ҳам құлланади. اَسْرِنْر. اَسْرِنْمَاك (ئىرىنۇر, ئىرىنمەك).

اَغْرِنْدِي اَغْرِنْدِي — بالغ اَغْرِنْدِي — аламланди. يَارْغِنْدِي، يَارْدُورْ يَارْغِنْدِي — яра оғриди, ярадор ярасининг оғригидан азобланди, алам чекди. Үнга яра оғриги сезилди. Бу сүз бошқаларга ҳам құлланади. اَغْرِنْر. اَغْرِنْمَاك (اَغْرِنْرۇر, اَغْرِنْمەك).

اُكْرِنْدِي بُغرәндى — үрганди. اَل بِلْك اُكْرِنْدِي اَل بِلْك اُكْرِنْدِي — ол білік өгрәнді — у илм, ҳикмат үрганди. Бошқаларга ҳам бу сүз құлланади. اَكْرِنْر. اَكْرِنْمَاك (اَكْرِنْرۇر, اَكْرِنْمەك).

Шеърда шундай келган:

اَرْدَمْ تِلَّا اُكْرِنْنِينْ * بِلْمَا كُشاْزْ
اَرْدَمْ سِزْن اُكْنَسَا اَنْكِمْكُوْذَا انْكَارْ

Эрдам тілә өгрәнін болма کүwәз,
Эрдамсізін әкүнсә әңмәгүәз аңар.

Илм, ҳикмат үрган, үрганишда ҳавойилик ватакаббурлик қылма, ҳеч нарса үрганмасдан ўзини билимдон күрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади. اَرْ اَزْق اُكْرِنْدِي اَرْ اَزْق اُكْرِنْدِي — өзү үзлүк өгрәнді — одам ҳунар үрганди. Бошқаларга ҳам бу сүз құлланади.

اُكْرِنْدِي اُكْرِنْدِي: اَرْغَاتْ بِتْ اُكْرِنْدِي اَرْغَاتْ بِتْ اُكْرِنْدِي — хотин ўзи учун ип йигиргандек күринди, аслида у йигирмаган эди. اَكْرِنْر. اَكْرِنْمَاك (اَكْرِنْرۇر, اَكْرِنْمەك).

* Арабча изоҳга кўра اُكْرِنْنِينْ әмас' әклиши керак эди.

آل قىلمش اپىشىكا اخسىندى охсінді — ўксинди. ол қىلمىش ішىدا охсінді—у қىلغان ишига пушай-мон еди, ўксинди. اخسینور. اخسینماق) охсінур, ох-сінмақ).

(Арснэр. Арснамак).

Ол قىشنىڭدىن اچىنلىدۇ — ىچىنلىدۇ — учирди.
3. ۋىكىدەن ىچىنلىدۇ — у қушنى қۇلidan бەخос учирди,
қۇلidan чىقاردى.

Мақолда шундай келған:

يُقادِقِي يَلْغَاوَالِي الْكَدَاكِي إِجْنُورْ

јақадақі жалғағалі 51кдәкі ічінур.

إِرْغَنْدَى ىргандى: يغاچ از غندى: јіғач ىргандى—ёғоч (даражат) силкинди, қимирлади. Бошқаларга ҳам бу сүз құлланади. (أُرْغَنْمَاق). ىрганур, ىрганмақ).

اشْغَنْدِي ашғанди: таш ашғанди—тош қирилди, [ишқаланди] ҳар бир қаттиқ нарсанынг қири-

лишнiga ҳам бу сүз қўлланади. **أشْغَنْمَاقْ** (أشْغَنْرُ. **ашғанур**, **ашғанмак**).

الْقَنْدِي نَانْكَ ал-қінді — тамом бұлди, тугади.
— кінді нәң—нарса бутунлай тамом бұлди, тугади.

Эр алқінді — одам үлди, тугади, йұқ бүлди. алқінур, алқінмақ).

Ол мәңа откүнді — у менинг ишімда менга тақлид қилди.

Баҳслашишда ҳам шундайдир. اتكۇر، اتكىماڭ (اتکۇر، اتكىماڭ).

Мақолда шундай келган: **قۇرغۇ ئاكىنسا بىتى سىنور** қарға қазға откүнсә буттى сінур— қарға күчда, учишда үзини гозга үхшатса, бути синади. Бу мақол құлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, үз ҳолига яраша ишлашга ундар айтилади.

اسْكَنْدَر (اسْكَنْدَر) — өзбек тарлай узине мөй түшләди. Башка-
ларга ҳам шундай. (اُرکَنْزَر، اُرکَنْمَاكْ) іркінүр, іркінмәк) іскәнді — юлди, сугурди. آت آت اُسْكَنْدَری at от
іскәнді — от оз-оз ўт сугуриб, юлиб еди. Бу сүз
юн (жун) ёки майда (унча ўсмаган), калта
үтларни юлишга ҳам құлланади. (اسْكَنْزَر، اُسْكَنْمَاكْ) іскәнүр, іскәнмәк).

ол бу юшта ۱۳۹۴ء میں امکنندی کیلئے ایشنا بُو بُو کانپری، کانپری (۱۳۹۴ء)۔

¹³² Въ съз Навоийда кѣп украйли:

Илтифот эт гоҳ-гоҳи нотавон кўнглимгаким,
Бул асиринг кўп ғами хирмон била ўзганмасун.
(Баъзан яради кўнглимга ҳам раҳм қил, дони сендаи узоқлик ғамида
қийналмасин).

тэлім өмгәнді—у, бу ишда талай, жуда қийналди, күп чарчади. **خانْ قَرْشِيَّة امْكَنْدِي** хан қаршіқа өмгәнді—хон саройга тушди, маъноси: хон йўл юриб чарчаб, қийналиб саройга тушди, демакдир. Бу сўз амирларга ва улуғларга лутф-марҳамат юзасидан қўлланади. **(امْكَنْمَاكْ امْكَنْرُ)** өмтәнур, өмгәнмәк).

Ўгузлар буни билмайдилар.

أَنْكَ تَفَارِيْ أَبْلَنْدِي өпіләнді — несибуд бўлди. **اَنْقَ تَوَارِيْ أَبْلَنْدِي** — унинг моли нес-нобуд бўлди ёки горатга учради. **(أَبْلَنْرُ أَبْلَنْمَاكْ)** өпіләнур, өпіләнмәк).

أَتْلَنْدِي атланді: **أَرْ أَتْلَنْدِي** әр атланді — у одам отга минди. **أَلْ أَتْلَنْدِي** ол тағқа атланді — у тоққа чиқди (ўғузча). Ҳар нарсага чиқишга ҳам бу сўз қўлланади. **(أَتْلَنْرُ أَتْلَنْمَاكْ)** атланур, атланмак).

أَتْلَنْدِي әтланді — этланди. Әгъл атланді — бола әт олди, семирди. Ҳар бир ориқ нарсанинг сўнг семиришига ҳам бу сўз қўлланади. **(أَتْلَنْرُ أَتْلَنْمَاكْ)**

إِتْلِنْدِي ўтлінді — итқитилди. **تَاشْ إِتْلِنْدِي** таш ўтлінді — тош итқитилди, улоқтирилди. Бошқасида ҳам шундай дир. Бола эмаклай бошлаганда ҳам бу сўз ишлатилиди. **(إِتْلِنْرُ إِتْلِنْمَاكْ)** Шундан олиниб меник юздин **إِتْلِنْ** — мендан узоқлаш, ёнимдан кет деган маънода ҳам қўлланади. Бу сўз жаҳл чиққанда, аччиғланганда ишлатилиди.

أَجْلِنْدِي ачлінді — очилди. **قَبْعَ أَجْلِنْدِي** қабуг ачлінді — эшик очилди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Бу маънода бошқа бир луғатда **أَجْلَدِي** ачліді ҳам дейилади. **(أَجْلَزُرْ أَجْلِنْمَاكْ)** ачлінур, ачлімақ)

أَجْلَنْدِي үчләнді — учта бўлди. Чунончи, **أَكْيَ قَازْ أَجْلَنْدِي** әккі қаз үчләнді — иккита гоз учта бўлди, демакдир. **(أَجْلَنْرُ أَجْلَنْمَاكْ)** үчләнур, үчләнмак).

أَجْلَنْدِي 1чләнді — дон чиқарди. **تَارِفْ أَجْلَنْدِي** 1чләнді — экин дона боғлади, доналанди. Бу сўз ўртаси ейиладиган нарса, ейиладиган ҳолга келишига ҳам қўлланади. **(أَجْلَنْرُ أَجْلَنْمَاكْ)** 1чләнур, 1чләнмак).

أَجْلَنْدِي учланді — учли бўлди. **أَجْلَنْدِي نَانْكَ** учланді нәц — нарсанинг учи, қирраси, атрофи пайдо бўлди. **(أَجْلَنْرُ أَجْلَنْمَاكْ)** учланур, учланмак).

أَذْلَنْدِي әзләнді: **أَزْلَنْدِي نَانْكَ** әзләнді нәц — нарса бекорга шлаб қўйилмади, бирор мақсадда олинди. Чунончи, теридан пустин қилиш ва наматдан маҳси қилиш каби. **(أَذْلَنْرُ أَذْلَنْمَاكْ)** әзләнур, әзләнмак).

أَذْلَنْدِي ўзләнді — куюди. **يَلْقَى أَذْلَنْدِي** ўзләнді — йилқи куюди, айғирни истади. **(أَذْلَنْرُ أَذْلَنْمَاكْ)** әзләнур, үзләнмак).

أَرْلَنْدِي әрагут арләнді — эрлик бўлди, эрланди. Урагут әрләнді — хотин эрга тегди, эрлик бўлди. **(أَرْلَنْرُ أَرْلَنْمَاكْ)** әрләнур, әрләнмак).

أُرْلَنْدِي бўлт арләнді — булт өрләнді — булут пайдо бўлди. **(أُرْلَنْرُ أَرْلَنْمَاكْ)** өрләнур, өрләнмак). Бу сўз ўрнида борді қўллаш яхшироқ. Шеърда шундай келган:

أَيْ قَبْ أَفْلَنْ
بِرْ بِرْ أُوزَا أَكْلَنْ
أَقْ بِلْتْ أَرْلَنْ
سَجْلَبْ سُقْيَيْ انْكَرْشُورْ

Ај қопуб¹³³ ёwlänüb,
Ақ буліт өрлänüb,
Бір-бір үзә өklünüb,
Сачлуб суві әнрâшур

Ой чиқиб атрофини булат доираси (ұтови) үраганда, булатлар бир-бірининг устига мінгашиб гулдирос билан сувларини тұқадилар. (Бу хил ойнинг доираси (ұтов тутиши)ни одамлар ёмғир әғишига йұядылар).

[Ой доирага ұралиб чиқиб, оқ булат күтарилиб, (булатлар) бир-бири устига тұдаланганда гулдурос билан сувлари сочилади].

аузълнди узлунді—узилди. арқ **аузълнди** опқ¹³⁴ узлунді—арқон узилди. Бошқа нарсаларға ҳам бу сүз құлланади. Азлэр. **аузълнмак**)

азлнди ўзләнді: ашж азлнди—қозоннинг қора күпуги күтарилди. (Азлэр. **аузълнмак**) ўзләнүр, ўзләнмәк).

аслнди ёслінді—осилди. аслнди таңк ёслінді нән—бир нарса бир нарсага осилди. (Аслнр. **аузълнмак**) ёслінүр, ёслінмәк).

афлнди ёwländi: ай афлнди—ой ұтов тутди. ол бу ёwni ёwländi—у бу үйни турар жой ҳисоблади, үзини шу уйда турувчилардан санади. (Афлнр. **аузълнмак**)

аклнди өkländi: арқ арк өрлнді—хориган, өрләнди—одам дам олди. (Аклнр. **аузълнмак**)

¹³³ Бу сүз босма пусхада қапуб шаклида берилген.

¹³⁴ Бу сүз I том, 63 ва 181-бетларда арқ оруқ шаклида берилген. Түркиси шудир.

нүр, өкілнмәк). Киши нарсаны олдин тушуммай кейинроқ тушуниши ҳам бу сүз билан ифода қилинади. Бу сүзниң асли **ауклнди** өкілндіdir.

арагт ауклнди ігләнді—дард тутди, дардланди. урағут ігләнді—хотин дардланди, уни дард тутди. Бу сүз енгил касалли әр кишига ҳам құлланади. **эмләнді**: әр өрлнді—одам үзини даволади. (Амлнр. **емләнмак**)

Бу бўлимнинг музоафлари (бир ҳарфи такрорланганлар)

арбтн урпатті—ҳурпайтирди. әр башін урпатті—одам бош сочини ҳурпайтирди. Бошқага ҳам шундай. (Арбтн. **арбтмак**)

арбтн ірпәтті—арралатди. ал үнаж арбтн. ірпәтті—у арра билан ёғочни арралашга буюрди, ёғоч арралатди. (Арбтн. **арбтмак**)

арттн артатті—бузди. ал артатті—у нарсаны бузди. (Арттн. **арттмак**)

арттн іртәтті: ал ані арттн. іртәтті—у уни истатди, қидиртириди. (Арттн. **арттмак**)

арттн өртәтті—әндириди, ўт қўйди. ал ол бук өртәтті—у чакалакзорга ўт қўйди. Бошқаларға ҳам шундай. (Арттн. **арттмак**)

исттнм істәттім—истатдим. мен ані истәттім—Мен унинг орқасидан одам юбориб излатдим. (Исттн. **исттмак**)

актн бек ани актн. бек ані оқтатті—үқ оттирди. (Актн. **актмак**)

الْخَتِيَّ ол хутті—утқизди. **الْخَتِيَّ** ол мәні олхутті—ул мени үтқизди. **الْخَتِيَّ** олхутур, олхутмақ). Аслида **الْخَتِيَّ** олғуттідір. Чунки феълардан **الْخَتِيَّ** билан эмас, **الْخَتِيَّ** билан үтимли бұлади. **الْخَتِيَّ** узгурді (уйғатди), **الْخَتِيَّ** тоғурді (түйдірди) феъллари **الْخَتِيَّ** билан үтимли бұлған феъллардір.

أَبْرَتْيٌ ابرتی: **أَلْ تُوْنِ** ابرتی ол тоңін оправті—у түнини түздірди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. **أَبْرَتْيٌ** ابرتی: **أَبْرَتْيٌ** ابرتی оправтур, оправтақ).

أَذْرَتْيٌ اذрті: **أَلْ تَفَارَغَ** اذرтی ол tawarға үзрәтті—урчитди, күпайтирди, үстирди. **أَذْرَتْيٌ** اذрті: **أَذْرَتْيٌ** اذрті үзрәтті—у моланин үрчитди, күпайтирди, үстирди. **أَذْرَتْيٌ** اذрті: **أَذْرَتْيٌ** اذрті үзрәттур, үзрәттақ).

أَغْرَتْيٌ اغرті: **أَلْ أَنِي** أغرті ол аңі ағрітті—у уни оғритди, алам берди. **أَغْرَتْيٌ** اغرті: **أَلْ أَنِي** أغرті ағрітур, ағріттақ).

أَغْرَتْيٌ اغرті: **أَلْ مَنِي** ايشقا اغرті оғратті—у мени ишга юборди, йүллади. **أَغْرَتْيٌ** اغرті: **أَغْرَتْيٌ** اغرті оғраттур, оғраттақ).

أَكْرَتْيٌ اكرті: **أَلْ مَنِكَا بِلْكَ** اكرتі ол мәңән білік өгрәтті—у мәңга илмәхикмат үргатди. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. **أَكْرَتْيٌ** اكرتі: **أَكْرَتْيٌ** اكرті өгрәттур, өгрәттақ).

¹³⁵ Билдирмоқ, үргатмоқ маъносидаги бу сүз ҳозирги ўзбек тилида үргатмоқ тарзыда құлланади. Бу сүз Навоийда ҳам үргатмоқ тарзыда құлланған. Масалан:

Фарҳод ила Мажнунга ошиқлик ишин үргат,

Еки:

Ер ила ҳуй зилаган күнгім зерур үл нав қуш,
Ким кишидин айрила олмас кичикдин үрганиб.

أَكْرَتْيٌ اكرتі: **بَغْرِتْتِي**¹³⁶ — тебраттириди, тебратишіга буюрди. **أَكْرَتْيٌ** اكرتі: **أَلْ آنْكَارْ** بىشىڭ اكرتى ол аңар бәшік өгрітті—у үнга бешік тебраттириди, терватишини төвширди. **أَكْرَتْيٌ** اكرتی: **أَكْرَتْيٌ** اكرتі өгрітүр, өгрітмәк).

أَمْرَتْيٌ امرتی: **قَشْنَمَاقْ مَنِكْ بِيْنُ** امرتی қашінмақ мәнінің ішінің **أَمْرَتْيٌ** امرتی әмрітті—қашиниш бутун баданимни қитиқлади. Құлтиқ ости ва бүйнин қашиганда қитиқ келиб кулдириш каби. **أَمْرَتْيٌ** امرتی: **أَمْرَتْيٌ** امرتی әмрітті, әмрітмәк).

أَتْسَتْيٌ اتسستі: **أَلْ مَنِي** أتسستі әтсәтті—у менинг гүштга иштаҳамни келтириди. **أَتْسَتْيٌ** اتسсті: **أَتْسَتْيٌ** اتسсті әтсәттур, әтсәттақ).

أَخْسَتْيٌ اخستі: **أَلْ آنِي** أخستі ахсатті—оқсатди **أَلْ آنِي** أخستі охсатті—у уни оқсатдай. **أَخْسَتْيٌ** اخستі: **أَلْ آنِي** أخستі ахсаттур, ахсаттақ).

أَشْسَتْيٌ اشсті: **أَلْ آنِي** اشсті ашсатті—у үнга ош ейишини истатди, иштаңа қүзғатди. **أَشْسَتْيٌ** اشсті: **أَلْ آنِي** اشсті ашсаттур, ашсаттақ).

أَفْسَتْيٌ افسсті: **أَلْ غَلْمَ** مَنِي افسستی оғлум мәні әwсәтті—болам менга үйніни истатди, үғлим мени үйга рагбатлантириди. **أَفْسَتْيٌ** افسсті: **أَلْ غَلْمَ** مَنِي افسستی әwсәттур, әwсәттақ).

أَخْشَتْيٌ اخشتі: **أَلْ مَنِي** آтاما اخشتی охшатті—үхшатти. **أَلْ مَنِي** آтاما охшатті—у менинг отамга үхшатди. **أَخْشَتْيٌ** اخشتі: **أَلْ مَنِي** آتاما اخشتی охшаттур, охшаттақ)

¹³⁶ Ўгирмоқ, айлантироқ, тебратмоқ маънолары Девондаги маънога мос клады. Навоий асарларыда бу сүз уйралмоқ, уюрмақ шакилларыда учрайды.

Не келса Навоийга, сендин юз уюрмас ким.

Еки:
Бори бошина қўйиб бошига онинг,
Кўпубон уйралуб қошига онинг.

۱۰۰ افشتى **عَشَّاتٍ** — ушатди, бурдалатди. **الْأَنْمَاكُ افشتى** ол ётмак ушшатті—у нонни ушатди. Башқа нарсаларга ҳам бу сүз қўлланади. **افشتى**. **افشتىماق**) (ушшатур, ушшатмақ). Бу сўзинг **اشتى** ушшатті шакли ҳам бор.

Олдингиси тўғридир.

الشَّتِي **الشَّتِي** **۱۰۷** **أَلْ أَنِي الشَّتِي**: **أَلْ أَنِي الشَّتِي** — у уни оч қолдирди, очликдан ҳатто кўзлари айланди, тинди. **ىرگاتتى** — силкитди. **الْيَغَاجُ ارْغَتِي** ол **يغاج ارغتى**. **الْيَغَاجُ ارْغَتِي** — у дараҳт силкитди. Башқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Шъерда шундай келган:

يَغَاجُ يَمِشُ إِرْغَتُو
يَكْتُ لَرْكُ اَشْلَتُو
فَلَانْ كِيكُ اَشْلَتُو .
بَكْرُمْ قِبْ اَشْلَتُو

Jiritläpир ішлату^{۱۳۸}, Џіғач јёміш ўргату,
Қулан кёйік авлату, Бээрэм қіліб ашналім.

Ўйин-кулгини тасвирлаб дейди:

Йигитларни ишлатиб, дараҳт меваларини қоқтирайлик, турли ёввойи ҳайвонлар [қулон] [ва бошқаларни овлатиб, бир неча кун байрам қилиб яйрайлик.

۱۰۹ الغتى **الغَاثِي** **۱۰۹** **أَلْ غَاثِي** **الغَاثِي** **عَلْغَاثَتٍ** — улғатті—улғайди. **أَلْ غَاثِي عَلْغَاثَتٍ** оғлан улғатті—бала катта бўлди, улғайди. Асли **الغَاثِي** **الغَاثِي** улғастті—

^{۱۳۷} Бу сўзинг ёзилишини аниқлаб бўлмади, ёшшатті, ёшшатті, алшатті, улшатті бўлиши ҳам мумкин.

^{۱۳۸} Бу парчалаги ішлату, ўргату сўзлари ҳозирги ишлатиб иргитиб каби равишдош формаларига мос келади. Бу шакл Навоийда ҳам баъзан учрайди:

Хабибим истаю гулшан аро ҳар дам гул истармен.

Лекин Навоийда истаб, ёзиб формалари кўп учрайди.

дир^{۱۴۰}. Ҳарфлар сингиб, **الْفَتِي** **عَلْفَاتٍ** улғатті бўлган. **الْفَتِي** **عَلْفَاتٍ** **الْغَاثِي** **عَلْفَاتُور**, **عَلْفَاتِمَاكُ**).

ارکتى **عَرْكُوتٍ** — ҳуркитди. Башқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **أَرْكُتُورُ** **أَرْكُتِمَاكُ**). **أَمْكَتى** **عَمْجَاتٍ** — чарчатди. **أَمْكَتُورُ** **أَمْكَتِمَاكُ**).

الكتى **عَلْكَاتٍ** — элатди. **أَلْ أَنِي أُونَ الْكَتِي** **عَلْكَاتٍ** **عَلْكَاتِمَاكُ** (**الكتى: الْكَتِمَاكُ**). **عَلْكَاتُورُ**, **عَلْكَاتِمَاكُ**).

ابلتى **عَبْلَاتٍ** — нес-нобуд қилди. **أَلْ أَنِكَ تَهَارَنْ أَبْلَتِي** **عَبْلَاتٍ** ол аниң ташарин **عَبْلَاتٍ**^{۱۴۰} — у унинг молини нес-нобуд қилдирди. **أَبْلَتُورُ**, **أَبْلَتِمَاكُ**).

اتلتى **عَتْلَاتٍ** — гўшт қилдирди. **أَلْ قُوَى أَتْلَتِي** **عَتْلَاتٍ** ол қој **عَتْلَاتٍ** — у қўйни сўйдириб, гўшт қилдирди, **عَتْلَاتُورُ**, **عَتْلَاتِمَاكُ**).

اكللى **عَكْلَتٍ** — кўпайтириди. **أَكْلَنْيَى أَكْلَتِي** **عَكْلَتٍ** **أَكْلَنِمَاكُ** (**اكلтар: أَكْلِمَاكُ**). **عَكْلَتُورُ**, **عَكْلَتِمَاكُ**).

اذلتى **عَذْلَاتٍ** — тартибга солди. **أَلْ تَوَارِنْ أَذْلَتِي** **عَذْلَاتٍ** ол ташарин **عَذْلَاتٍ** — у молини тартибга солди. Аралаш бўлиб ётган молини тартибга солишга буюрди. **عَذْلَتُورُ**, **عَذْلَتِمَاكُ**).

^{۱۳۹} Бу сўздаги з ва й товушларининг алманиниши Маҳмуд Кошгарий даврида ҳам бор эди.

^{۱۴۰} Жонли тиљда қўлланувчи ҳўплади, ҳўплаб кетди деган сўз шу маънода. дир. Масалан, Тўй ҳамма ёқни ҳўплаб кетди, жумласидан тўйга кўп нарса сарф бўлиб кетгани англенишлади. Үплади сўзи шу ҳўплади сўзинг ҳиз сиз варианти бўлиб, бундай вариантларининг ҳар иккиси ҳам ўзбек шеваларida учрайди.

ашлатті—^{ااشلەتتى} ол ^{اىياق} ^{اشلى} ашлатті — у идиш-асбоб, лаган-товоқларни чегалатди, қодоқ-латди. ^{اشلەتماق} (اشلەتماق). ашлатур, ашлатмақ).

الْأَلْ تَوَارِنْ اَغْلَيْتِي
ولَمَّا دَعَهُمْ أَغْلَيْتِي
عَلَى مَوْلَانِي اَغْلَيْتِي
عَلَى مَوْلَانِي اَغْلَيْتِي

أَفْلَاتِي a w l a t t ī — овлатди. ол мәдәи
īwīk awlattī—у менга кийик овлатди. Бошқаларда
ҳам шундайдир. **أَفْلَاتُرْ.** **أَفْلَاتِمَاقْ** (awlatur, awlat-
maq).

اکلتى ik lätti — бостирди. اُل آنگۇز بىر اکلتى ол анар јэр ik lätti — у унга ерни бостирди, тепкилатди. بوش-қага ҳам бу сүз құлланади. (اکلتىك) ik lätfür, ik lätmäk).

اڭلەتىرىنىڭ يەكىنلىقىنىڭ ئەمەن ئەنلىقىنىڭ (ىگلەتىپ، ئىگلەتماك).

Эмләттім — әмлатдим, даволатдим, дори қилишга буюрдим. **منْ آنى املىتىم** мән ані әмләттім—мен уни

даволатдим, мен унга дори қилишга буюрдим.
(امْلَمْتُ امْلَمْتَهُ امْلَمْتُكُ)
 imlättim — منْ آنِي امْلَمْتُمْ мән ані imlättim — мен
 уни имлатдим, ишора қилдирдим, қүл ёки күз
 қисиши билан имо-ишора қилдирдим.
(امْلَمْتُ امْلَمْتَهُ امْلَمْتُكُ)

астар. **استماك**) **عىشاتتىم** — **ۇخشاتدىم**. **مەن آنکەن** **استىم** **عىشاتتىم** — **مەيىھىنىڭ ۇنگا** **ۇخشاتدىم** **ва** **عىنى** **دەب** **گۇمۇن** **قىلدىم**. **(استماق)** **استر** **عىشاتتۇر**, **عىشاتماك**).

أغْنَتِي تүмен қылдам. (عَسْمَانِيَّةُ الْمُغْنِيَّةِ، اسْمَاعِيلْيَةُ الْمُغْنِيَّةِ) ағнattī — ағнатди. **أَلْ آتَنْ تِبْرَا قَاغْنَتِي** ол аттін тупраққа ағнattī—у отини тупроққа ағанатди. Бош-қага ҳам бу сүз құлланади. **أَلْ يَعْقُوبَ أَنْكَ تِبْلِنْ** ол жағақ аниң тілін ағнattī—әнғроқ ейиш унинг тилини чақа қилди, ҳатто сүзлаши қийин бўлди, тутилди. **أَغْنَتِيْهِ أَغْنَتِيْمَاق** (أَغْنَتِيْهِ أَغْنَتِيْمَاق) ағнатур, ағнатмақ).

Манқуснинг бошқа бир тури

‘**اُوتىردى**’ өтүрді — әслатди. ‘**ال منكاك سوز اُوتىردى**’ ол мәннэң сөз өтүрді — у менга сүз ва бошқаларни әслатди. Башқаси ҳам шундайдир. ‘**أوتىر ماڭ**’ (‘**اُوتىر ماڭ**’) өтүрүр, өтүрмәк).

Эттүрді – қилдирди, эттирди, йигиртирди.
Ол аңар пілік эттүрді – у унга
Пилик йигиртирди, ұмартырди, ҳар бир йигирила-
диган ва ұмарарадиган нарасага ұам шу сұз
құлланади. (Айтермак)

أُشْدِي أَشْدِي ојушді — уишиди. الْأَرْكَى قَاغُونْ أَشْدِي олар іккі қағун ојушді — улар иккови қовун думини кесишда, чақмоқлашда баҳслашиди. Ёрламлашишга ҳам бу сүз құлланади. (أَيْشَرْ أَيْشَمَاقْ) ојушур, ојушмак).

اًيْكَتْي үjүkti — күмилди, ботди. **اًيْكَتْي** айнiң азакi қумда үjүkti — унинг оёғи қумга ботди, күмилди. Башқаси ҳам шундай. **اًيْكَتْي** айнiң азакi үjүkti — унинг оёғи тошга қадалиб оғриди. Оёғини тош безиллатиб юборди. **اًيْكَان** үjүkär, үjүkmäk).

аңқар сөз айлда
— айтилди. аңқар сөз айлда
— айтилди. айлур айлмақ).
айлур айлмақ).
айлур айлмақ).
айлур айлмақ).
айлур айлмақ).
айлур айлмақ).

أىلدى —**أىلدى** نانڭ: **عۇلدۇنلىق** —**عۇلدۇنلىق** نانڭ: **عۇلۇر، عۇلماق**. **أىلدى** —**أىلدى** نانڭ: **عۇلدۇنلىق** —**عۇلدۇنلىق** نانڭ: **عۇلۇر، عۇلماق**.

أىلدى **عىالدى** — ол мэндән **أىلدى** —
у бир ишда мендан **عىالدى**, у ишдан тортىндигى.
أىلدى **عىالماق**—**عىالماق**).

ئىندى ىجىندى: ار ايندى ۹ر ىجىندى – одам кучандى.
ئىنپۇر، ىجىنماك).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

ал менка سۇز ايتىرىدى: айтурدى¹⁴²: дى — у мени у билан сۇзлатади. ايتىرى. ايتىمىق (айтүر, айтүрүп, айтумак).

ојтурді — үйдирди. ол мәнә қағун ојтурді — у менга қовун үйдирди. Башқа-

¹⁴¹ Аймоқ сүзин ҳозир асосан айтмоқ тарзыда құлланади. Бу сүз Навоий дағыда айтмақ, аймоқ ва этмоқ вариантында тенг құлланған:

*Айтурига чунки қүйилди күнгил,
Айтмай ўн байт тутилди күнгил.
Күпди-ю бир кун рақибга сиррин аймоди күнгил.
Менга ўз гойибимдан бир нишон эт.*

Девон ёзилган даврда аймақ тарзида күлланиб, „айтмақ“ эса сұрамоқ майданасында күлланар ади.

142 Айтурди феъли „ай“ ўзагига „тур“ қўшилиб ясалган ўтимли феъльга мисолдир. Ҳозир бизда сўз ўзаги „ай“ эмас „ай“ ҳисобланади.

لارга ҳам бу сүз қўлланади. (اینۋەر، اینۋەرمەق)

الْمَنْيَ اِيغُرْدِيْ عِجُورْدِيْ — عِجُورْتُوْدِيْ. ол мәні үйғур-
دِيْ—у мени үйғотди. ذ ے بىلەن تالاффۇز ەتىلۇ-
چى اِيغُرْرُ. اِيغُرْمَاقُ (اِذغُرْدِيْ) үزگۈردى بۆر، ھام بۆر.
عِجُورْپُور، عِجُورْمَاكُ.

ајрішді — айрилишди. **اَلْرَأْيُ شَدِّيٌّ** олар іккі айрішді — улар иккөнші бир-бираидан айрилишди. **ذَذْ بِيلِين** **اَذْرُشْدِيٌّ** азрілішді деб хам талаффуз қилинади. **أَكْشَوُونْ**; **أَكْشَمَاقْ** (ajrіshur, ajrіshmak).

Айтілди аjtїлдї — айтілди. **Сөз Айтілди** соз аjtїлдї — гап ҳақида савол қилинди, сұралди. Бошқаларға ҳам шу сүз құлланади. **Айтілмақ** (аjtїлур, аjtїлмақ) **Мөз** аjtїндї — сұранди (үзига бир нарсани сұради). **Айтінди** соз аjtїндї — сүз сұрашни ўз устига олди. **Аңттар Аңтмак** (аjtїнур, аjtїнмак).

там әйрілді¹⁴³: Әрілді там әйрілді—девор раңналанди, тепа қисми нуради. Бошқаларга ҳам бу сүз күлланади. әйрілмақ¹⁴⁴). әйрілмақ¹⁴⁵).

¹⁴³ Илгари деворнинг нураши каби маъноларда ишлатилган бу сўз ҳозир асосан қор, муз, туз, қанд, ёғ каби нарсаларнинг эришини ифодалаш учун ишлатилиди.

Шунинг каби тұлин ой, ой охирига қадар астасекин камая боришига ҳам **ай** **айрлди** аж әрілді дейиллади.

А́иследи Ҙсілді--озайди. А́иследи наңк Ҙсілді нён—нарса озайди. А́иследи. А́иследи (А́иследи, Ҙсіліп, Ҙсілмак).

Бу бўлимнинг музоафи (бир ҳарфи тақрорланганлари)

ојнатті — ўйнатди. ол аңи Айти ојнатті — уйнатур, ојнатмак).

Унинг бошқа бир хили

Тўрт ҳарфлиларнинг уч ҳарфлиси [бир турли уч ҳарфли сўзлар]

إِرْبَادِي 1р пәді — арралади. ۱۰۰ ол یېھач ірпәді — у ёғочни арралади. Бошқаларга ҳам бу сүз құлланади. ۱۰۱ ол ішіғе ірпәді — у ишни тузатаман деб бузди. (әрбасар, әрбамак) ірпәр, ірпәмәк).

әртәді — бузилди. әртәді نانڭ — әртәді нэн — нарса-
бузилди. әртәر, әртәмәк).

ارتادي

бртәді — ўртади, ёқди. **آل آنک ارتادي** ол отуд¹⁴⁴ бртәді — у үтін ёқди, ёндирди. Башқаси ҳам шундай. (артар, артамақ).

ارتادي

іртәді — истади. **أَرْتَشْعُ ارتادي** әр тәшүг іртәді — одам ишни истади, иш орқасидан юрди. (артар, артамақ).

استادي

істәді — истади. Бу ҳам **ارتادي** іртәді кабидир. (артамақ).

Шеърда шундай келган:

يَغْلِبُ إِذْ أَرْتَدْمُ بَغْرِمٌ بَشْنُ قَرْتَدْمُ
قَجْمِيشُ قَغْ أَرْتَدْمُ يَغْرِمُ كُنْ قَانُ سَجَارُ

Јіғлаб узы артадім,
Бағрим башін қартадім,
Қачміш қутуғ іртәдім,
Jaғмур күн¹⁴⁵ қан сачар.

Севгилим орқасидан йиғлаб ишдан чиқа ёздим, битиб қолган бағрим ярасини қайтадан тирнадим, кетган бахтни қидирдим, күзим ёмғирдай қон сочади.

[Севгилимини йиғлаб истадим, бағрим ярасини янгиладим, кетган бахтни истадим. Күзим ёмғирдай қон сочади — тұқади].

¹⁴⁴ Отуд сүзиң бизга үтін ҳолида етиб келган. Шүнгіндек, девонда қалин-қалқан шаклларida берилған сүзлар ҳам бизда ҳозир қалин, қалқон шаклида ишлатылади. Девондаги бу ҳодисаны Навоий асарларидаги айрым сүзларда күзатиш мүмкін, масалан:

Муганий тузіб чинка вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-хай ўланг, жон ўланг.

¹⁴⁵ Басым Аталай түртінчи мисрадаги күн сүзінга бошқача изох беради. (Каранг: I том, 272-бет). Бизнинг фикримизча ўзи түери.

اندادي

үндәді — үндади, чақирди. **آل مني اندادي** ол әндар. **انداماڭ** (үндәр, үндәмәк).

افدېدى

шәдіді — терди, йигди. **أَنْجُو افْدِي** ол жініү әндейди — у инжу, марварид түплади. Башқа нарсаларни, масалан, мевани түплашша ҳам бу сүз құлланади. (әндей. әндеймақ).

الدادي

алдаді — алдади. **آل ياغچى الدادى** ол жағіні алдаді — у дүшманини [хийлә, найранг билан] алдади. (алдар, алдамақ).

الدیدى

улдіді : **آت الدیدى** ат улдіді — от тақасиз қолди. Бу сүз бошқаларга ҳам құлланади. (улдір, улдімақ).

ابرادى

опраді : **تون ابرادى** тон опраді — түн намланди, хүл бўлди. Бу сүз бошқаларга ҳам құлланади. (абрар, опрамақ).

اذرادي

үзәді — үзәді. **آنک اذرادي** үзәді нән — нарса күпайди. (үзәрәр, үзәрәмәк).

اگرودى

ағруді — оғир бўлди. **إِكْلِكْ أَغْرُودى** ағруді нән нарса оғир бўлди. ағруді — касал оғирлашди. (агровор. ағромақ).

اگرىدى

ағріді — оғриди. **آنک بَشِي اگرىدى** анің баші ағріді — унинг боши оғриди. Башқа ҳар қандай яра аламига ва аъзонинг оғришига ҳам шундай. (агрір, ағрімақ). Башқа хил оғрикларга ҳам шундай дейилади. Мақолда шундай келган: **پېز تۇن بَشِي اگرىسا قەمۇغ تۇن بَشِي اگرىماس**

бір тујін¹⁴⁶ баші агріса, қамуг тујін баші агрімас бир гайри дін каттасиңнг боши оғриса, ҳамма-сининг боши оғримайды.

Бу мақол дүстлари мувофиқ топиб истаганлары, еган-ичгандар ҳолда, бирининг буни истамаганларини англашиб учун қўлланади.

بَكْ آنْكَرْ أُغْرَادِي оғраді — қасд қилди, сүради, истади.
بَكْ آنْكَرْ أُغْرَادِي бәг азар оғраді — бек уни йүқлаб келди.
أُغْرَارْ أُغْرَامَاقْ оғрап, оғрамақ). Ҳар бир нарасага
 қасд қилиш ва уни йүқлашга ҳам бу сүз құлла-
 нади. Шеърда шундай келган:

قُلْسَا قَلْيٌ أَغْزِرِينٌ
قرْغِشٌ قَلْرٌ امَالَارٌ
يَنْتَخُ كَرْبٌ فَقْلَقْلَى
فُرْكَلٌ تَقْيٌ وَازْقَلْيٌ
رُوْدَهٌ رُوْدَهٌ

Қолса қалі оғраjін,
Бәрғіл тақт азуклуқ,
Қарғіш қілур умалар
Jұнчіf көрүб қонуқлуқ.

146 **Жүн** туїн бу мисолда динсизлар бошлиғи маъносыда берилған, Навоийда түйин сўзи терисидан қийматбаҳо поча-пўстик қилинадиган ов ҳайвонига кўлланган:

Түйиннинг ўз туки ўқ бўлди бошига оғат.
Фурайсанинг паридан келди ўз бошига бало.

Таржимаси: түйин ҳайвонини овчилар доим излаб овлашларининг сабаби унинг туки яхшилигидан бўлса, фурайса (кўк қарғаининг ов қилинишига ҳам ўзининг шари сабаб бўлади. (Кўк қарға парини куйдирив, кўк йўтал касалига ичирардишлар).

أَراغْت يِشِكْ أُكْرِيدِي ۅغْرِىدِي¹⁴⁷ — тебратди, أُكْرِيدِي ۅغْرِىدِي б්шнк ۅغْرِىدِي - хотин бешнк тебратди. Шунингдек, бу сүз ҳийла-найранглар билан бошқаларга хушо-мадгүйлик қилишда ҳам қўлланади. Масалан: أَكْرِيمَاكْ أُكْرِيدِي¹⁴⁸ — у уни ёш бола-дек лақйллатди, айлантирди каби. (أَكْرِيمَاكْ أُكْرِيدِي¹⁴⁹ ۅغْرِىدِي, ۅغْرِىمَاكْ).

Ол мәнін әмбебіді әмбебіді — қашиди. Ішкі пінген әмбебіді әмбебіді — ү мениң гавдамни қашиди. (Амерір, Амерір).
Ал әмбебіді әмбебіді — қашиди. Ішкі пінген әмбебіді әмбебіді — ү мениң гавдамни қашиди. (Амерір, Амерір).
Ал әмбебіді әмбебіді — қашиди. Ішкі пінген әмбебіді әмбебіді — ү мениң гавдамни қашиди. (Амерір, Амерір).

منْ آنِ اَبْسَادِمْ опсәдім — ўпмоқ истадим. мән ані
опсәдім — ман уни ўпмоқ истадим.
اَبْسَادِمْ اَسْمَاعِيلْ اَسْمَاعِيلْ опсәрмән, опсәмәк).

اسار. اتساماق) بу сүз құлланади. اتسادی اتسار، اتساماق) өтсәді — үтмоқ истади. اتسادی اتسار، اتساماق) өтсәді — у тешикдан үтмоқ истади. Ҳар нарасадан үтишга ҳам бу сүз құлланади. اتسار، اتساماق) өтсәр, өтсәмәк).

Іct өгріді сүзи бізда ҳозир шу маңнода құлланса ҳам, ўғирди тарзидә та-лаффуз қилинади. Лекін бу сүз бешік тебратишға құлланмайды, бу маңнода ўтираң сүзи ағдарди сүзи билан синонимлашиб қолған.

¹⁴⁸ Бу матънода ҳозир биз айлантириди, галга солиб кўрди, лақиљларди сўзларини қўллаймиз,

Ітсәді — ағдармоқ истади. **الْتَّائِشُ إِنْسَادٍ** ол ташіф
ітсәді — у тошни юмалатмоқ истади. Бошқага ҳам
бу сұз құлланади. **إِنْسَارٌ**. **Ітсәр**, **Ітсә-
мәк**.

Ачсади ачсаді — очмоқ истади. Ачсади әр қа-
буг ачсаді — одам эшик очишни истади. Хар
нарсани очища ҳам шу сүз құлланади.
(Ахсан, Ахсама, Ахсамағ)

الْ سُوقُ الْجَسَادِيُّ — ол суw 1чәдi — у сув ичиши истади. Башқага ҳам шундай. (احساماًك. احساماتك).

Ахсади¹⁴⁹ — оқсади. Ат ахсаді — от оқсади. Башқага ҳам шундай. Ахсадар (Ахсамағ) ахсар, ахсамақ).

آل قۇن منكا اذسادى یىزصادى — юбормоқ истади. یىزصادى ол қулۇن мەңä یىزصادى — у қўлини менга юбормоқ истади. اذسان اذساناڭ، یىزسار، یىzsماڭ).

урсаді — урмоқ истади. ۱۰ آنی اُرسادی ۱۱ ол аң
урсаді — у уни урмоқ истади, урмоқчи бўлди.
урсадар урсамак)

أَزْسَادِيُّ (أَرْسَامَى) اَرْسَارُ، اَرْسَامَاكُ.
عَزْسَادِيٌّ — عَزْمَوْقَ يَسْتَادِي. أَلْ بَشْغُ اَزْسَادِيُّ اَلْ جَيْشِيَّف
عَزْسَادِيٌّ — عَزْمَوْقَ يَسْتَادِي. بَلْدِي.

¹⁴⁹ Эски асарларнинг ҳамисасида деярли *x* билан оксади тарзида талаффуз қилинувчи бу сўз жонли тилда оксади, ҳозирги лугатларимизда оқсади тарзида кўлланади.

шунингдек овқат ейинши исташга ҳам бу сўз қўлланади. Ашсиамақ (أشسياماق). ағсаді: اغصادی ئۇن تاغقا ағсаді — у тоқ-ка чиқмоқ истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлла-нади. Ағсар (أغصار). ағсар, ағсамақ).

Әфсади әңсәді – одам уйига муштоқ бүлди, уйни истади, құмсади. Әфсади әңсәді (әңсамак) әңсәр, әңсәмәк).

۹۷ افسادی ۹w c ä d i : اُز افسادی ۹w c ä d i — одам шоши-
лишни, тезлатишни истади. (افسامانک) ۹w c ä p, ۹w c ä mäk)

أَرْ سُورْكٌ أَقْسَادِي¹⁵⁰ — түшүнмөк, уқмоқ истади. اَرْ سُورْكٌ أَقْسَادِي¹⁵¹ әр сөзүг уқсадаи — одам сүзни уқмоқ, антламоқ истади. اَرْ سُورْكٌ أَقْسَادِي¹⁵² أَقْسَارٌ أَقْسَامٌ (укусар, уқусамак).

“**مَنْ بَتَّقْ أَكْسَادِمْ**” әгсәдім : мән бутақ әгсәдім—мен бутоқ әгишни истадым. Бошқаларга ұам бу сүз құлланады. **أَكْسَامَكْ** (Аксыармен). Әгсәрмәй, әгсәрмәк).

боксёр).
аксади ол мені аксади — мақташни истади. ол мені боксёді — у мени мақташни истади. (аксан) аксамаңыз боксар, боксамәк).

¹⁵⁰ Бу сүзни Басим Аталай уқсамоқ шаклиңда берган. (Қаранг: I том, 277-бет).

¹⁵¹ Бу сүз маңтамоқ маъносида Навонийда кўп учрайди:
Эл ўқаридик кўнгилни шод этмон.

(Халқ мақтоворига магурулданиб кетавермайман).

Вонзо, дүзах ўти'дорин ўкарсан әнгладим.

Ким сенга йүктүр ҳамоно дөғиң ҳижрайдин хабар.

(Э вонз, доим дүзах оловини ошириб-тошириб гапирасак. Шундан маълум бўладники, сен севгига айрилиқ алам-дардидан хабарсиз оламсан).

А́ксуди ә́ксүді — камайди. Ә́ксүді нәц — нарса камайди, шикастланди. А́ксомақ (ә́ксур, ә́ксүмәк).

أكسادى — ол تۈپلاشنى истади. **أكسادى** — түпрақ оксайді — у тупроқ түпламоқ истади. Бүгдей ва бошقا лар устида ҳам шу сүз қўлланади. **كىسا** («**أكساماك**») — оксар, оксамак).

алсаді — олмоқ истади. Ал сади — ол ат алсаді — у от сотиб олмоқни истади. Башқасыга ҳам бу сүз қўлланади. (السماق السار، алсар, алсамақ).

— әр тағдан әлсаді —
одам тоғдан түшмөқ истаді. Башқага ҳам шундай.
Ілсар, әлсамақ).

Ар көтүден **إنسادي** інсәді — қуйи тушишни истади. Ыр күтүдін **Інсәді** — одам уй устидан, томдан тушмоқ истади. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади. Бұу сүздеги и ҳарфи л ўрнига алмашғандыр.
إنسان. **إنساماك**) (інсәр, інсәмәк).

к о н д а

Билгинки, син سى (sa) ва алиф ئ(a) күышимчаси иккى ва уч ҳарфлик от ҳам феълларга

¹⁵² Навоийда шу феъл ўқсуди шаклида қўлланган.

Ер юзни ёмгир суан бирла юнди,

Кири чирки ул юмагдин үксуди.

қүшилиб, ҳозирча қилинмаган ишни ишловчи ба-
жарышни истаганини англатиш учун құлланади.
Бу құшимча(-са) икки ва уч ҳарфлардан ортиқ от
ва феълларга құшилганда ҳам истак феъли ясалади,
лекин булар оздир. Икки ҳарфли исмларга
келсак, улар қуйидагичадир: **ә**р а́сса́ди әр әтсәді —
киши гүшт ейишни истади гапидаги **ә**сса́ди әр а́сса́ди
әтсәді феъли икки ҳарфли „әт“ отига са са қү-
шилиб ясалған истак феълидир. **ә**р а́сса́ди әр әтсәді —
киши уйини құмсади гапидаги **ә**сса́ди әр а́сса́ди
әтсәді — феъли ҳам икки ҳарфли **ә**ф әтсәді —
са са қүшилиб ясалған истак феълидир. Уч ҳарф-
ли отлардан ясалған истак феълига мисоллар: ки-
шининг табиати аччиқ ва нордон нарсаны истаган-
да **ә**р а́жансади әр ачғасаді дейилади. Яъни одам
табиати аччиқни истади демакдир. **ә**р татғасади әр татғасаді —
одам ширинлик истади, тотлик истади. Уч ҳарфдан ортиқ бұлған отдан ясалған
истак феълига мисол: **ә**р қагунсади әр қагунсаді —
одам қовун истади. **ә**р жиңштеркұсади әр жиңштеркұсаді —
одам жиништүр, яъни Чинда бұладыған эр-
та пишар, пундуққа ўхашаш бир мева емоқ истади.
Бу қоидани ҳамма сүзларга татбиқ қилиш ҳам
мүмкін. Лекин биз баъзи мисоллар беріб, қолган-
ларини қиёс қилишіга ишорат қиласымыз. Икки ҳарф-
ли¹⁵³ феъллардан ясалған истак феъллари қуйи-
дагичадир: **ә**р ғиңән а́бса́ди әр ғиңән а́бса́ди — одам
қизчастасини ўпиш истади. **ә**л ыа а́сса́ди әл ыа атса-

¹⁵³ Бу ерда араб ҳарфлари хисобида берилгандай бўлиб, уч ҳарфлилар бизнинг ҳозирги ёзувимизга кўра 4 ҳарфлидир.

ді — у ёй отишни истади. **أَبْسَادِي** опсәді феълининг асли **أَبْدِي** блді, атсаді феълининг асли **أَتِي** атті дир. Уч ҳарфли феъллардан ясалганлар қуидагича: **أَرْبُكْ كُتْرَسَادِي** Әр йүк көтүрсәді — одам юк күтаришни истади.

أَلْ قُشْ أَجْرَسَادِي ол қуш учурсаді — у қуш учурмөқ истади. Күп ҳарфли сўзлардан ясалган феъллар мисоли қуидагичадир: **أَلْ تَكْرِيْكَا كِيرْتَكْسَادِي** ол тәнрігә кірткісәді — у худонинг якалигини иқор қилишни истади. Охирида, р ҳарфи бўлгак сўзларда истак феълини ясаш қоидаси бирмунча бошқачадир. У вақтда қалин ҳарфли сўзларда **غ**, ингичка ҳарфли сўзларда **گ** ҳарфи қўшилади. **أَلْ أَفْكَا بَرْغَسَادِي** ол Әвгра барғесаді — у уйга бормөқ истади. **مَنْ مَنِي كُوكْسَادِمْ** мән сени кбрўгсайді — мен сени куришни истадим. **بَرْغَسَادِي** барғесаді **بَرْسَادِي** барсаді **كُوكْسَادِي** кбрўксайді **كُوكْسَادِي** кбрўксайді деб қўлдаш ҳам мумкин. Лекин асосан юқоридагисини қўллаш одатдир. Буларнинг асли **بَرْدِي** барді **كُورْدِي** кбрді дир. Сўзниң охри **ل** л бўлган сўзларда ҳам **غ** ҳарфи қўлланади. **أَلْ آنِدْنَ يَرْمَاقْ أَفْسَادِي** ол андан јармақ алғесаді — у ундан танга олишни истади. Бу икки ҳарф (-са, -са) қўшимчаларидан истамөқ мазмунининг келиб чиқиши, нарсани санади дейилган **سَادِي نَانْكَى** саді нәдні иборасидан олингандир. Шундай ҳаракатни ишловчи шу ишин ўз истак ва орзуларидан ҳисоблаганини англатади, масалан, **أَرْ سُفَادِي** Әр сувсаді — одам сувни ўз

хоҳишидан санади, хоҳлади, истади демакдир. Агар -са қўшимчасидаги „алиф“ (а), „йо“ (и) га алмашса, у вақт мазмун ўзгаради. Яъни қўшимча қўшилган ўзак табиати ўзгарганини, у ўзига нисбат берилган нарса ҳолини, хусусиятини ўзига олганини англатади. Масалан: **سُجْكْ سُفَسِيدِي** сўчик сувсаді — шароб сув хусусиятини ўзига олди,unda сувлик хусусияти ортди, демакдир. **أَزْمْ أَجْنَسِيدِي** ўзум ачғесді — узум ачили, аччилик ширинликни кесди. Бу ҳолни суюқликларга ва бир ҳолдан иккинчи ҳолга ўтувчи нарсаларга қиёс қилиш мумкин. Феъллардаги бу хусусият сиди **نَانْكَى** сиди **سَادِي** сиди **فَيْلِي** сиди **فَيْلِي** феълидан олингандир. Юқоридаги мисолда сувлик хусусияти шароблик хусусиятини, аччилик, ширинлик хусусиятини синдиргандир.

Бошқа феълларга ҳам бу қоидани татбиқ этиш мумкин. Бу қоида бутун туркий тиллар учун умумийдир.

أَخْشَادِمْ оҳшадім — эркалатдим, ўйнашдим. **مَنْ أَنِي أَخْشَادِمْ** мән ани оҳшадім — мен уни эркалатдим, у билан ўйнашдим. Хотинлар ўз болаларини эркалагани каби. Мақолда шуидай келган: **سَقَافْ بِجَارْ سَقَالْ** **أَخْشَادِمْ** соқақ бічар, сақал оҳшар — яширинча энгак кесадию, соқолни ўйнайди. Бу мақол кишини алдаш ўчун бузук мақсадини яшириб, ширин сўзловчилар ҳақида айтилади. **بَرْ نَانْكَى بَرْ كَا أَخْشَادِي** бир нэн биргә оҳшаді — бир нарса бир нарсага ўхшади. **أَتْ أَخْشَادِي** ат оҳшаді — от ухлади. Бу сўз отга хосдир, бошқаларга қўлланилмайди. Бу сўз ямак, ябоқу ва кўлчилик саҳролилар сўзиидир.

охшар, охшамак).

شادى ۋەشىدە - اَرْ أَحَبُّ الشَّادِي - ۋەشىدە одам
очиқىب اوش-وش دەب ەتىدى، اوش истадى. Қاتтиқ очлик-
дан كۈزى تىنەب ҳۇنىداң кەتا ھۆزى (чигилча).

الشارع الشاماكش شاماكش

Ол یعنی әрғади — қоқди, силкитди. Їргаді — у мевасиниң қоқиши учун дарахтни силкитди. Башқалырга ҳам бу сез құлланади.

(trap, tramak).

قام آرْفَشْ آرْفَادِي қам арваш арваді¹⁶¹:
кохия авраш сүзлар билан авради.
آرْفَارْ. آرْفَاماڭ (arwap, arwamak).

¹⁵⁴ аршат, аршади — ҳозир бизда эвраш, авради шаклигда талаффуз қилинади. Навонйда шундай келгаси:

Зүзфи савдосида билмаслар Навоий нұктасин,
Ким жунуи гүфтөридүр ёхуд илоннинг албаси.

اًل يۇنك إِسْكَادِي یُوكىدە — титди, мۇйини юлди. بۇ سۇز бошقا нарсалارغا ҳام иشлатилиди. (إِسْكَامَاڭ، إِسْكَار، إِسْكَارپ، إِسْكَامَەك).

— әләкәді — әлади. Болықтарға ҳам бу сүз құлланады. Әләкәр, Әләкәмәк).

آل آنک تقارنْ أبلادي — нес-нобуд қилди. أبلادي
ол айң ташарін бләді — у унинг молини нес-но-
буд қилди, хұплаб кетди, талон-торож қилди.
(أبلاماڭ. أبلا. önlär, önlämäk).

ол ۲۹ قۇيغۇن ئىلدايى ۳۰ ئىلدايى
کوئىگ ئىلدايى — у қўйни гўшт қилди.
ئىلداز. ئىلماڭ) ۳۱ ئىلداز.
ئىلداپ. ئىلماڭ).

اتلادى отлади — ўтлади. **اتلادى** ат отлади — от ўтлади. Бонىң молларга нисбатан ҳам бу сүз қўлланади. **اتلادи** (отламақ) отлар, отламак).

Атланді — отга минди. (Атланур, атланмак). Шеърда шундай келган:

¹⁵³ Искандар ҳозир бизла ҳиддамаң маъносига кўлланади. Лекин бу сўзим кенг маънода изламаң, қидирмоң ва титмоң сўзлари билан ҳам изохлаш мумкин.

¹⁸⁶ Наноййда бу сүз күп учрайди:

Фирк тиги ҳалокидки онча эмгандым
Ки етса дөги ажак ул машакка ўргандым.

يَلْقَى يَزْنُ الْتَّلْنُور	أَنْلَبْ أَنْ أَنْلَنُورْ
بِكَلْرَه سَمْزُ الْتَّلْنُور	سَقْبَتْ أُكْرَ إِسْرَشُورْ

Жілкі жаңін¹⁵⁷ атланур,
Отлаб анін әтләнүр,
Бәгләп сәміз атланур,
Сәүнүб өгүр ісрішур,

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳайвонлар аҳволи баҳорда яхшиланади, эт олиб семирадилар.

Амирлар, беклар семиз от минишлари мүмкін бұлади. Йилқилар шодланиб бир-бирларини тишилашади.

ітладі — ит деб сұкди. Ал آنی اتلاڈي ол ані іт-
ладі — у уни ит деб ҳақорат қилди. (اتلاماق)
ітлар, іттамак).

Ол تونغ اجلادى — астар қىلди, ичлади.
تونغ ічләди — у түнга астар қилди. (اجلاماڭ)
ічләр, ічләмәк).

۹۳۱۶دی — әнлади, ёнига, әнига кенгайтирди.
۹۳۱۷دی نانگىن — ү بир нарсаны
әнли қилди, әнига чүэди. (۹۳۱۸دی. ۹۳۱۹دی. ۹۳۲۰دی.)

¹⁶⁸ اَلْأَسْلَادِيُّ نَانْكَنْجَيْ — фарқ қилди, айрди.

أشلادى ол усадің нәні — у яхшини ёмондан фарқ қилди-
айирди (үғузчадир). **اسلاماڭ** (асламақ) —
ашладі — тузатди. **اڭ آياق اشلادى** ол аяқ ашла-
ді — у коса ва бошқа идишиларни чегалатди.

Ашлар. Ашламақ)
ишилди — ишлади. Аз ашлади үр ішілді — одам
ишлади. Бошқаларға ҳам бу сөз құлланади.
Ашламақ)

إِغْلَادِي (أَغْلَانْ ىَنْجَار, إِشْلَامَاكْ). ىَنْجَار, إِشْلَامَاكْ).
їгладі — йиглади. оғлан ә́гләди — йиглади. йиглади. йиглади. талаффузи ҳам бор.
їглар, ѫглар, ѫгламак).

69g بَكْ أَفْ أَفْلَادِي awладі — овлади. اَفْلَادِي ашладі — bek ов овлади. آنکارْ كىشى اَفْلَادِي аңар кіші ашладі — унга одам түпланды. اَفْلَادُ. اَشْلَامَقْ (ashlamak) awлар, ашламак).

Ақліді — ортди, үсди. Ақліді нән —
варса ортди, үсди, күпайди. Ақліді (Ақлімак) — ор-
тап, әкілмак.)

ол ۱۳۹ بىرگ اکلادى — босди, қадамлади. ۱۴۰ اکلادى
jöpřig iklädi — у ерни босди, қадамлади. Башкасы
хам шундай. (اکلاساك اکلاساك iklär, iklämäk):

ірләді — касал бүлди. Әр ірләді — одам касал бүлди. Башқа нарсаларга ҳам бу сүз құлланади. (Ақтамак, Ақтамак, ірләп, ірләмәк).

мэн ані ۹میادیم — даво қилдим. ۹ملارمن. ۹ملاماک) ۹ملاردیم — мен унга даво қилдим. ۹ملарман, ۹ملамаک).

¹⁵⁷ Биринчи мисрадаги ёзин (јазін) сүзи босма нұсхада Құрал жарін тәрзиде берилған. Биз Басым Аталаң изохига асосан Құрал жарін қилиб тұзатдик, чунки бу шеър маъносига мөс келади.

¹⁵⁸ Бу сүз босма нусхада „усладі“ шаклида берилган. Басим Аталаі бу сүз күлдемада „эсладі“ эканы ҳақида изоҳ берган (қарағы: I том, 386-бет.)

150 Босма нұсқада бу сүзниңг ёзилишида аниксизлик бор. Биз Бағыт Атабай нұсқасыға ассоан ікіләді шамында күрсәтишни мұвоғиқ топдик.

إِمْلَادِم — Imlädüm — имладим. **مَنْ آنْكَارْ إِمْلَادِم** — мэн анар imlädüm — мен унга күз ёки құл билан ишорат қылдим, имладим. (**إِمْلَامَكْ**). **إِمْلَامَنْ**, **إِمْلَامَكْ** (imlämmän, imlämäk).

Ай түүн **بُلساً إِلَكْنِ إِمْلَامَاسْ**: Мақолда шундай келгап: аյ толун болса Әлкін īmämäc — ой тұлғанда унга құйл билан имланмайды. Бу мақол машхур бўлган нарса тўғрисида айтилади.

аңнади аз на ді — ўзгарди. йөр аңнаді — ер ўз-
гарди, айнади. Башқага ҳам шундай (аңнамақ) аңнадар. аңнамақ (аңнамақ). аңна-

Арна́дым — орнадім — ўрнашдим. Мен бу йерда орнадім — мен бу ерга ўрнашдим, ватан қилемдім. Ориаді нәц — нарса ўрнаши, қарор топди. Күн орнаді — күн ботди. Орнар, орнамақ).

әснади — әснәді — әснәди — әснәді — шамол
әснади. әр әснәді — одам әснади.
әснамақ — әснәр, әснәмәк).

бір ғанк ғылғанк ка астыади. үснәді — үхшади. бір нән бір нәнә үснәді — бир нарса бир нарсага үхшади. اوستانар. اوستانамакт (үснәр, үснәмәк).

агнади — агнади. اَنْجَنَادِيَّ اَنْجَنَادِيَّ — от түп-роқка ва бошқага агнади. اَنْجَنَادِيَّ اَنْجَنَادِيَّ — одам сүзлашда тутилди. اَنْجَنَادِيَّ اَنْجَنَادِيَّ (агнар, ағ-намақ). Бу сүзининг асли гүниалидир.

Тең үзәнді сүйн узуулник, катталик қылди маңыснанға яқин бұлса керак.

ФУННАЛИЛАР БҮЛСИ

“**ارنکردى**” өрүңәрді — оқарди. “**ارنکردى نانك**” өрүңәрді нәң — нарса оқарди. “**ارنکرماڭ**” өрүңәрп-
өрүңәрмäк).

اسنکردى ۋە ئىشلەرنىڭ ئەسپەردى — يالقۇلۇك қىلدى، بۇيىنى ەپ بېرمادى.
أر اسنکردى ەپ ئەسپەردى — ئەدەم ئىشغا بۇيىنى ەپ بېرمادى. (اسنکردى، ئەسپەرلىرى، ئەسپەرلىرىنىڭ ئەسپەرلىرى)

Анкешди әнкешди : Әнкешди оғлан әнкешди—бала
қиіналди. Бошқаларга ҳам бу сүз құлланади.
Анкешор. Анкешмак (әнкешмак).

ଇନ୍କରନ୍ଡି ଇନ୍କାନ ଇନ୍କରନ୍ଡି : ଶାନ ଇନ୍କରନ୍ଡି — ଉରୋଚି
ତ୍ୟା ଇନ୍ଗରାଦି. ବୋଷକାଲାରଗ ଖାମ ବୁ ସୂଜ କୁଲଲାନାଦି.

Англия (Англияның таралығы). Азм азм Англияның ондағы ранг көлтирилді, үнгланған. Касалдан ке-
йин ранги кирганды кишигана қам бу сүз құлланады. Азм азм Англияның таралығы). Азм азм Англияның ондағы ранг көлтирилді, үнгланған. Касалдан ке-
йин ранги кирганды кишигана қам бу сүз құлланады.

Арни آنکтىرىدى — ҳайрон қолдири. Әрні Әнкүрді — одамни ўз ишида ҳайрон қолдири, ан-
қайтириб қўйди, қўрқитди. (آنکتىرماڭ) Ән-
түрүр, Әнтүрмäk).

الْ أَنْكَرْ دِيْ يُنْتُرْدِيْ — تَشْتِيرْدِيْ. الْ أَنْكَرْ دِيْ يُنْتُرْرُ يُنْتُرْمَاكْ).

Ғунналиларнинг бошқа бир тури

أَلْ سُوْزْكْ آنْكَلَادِي ol сөзүг аңладі — англади. Башқаларга

ҳам бу сўз қўлланади. **анқламақ** (анқлар. аклар, алламақ) (ӯғузча).

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ашғарди ушутгарді — уялтириди. **ал мени ашғарди** ол мени ушутгарді — у мени уялтириди. (ашғармақ). ушутгарур, ушутгармақ).

асирканди ісіркәнді — қизилча тошди; анің баші ісіркәнді — узоқ вақт сочини олдирмаганлиги сабабли пайдо бўлган иситма натижасида унинг бошига қизилча тошди. (асиркандуру). **асиркәнмак** ісіркәнур, ісіркәнмак).

асирканди өсіркәнді: **ал таварінка асирканди**: ол таваріна өсіркәнді — у молининг кеттанига ачинди, қайғирди. (асиркандуру). **асиркәнмак** (асиркандуру, өсіркәнмак).

ағтланди ушутланді — уялди. Ӯғузлар бир неча ҳарфни тушириб одам уялди. Ӯғузлар бир неча ҳарфни тушириб утанді дейдилар. (ағтланмақ). **ағтланур, ағтланмақ** (ушутланмақ).

актланди өзгәтләнді — хизматчили бўлди. Ҷиз өзгәтләнді — қиз хизматчига эга бўлди. Яъни келин ўзи билан юборилган жорияга эга бўлди. (актлануру). **актленақ** өзгәтләнур, өзгәтләнмак).

ашжелди өшічләнді — қозонли бўлди. Ӯр өшічләнді — одам қозонли бўлди, қозонга эга бўлди. (ашжелнуру). **ашжелнақ** (ашжелнуру, өшічләнмак).

аңгланди энүчләнді — парда босди, нохина чиқди. **аңк** энүчләнді — парда босди, нохина чиқди. **кози аңгланди** кози әңгланді — унинг кўзини парда босди. Кўзига нохина чиқди. (аңгланақ) (аңгланақ, энүчләнур, энүчләнмак).

ағрланди ағрланді — ҳурматланди. **ал мени ағрланди** одам ҳурматланди. Бу сўздаги **ал мени ағрланди** — одам ҳурматланди. [Яъни асли „ағрлалді“ эди]. **ағрланақ** (ағрланақ, ағрланур, ағрланмақ). Бу сўз бир нарсанинг оғир ва вазмин эканлиги маъносида ҳам қўлланади.

оғурланди оғурланді: **ал мени оғурланди** : **нанк** : оғурланді — йўл яхши, муборак бўлди. **оғурланди** — тақдим қилинган отнинг қиймати берилди (ӯғузча). (оғурлануру). **оғурланмақ** (оғурланмақ).

оғурләнді оғурләнді: **йунд инд оғурләнді** : отлар тудаси айғирлик бўлди. Тўда-тўда бўлган бошқа ҳайвонларга ҳам бу сўз қўлланади. (оғурләнур). **оғурленақ** (оғурленақ).

этзәнді ёр этзәнді: **пир этзәнді** : ёр этзәнді — ер экилишга мўлжаллаб ўлчаниб айрилди, тақсимланди. (этзәнур). **этзәнмақ** (этзәнмақ).

аҷзланди учузланді: **ал мени аҷзланди** : **нанк** учузланді — у бу нарсани арzon деб билди. (аҷзлар). **аҷзленақ** учузланур, учузланмақ).

аҷзләнді өзизләнді: **ал тагни аҷзләнді** : **нанк** өзизләнді — у тогни буюк тусиқ деб ҳисоблади. (аҷзлар). **аҷзленақ** (аҷзленақ, өзизләнур, өзизләнмак).

Бу бўлимнинг кам ишлатиладиган музоафлари

Этләді өтләді — гүштланди. қој өтләді — қўй гүшт бўлди, қўй гүшт қилинди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (этлор. этламак).
Этләді — тузатилди. өтләді тангк азллди тангк өтләді нэн — нарса тузатилди. (этлор. этламак). Нарсанинг изланиши ва қидирилишига ҳам бу сўз қўлланади.

Ашллди ашлалді — аяқ ашллди: идиш чегаланди, тузатилди, уланди. (ашллор. ашлламак) ашлалур, ашлалмақ).

Ишллди ішләді — ишланди. іш ішләді — иш ишланди. (ишллор. ішлламак).

Авллди авлалді — овланди. кинк авллди кёжик авлалді кийик овланди. (авллор. авлламак) авлалур, авлалмақ). Шеърда шундай келган:

Авллл озум айк тузнка Авлл козум айк тузнка
Авлалур өзум анїн тузїна,
Эмләлур кўзим анїн тузїна.

Севиклисини таърифлаб ёзади:
Унинг ширинлиги билан борлигим овланади ва сёғининг тўзони билан кўзим даволанади.

Ігләді : тумак тулук айк авллди тёғмай тўрлук іг ігләді — у ҳар хил касаллик билан оғриди. (игллор. іглламак).

Эмллди эмллди — эмланди, даволанди. қисқа өмллди — қасал даволанди. (эмллор. өмлламак). өмллур, өмлламак).

Бу байди туз сўзи иккى маънода қўлланган: I-чиройлилик, II-тўзон маъносида. Бу тўзон сўзининг дастлабки қисқа вариантиdir. Қисқа сўзларининг кенгайиб етиб келганингига тилимизда мисоллар кўп. М: куй — қуйин, енг — енгил, тўп — тўниқ, яланг — ялангоч, ўнг — ўнграй ва бошқалар.

Имләді имләді — имланди. кинк имләді киши кўз қири ва бошқа ҳаракат билан имланди. (имллор. имлламак).

Манқулардан беш ҳарфлик

Арбллди арпаланді — арпали бўлди: ат арпаланді — от арпали бўлди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (арбллор. арблламак) арпаланур, арпаланмақ).

Ордуллди бўк бир бир ўрлак ордуланді: ордуланді — бек бир ерни ўзига щаҳар қилди. (ордуллор. ордулламак).

Атруллди отруланді — рӯпара бўлди. ол анк атруллди — у унга рӯпара бўлди. (атруллор. атрулламак).

Арқаллди арқаланді — орқа қилди. ол мён арқаланді — у менга сўянди, менга орқа қилди. ол тагни арқаланді — у тоққа сувяди. (арқаллор. арқалламак).

Ужумллди ўжумланді: ўнг ўнгай ажумллди ўжумланді: дарахт тут берди, тут ҳосилли бўлди. (ужумллор. ажумлламак).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

Отланлди отланлди: ат отланлди — от юриш на-тижасида қизишди, ар отланлди — одам газабдан ўтланди, қизишди. (отланлор. отланламак).

۱۰۰
اَلْ بُوْرِمَاقْ الْزَّلَنْدِي اَلْزَلَنْدِي اَلْزَلَنْدِي
 а:зланді — оз ҳисобланди. а:зланді — у бу тантгани оз деб
 ол бу јармақға а:зланді — у бу тантгани оз деб
 ҳисоблади. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
اَلْزَلَنْدُورُ اَلْزَلَنْمَاقْ (а:зланур, а:зланмак).
اَوْزَلَنْدِي اَوْزَلَنْدِي اَوْزَلَنْدِي
 әзланді — ҳунарини кўрсатди. әзланді — одам ўз ҳунарида усталик кўрсатди.
اَوْزَلَنْزُ اَوْزَلَنْمَاقْ (а:зланур, а:зланмак).
اِشْلَنْدِي اِشْلَنْدِي اِشْلَنْدِي
 iшlәнді : اَلْ اِشْلَنْدِي اَلْ اِشْلَنْدِي اِشْلَنْدِي
 iшlәнді — одам ўзини
 иш қилаётган қилиб кўрсатди. اَفْ اِشْلَنْدِي اَفْ اِشْلَنْدِي اِشْلَنْدِي
 iшlәнді — уй тутундан қорайди. Тутундан қорайган
 тўн ва бошқа нарсага ҳам бу сүз қўлланади.
اِشْلَنْزُ اِشْلَنْمَاقْ (а:шланур, а:шланмак).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

Шу булымның түрт дарыллары
 Ал يِرْمَاقْ اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي
 аэутладі — ҳовучлади, чангаллади. ол يِرْمَاقْ اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي
 ол јармақ аэутладі — укафти билан тангани
 ҳовучлаб олди. Ҳовучга сув тұлдиришга ҳам бу
 сүз құлланади. (اَذْتَلَامِقْ اَذْتَلَامِقْ اَذْتَلَامِقْ اَذْتَلَامِقْ)
 اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي
 үзүтләді: ол аңі үзүтләді — у уни
 баҳилликка нисбат берди, баҳил деди.
 اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي اَذْتَلَادِي
 үзүтләр, үзүтләмәк).
 اَكْتَلَادِي اَكْتَلَادِي اَكْتَلَادِي اَكْتَلَادِي
 اوғұтләді — насиҳат қилди. үгитлади.
 اَكْتَلَادِي اَكْتَلَادِي اَكْتَلَادِي اَكْتَلَادِي
 ол оғлін өгүтләді — у ўғлига насиҳат берди,

үгитлади. Башқаларга ҳам бу сүз қўлла нади
актламан¹). Актламан¹) өгўтләр, өгўтләмәк).
Актлади² әгәтләді: әл قىزىن اكتلادى ол қىзин әгәтләді —
у қизи билан биргэ эрининг уйига оқсоч (жория)ни
қўшиб юборди. Актламан¹). Актламан¹) әгўтләр, әгәт-
ләмәк).

Олутләді³: ارْ التَّلَادِي әр өлүтләді — одам урушди,
жанжаллашди, ҳатто ораларида ўлдириш пайдо
бўла ёэди. Актлар¹. Актламан¹) өлүтләр, өлүтләмәк).

Эмачләді⁴: امْجَادِي қорقун⁵ — нишонга олди. Әр
қушуғ әмачләді — одам қушни нишонга олди.

бўлса, ўғри сўзининг ўғирловчи маъносида бўлишидир, юқоридаги феъла шу сўздан ясалган, бироқ енгил бўлсин учун „й“ ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъкул, иккаласи ҳам чиройлидир.

Шеърда шундай келган:

بِكِيمْ أُوزِنْ أَغْرُلَادِي	بَرَغْ بِيلَبْ أَغْرُلَادِي
الغْ تَكْرِي أَغْرُلَادِي	اَنْ قُتْ قَفْ تُرِي تُنْدِي

Бўғим өзин оғурладі,

Jaраг билиб оғурладі,

Улуғ тўнди ағирлало,

Аннин қут қув тўрі тугді.

Тангутларининг беги душманни қўлга тушириш учун истиргана яширинганини таърифлаб ёзди: бегим фурсат кутиб, узини аскардан четта олиб яшириди, худо унга зафар берди. Кўкраги кўтарилиб, бахти, кучи, давлати ортди.

[Бегим ўзини (душмандан) яшириди, (бекиниш ҳийласини) мувоғиқ топди. Улуғ тангри унга марҳамат қилди, шунинг учун бахти очилди].

атизлади әр یерин атизлади — одам ерини ариқ тортиб экин учун тайёрлаб қўйди. Атизлар, атизламак).

ажзлами ујузлади — ҳақорат қилди, хўрлази. йек ани 69г анї ујузлади — бек уни ҳақорат қилди: ујузлар, ујузламак).

адзлади ујузлади : ол анї адзлади — унинг қўтирини даволади. Адзламак)

агизлади ол аріқнї агизлади. Ал ғелн агизлади — у ариққа оғиз очди. ол қулн агизлади — у қўлинни оғзига урди. Бу сўз бошқаларга нисбатан ҳам қўлланади. Агзлар (агзлама) агизлар, агизламақ).

огузлади огузлади — ўғузлади, ўғуз деб ҳисоблади. ол мени огузлади — у мени ўғуз деб ҳисоблади, ўғузларга нисбат берди. Агзлама (агзлама). огузлар, огузламақ).

окитсади оқитсади — ўқитмоқ истади. ол битик оқитсади — у хат ўқитмоқ истади. Бу сўз одамни чақиришини исташга ҳам қўлланади. Ақтасар (актасар) оқитсар, оқитсамак).

актасади ўгитсади : ол тарї¹⁶² ўгитсади — у бугдой туйшини истади. Актасамак (актасар).

акрсади ўгирсади : ўр Ҷирсади — киши даволаниш учун иғирни¹⁶³ истади. Арагутт ېп акрсади — хотин ип йигиришини истади. урагут јиң ўгирсалі — хотин ип йигиришини истади. бёт кёнд ўгирсади — бек қўргонни ўрашини истали. Аккросар. Аккросамак)

ажгусади ачигсади — аччиқ ва нордон нарса истади, тусади. ўр ачигсади — одам нордон ва аччиқ нарсани истади. Ажгусар, ачигсар, ачигсамак).

¹⁶² Тарї — сўзи девонда бу гдой ва умуман эки и маъноларида қўлланган.

¹⁶³ Иғир — юрак отрёғини даволаш учун қўлланадиган ўсимлик.

„الغسادي“ ار اتا **الغسادي** : әр атта улугсаді — одам отнинг каттасини истади. Бу сүз ҳар нарса-нинг каттасини исташ маъносида ҳам қўлланади. **الغساري** (”**الغساري**“ улугсар, улугсамақ).

أَرْكُسادِي أَرْكُسادِي өрүқсаді — ўриқ истади. Әр өрүқсәді — одам шафтоли истади. Бу сұз бошқаларға ҳам құлланади. أَرْكُساماڭ (أَرْكُساماڭ) әрүқсәр, орүк-сәмәк).

Арғлади арғладі : ۱۰ قۇي ارْغَلَادِي ол қозі арғладі — у құзининг моягини олиб ташлади, бичди. Бу сүз бошқаларга ҳам құлланади. ۱۱ يَرْمَاقْ ارْغَلَادِي ол жармаг арғладі — у таңганинг яхшисини, ўтадығанни теріб тұплади. Бу сүз ҳар нарасанинг яхшисини танлашта ҳам құлланади. ۱۲ اَرْغَلَامَاقْ (ارْغَلَامَاقْ) арғлар, арғламак).

уругладі : ۱۰ کُباز اُرگلا^{دی} ол кубаз уругла-
ді — у пахта уругини, чигитини чиқарди, айриб
олди. Ҳар бир меванинг уругини айришга, чи-
қаришга ҳам бу сўз қўлланади. اُرگلاماق^{دی} اُرگلار,
уруглар, уругламак).

азігладі : تُنگرْ آغْ آزِغلاَدی тоңуз атіғ азігладі — тұнғыз қозық тиши билан отни урдік ва ярапади. منْ تُنگرني آزِغلاَدم мән тоңузні азігладім — мен тұнғызның озигига урдим. Иккі тарафлама

озиқли ҳар бир йиырткычға ҳам шундай.
 اَزْغَلَامَقْ (أَزْغَلَارْ) — азіглар, азігламақ).

الْعَلَادِي تَكْرِيٰ مُنِي الْعَلَادِي عُلُوْغَلَادِي — уулуглади. мәні уулугладі — худо мени уулуглади, менга уулугликни ато қылди. бәк мәні **الْعَلَادِي** بَكْ مُنِي الْعَلَادِي бәк мени уулуглардан ҳисоблади. Мақолда шундай: **الْفَنِي الْعَلَاسَا قَتْ بُلُورْ**: **الْفَنِي** **الْعَلَاسَا** قَتْ بُلُورْ — уулуги уулугласа, күт болур — одам қарияяларнинг ёшини ҳурматласа, баҳтли бўлади. **الْعَلَامَقْ** **الْعَلَامَقْ** — уулуглар, уулугламақ).

ал аңи әзқлади: ол ані азақладі — у үнинг оёғига үрди. әзқламақ) әзқлар, азақ-ламак).

اَلْ اَنِي اَذْقَلَادِي اَذْقَلَادِي اَذْقَلَادِي
азуқладі — қизиқсінди. ол ані азуқладі — у уни танимаганы учун қизиқсінди.
(аэзукладар, аэзукламак).

أرقلادى بىڭ ارقلادى : بىڭ ارقلادى — бек чар-
чашдан сүнг дам олди. Ҳоқония лугатида бу сүз
ухлашдан избаратдир. Аслида чарчагандан сүнг
дам олди демакдир. **أرقلاماق** ارقلاماق : аруқлар, аруқ-
لامак).

اشقلاٰدی ашақладі : **اَشْقَلَادِي** ол ані ашақладі — у уни арзимас, кичик ҳисоблади. Мақолда шундай:
جَهَارْ يَعْنِي **اشقلاسا بُشقا** ашақласа, башқа чі-
 қар — душманни кичик ҳисобланса, бошга чиқади,
 яъни бу билан бошни ҳалок қиласы, деган маз-
 мунни англатадилар. Эҳтиёт бул ва душманни ки-
 чик ҳисоблама, демоқчи бүладилар.

“اشقلادى” ушақладى : الْ مُنْكَ سُوْزْمَى اُشْقَلَادِي ол мәнің сөзімні ушақладі — у менинг сүзимні ушоқ (майда, ахамиятсиз) ҳисоблади. اشقلاماق (ашقلар, اشقلاماڭ) ушақлар, ушақламақ).

Анукладі : ال اقلادی نانکىي ол анукладі нәди—
у нарсани тайёрланган ҳолда топди ва олди [тай-
ёр нарсаны олди]. اقلاماق (انقلاماق) انуклар, анук-
لامак).

ічүкілді : ۱۰ تۇنۇچكلايدى ۱۱ ол тоңуғ ічүкілді—
у түнгига сусар, олмахон ва шунга ўшаш ҳай-
вонларининг мүйиасини сирди. ۱۲ اچکلاماڭ)
ічүкләр, ічүкләмәк).

Эрүкіәді — ошлади. Ол тәрі әрқлады
Эрүкіәді — у теринде ошлади. Аңқалар: Аңқамақ (Эрүкіәлір, Эрүкіәлір, Эрүкіәлір).

Ісікләді : әр әр ісікләді — одам түш пайтида, кун тиги остида кетди, йүл юрди.

اشکلا^{دی} үшік^{لادی} : ол кейікні үшік-
ладі — у кийикни тузоқда совуқ еб турған вақтида
тұтди. Бу сүз бошқаларға ҳам құлланади.

А́ккáлади ә́р а́гағты А́ккáлади. А́ккáлади — әккáлдá — ҳақоратлади. Әр урағутнý әккáлдá — әр хотинни сүкди, бузуқка нисбат берди. А́ккáлади. А́ккáлади (әккáлдá, әккáлдá). А́ккáлади.

آل آنى ئىكلاادى ۋىكىدا — ىستىدا كىلدى، ماسخارا كىلدى.
آل ئىكلاادى ол آنى ۋىكىدا — يۇنى ماسخارا كىلدى،
 مازاڭ كىلدى. **آل ئىكلاماسىڭ** (آل ئىكلاماسى) ۋىكىلەپ، ۋىكىلە-
 ماڭ).

Шеърда шундай келган:

Танут сүсін үшүкәлді,
Кіші ішік әләкәлді,
Әрін атін бәлікәлді,
Болун боліб баші тігеді.

Душман Чин яқинидаги тангутлар вилоятини, тангут аскарига зафар бўлмасин деб, совуқда кеч билан босди. Сўнг уларни масхаралади. От ва эркакларни бизга тортиқ қилиди. Қийинчиллик тортганидан бошини қўйи солди. [(Душман) тангут

аскарларини совуқ еб турганда босди. Кишилар ишини масхара қилди. У эр ва отларини тортиқ қилди. Тутқун бўлиб бошини эгди].

Амқлади — Әміккәді — әр ағанғи Амқлади: одам хотинининг әмчагига урди. Амқлар. Амқламак (Амқлар, Әміккәмак).

Анқлади — Әнүккәді: Ат Анқлади — арслан Әнүккәді — ургочи арслон бола туғди. Анқлар. Анқламак (Анқлар, Әнүккәмак).

Астанади — Әсандәді — эсонлашди, омонлашди, ҳол-аҳвол сўрашди. Ал Менка Астанади — у менга салом қилди, кўл бериб ҳол-аҳвол сўрашди. Астанлар. Астанамак (Астанлар, Әсандәді).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

Озулади — Әзулади — эргашди. Ал Ал ол анї узулади — унинг орқасидан юрди, унга эргашди. Озулар, узула мақ).

Аралади — аралади — орасига тушди, яратирди. Ал Иккى ол иккى кіши отра аралади — у иккى кишининг ишини келиштирди, яратирди. Бу сўз иккى нарса орасидан ўтмоқ маъносига ҳам қўлланади. Баъзан сулҳ маъносига Арилади аралади сўзини ҳам қўллайдилар, кўпчиликда шундай. Лекин аралади варианти тўғридир.

Аралар. Арамак (Аралар, араламак).

Арилади — үрелади — шовқин солди. Арилади — одам шовқин солди, қаттиқ бақирди. Арилар. Ариламак (Арилар, үрелмақ).

Арилади — үрелади — кибрланди, такаббурлик қилди. Арилади — одам ўзини мақтади, мақташда

ўзини ошириб юборди, кибрланди. (Ариламак) урелар, урелмақ).

Шеърда шундай келган:

Азн ақнб арилади
Бирк үйрек қрилади
Ағн қашб арилади
Афт болб тобаугди

Озиң өкніб урелади
Жирақ жеріг қарелади,
Атіғ кәмшіб урелади
Уфут боліб тубу ағді.

Унга ҳужум қилган ботир ҳақида айтади: Ботир гердайиб, шишиниб, ерларни ўлчагандек одимлаб келар экан, от билан ҳамла қилювчини кўргач, хўрланиб, орқасига қараб, тепага қочиб кетди..

[Ўзини баланд кўтариб мақтаниб ҳовлиқди. (Кеккайиб) ерларни ўлчади. От билан бостириб ҳамла қилди, (бироқ) шарманда бўлиб тепага чекинди]. Үрелади — тик туриб сўйди. Ал Қонғ өрвади ол қонуғ үрелади — у қўйни турган ҳолда, яъни оёкларини боягансдан сўйди. Арулар. Аруламак (Арулар, үрелади).

Агулади — ол ал ашн ғулади — заҳарлади. Агулади — у унинг ошини заҳарлади. Бу сўз бошқа нарсаларни заҳарлашга нисбатан ҳам қўлланади. Агулар. Агуламак (Агулар, агуламақ).

Авалади — авалади — уйилди, тўпланди. Авалади — анїц тэгрә кіши авалади — унинг атрофига одам тўпланди. Авалади, асосан, шов-шув, фитна маънолари ифодаланган ўринларда қўлланади. Бошқа ўринда Афди ауди сўзи ишлатилади. Авалар. Аваламак (Авалар, аваламақ).

Ақлади ақіладі — сахиң ҳисоблади. **Ол** ол мәні ақіладі — у мени сахиң деб ҳисоблади.

Ақлаң ақілар, ақіламақ).

Ақлади әкәләді — опа деб юритди, опа деб атади. **Ол** ол ані әкәләді — у уни катта опа деб юритди. **Ақлаң** әкәләр, әкәләмәк).

Ақлади әкәләді — ака деб юритди. **Ол** ол ані әкәләді — у уни ака, яғни юрт каттаси деб юритди. **Ақлаң** әкәләр, әкәләмәк).

Аналади аналаді — она деди, она ана. **Ол** ол ані аналаді — у уни үзиге она деб юритди, оналикка нисбат берди. **Аналар**, аналамақ).

Ғұнналилар бўлими

Андіді андіді — ҳийла қилди. **Ағжы** қиқшы аңдіді ашчі көйіні андіді — овчи кийикни тутиш учун панага беркиниб ҳийла қилди. **Ол** ол ані андіді — у уни тутиши учун ҳийла қилди. **Аңдібір**, аңдімақ).

Бүнинг бошқа бир тури

Аңқілади аңқіладі — ҳангради. **Ашшайқ** аңқіладі әшшәк аніладі — эшак ҳангради. **Аңқілар**, аңқілар, аңқіламақ).

Яна бошқа тури

Аңқіленті уңїкланді — гажак қўйди. **Арағт** аңқіленті урагут уңїкланді — хотин чаккасига эчки қилиданулама соч тақди. **Аңқіланмақ** (аңқіленті) уңїкланур, уңїкламақ).

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Ағріқанди ағріқанді — оғригидан зорланди. **Эр** ағріқанді — одам оғригидан зорланди, алам тортди. **Ағріқанур**, ағріқанмақ).

Икки сокин ҳарфлилар тури

Андардім андардім — қасам ичирдим, онд ичирдим. **Мен** мәні ані андардім — мен унга қасам ичирдим, онд ичирдим. **Андармач** (андарурман, андармақ).

Олти ҳарфлилар тури

Армутланди армутланді — армутланда, нашвати қилди. **Ііғач** армутланді — нок дарахти нашвати қилди. **Армутланур**, армутланмақ).

Артүчланди артүчланді — арчаланди. **Тағ** артүчланді — тоғ арчазорга айланди, тоғда арча күпайди. **Артүчлесін** (артүчлесін). **Артүчлесінмақ**).

Бркучланди бркучланді — мавжланди, түлқинланди. **Сув** бркучланді — сув мавжланди. **Аркжелти** сув бркучланді — сув мавжланди. **Аркжелнур**, бркучләнүр, бркучләнмәк).

Бркучләнді : **Қизнинг** аркжелнур қизнинг сочи жамалак бўлди, ўрадиган бўлди. **Бркучләнур**, бркучләнмәк).

Аркжелнур : **Ашш** аркжелнур ашш ашч бркучләнді — қозон, ўчоқла бўлди, ўчоқка урнатилди. **Бркучләнур**, бркучләнмәк).

¹⁶⁴ Бу сўз бизда ҳозир олмур тарзида талаффуз қилинади. Навонида бу сўз умруд тарзида учрайди:

Айлабон гашт дашту тоғ ила руд,
Анга келтурди бир сават умруд.

В. В. Радлов бу сўзни әрмад урмул деб берган, 1 том, 341-бет.

اَذْغِرْلَنْدِي азгірланді — айғирланди. Тай әзгірланді — той айғирланди, айғир қылнқыли бұлди. Байталнинг айғирли бўлишига ҳам шу сўз қўлланади. (Адмектен. Адмектен). Адмектенур, адмектенмақ).

اَذْمَقْلَنْدِي узмақланді : әр әдмектенди әдмектенди. Әр узмақланді — одам шогирдли бўлди, ҳунар ўргатиш учун бола олди. (Адмектен. Адмектен). Адмектенур, узмақланмақ).

اَرْتَقْلَنْدِي артуқланді — ортиқланди, ошиб кетди. (Артқлен. Артқлен). Артуқланді — одам ҳаддидан ошиди, ҳовлиқди. (Артуқлен. Артуқлен). Артуқланур, артуқланмақ).

اَزْمَقْلَنْدِي ўжмақланді — яраси кўпайди, бузилди. (Азмектен. Азмектен). Таз баш ўжмақланді — калнинг боши бузилди, кали кўпайди. Ёр ўжмақланді — ерда аччиқ тош кўпайди¹⁶⁶. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (Азмектен. Азмектен). ўжмақланур, ўжмақланмақ).

اَغْرِقْلَنْدِي агруқланді — оғирсинди. Ал бу ашғиң ағрқленди ол бу юштег агруқланді — бу иш унга қийин туюлди, у бу ишни оғирсинди. Бу сўз юк оғир эканлигини англатишда ҳам қўлланади. (Ағрқлен. Ағрқлен). Агруқланур, агруқланмақ).

اَغْرِقْلَنْدِي ограқланді : әр ағрқленди әр ограқланді — одам ўғроқларга ухшаб қолди, ўғроқлашди. (Ағрқлен. Ағрқлен). Ограқланур, ограқланмақ).

اَتْمَكْلَنْدِي ётмәкіанді — нони кўпайди. (Атмектен. Атмектен). Әр ётмәкіанді — нони кўпайди, бой бўлди. (Атмектен. Атмектен). Одамнинг нони кўпайди, бой бўлди. (Атмектен. Атмектен). Бу хил феъллар кўпdir. Булар отлардан ясалади. Араб тилида бунга мисол кўп. Масалан, арабларда сути кўпайди; اسْحَى كَيْدِيَقْلُ جُلُ сути кўпайди; الْبَنْ الْرَّجُلُ سُتِيَ كийдиган пустини кўпайди демакдир.

¹⁶⁶ Арабча шундай, лекин ер шўрланди тарзида изоҳлаш ҳам мумкин.

إِجْمَكْلَنْدِي ічмәкіанді : әр إِجْمَكْلَنْدِي әдам барра қўзичоқ терисидан пустин (ичмак) кийди. Пустинлик бўлди, пустинга эга бўлди мазмунида ҳам бў сўз қўлланади. (Иджмектен. Иджмектен). Иджмектенур, ичмәкіанді).

اَرْسَكْلَنْدِي اشلار ارسکلندі — әрсиради. iwlär әрсакіанді — хотинлар әрсиради, шаҳваний нафси қондирмоқни истади. (Арскентен. Арскентен). әрсакіанді).

اَكْمَكْلَنْدِي өкмәкіанді : اراغت اكمکلندی өкмәкіанді — хотин зиракли бўлди, зирак тақди. (Акмектен. Акмектен). өкмәкіанді).

سُوقُ әгриміанді¹⁶⁶ — гирдобланди, ўралиб оқди. (Акимлентен. Акимлентен). سوق әгриміанді — сув ҳовузда гирдобланниб, ўралиб айланди. (Акимлентен. Акимлентен). әгриміанді).

اَشْتَنْلَنْدِي әштонланді — иштонли бўлди, иштон кийди. (Аштентен. Аштентен). әштонланді — одам иштон кийди. Асли ўштоналанді (Аштентен). әштонланді — иштонланади. (Аштентен). چ үнг маҳ

¹⁶⁶ Навоий асарларида бу сўз девондагича эгрим, эгрик шаклида учрайди. Масалан:

Ҳам илдамликда сарсадек равона,
Ҳам айланмакда эгрикдан нишона.

(Фарҳоднинг оти чопқирликда шамолдек учади-ю, шўхликда сув гирдобидек тўхтоғиз айланади).

Ашқ баҳри эгригига тушмазнишмен чиқкудек.

(Кўз ёши дengизининг гирдобига чиқадиган бўлиб тушмаган эканман). В. В. Радлов, I том, 705-бетда эгрикни — гирдоб, эгримини — гирдобча деб изоҳлайди.

ражлари бир-бирига яқин бўлгани учун **ج ش**¹⁶⁷ га айланган¹⁶⁸ (штонтанур, штонтанмақ).

Бу бўлимнинг музоафлари

арқуқланді — буйин товлади, бош тортди. **әр** арқуқланді — одам ишни қабул қилишдан бош тортди¹⁶⁹. (арғанзар. арғанмак) арқуқланур, арқуқланмақ).

амкеклнді әмгәккәнді : ол бу юштеги өнгөттөн амкеклнді — у бу ишни оғир, қийин деб ҳисоблади. **әмгәккәнмак**. әмгәккәнур, әмгәккәнмак).

ашкеклнді әшкеккәнді — эшакли бўлди. **әр** әшкеккәнді — одам эшак эгаси бўлди, эшакли бўлди, икки тилнинг бирнда шундай. **ашкеккән** әшкеккәнур, әшкеккәнмак).

аркеклнді әркеккәнді — мавжланди, ҳурпайди. **сув** әркеккәнді — сув мавжланди, тўлқинланди. **аніц** әніц әркеккәнді — унинг юнги қўрқувдан ҳурпайди. Ботирлик кўрсатган кишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. **аркеккән**. әркеккәнур, әркеккәнмак).

¹⁶⁷ Маҳмуд Кошгарийнинг изоҳига кўра, **ج ش** шага алмашниши ўша вақтларда ҳам бор экан. Мазкур ҳусуснинг ҳозир ҳам бор. Масалан: ечти || ёшли, чалвар || шалвар каби.

¹⁶⁸ I том, 242-бетда шу маънода **ازнади** узнаді сўзи берилган.

Тўрт ҳарфлилар

арпаладі — арпа берди, арпа билан боқди. **әл** арваладі — арпа берди, арпа билан боқди, арпа едирди. **арбала:** **арбалақ** (арбалар. арбаламак).

ортуладі — ўрта ёшга борди. **әр** юштеги ортуладі — одам ўрта ёшли бўлди, умрининг ўртасига борди. **ортулар:** **ортуламак** (ортулар, ортуламак).

эртәладі — эрталади, вақтли бошлади. **әр** әштаді — эрталади, әрталади — одам эрта юшга бошлади. **эрталар:** **эрталамак**¹⁷⁰.

әсріладі — әсрілади — бўяди, сирлади. ол кізізни әсріладі — у кийизни сирлади, у кийизни қоплон рангли бўёқ билан (йўл-йул қилиб) бўяди. **әсрілар:** **әсріламак** (әсрілар, әсріламак).

огріладі : ол нўнг агрілади — у нарса үгирлади. Жонли тилда **агрілади** оғрілади — талаффузи ҳам бор, у тўғри эмас¹⁷¹. **агрілар:** **агріламак** (огурлар, огурамак).

иктӯладі — ҳашак берди. **иктӯлади** ол қојиктӯлади — у қўйга ўт ва ҳашак берди. **иктӯлар:** **иктӯламак** (иктӯлар, иктӯламак).

¹⁶⁹ Бу сўз қўл ёзмада ёртәламак шаклида берилгани ҳақида Басим Аталаи тоҳберган (I том, 316-бет).

¹⁷⁰ Бу феълиниг ўтган замон формасига кўра келаси замон ва масдар формалари оғрілар, оғріламак бўлиши керак эди. Лекин девонда оғрілар шаклида берилган. Биз ўзича бердик.

أَرْغُولادى аргулади — оралади, орасидан ўтди. **أَلْ إِكْيَ كِشى** ал эккى киши — ол иккى кіші ара аргулади — у иккى киши орасидан ёриб ўтди. **أَرْغُولاماق** аргуламақ.

ابْكَلادى опкалади — үпкасига урди. **أَلْ انْكَرْ ابْكَلادى** ал анкэр опкалади — у унинг үпкасига урди. **أَبْكَلارْ** опкалар, опкалади.

ابْكَلادى опклиади — үнкалади, хафаланди, аразлади. **أَلْ انْدِنْ ابْكَلادى** ал андін опклиади — у ундан үпкалади, хафаланиб аразлади. **أَبْكَلارْ** опкалар, опклиамақ.

Қоидалар ўз ўрнида айтилади. Тангрига мақтов бўлсинки, ҳамзалилар бўлими тугади.

СОЛИМ¹⁷¹ ОТЛАР КИТОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

تْ таб — бол, етағли маъносини берувчи юклама. **بْ** бу аш мәнә таб — бу ош менга бол, етарли. **تْ بْ** таб болди — мос бўлди, бош бўлди.

تْ بْ туб — буғдойни сувда қайнатиб, арпа хамири билан аралаштирилиб, бир идишга солиниб, наматга ўраб, иссиқ бир жойга қўйилади, эртасита ейилади. **چَابْ-چَابْ** — қамчин урилганда чиқадиган овоз ва лабнинг цапиллаган товуши, шап-шап, чап-чап дейилган тақлидий сўз. **أَلْ أَرْجُ جَبْ جَبْ يَدِي** ал аржуб-жуб-жуб-иди — ол ёрўк чап-чап јёди — у шафтолини шап-шап қилиб еди.

¹⁷¹ Солим—охирида 1 и ви ва ҳамза ҳарфлари бўлмаган сўзлар.

جْ јуб — шарбат қуйқаси. Ҳар нарсанинг лойқасини ҳам шундай дейилади. Тубан ва паст кишиларга ҳам **جَبْ جَبْ كِشلارْ** јуб-јаб кішилар дейидилар. **چِبْ** — кичик, ингичка новда. **جِبِقْ** чібік — чивиқнинг қисқаргани. **تْبِقْ** топїқни қисқартиб туб топ дейилгани каби.

بِرْ جَبْ سِكْلْ чо п — тутмоч (нон) парчаси, бурдаси. **بِرْ** бир чоп јэгил — бир бурда егин. Бу сўз кесилган, майдаланган уграга нисбатан ҳам қўлланади.

زَبْ زَبْ заб-заб — юришда оёқ ҳаракатининг тезлигидан чиқкан овоз. Шип-шип деган сўздир. **بَرْغَلْ** заб-заб барғил — шип-шип, шипиллаб, тез боргин.

سْ сёб — келинлар сепи, моли.

سِبْ сёб — икки ёшли тойча.

شَبْ шаб — тез, дарров. Бу арабча ҳарфи таҳлиз дейилган **هَلَّا** ҳалло: огоҳ бўл, тез бўл сўзи кабидир. **شَبْ كَلْ** шаб кёл — тез кел.

قْبْ қоб — таъкидлаш, пухталаш, ошириш маъноларида қўлланадиган юклама. **أَغْلُ قْبْ بَدُودِي** оғул қоб бадуди — ўғил жуда катта бўлиб кетди. **قْبْ أَذْكُرْ يَانْكْ** қоб ўзгў нэн — жуда яхши нарса.

كْ қоб: **كْ تَانْكْ** қоб танк: қоб нэн — кўп нарса, ўралиб кетган нарса. **كْ سَجْ** қоб сач — кўп соч, чувалган соч. Мақолда шундай келган:

كْ سُكْكَا قَشْ قُنَارْ. **كَرْكَلُوكْ كِشى كَا سُوزْ كَلِيرْ**
Коб сўкутгә қуш қонар,

Кўркіўк кишігә сўз кўлир — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши

кишига сўз (мақтоб) келади. Ёки шунинг бошқача варианти:

پُغاج اوјенка يил تکири. Қрклик қишибка сузъ қилир

Жіғач үчинә јэл тәгір,

Көркіл кішіға соз кейір.

Дарахт учиға шамол тегади, юмшоқ одамга сўз етади. Шунинг учун у ўзини эҳтиёт қилиши керак дейилади.

Бат — чўкма, қуйқа.

Бат — тез, дарров. Қўл бат кей¹⁷² — тез кел.

Шаб қўл шаб кейі каби. Оғир нарсанинг пастга тушишида чиққан товушга Бат тушди бат түшді дейилади.

Біт — бит, мита. Буғдойға тушадиган майда қуртга ҳам біт дейилади. Тарғи¹⁷³ біті — буғдой бити.

Чат — бирор нарса тушганда чиқадиган товушни англатиш учун ишлатиладиган юклама. Чат¹⁷⁴ арди¹⁷⁵ чат-чат урді — шарт-шарт урди, урганда шарт-шарт деган товуш чиқди.

Чіт — қамиш ёки тикандан қилинадиган уй, чайла.

Шат — дадиллик, юраклилик, журъат. Аниқ¹⁷⁶ на шти¹⁷⁷ аниқ нә шаті бар — унинг нима юраги бор, унинг қандай журъати бор, деганда юраксизлиги кўрсатилади.

¹⁷² Бу сўз Навоий асарларида ҳам кўпгина ўринларда учрайди:

Борибон ҳар неча бот келса, кўринур манга кеч,
Келибон ҳар неча кеч борса, кўринур манга бот.

Бот — бот олиб илгима ул жомни,
Сипқарив ул бодай гулномни.

Қат — қат, қават. تون قات¹⁷⁸ тон қаті — түн қавати. Тор қояларининг муйилишларини қадрақ дейиш ҳам шундандир.

Қат¹⁷⁹ — ўғузчада ён ва олд маъносида ишлатилади. Қат¹⁸⁰ бек¹⁸¹ қиттіда бёг қатінда — бек ёнида.

Қут — баҳт, давлат. Қутлуғ ҳам шу сўздан ясалган. Шеърда шундай келган:

قۇت قۇرغۇن بىر سا ازىم قولىنىكا
كىندا راشى يېڭىسىن يوقار آغار

Кут қувіф бўрса ізім қоліна,
Күндә юші јўксабан јуқар ағар.

Тангри бандасига баҳт берса, кун сайин унинг иши юқорилайди, авж олади.

Қот — қут.

Мат — шундай маъносини берувчи юклама. Андағ мат — у шундай.

Саҷ — соч.

Суҷ — бирон нарсанинг ишга яроқсизлигини англатади. Қіліч¹⁸² суҷ қілді — қилич ўтмаслик қилди. Ар¹⁸³ суҷ қілді — одам ишни қабул қилишдан тортинди.

Қаж — қанча, сон тўғрисида. Қаж¹⁸⁴ ярмақ бўрди — қанча танга берди.

Қоч — қўчқор. Бу ўғузча. Асли¹⁸⁵ қочицардир.

Қаҷ — марта. Қаж¹⁸⁶ қата аjdім — неча қайта айтдим.

¹⁷⁸ Шайх Сулаймон қат сўзини қатор, сағ деб изоҳлади:

Бир қатда ўтириди подшолар,
Олтинда талаб қилиб гадолар.

كُجْ көч — күчиш, жұнаб кетиш. سۇ كەچى سۇ كەچى су көчті—аскар күчди.

كُجْ күч — вақт, фурсат. بېر كەچ كەنگەل bîr kûch kûzgî¹⁷⁴—бир оз күтгін, бир оз тур.

هَجْ هَجْ нач-нач — моллар бошини бермай ҳаракатланганда тинчтиш учун айтиувчи ҳүш-ҳүш деган сүз. Бу сүз арабчага үхшайды. Чунки бу сүзда туркй тилде бўлмаган ҳарфи учрайди. Туркчада эса бу товуш йўқдир.

كَدْ кәд — бу сүз зол қўз билан ҳам, дол билан ҳам талаффуз қилинади. Бирон нарсанни таъкидлаш ва ошириб кўрсатиш мақсадида қўлланади. Қўз кәд ат — қандай яхши от. Қўз қәд ғанк қәд — қандай яхши нарса.

بِرْ бір — бир—сон. بېر بېر јармақ — бир танга. Бу сўзни бір тарзида чўзиқроқ талаффуз қилиш ҳам бор. Лекин бу хилда талаффуз қилинадиган сўзлар кўпdir. Туркй тилда айтилишида қаттиқлик, ёзилишида қисқалик яхшидир.

تَرْ тар: از تَر بلدى әр тар болді — одам уялди, хижолат бўлди. Бу сўз از بلدى iр болді сўзига үхшашdir.

جَرْ јар: از جَرْ لَدِي әр јарланді — одамнинг бадани оғирлашди. (Хоқония тилида).

جَرْ јар — вақт. (Ўғузча). بُو جَرْ لَكْ دا كَلْ бу јарікдä кәл — бу вақтда кел.

جَرْ чар — рўпара [ўғузча]. آنَكْ أَفِي بُو جَرْ لَكْ دا anïç әwi бу чәрлїкдä — унинг уйи бу нарсанинг рўпарасидадир. Икки аскар сафига ҳам жарк.

чәрлїк дейдилар. Чунки улар ҳам бир-бирига рўпара турадилар.

جَرْ чир — тўн ва бошқа кийимликларнинг йиртилишида чиқадиган овоз. آنَكْ تُونْ جَرْ يُرْتى anïç tonn jir yurti тоннин чир йиртти — унинг тўнини шириллатиб йиртди.

جَرْ чур — манфаат, фойда. آل آنَنْ نانكْ جَرْ لادِي ol annan nanq jirladi андин нэн чўрлади — ундан фойдаланди.

جَرْ جَرْ чур-чур — сутни идишга соққанда эшитиладиган овоз. Ҳар бир суюқ нарсанинг товуши ҳам шундай.

جَرْ јир — жир, ёғ. اشجنا جَرْ يوق ašjuna jir yoq да ёғ йўқ. [Аслида ёғ қобиги маъносида]. بُو جَرْ يوق бу ёттә jir¹⁷⁵ юқ — бу гўштда ёғ йўқ.

جَرْ جَرْ јар-јўр: اَل جَرْ جَرْ يَدِي ol jar-jur jodi озиғига тушганини қолдирмай еди.

سِرْ اَتِي сир ётти — чириллади. Қора чигиртка чириллаб товуши чиқарди. Қамиш қалам ва бошқалар билан ёзаётганда чиқадиган овозга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

سِرْ сир — чинни косаларни бўйб нақшлаш учун елимдан тайёрлаб қўлланадиган сир. سِرْلُغْ اِياقْ سِرْلِيْف ajaq — нақшланган, сирланган коса.

شَرْ شَرْ шар-шар — қаттиқ ёғиши товуши. Ҳар бир суюқ нарсанинг оқиш товуши ҳам шу сўз билан ифодаланади. Бу сўзда ш ҳарфи ж билан алмашган.

قَرْ قَرْ қар-қур — қорин ғулдиради (қуриллади). قَرْ قَرْ қар-қур ётти қарин — қорин қуриллади (ғулдиради). Бу сўз айтилишида ва маънода арабчага үхшашdir.

قُرْ қур — мартаба. مِنْكَ قُرْمُ الْغَ مәниқ қурим улуғменинг мартабам баланд.

¹⁷⁴ кўзгî сўзи ҳозир кутгин тарзида талаффуз қилинади. Демак, 3 та алмашгандир.

¹⁷⁵ Жир сўзи ҳозирги жонли тилимизда актив қўлланади: жир битди каби.

‘‘ қур — қуршовчи, белбоғ, камар. اچ قۇر — ічкур — хотинларнинг құлтиқ остига тақадиган зийнат асбоби.

قۇزىڭىز ئەپتەرى — махфий душман.

كىپ ئات كىپ at — саман от.

— 5 қір — түғон, сув түпланадиган жой.

кір — ясси тоғ, кир.

күр: *күр* ёр—огир, дов юрак, мағур үигит.

Маколда шундай келган:

كىم كۈر بىلسا كىۋاڙ بۇرۇر—
ким күр болса, күвәз болур—
довюрак одам мағур бўлади. Шеърда шундай
келган:

اُریش سُفی یماکی
کرمت انگ یُراکی

Әртіш сүвің жәмәкі,
Сітегаб тутар биләрі,
Күрмәт анің жүпәрі,
Көлгілімәт іркішүр.

Ямак қипчоқларининг бир тоифаси, (Улар „Иртиш суви“ деган жойда яшайдилар). Улар билакларини шимариб (қаттиқ ҳозирланиб), бизга қарши юраларига ўт туташиб, тўпланишиб келишмоқда.

[Иртиш сувининг ямаклари билакларини қаттиқ шимариб, ғазаб билан бизга ҳужум қилиш учун тўпламмоқдалар].

بىز كەلدىمۇز بىز كەلدىمۇز—биз көйдіміз—биз келдик.

تۈز تۈز — түгри, текис нарса. تۈز تۈز يىپ تۈز يىپ — текис ер.

Ж үз — қызил рангли зар тикилган Чин ипак газмоли.

‘^كүз: ^{تاغ} ^كуз тағ — күн тушмас тоғ, фақат күн оқшандагина чалдан күн тушадиган тоғ. У күннинг чап томонида бўлади. Унда доимо қоравсовук бўлади.

Мақолда шундай келған:

قۇدا قاراڭىزىماس. قۇيدا يانغ آكسۇماش

Құзда қар өксүмәс, қојда јағ өксүмәс—Қуз тогида-
қор камаймайды, шунингдек, қүйда ёғ камаймайды.

بۇ آت قىزىقىنىڭ қىز نەل—қىممەتباخۇ нарса. **بۇ آت قىزىقىنىڭ** ىلدىم бу ات қىز алدىم—бу отни қىممەт баخогا олدىم.

Эв қізі – бүйі етган ва уйда ұлтирган қиз. Үй қизи қоз жиңгікта. Інчікә қіз – бүйі етган қиз. Бүсүз озод қызларға құлланғанидек, согиб олинған чүри қызлар учун ҳам құлланади. Асли бүйі етган, лекин турмушга чиқмаган қиз демакдир. Бошқа маңындар сұнг истиора тарзидә келиб чиққан.

Маңнолар сунт истиора тәрзіда көлио чиққан.
Қіз қүш — одам устига құнадигандай паст учадыған қүш.

¹⁷⁶ қіз кіші— бахил одам (арғуча).

Маколда шундай келган:

قۇزىكىشى ساڭى يۇرۇغلى بۇلماش

қіз кіші сауї јоріғлі болмас—бахил одамнинг овоздаси чиқмайды, шұхратланмайды. Бу мақол одамларни яхши ном чиқариш сахий бұлиш учун ундағ айтиласы.

176 Бу сүз ҳозир қизғанчик тарзда күлланади. Демак, бу сүз бизга шакли кенгайиб етиб келган.

۱۷۶ **كَرْزِي** օқ кәзі — ўқнинг орқа томони.
كَرْز кәз — сут, ун ва бешқа овқатлардан қозон тагига ёпишиб қоладиган қирмоч. **أَشْجَعَ كَرْزِي** аштіч кәзі — қозон қирмочи.
كَرْز күз — куз, куз фасли.
كَرْز кіз — мушк қутичаси, тахт, сандық, чамадон ва бошқалар. **كَرْذَاكِي كَرْزِي بَارُ** кіздәгі кіз жіпар — мушк қутичаси сандықда сақланиб қолади¹⁷⁷. Бу мақол хотинлар оғзининг ҳидини мушкка үхшатилған вақтда құлланади.
بَرْز міз — биз. Бу сұзда **بَ** м га алмашған. **بَ** ҳарфи сўзниң бошида келганды ишлатылади. **بَرْدَمْزُ** біз бардеміз — биз бордик. **كَلْمِيزْ** кәідіміз — келдік. Бу қоңда бутун от ва феъллар учун ҳам умумийдір. **تَبَرْزَ** атіміз каби.
بَشْ біс — мешта үхшаш нарсаларнинг тагида қоладиган силқинди.
تَسْ тәс — ошириш құшимчасидир (ўғузча). Ўғузлар юмалоқ нарса тұғрисида ошириб сүзламоқчи бүлганды **تَكْرِمْسُ** тәс тәгірмә дейдилар, бу — думдумалоқ демакдир. Бу қоңдага хилофдир. Чунки нарсаларнинг ранғларини тавсифлаша сўзниң бош ҳарфини олиб, унга **بَ** б құшиш бутун турк тиллари учун қоидадир. Ўғузлар эса **مَ** м құшадилар. Түк күк рангли нарсаны турклар **كُوكْ كُوكْ** көпкөк (десалар), ўғузлар **كُوكْ كُوكْ** көм-көк дейдилар. Яъни турклар „көк“ сўзининг бош ҳарфига б ҳарфини құшиб, ошириш сўзи — „көб“ шаклини

ҳосил қыладылар. Ранг маъносидаги „көк“ сўзи: олдига б ҳарфини қўйиб, „көб-көк“ тарзида қўллайдилар. Ўгузлар б ни м га алмаштириб: „көм-көк“ тарзида қўллайдилар. **سَرْغُ** саріғ сўзининг оширма сифатини **سَبْ سَرْغُ** сап-саріғ тарзида қўллайдилар. „Саріғ“ сўзининг олдидаги „с“ ҳарфини олиб унга „б“ни қўшиш орқали ясалди. Ундан кейин ранги айтиласетган нарсанинг исми келтирілади. Шунинг каби бүш ер, очиқ ер маъносидаги **بَزْيِ** жазі сўзининг оширма сифатини яп-жазі дейилади. Бутун оширма сифатлар шу тарзда ясалади, аммо **بَ** б ўрнида **سَ** с қўллаш қоидага ётдир.

Эслатма: Навоий тилдаги бу хусусиятни пухта текширган, Навоий бу ҳақда шундай қоңда ёди: бир ранг, бир сифат маъносидаги муболага учун у сўзниң бош ҳарфига бир **بَ** б ёки **مَ** (мим) ни у сўз олдига қўшадилар: оп-օқ қоп-қора, қип-қизил, сап-сарик, яп-ясси, оп-очиқ, чуп-чучук; бу нав ҳам топилурким: кўм-кўк, ям-яшил („Муҳокаматул лугатайн“, 86-бет.). Демак, Навоий **بَ** || п ва **مَ** қўшилиб, жуфт сўз ясалышини қоидалаشتирган.

تَسْ тас — ёмон, паст нарса (ўғузча). **بُوْ آتْ تَسْ تَكْلِيْ** бу ат тас түріл — бу от ёмон эмас.
تَسْ تَسْ тос — түн ва намат каби юмшоқ нарсанни урилганда әшитиладиган овоз. **تَسْ تَسْ أَرْدِي** тос-тос урді — тап-туп урди.
كَسْ кәс — ҳар нарсанинг бүлаги. **بِرْ كَسْ آتْمَاكْ** бир кәс ётмәк — бир бүлак нон.

¹⁷⁷ Жонли тилда түс - түс сўзи овоз маъносидан ташқари тарқамоқ, бузилмоқ маъноларida ҳам қўлланади. „Түс - түс бўлиб кетди“ каби. Лекин бу ўриндаги маъно түзимоқ ўзагидандир.

177 Арабча иборанинг маъноси туркчага түгри келмайди, тұғриси: ипор ҳиди ипор сандигида сақланиб қолади.

күс — кесак, таҳорат синдирилганда ишлатилади.
кіс — хотин. **анік қісі** аның кісі — унинг хотини.
Бу ерда изофа йўқдир. Баъзилар изофали қилиб:
ал қісі аллар ол кісі алді—у хотин олди, деб қўл-
лайдилар.

буш бош јілкі—буш, эркин йилқи. Шун-
дан олиниб: **ал ғашлар буш** ол **Ішләр** бош — у хотин
озод, у хотинни озод қилди, ташлади, унугди
дейдилар. **ал ғул буш** қілди. Умуман, „озод“ сўзини „буш“
сўзи билан ифода қиласидар. Мақолда шундай
келган: **буш** бош нәнгә ўз бол-
мас—буш нарсага эга йўқ, демакдир. Бу мақол
билан ўз молини пухта сақлашга ундалади.

теш тўш—тушиладиган, қўниладиган жой, шунингдек
тушиш вақти. **тўш او ди** тўш оді—тушим вақти.
яш — феруза тош.

Шеърда шундай келган:

йорни йашл женш سُفَرْدِي اُرْنُكْ قَشْ
تَرْلَدِي قَرَا قَشْ تُنْ كُنْ أُرْزَا يُرْكَنُورْ

Яратті юшл юш,
Савурді օрүц қаш,
Тізілді қара қаш,
Тұн, күн ўзә јүркәнүр.

Осмонни таърифлайди: тангри осмонни феруза
рангида кўм-кўк қилиб яратди. Юлдузлар билан
безади. Узукка кўз қўйгандек, қош оқ узук учун
ишлатиладиган тош—мезон юлдузи [туркча қора
қуш] унда тузилди. Кеча билан кундуз бир-бири-

нинг устига қопланади. [(Тангри осмонни) яшил
феруза ранги қилиб яратди, (унинг устига) оқ
қош (узук кўзи)ни сочти. Кора қуш (мезон юлдузи)
тизилди. Тун кун устига қопланди].

жеш жеш чїш - чїш — ёш болалар ва чақалоқларни тўснішда
хотинлар томонидан қўлланадиган „чуш-чуш“
деган сўз. От минган киши ҳам отни миниб кел-
гандан сўнг уни сийдириш учун бу сўзни қўллайди.
сїш¹⁷⁹ — сих. Тутмоч деган овқатни тизишга хизмат
қиласидиган нарсага нисбатан ҳам бу сўзни қўллайди.
куш — қуш. Жамликни билдирадиган турдош от.
Кейин буларни бири-биридан фарқлашда айрим
сўзлар қўшилади.

арнек օрүц қуш—оқ лочин,
қара қара қуш — бургут,
тәш тәш қуш—түя қуш,
йун юн қуш — товус,
абил әбіл қуш — ил қуш, қирғий.

Сўнгра муштарий юлдузига ҳам **қара** қаш **қара**
қуш дейилади. **қара** қаш түнди. Қара қуш туғді —
муштарий юлдузи чиқади, демакдир. У тонг вақти-
да чиқади. Ўгузлар түя оёқларининг учига ҳам
„қара қуш“ дейдилар. **ғэр** ғэр қиз қуш — туклари-
нинг ранги абыси **біракш** аби бәрәкіш рангига
үхшаш бўлган бир қуш, яъни қизил тўш қуш.

¹⁷⁹ Кабоб пиширишда ишлатиладиган темир. Бу сўз Навоийда ҳам ҳозирги
кундагидек сих шаклида ишлатилган.

Базманинг асбобини қидишил насак,
Хозир этиб сих у кабобу табақ.

قىش قۇقىي اوت: қىش — қىش. ماڭول: қىش қонукى
— от—кишнинг зиёфати оловдир. ўтлар

اڭچى تىجا تې بىلسا اۇزۇ тәф¹⁸⁰ — ҳийла, найранг. **اڭچا يۇل بىللىرى** ачىي نىچە тәф бىلсە аىئەر анча јол بىللىپ—овчи қанча ҳийла билса, айиқ ҳам қочиш учун шүнча йۈل билади.

Жиғ — майнинг хум ва бошқа нарсада қайнашидан чиқкан товуш: „жиг-жиг“ каби.

قىچىكىw - бахт ва давлат.

тоқ: **تۇق كىشى** тоқ кىشى — түк одам, **تۇق از** тоқ әр —
— турклардаги каби бошида туки (сочи) йүк одам,
تۇق تۇق آنى тоқ жилкى — шохсиз түқол ҳайвон. **تۇق تۇق بىلەقى**
тоқ-тоқ әттى— „түк-түк“ этди, тошни тошга урган-
да чиқадиган бир товуш. **أز كىشى بىرلا تۇق بىلدى**.
әр кىشى бىрла **تۇق** **تۇق بىلدى** болдۇ—әр билан хотин орасын-
да келишмөвчилек бўлди.

Ж чақ—худди, айнан, чоқ сүзи каби бир нарсанинг айнан узгинасини билдирадиган сүз. **Ж** آل آتنى تۇغلىق. чақ ол атні тутәїл — худди шу отнинг ўзинигина тутгин. **Ж** آمچنى اۇرغىل. чақ амачні урғىл — худди нишонанинг ўзинни ургин.

Жұқ — чақ-чуқ — ўттын, сүяк ва ёнғоқ каби нарсаларнинг синган вақтидаги товушини билдирадиган сүз.
Жұқ — чақ-чуқ әтті деган тап шу маъниода күлланғандыр.

¹⁴⁰ Бу сүз ҳозир жонли тиілда товламачи, товламоқ шакларыда ишлатиласы. Сүзларыннан бизгача кенгайнб етиб келгани маълум. Бу ердагы таф сүзиң ўрнида девоннинг I том, 61-бетнда „ал“ сүзи берилган: **اڭچى ئەنجى بىرلەپ**. Ал awči ишчә ал бىлсә, азىг анча јол билип. Ал сүзиң ҳам ҳозир кенгайған ҳолда алдоқчи, алдамоқ шакларыда құлданады.

جَقْ чак — чурқ деган тақлидий сүз. **اُلْ اَنِي اُرْدِي جَقْ** ол ані урді чак әтмәді — у уни урди, у чурқ әтмади, яғни додламади ҳам, товуш ҳам чиқармади.

زَقْ زَقْ зақ-зақ — қүчқорни сузиш учун қистаб ишлатылған сүз.

САҚ-САҚ — душмандан құрғон, от ва бошқа нар-
саларни сақлаша құриқчи ва чегарачиларни огох
қилиш учун „хүшәр бүл“ деган маңнода құлланы-
диган сүз. **САҚ-САҚ**—хүшәр бүл демакдир.
Сақ Әр — хүшәр одам.

سُقْ سүк || соқ — сүкқа бош (одам). соқ жалінус әр—сүкқа бош одам, на ҳамроҳи бор, на ёрдамчиси бор, тамоман әлғиз, ҳеч кишиси йўқ одам.

بَكْ бәк — мустаҳкам, маҳкам. **بَكْ نانْ** бәк нәң — мустахкам, маҳкам нарса.

бүк — чакалакзор.

Бүк = бурчак (аргуч).

— Ты ошибаешься, мимоходом.

3 Тек—анчайин, шунчайин. تەك كەلدىم تەك كەلدىم—
шунчайин, анчайин келдим, бирор мақсадсиз кел-
дим. تەك تەك тур—тек тур, жим тур (үғузча).

ЧЭК-ЧҮК — лахтак-лухтак, арzon мата.

چۇك чұк - чұк [чіх-чіх] — түяни чүктіришда құлдана-
диган сүз.

چىك чік - чік — эчкиларни чақиришда құлланадиган сүз.

Бу сүз сүфоришда ҳам айтилади.

چىك чік—чик. Ошиқ ўйинида ошиқнинг қорни билан
ётган ҳолати, чики. **چىك تۇرى** чік түрді — чикка
турдя.

دۇك: دۇك اُردى دۇك урдى — кафти билан енгилгина
„дук“ этиб·урди.

دۇك دۇك: دۇك مىق—минглар орасидаги сон.
دۇك مىنگ يېماق—минглар орасидаги танга, шу миқдордаги пүл.

دُكْ дік — бирон нарса тикка турғанда **دُكْ تُرْدِي** дік түрді дейилади.

Бік—кишининг олати. Маҳмуд Кошғарий айтади:
одоб юзасидан ва буюк тангрининг китобига ҳур-
мат сақлаш учун қуръон ўқиганда уни ўқувчи
киши әр ва хотинлар олдидаги қуйидаги оятларни
наст овоз билан ўқиши керак:

وَأَنْتَ كُلُّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا. مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ
مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكٌ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلٌ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ

Бу хил оялтарни улар олдида секинликда ўқиш керак. Чунки улар бу сўзлар маъносини тушунмай, ўз тилларидаги маънода гумон қилиб гуноҳкор бўладилар ва куладилар. Шунингдек **إِنْ هَذَا إِلَّا أُخْتِلَافٌ** оятини ўқигандан секин ўқилиши керак. Чунки тилоқ турк тилида хотинлар аврати маъносидадир. Шунингдек, арабча сўроқ кўмакчиси **عَالَمْ أَنْزَلْتُهُ** сўзини ҳам қўйидаги каби оялтарда **مِنْ الْمُرْسَلِينَ أَنَّمَا نَحْنُ أَنْتَ لِنَحْنُ** овоз чиқармай ўқишлари зарур. Чунки ўғузча **مِنْ** сўзи хотинлар авратидир. Аммо сўз маъносини билганлар олдида ўқий бериш заарсиз.

شۇك шүк — тинчиши, тұхтатиши сүзи. **شۇك تۇر** шүк тур — жим тур.

مۇك — мук, эгилиб букилиш. **اڭ مۇك تۇردى** — ол мук турді — у букилиб турди.

Бұл жаңы ат — оәқлариде оқи бор от.
Пешонаси оқ — қашқалиқ отларга жаңы ат
дейилади. Узоқ туриб қолиңдан таъми кетган бүр-
дойға ҳам жаңы бүл дейилади. Күп йиллар туриб
қолиб таъми кетган бүрдойға жаңы жаңы бүл таріғ
дейилади. Әмғирдан, намдан ёки узоқ туриб қолиши
натижасыда эскирган ҳар бир нарсага ҳам жаңы бүл
дейилади. Бу сүзда арабчага үхшашлик шаклда
ҳам, маңнода ҳам бор. Чунки бу сұзниң арабчаси
жоғары.

تىل — сүз, калом. **اڭر تىل تىكىرىدى** ол аңар тېл тېгүрді — у унга тил тегизди; тили билан, сүзи билан изо берди.

تىل тїл — сўз, лугат. **أَغْزَى تِلِي** оғуз тїлі — ўғуз сўзи, ўғуз лугати. **يَابَاكُو تِلِي** ябақу тїлі — ябоку лугати. Бу сўз маъно жиҳатдан арабчага мувофиқ келади. Арабча тил маъносидағи лисон сўзи ҳам кўп маъноларни англатади. **إِنِّي أَتَتَّقِي لِسَانَ لَا أُسْرِرُ بِهَا مِنْ** дегандà лисон **عُلُوًّا لِأَعْجَبٍ فِيهَا وَلَا سَخْرَى أَرَادَ بِهِ الْكَلِمَةُ** лугат—сўз демакдир.

Түл — түл түттім — душман ақволини суриштириб билиш учун тил, яғни асир тутдым. Чіл¹⁸¹ — теріга тушған калтак изи.

181 Ч ил сүзи Навоийда ўргумчак инининг узунасига ёзиши маъносида қўлланади:

Үргамчи шабоққа чилки тирмаб,
Тумшуғани ришта бирла чирмаб...

شَلْ شَلْ шал-шул **الِكْلِنْ** шал-шул ҶИКІК—құли ишга қовушмаган уқувсиз одам.

قُلْ қул — кул. Мақолда шундай келган: **قُلْ يَغِيِّ إِتْ** қул яғі іт борі — қул душман, у құлдан келса, згасининг молидан олиб, фурсат топиб қочишининг пайига тушади. Ит ҳам хонадон учун бүридир. Чунки у ейдиган нарса топса, ундан үзини тия олмайди. Бу мақол қулнинг хўжайинига кам вафо қилишини билдириш учун сўзланади. қіл—қил, мўй. Одам ва бошқа нарсанинг мўйи. қіл қуш—эрта кўкламда келадиган, ўрдакдек бир қуш. Беклар илк баҳорда уни бир-бирларига совға қиласидар. Уни **قُلْ قُدْرُقْ** қіл қуёруқ деб ҳам айтадилар.

كُلْ көl — күл. **كُلْ أَرْكَنْجَا كُوزْ أُرْسَا يِكْ** көl ўргунчай көз ўрса јэг—күлни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши. Бу мақол кичик ишни ташлаб катта ишга уринувчиларга айтилган.

تَمْ там — тамба, тиргович. (Эшик орқасига қўйилади).

تَمْ қалуғ тамласси—эшикни тамбалади.

تَمْ тум — совуқ. Аслида „совуқ“ маъносида шу „тум“ сўзи ишлатилса ҳам, яна шу маънода **مُنْعَلْ** тумлуғ сўзи ҳам қўлланади. Совуқ нарсага ҳам шундай дейилади.

تَمْ тўм¹⁸² — мол, ҳайвонлар рангини аниқлашда „тўқ“ маъносини бериш учун қўлланадиган сўз. **أَتْ قَرَا أَتْ** тўм қара ат—тим қора от, жуда қора, тиниқ қора от. **أَتْ تَرْغِيْ أَتْ** тўм торуғ ат — бутунлай тўриғ от

¹⁸² Ҳозирда бу сўз тим тарзида қўллангани ҳолда, Навонйда чім тарзида учрайди:

Яъни мени, мубталони истаб,
Икки юзни чім қарони истаб.

جِمْ чім¹⁸³ — бирон нарсанинг намлигини ёки хомлигини ошириб кўрсатишда қўлланадиган сўз. **أَتْ** чім ѹік ўт — жуда нам эт, гўшт. **جِمْ أَلْ تُونْ** чім бі тон—жуда ҳўл тўн.

جِمْ чім — ердан ўриб олиб, офтобда қуритилиб ёкиладиган ўт. **جِمْ بِجْتِي** чім бічті — чім ўрди, чім кесди.

سُمْ сўм — жуда. **سُمْ سُجْكْ نانْكْ** сўм сўчук нәц—жуда ширин нарса, чуп-чучук нарса (ўгузча).

قُمْ қум — қум (чиғилча), ўгузлар билмайдилар.

كُمْ кэм — касаллик. **أَتْ كَمْلَنْدِي** ат кәмләнді—от касалланди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

كُمْ кём—ранг тўғрисидаги **كُوكْ** кўк сўзи олдига қўшилиб, оширишни билдирадиган олд қўшимчаси. **Ўгузча كُمْ كُوكْ** кўм-кўк қаби.

كِيمْ кім — сўроқ сўзи — ким. **بُو كِيمْ** бу кім—бу ким? Бирлик, кўплик учун қўлланади. **Ўгузлар بُو كِيمْ** бој кім? дейдилар, бу қайси қабила? демакдир. Бој сўзи кўплик ўрнида қўлланади.

بَنْ бэн — мен. **بَنْ بَرْدِمْ** бэн бардім — мен бордим (ўгузча). Турклар мэн дейдилар.

تُنْ тун¹⁸⁴ — кеч, кеч. **تُونْلَا كَلْدِمْ** тунла кўлдім — кеч билан келдим, кечаси келдим.

¹⁸³ Навонйда бу сўз аижум сўзи билан қофиядош қилиб, чум тарзида берилган:

Дона тутубон жаҳон юзин чум,
Ул наъъки кўк юзинин аижум.

(Осимонни юлдуз қоплаганидек, дунё юзини бўтунилай дона қоплаган эди).

¹⁸⁴ Бизда ҳозир кеч а сўзи кўпроқ қўлланса ҳам, Навоний асарларида тун сўзи кўпроқдир.

تىن¹⁸⁵ — рух, жон, нафас. آزىك تىنى كىسلدى^{*} айىد
тىنі кэсілді—унинг жони узилди.

تىن¹⁸⁶ — юган. تىن تىزگىن — юган ва тизгин.
چىن¹⁸⁶ — түғри, рост. چىن سۇزلاز^{*} — чин сөзләр—түғри
сүзлайди, чин сүзлар. چىن آيدىن^{*} — чин аjdىц — чин
айтдинг, рост айтдинг.

سەن — сен. Турклар бу сүзни кичикларга, хиз-
матчиларга ҳамда сүзловчидан даража, мартаба,
ёшда қуйиң бүлгән кишиларга нисбатан айтадилар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларга „сиз“
дейдилар. Ўгузлар аксинча құллайдилар, яъни
кетталарга „сан“, кичикларга „сиз“ деб құллайдилар. Күпликда ҳам шуни ишлатадилар. Қоңда
шудир. Чунки „сиз“ күпликдир.

Хажр шоми гар Навоий жонин олди, тонг эмас,
Ким эрур аҳли балыят қатлининг мұттоли түн.

(Навоийнинг жонини айрлық қоронғилиги олгани қызық, янгилик эмас, ўғрилар
одамни қоронғиликка үлдіришлари эски одатдир).

¹⁸⁵ Тин сүзи II том, 24-бетдә тин мөк, тұхтамоқ маъносида құлланған.
Бу сүз ҳозир ҳам, Навоийда ҳам умуман ҳаракатдан тұхтамоқ маъно-
сида құлланады.

Хар курук шох ўлди дашт узра сабодин хуллалик,
Тинмагур жисмим жунун водийсіла урён ҳануз.

(Күклем шабадасыдан фойдаланыб, саҳродағы ҳар бир курук шох кийимли
бүлди (барғлар билан ясанды). Бирок жиннилик саҳросында тинмаган гавдам
ҳали ҳам яланоч. Бу ҳам саҳрода зди-ку)

¹⁸⁶ Бу сүз Навоийда ҳам учрайди. Лекин Навоийда қовоқ солмоқ,
пешона тириштірмоқ маъноларыда ҳам ишлатылған:

Кимки қилур чилик алардин ҳавас,
Кошлары устида күрүр чину бас.

(Кимки улардан түгрілкни, чишликни ҳавас қылса, қошлары устида ёки пешо-
наларыда буришишни, яъни қовоқ солишни күради, холос).

قىن^{*} қин — қилич ва пичоқлар қини. قىلچقىنى^{*} қіліч
қини — қилич қини.

كىن^{*} кэн — күн чиқар томондаги ҳар бир шаҳарға кэн
дейдилар. Бу сүз كىندى^{*} кэндинг қисқарғаныдир.
كىن^{*} күн — күн, қуёш. كىن تەغىرى^{*} күн туғді — күн туғды,
қуёш чиқди. Мақол: كىنكابىسا كۈز قىماز^{*} күдә бақса,
көз қамар — кунга бақса, күз қамашади.

كىن^{*} күн — күн, кундуз. بۇكىن بېرگۈل^{*} бүкүн барғыл — бу-
гун боргин. Күн қүёшнинг нуридан пайдо бүлгани
учун уни ҳам шу күн сүзи билан аталади.

كىن^{*} күн: كىن يار^{*} — күн јпар — мушк күпиги.
مەن^{*} мән — мән (туркча).

مۇن^{*} мүн — шүрва. Яғмоларда эшитдим. مۇن^{*} мүн
кәйдүр деганларыда увралык шүрва ҳозирлаган-
ларини күрдим. Бу сүзларни ёзишда бир юшоқ
ҳарф (унли ҳарф) орттириш ҳам мүмкін зди,
лекин талаффузга күра биз ёзғанчадир. Унга
зарурат йўқдир. Икки ҳарфли солим сүзлар битди.

عىچ ҲАРФЛИ فۇلى فۇلى شاكليدا ئۆلدىنگى ҲАРФИ
турلى ҲАРАКАТДА بۇلىب، ۋىرتاسى ҲАРАКАتسىز
بۇلغان سۇزلار بۇلىمى

بىر^{*} барт — май ва шу каби суюқ нарсалар үлчови.

بىر^{*} барт — сув ичиладиган идиш (үгузча). بىر^{*} بىر^{*} ىپى^{*} ىپى^{*}
барт бурт тутті — ҳар тарафдан бирдан олди.

بىر^{*} бурт — босинқираш, қора босмоқ. Шунинг учун
كىنى^{*} بىر^{*} ҳам дейдилар.

بىر^{*} бэрт — хўжанинг ҳар йили қулдан оладиган тўлови.
Бу сүзининг بىر^{*} بىر^{*} талаффузи түғрироқдир.

* Бу сүзининг ёзғанчада аниқсазлик бор — С. М.

тірт	тірт-тірт — газмол йиртилганда чиқадиган овоз.
тірт	жіртті — унинг түнини тириллатиб, тильт-тирт йиртди.
тірт	тірт — түрт. тірт јармақ — түрт танга. Бу умуман түрт сонини англатади. турттарзидаги „вов“ билан ёзиш түзукроқ.
жұрт	чарт-чурт — қар нарсанынг майдаси, синиги. бізіңкіңдің аңда ғана жұрттарға бар алғыміз бар — бизнинг ундан бир оз оладиган нарсамыз бор.
жұрт	чірт: жұрт суздықи чірт сүзті — тишлари орасидан чириллатиб тупурди.
сарт	сарт — савдогар. сарт азғы арғы бұлса ылда ғана сарт азікі арғы болса жолда жәр — бу мақолнинг изохи бир неча марта айтилди.
сарт	сарт-сурт: аңк адағы сарт мұрт қілди сарт-сурт қілді — унинг оғын халф-хулф қилди, каттароқ оек кийими кийганда чиқадиган овоз.
сарт	сірт — қуіруқ, дум, соч. Үғузлар кичик тепа ва водийларға ҳам сірт сірт дейдилар.
қарт	қарт — яра. Шундан олиб, хулқи бузук, қайсар одамға қарт әр қарт әр дейдилар.
қарт	қурт — қурт (хашорат), бутун турклар шундағы дейди, фақат үғузлар бүрени қурт дейдилар.
қарт	қарт-қурт: алк қарт қарт аны әтті — бармоқлар қирсиллади, қарс-қурс қилди.
қарт	қірт: қірт от — калта ўт. Шунингдек, калта сочға ҳам қарт қірт сач, баҳил ва хулқа сиз кишига қарт кіші дейдилади.

күрт күрт-күрт — от еганда чиқадиган овоз. ат арбани қүрт қүрт ғылди — от арпани күрт-күрт еди. Шунингдек, одам бодринг каби нарсаларни қаттиқ чайнаб еганда чиқадиган овозға ҳам бу сүз құлланади.

күрт күрт — тоғ дараҳтларининг бир хили. Ундан камон, қамчин ва ҳасса қилинади.

қорғ қарч-қурч — гарч-ғурч. Әр турмұні қарч-қурч ғылди — әр бодрингни гарч-ғурч чайнаб еди. Пұлатни қорғ — қурч тәмүр дейдилади.

қорғ қурч — чидамли пишиқ одамға қурч әрән дейдилар. Ҳар бир тиғиз ва қаттиқ нарсага ҳам бу сүз құлланади.

мурч мурч — мурч.

қанд қанд — шаҳар. Бундан олиниб Кошгарни Ордукәнд — хон турадиган шаҳар, марказ маъносіда құлланади. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси яхши бұлғаны учун Афрасиёб шу ерда туар әди. У қуйи чинdir. Шеърда шундай келган:

کلئىكىزلىيۇ اقىمىز كىندرل ازا جەقىمىز
فۇخۇن اقىن بەقىمىز بۇخۇن ازا سەجىتىز

Кەنلىقىزلاجۇ اكتىمىز,
Кەندلەپ үзә чىكتىمىز,
Фурхان ۋەلەن جىكتىمىز,
Бурхان үزә سېكتىمىز.

Үйғурларға қарши жангларни таърифлайды. Селдек уларға оқдик, шаҳарлар ичига кирдик, бутхоналарни йиқитдик, ҳатто бутлар устига ўтиридик (булғатдик). Бу — мусулмонлар коғирлар устидан

галаба қилғанларидаги одатларидир. Таҳқир қилиб, бутлари устидан сиядилар.

[Селлар каби оқдик, шаҳарлар тепасига чиқдик, бутхона уйларини (бузид) йиқитдик. Бутхоналар устига бавл қилдик].

кәнд — ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Күпчилик турклар наздидан вилояттир. Шунинг учун Фарғонани **аўз** **кәнд** **бозкөнд** — ўз шаҳримиз дейдилар. Самарқандни катталиги учун **сөміз** **кәнд** — семиз шаҳар дейдилар. Буни форсилар **жаззар** Самарқанд тарзида құллайдилар.
барс — барс, қоплон.

барс — туркча ўн икки **мұчал** йилларидан бири-нинг номи. Турклар ўн икки хил ҳайвон исмиини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисобладилар. Буниң **келиб** **чиқиши** шундай: турк ҳоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишганлар. Бу масала **юзасидан** [ҳоқон] қавми билан кенгашди ва айтди: „Биз бу тарихни [аниқлашда] **канчалик** янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиш керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин“. Улар „айтганингиздек бўлсин“, дейишли.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси **томон** қувишини буюрди, бу

жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон **сүжған** — сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини уннаг номи билан атади, шу сўзга йил қўшиб **сүжған** **січған** јллі — сичқон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтгандарни қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди:

ауд **йил**

барс **йил**

тавишган **йил**

так **йил**

ялан **йил**

тунд **йил**

қој **йил**

біјін **йил**

такағу **йил**

ит **йил**

тодуз **йил** — тўнғиз йили. Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланади. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса, **тунд** **йил** — от йили киради. Йил ҳисоби мана шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир-йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир-бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили

кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар.

Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шуҳратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан: наврӯз (янги кун) дан кейинги аввал баҳорга اَغْلَاقِ اَيْ اَغْلَاقِ اَيْ اوғлақ ај, сўнгра اَغْلَاقِ اَيْ اَغْلَاقِ اَيْ улуғ оғлақ ај дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига اَغْلَاقِ اَيْ улуғ ај дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам қўллангани учун ҳаммасини айтиши муносиб кўрмадик. Ўзинг тушин.

Барс барс—чивин, пашша чақишидан ёки **эшак** ем бошлинишида терида пайдо бўлган **пайса**, шиш. Аниқ **аніқ** аниқ **барс** болді — унинг эти пайса бўлди, шиши.

Терс тэрс, қийин, тэрс **арб** тэрс ўш—қийин иш. **Чарс-чарс** — чарс-чарс, қарс-қарс каби ҳар тарафдан эшитиладиган овоз. Ал **ані** **жарс** **арди** ол ані чарс-чарс урді — у уни қарс-қарс урди. Яна **тарс** **тарс** **арди** тарс-тарс урді деганда, ҳар тарафдан урди деган маъно англашилади.

Қарс қарс — тия ёки қўй юнгидан қилинган кийим. қарс-қарс — қўл уриш, чапак чалишдан чиқкан овоз. **Айа** **иётси** ол қарс-қарс аja ѡапті—у қўллари билан қарс-қарс чапак чалди.

Клф гўлф **кльф** **иғлди**: там гўлф йўқлді — деворгулдиros билан бирдан йиқилди.

Эв барқ эв барқ — уй ва ҳовли, уй-жой. Барқ сўзи айрим ишлатилмайди, жуфт ҳолдагина қўлланади.

Турқ ¹⁸⁷ турқ — ҳар нарсанинг узунлигига айтилади.

Бир сенкю тури бир сўё тури — бир наиза узунлигига.

Чулқ ўскурк чулқ ўскурк — қаттиқ, сархуш, маст. **Жалқ** **жалқ** **аскрук** чалқ-чалқ бадар қїлді — у уни шақ-шуқ урди.

Кирқ **иқрқ** **мақол** кирқ — қирқ. Мақол: **бай жиғати түзлнур** кирқ ўйлана — бай чїғај тўзлнур — қирқ йилгача. бой билан камбараж тенглашади, яъни вақт ўзгариши билан ёки ўлим билан шундай бўлади.

Бэрк бэрк — берк, маҳкам. Асли бæk, р ҳарфи ортиқча.

Борк **бёрк** **нек** бэрк нэц — мустаҳкам нарса. борк — бўрк, қалпоқ, бош кийими. Мақол:

тасиз турк булмас. باشیز **бёрк** **булмас**

башсиз борк болмас — бошсиз бўрк бўлмаганидек, тотсиз турк ҳам бўлмайди.

Турк турк шаҳарларидан бирининг оти.

Тарк кел тарк кел — тез кел. Тезлатишга ундалган ҳар бир ишга ҳам қўлланади. **Тарк қел** тарк қел — тез қил.

Турк — тангри ярлақагур. Нуҳ ўғлининг оти. Бу от Нуҳнинг ўғли турк авлодларига тангри берган

¹⁸⁷ Турқ сўзи ҳозир авзойи, кўриниши, ранги-рўйи каби маъноларда ишлатилади.

عَلَى الْإِنْسَانِ هُنْدِيرْ چунончи, тангриннинг «инсон» сўзи „одам“ маъносида келган. Бу ерда сўз бирликда, яъни фақат бир киши маъносидадир. Қуйидаги

لقد خلقنا الإنسان في أحسن تقويم ثم رَدْرَنَاهُ
أَسْفَل سَافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آتَيْنَا وَعْدَنَا الصَّالِحَاتِ

оятида инсон сўзи „жам“ маъносидадир. Чунки бу ерда истисно (бир нарсани кўп нарсадан айириб олиш) бор. (истисно) Фақат кўпликдангина айириб олиш мумкин. Бу ерда „инсон“ сўзи „башар“ сўзи каби кўплик маъносидадир. „Рум“ сўзи тангри ярлақагур Исҳоқ ўғли Исуга, Ису ўғли Румга аталишида ҳам шу ҳол бор. Шунга ухшаш тўрк сўзи ҳам бирлик ва кўпликда қўлланган. Масалан, **الشیخُ الْاِمامُ الزَّاہِدُ الْحُسَيْنُ بْنُ خَلَفِ الْكَاشَفِيِّ** кош-
тарлик Халаф ўғли имом Шайх Ҳусайн унга **الشیخُ ابُو بَكْرٍ الْمُفْدِيُّ الْجَرَّاحِيُّ** деган одам **ابنُ الغرقى** нинг охир замон ҳақидаги китобида пайғамбардан шу ҳадисни ривоят қиласди:

**يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ إِنَّ لِي جُنْدًا سَمِيقُهُمُ التَّرْكُ وَاسْكِنْتُهُمْ
الْمَشْرِقَ؛ فَإِذَا عَصَيْتَ عَلَى قَوْمٍ سَلَطْنَتُهُمْ عَلَيْهِمْ**

Улуг тангри айтади: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни түрк деб атадим, уларни кунчиқарга ўринлаштирудим. Бирор халқдан ғазаблансан, түрк-ларни үнга қарши йўллайман.

Бу нарса улар (турклар) бошқаларга нисбатан фазилатли әканини күрсатади. Ҳатто тангри уларга ўзи от күйган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хуш ҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаған. Туркларда күркамлик,

әкимлилик, одобилик, сүзининг устидан чиқишлиқ, дадиллик, камтарлар каби мақташга сазовор хулқлар сону саноқсиздир. Турклар ҳақидаги қуйида көлтирилган шеър ҳам уларнинг фазилатини очиб беради:

قَجْنُوكْ كُرْسَا آني تُركْ
مُنْكِرْ تَكِيرْ الغلق

Қачан көрсә ані түрк,
Бұзун анға анің ајдачі.
Мұнар тәғір улуглуқ,
Мунда нару кәсінүр.

Бир кишини мақтаб айтади: агар уни турклар күрса, „улуғлик, яхшилик бу одамга ярашади ва шу билан тугайди“.

Түрк сүзи бирликда ҳам, күпликда ҳам құлла-
нувчидир. Масалан: كەم سەنْ кімсән дегувчига
تۈركى مېنْ түркмән дейилганда бирлик бұлса, تۈركى مۇسى اتلەندى
түрк сүсі атланді—турк аскары отлан-
ди ҳам дейилади. [Бунда күпликни билдиради].

Түрк — вақт маъносида ишлатиладиган сўз бўлиб, бутун меваларнинг пишиш, етилиш маҳалининг уртасини англатади. Түрк азм оуди бді — узум пишар вақти. Түрк қиаш оуди бді — кун уртаси. Түрк йикт ўрта ёшли йигит.

Сарк—сопол идиш ва унинг синиқлари.

Сүрк: аңиң азақі сүрк бузтак—унинг оёғи муздек совуқ. Бу сұз фақат шу ердагина құлланади.

• Бу сүз күпинча **بەل** будун шаклида учрайди: I т. 202-бет, II-т. 101-бет.
III т. 295-бет.

کُرْكُ көрк — мүйна, пустин.

کۆرک — күрк, ҳусн. گۈركىلگى — көркүлүк, чиройлик. Ўртаси сукунлилар бўлими тугади.

ФААЛ, فَعْلٌ ФАУЛ, فَعْلٌ ФАИЛ ШАКЛИДАГИ
ҮРТАСИ ҲАРАКАТЛИЛАР БҮЛМИ

КЛБ күләб — турк яйловларида ўсадиган юмшоқ үт, молларни тезда семиртиради.

басут — ёрдамчи, орқа суюнчиқ, меҳрибон.

بَسْتُ басут — ёрдам. **اَلْ مَنْكَا بَسْتُ بِرْدِي** ол мәнә басут бәрді—у менга ёрдам берди. **Хар** икки сүз бир-бирига яқин.

بُلْت بуліт — булат. **قَرَا بُلْت** қора буліт — қора булат.
أَقْ بُلْت ақ буліт — оқ булат.

أَرْفَعْ بِلْيَغْ يَلْ أَجَارْ.

Қара булғіғ յәл ачар,
Урунч бішә әл ачар.

Қора булут осмонни қоплаг олганда уни шамол учиради, шуннингдек, ҳукумат эшигини пора очади. Бу мақол ишни битириш учун пора бериш керак-лигига унданбайтап айтилади. Булут сўзи қалин сочга ҳам ўхшатилади. **بُلْتَ تَكْ سَجِي** булот тәк сачи—сочи булутдек қалин, қуюқ, кўп. Шеърда шундай келган:

أَغْدِي بُلْتَ كَكْرِيُو
يَعْفَرْ تُلِي سَكْرِيُو
قَنْجَا بَرِيرْ بَلْكُوسُورْ
فَلَقْ آنِي أَكْرِيُو

Ағді буліт көкрай, ·
Jaғмур толі сәкрай, ·
Калік ані үгрій, ·
Канча барір билгесүз.

Чақмоқлар чақиб булут күтарилади, ёмғир ва дүл ёғади, шамол булутларни ҳайдаб, ҳаракатлантиради, уларнинг қаёққа боришини билиб бўлмайди. Тўбут — турк диёрида яшовчи бир қавм. Мушк олинадиган кийик шуларнинг ёрида бўлади. Унинг қиндингизини кесиб олинади. Бу мушк кутисидир. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган Собит деган кишининг авлодидир. У киши шу ерни ёқтириб, жойлашиб қолган ва авлоди кўпайган. Авлодлари кўплигидан турклар еридан бир минг беш юз фарсах ерни олганлар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Хинд денгизидир. Уларнинг тилларида арабчанинг таъсири бор. Чунки улар онани — Л ума, отани — Л аба дейдилар.

Түкт тәгіт — тегін сүзининг күплигидір. Аслида бу қул исмидір. Сұнг ҳоқон үғилларига лақаб бұлыб қолди. Бу шаклдаги күплик қоңдага хилоф-
дир. **Ақа** Түкт ўқа тәгіт — оддий халқнинг катта-
лари, шохнинг кичик үғиллари демакдір. Булар
бирга құлланадылар. Ука сүзи аслида Зулқарнайн
замонида Зулқарнайн билан туркларнинг битишу-
видан олдин уларнинг олдинги құшынлари ораси-
даги тұқнашувда юзага келған.

جُكْتُ — чоқут — пакана, калта бўйли. **جُكْتُ كىشى** — чоқут кіші — пакана, калта бўйли одам. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Жектүү чігіт — пахта уруғы, чигит (арғуча).

сібүт — кашніч (кашкарча).

СУЕУТ — суэма (кардукча).

سۇغۇت — ичига гурунч, гүшт ва хушбۇй дориворлар солиб, пишириб ейиладиган ҳасип. СİFİT¹⁸⁸ — йиғи.

سۇكىت سۈكىت سۇلۇنقا قىزىنگى سۆكىت — тол дарахти. Мақол: مۇختىم سۇلۇنقا قىزىنگى سۆكىت сүйىق қазىк қасىца — тол дарахтидаги ҳүллик ва майинлик толнинг ўзига ярашиқ, қайин дарахтининг қаттиқлиги унинг ўзига муносибdir. Бу мақол ҳар нарса ўз аслига бориши түркисида қўлланади.

قەجىت қачут — қочиш. Жанг ва бошқа ҳолларда бирбiri билан олишиш.

قەرت қаріт — ўғирлаш, талаш (туркманча). Бу сүз арабча غارت гаратдан олинган деб гумон қиласман.

قېرىت қурут — қурт.

قەنت қунат — қунат.

қунат — қунат. Бир-бирларига улашган ҳар бир гурух одам, бир-бирларига яқин яшайдиган кишилар гурухи. اُل مىنگ قاتىم ال ол мәниң қунатим ол — ул киши менинг қўшим, қунатим, ёндошим. КЭБІТ¹⁸⁹ — ичклик дўкони, майхона.

كىت қочёт — Хоразмда турувчи турклар.

كىجىت құчут — от, улов.

كىلت кээзүт — кийиладиган кийим. Кўпинча бу сүз тўйда келин ва куёв яқинларига ҳурмат юзасидан

¹⁸⁸ Ҳозир бу сүз йиғи сўзига жуфт ҳолда йиғи-сиғи шаклида қўлланади. Навоий сиқтамоқ сўзини ҳаддан ортиқ, қаттиқ йигламоқ маъносida беради:

Ул ойки кула-кула йиглатди мени,
Йиглатди мени демайки, сиқтатди мени.
(Муҳокаматул лугатайи, 47-бет).

¹⁸⁹ Рус тилидаги кибитка сўзи шу кэбіт сўзидан бўлса керак.

كىن كىنдириладиган тунга нисбатан айтилади. كىن

دېرىدى كىن кээзут бўрді тун берди, тўн кийгизди.

كىرەت كىرەت — қалит, қулф қалити. Бу сўз арабчага яқиндир. Чунки арабча حَلْبِيٌّ ёқлiddir. Бу сўздаги қарфи к га, л қарфи р га, д қарфи т га алмашган, алиф туширилган.

كىلت كىلت — одамлар орасида кулгили бўлган нарса.

بىچ بىچ — сопол идиш ёки сопол қозон. آشىنجى بىچ ашىч буқач равишида икки сўзни бирга қўшиб қўлланади. Қозон — идиш.

بىچ بىچ آرسلان تىكىن بىچ — текинларнинг лақаби. Бўкәч арслан тёгин каби. Бу сўз юмшоқ к билан айтилса, „бек“ сўзининг кичрайтирилган бўлиб, меҳрибонлик ва ачиниш маъноларини ифода қиласди. Чунки амир маъносидаги „бек“ сўзи охиридаги к юмшоқ „к“ дир.

بىلچ بىلچ — эркаклар оти. توқу ч — тўқоч кулча. Бу сўз тоқ тоқ әр даги тоқ тоқ сўзидан олинган. Чунки у тўқ қиласди, тўйдиради.

تىكىچ تىكىچ — чакич [нонвойлик касбига хос термин].
چانач چانач — хунаса; қўрқоқ. Ишида журъатсизлик ва тайинсизлик қилган ҳар бир киши.

¹⁹⁰ Навоий асарларнда бекач сўзи севикли, ҳурматли қиз ва фуқаро қиз маъноларида қўлланади:

Жафони жонга талай солдингиз әлайми бўлур,
Сизинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.
(„Чор девон“ дан)

Ишқки бўлса ёмону яхшидан пок, э кўнгил,
Йўқ тафовут гар бекач бўлса ва ёхуд гар мирак.

سنج كىزىلۇ

санч кісіріү — нарса солищ учун қызил теридан
қилинган махсус идиш, соноч.

قاқаچ — кир. نون قەق بىلدى تون қақаچ болді—түн
кир бўлди.

кулуч — эркаклар оти.

кулач — қулоч. Асли قل الْجَ қола:ч — қулоч—
қулни оч, қулочни ёз. бир قلْ بِرْجَن бир қулач
барчін — бир қулоч шоҳи.

қіліч — қилич. Мақол: قش قلچ قىقا سِعْماس қош
қіліч қінқа сіғмас—құш қилич бир қинга сиғмайды.
Бу мақол бир иш учун инилган иккі киши, бир
қизга совчи юборган иккі одам ҳақида ҳам сұз-
ланади. Ҳоқонларни ҳам шу лақаб билан юргиза-
дилар. Қілічхан қаби. Бу — ишларида,
харакатларда қиличдек кесувчи, кескин хон
демакдир.

Шеърда шундай келган:

أَرَنْ الْبَيْ كُوزْنْ يَقْشِيلَرْ قِنْكُرْ كُوزْنْ يَقْشِيلَرْ
قِمْعَ تَلْمِنْ تَقْشِيلَرْ قِلْجَ قِنْقا كَجَنْ سِعْدِي

Әрән алпі оқіштілар,
Қіңір көзін бақіштілар,
Қамуғ тулмін тоқіштілар,
Қіліч қінқа күчүн сіғді.

Жангни таърифлаб ёзади:

Мард, ботирлар бир-бирларини даъват қилдилар
ва ёмон күз билан қарашилар, бутун қурол-яроқ-
лари билан урушдилар, қиличлар устида күп қон
қотганидан, қинга деярли сиғмай қолди.

[Мард, ботирлар (бир-бирларини) чақириши.
Қингир күз билан (бир-бирларига) қарашиди. Ҳам-

ма хил қуроллар билан жанг қилишиди. Қилич
(бетлари қон билан қалинлашиб) қинга зўрга
сиғди].

қаміч — човли.

котіч — ёш болалар сўкиши, эй кўтга ўхаш
сассиқ, демакдир.

козёй — кўза. Бу сўз арабчага ўхаш, бироқ
„д“ ҳарфи „ч“ га алмашган.

козёй — кўза (аргуча). З билан з арабчадаги каби
тенг келади. Араблар ёзди сўзини زیر دی وа زیر تارзида ёза берадилар. Шур сувни ماءْذِعْ عَاقْ тарзида ёза берадилар.

комач — кўмоч. Ўчоқда чўққа кўмиб пишири-
ладиган нон.

комич — хазина. اُل كِمْج بَلْدِي ол комич булді—
у хазина топди.

мэшич узум — бир хил қора узум.

бутар — барди деган тўқима кийимликка ишла-
тиладиган ўриш (узунасига қўйиладиган) ип.

бадар-бадар بَدَرْ بَدَرْ يَكْرُدِي бадар-бадар
јўгурді — патир-путир чопди. Чоғанда патир-пу-
тир оёқ товушлари эшитилди.

басар — тогнинг саримсоқ пиёзи.

багир بَغْرِي бадрлар بَدَرْ بَدَرْ يَغْرِلَعْ бағир — жигар. Ҳеч кимга бўйин эгмовчи кишини
яя بَغْرِي бадрлар بَدَرْ بَدَرْ يَغْرِلَعْ бағирлар деб юргизилади. Бағри
бутун демакдир. Ёйнинг ўрта ерига يَا بَغْرِي
е бағри дейилади.

бар бер — мис. Мақолда шундай келган: بَارْ بَقْرْ بَارْ باғир юқ алтун—бор мис (қадрсиз),
бар باғир юқ алтун—бор мис (қадрсиз),

йүк олтин (қадрли). Құлда бор бұлған нарса мисдек қадрсиз, құлда бұлмаган нарса олтиндек қадрли. Бу мақол яқинлар орасида хұрланиб юрган киши, кейин йүқлигіда қадри билиниши маъносида құлланади.

Бақір — Чин үлкесидеги чақа (пул). Олди-сотдилари шу орқали қилинади.

бакір соқум — Марс планетасининг номи, у қызилликда мисга ўхнатиласди.

бүкүр - буйрак.

بۇكۇر буңчо билан уйғур ўртасидаги баланд бир-
калья; бу чегарада.

تىپ تابار — қипчоқ хонларидан бўлган اوز ائال. Имол Узнинг икки ўғлидан бирининг исми.

татір: татір жер — дарахтсиз, биносиз ер.
тітір — ургочи түя.

تَقْرِيرٌ тақір-тақір: اَتْ اَذَاقِي تَقْرِيرٍ أَتَی at азакі тақір-тақір әтті — отнинг сөги тақири-тақири овоз чиқарди. Бу маънода اَتْ تَكْرِيرٍ اَتَی tikir-tikir әтті —

от тиқир-тиқир қилиб юрди деб ҳам құллайдилар. Тәмүр — темир. Қоқ өтөр қыроғанда көк тәмүр кәрү турмас — күк темир бекор турмайды, етган жойини яралайды. Бунинг бошқа бир маңноси ҳам бор. Қирғиз, ябоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичириганды ёки ундан бирор нарасага вәйда олғанда, қиличкин уннинг олдига күндаланғ қўйиб: **بۇ қوک құرسۇن قىل جىسىن** бу көк кірсүн, қізіл чіксүн дейдилар, яъни вәйда бузилса, бу күк кирсинг, қизил чиқсинг, яъни қонга беланиб чиқсинг. Бу аҳд бузулса, темир сени ўлдирсинг, ўч олсинг демакдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиласылар.

тамур — бадандаги тер. Ўгузлар бу сүзни
тамар дейдилар. Улар доим сүзни енгиллатиб
сүзлайдилар. Сүзда а құллаш и, у га нисбатан
енгилдір. Шунинг учун улар шундай құллайдилар.
тawap — жонли, жонсиз мол, товар. Ўгуз ва

Шеърда шундай келган:
    كِمْنَكْ أَكْلِسَا بَكْلِكْ آنَكْ كَرْكِيُورْ
    تَقْرَ سَزْنَ قَلْبَ بَكْ اَزْتَسْرَنْ آمَكِيُورْ

Тawap кімің әкүлсә,
Бәрлік аңар кәркәйүр,
Тawарсізін қаліб
Бәг әрәнсізін әмгәйүр

Кимнинг моли кўпайса, у бошқалардан кўра давлатни идора қилиш ишига лойиқроқ бўлади. Молсиз қолган бек одамсиз қийналади, одамларни қовиштира олмайди. Чунки одамлар унинг моли учун хизмат қиласилар.

чүбүр-эчкининг юн(г)и. Арзимаган мол ва матоларга қўлланувчи чўбур-чабур сўзи ҳам шундандир.

چوتур: **چوتур** **کىشى** чотур кіші—ёмон хулқли одам.

Чағыр — 'шарбат

ЧАГІР — ичкілік, май. Бу сүз иккі қарама-қарши маъно билдирувчи сўзлардандир.

Чагір — тор ва кичик йүл.

Чакір — күк күз, чагир күз. Мақолда шундай келган:

اٽ جَقْرِي اِقا تَكْبِيرٌ. اٽ جَقْرِي اِقا تَكْمَاسٌ

Іт чақірі атқа тәгір,
Ат чақірі ітқа тәғмәс.

Чагир күзли ит отга тенглашади, аммо чагир күзли от итга тенглаша олмайды, чунки бу хил отнинг күзи хира бўлади. Бу хил отдан четланмоқка буюрадилар.

Жекер жекер йікір-йікір — майда тошли нон чайналганда тишдан чиқадиган товуш.

Сұғұр сұғұр — варал (эчкиэмарнинг бир тури) га ўхашаш бир ҳайвондир. Унинг терисидан ёмғир ёпинғичи қилинади.

Сұғұр сіғір — шоҳларнинг бир қанча одамлар билан бирликда қиласидиган бир турли ови. Шоҳ бир қанча одамларни ўрмон ва даштлардан ўз томонига ов ҳайвонларини ҳайдаб келишга юборади. Улар ҳайвонларни тўплаб келгач, шоҳ қийинчилексиз, бемалол овлай беради.

Сұғұр сіғір — сигир. سُوفْ سِغْرِي суw сіғірі — құtos.
Қатір қатір — хачир.

Қадір қадір — قَدِيرْ نَانْكَ қадір нәц—қийин нарса. قَدِيرْ بَيْر қадір јэр—төгларда қор ва муз кўплигидан юриш қийин бўлган ерлар.

Қадір қадір: قَدِيرْ قِش қадір қіш — қаттиқ қиши, қахратон қиши.

Қадір қадір — кучли шоҳ. Ҳоқонияниклар хонини қадір хан дейиш ҳам шундандир. Сўзининг бу маъносида арабчага ўхашлик бор: чунки қодир араб тилида кучли, ҳар ишини қила олувчи демакдир.

Қісір қісір — туғмайдиган хотинларга ва ҳайвонларга қўлланувчи сўз. Қайсан байтол маъносидаги қісір қіср қісрар қісрар қісрар қісрар ибораси шундандир.

Кілр к ү 1 ä p — калтакесак.

Буғаз б у ғ а з — бўғиз, ҳалқум.

Табіз табіз — туэли, шўрхок ер. تِزْ كِشِي تَبِيزْ табіз кіші—хасадли одам.

Тубуз т у б у з: تِزْ بَكْ тубуз јўк — устига миниб бўлмайдиган даражада қўпол қилиб юк ортилган ҳайвон.

Тітіз تِتِيزْ تَنْكَ تیтіз: تِنْكَ نَانْكَ тітіз нәц — мазаси ҳалиланини каби тахир бўлган нарса.

Токуз تِكْزَ تَكْ токуз ат — пешонасида таңгадек оқи бўлган от, қашқа от.

Сағіз سَعِيْزْ تَبِراقْ ساғіз тупрақ — тоза тупроқ, соғ тупроқ.

Сакіз سَعِيْزْ سَعِيْزْ ساқіз — кийимга ёпишган шира ва шу қаби нарса. سَعِيْزْ سَعِيْزْ ساқіز*—саккизнинг евгили, қисқаргани.

* Маҳмуд Кошгариининг шу сўз устидаги изоҳига кўра, саккиз сўзи иккни к билан ҳам, бир к билан ҳам кўлланади. Маҳмуд Кошгарий худди шундай изоҳни яна бир қанча сўзлар хусусида ҳам кўрсатган. У тўққиз, иккни на ҳатто тикан сўзида шу хусусиятни қайд этган. Ҳозирги тилимизда бу сўзлар талаффузи қатъийлашган бўлса ҳам, Навоий асарларидаги сўзларни девондагича иккни хил вариантда учратамиз: иккни к билан саккиз, иккни иккни к билан тўққиз тарзида кўлланган:

Нуктаи тарихики аҳсан деди,

Саккиз у саккиз юзу саксан эди.

Чиқма тўққиз парда кениндинки олам кўрмасун.

Олти, етти бурқаъ олғил, сақла иккни-уч ниқоб.

Ки булғай бори ул фароги била,

Саккиз йил кераклик яроги била.

Кўзки эрур эгри анинг ҳилқати

Бирни иккни кўрмак эрур санъати.

То ани ич деб сенга мен юз тутай,

Томса тўққиз оқса худ ўттуз тутай.

Демак, айрим туркололарнинг туркий тилларда ҳарфларнинг иккиманшилигидаги фикрлари тўғри бўлиб чиқмайди.

سەز	сәміз — семиз, ҳар қандай ҳайвоннинг семизи.
Бу сүзда арабчага ухшашлик бор. Фақат улар „и“ ҳарфи ўрнига „з“ алмаштирганлар. Бу улар тилида бўлиши мумкин ҳодисадир. Чунончи иккинчи шахс олмоши ўрнида „сан“ ҳам „сиз“ ҳам қўллайдилар. (Бунда „з“ ҳарфи „и“ га алмаштирилгандир)	
قوبۇز	кобуз — [Удга ўхшаш] чалинадиган чалғу, құбуз.
قۇتۇز	қотуз — ёввойи сигир, құтос.
قىتۇر	кутуз* — қутирган. قىتۇر қутуз іт — қутирган ит.
قەنۇز	қазіз — дараҳт пўстлари.
قەنۇز	қазуа — жувон, хотин.
قىمىز	қіміз — қимиз, бу йилқи сути бўлиб, уни саноч-мешларга солиб ачитиб ичилади.
قىمىز	қіміз: قىمىز الـلاـلـا қіміз алміла — қимизак олма, қимизга ўхшаш нордон олма.

* Девонда قىتۇر ات кутуз іт тарзида берилган бу сўзни биз қутурган ит деб изоҳ қиадик. Аслида бу сўзни қутурган ит ёки құтирилган тарзида олиш мумкин эди. Арабча таржимасига кўра қутурган, қопогон ит демакдир. Биз бу изоҳда ҳам Навоийга асосландик. Навоий асарларидан قىتۇر ات күтирилган ит р билан берилган:

Хар ён югуур эди уриб оҳ,
Ким бир құт и р итни кўрди иногоҳ.

(Мажнун телбаланиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб юрар эди. Иттифоқо бир-құтирилган түшди. Бу ерда гап күтирилган ит ҳақида боради. Бошқа байтларда шу итнинг жон берар олдида экани, лекин ундан Мажнунгина умидланниб, агар ит тузалиб, Лайлар останасида яна пойлоқчилик қила бошласа, уни (Мажнунини) қопмаслиги, унга вафо қилишини сўраб, кўйлакларини йиртиб, итнинг яраси устига ёпгани баёя этилади).

Бундан ташқари Навоийда қутурган (ит) қутуз тарзида берилган:
Расмидур қочмоқ улус итдин ким ул бўлгай қутуз.

(Чор девон*, 213а-бет).

كىيىز	көкүз — кўкрак, кўкис.
كىزىز	кізіз ¹⁹¹ — кигиз, намат.
كېۋىز	ківіз — уйга, ерга солинадиган кенг ва энли палос.
كېۋىز	күшік — (икки маҳраж орасидаги ж билан). Кўп яшаган, қариган тол ва бошқа дараҳтларининг оралиғи, ўртаси, ўзаги.
كېۋىز	күшік: كېۋىز تۇرما күшік турма—бузулиб, тамикетган турп, пўк турп. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қулланади.
تاروس	тарус — уй шипи.
تالاس	талас — от пойгасида ва чавгон ўйинида майдон: қирғогига тортиладиган арқон.
تالاس	Талас — Тироз ¹⁹² исми билан машҳур бўлган шаҳар. У иккита: كەمى تلاـسْ ئـلـغـ لـلاـسْ Улуғ Талас, Кәмі Талас, иккинчиси мусулмонлар чегарасидадир.

¹⁹¹ Бу сўз ҳозир жонли тилда كىزىز кийиз, кигиз тарзида талаффуз-қилинса ҳам, Навоийда كىز тарзида берилган:

Чун менин Мажнун бошин атфол тоши синдирур,

Оҳ ўти жулийда сочимдан киз анча куйдурур.

Навоий бу ерда жинилларга болаларининг тош отишларини, конаган баданга кигиз куйдириб босиш одатини эслатади: мен девонанинг боши болаларининг тошидан ёрилади. Оҳимнинг учқуни ярага кигиз куйдиригандек, наматга ўшаган сочими куйдириб босади.

¹⁹² Бу жой ўрни ҳамон қатъий аниқланмаган. Олтинчи асрдан бошлаб шуҳрат қозонган бу жойнинг ўрнини тайинлашда тарих ва жуғрофия олимлари кўп ёзганлари ҳолда, ҳануз аниқ бир фикрга келолмагандари маълум. Девонда ҳам унинг ўрнини аниқловчи аниқ маълумот учратмадик. Бироқунинг ёнидаги қўшини шаҳарлар девонда тўлиқ кўрсатилган. Балки шу маълумотлар тарихчинарга ёрдам берар. Бу ердаги изоҳга кўра, Катта Талос, Кичик Талос каби олки хилланкии тарихий асарлардагича Эски Тироз, Янги Тироз деб тушуниш мувофиқидир. Ўзбекистондаги Тирозда турувчилар туркча ва сугдча сўзланинадилар деб ёзалин. Булар ҳаммаси Тироз у вақтда марказий шаҳар бўлганини курсатади.

تُلْسْ بُونْ	толас јұз — рангпар, ёқимсиз юз.
بِجَشْ	бічіш — улуғларнинг зиёфатига келгандарга тақдим қилинувчи шойи газлама.
بُرْشْ	буриш — тери ва кийимлардаги буриштанлик.
بَغْشْ	багіш — бармоқ ва бошқа аъзолар бүғини. Қамиш ва шунга үхшаш нарсаларнинг бүғинига ҳам бу сұз құлланади.
بَقْشْ	бақіш — боқиши, күз билан қарамоқ, қарамоқ.
بِلْشْ	біліш — таниш, билиш. Бу ерда масдар эмас, ҳаракат номидир.
بُلْشْ	булуш — қылган ишида фойда топиши.
بَلْشْ	булуш — сұз билан ёрдам қилиниш. الْ مُنْكَأ بُلْشْ ол мәңә булуш қілді — у менга сұз билан ёрдам қилди.
تَبْشْ	табіш — иккى одам ва бошқалар ўртасида вакилдик.
تُشْ	тутуш — олишиш, тортишиш. Бу сұз аввалги сұздан талаффузда қаттықроқдир.
تُشْ	Тутуш — киши исми.
تَفْشْ	тауыш — түйиши, сезги ва ҳарорат.
تُفْشْ	тоқіш ¹⁹³ — жанг. Шеърда шундай келған:
الْغَيْرُ بِرْ لَا قَرْشَتْمَ أَيْدِمْ أَمْدِي الْ آتَارْ	

¹⁹³ Ҳозир жаңғ маъносида тұқиши сұзи құлланмайды. Лекин қадимги үруш асбоби бұлған тұқи моқ (чұқи моқ варианти ҳам бор) сұзи шу үзакданады. Лекин бизда қарама-қарши ҳаракат қилды маъносида тұқиша ши моқ сұзи құлланады. Шунга күра тұқиши моқ маъносида ҳозир тұқиша ши моқ сұзи құлланады.

تُوكِشْ	Тоқіш ічрә уріштім, Улуғ бірлә қаріштім, Төкүз атін јаріштім, Аjdім Әмді ал утар.
	Жангда жамоанинг каттаси билан қашқа отда уришдым. Унга үқ отдим ва унга: „Мендан буни ол, эй утар“, дедим.
	[Жангда (жамоа) улуғи билан уришдым. Қашқа отда жанг қилдым. Утарга, буни ол, деб үқ отдим]. Утар — киши исми.
تُوكِشْ	Тоқіш — киши исми.
تَعْكِشْ	тәгіш — бир-бирига луқма бериш, бир кимсанынг иккінчисига луқма бериши.
تَعْكِشْ	тәгіш ¹⁹⁴ — ҳар нарсанынг охира, таги.
تَعْكِشْ	Тәкіш — әрлар оти.
جَهْشْ	ҷәбіш — олти ойлик әчки боласи.
جَهْشْ	ҷауаш — жаңғда сафларни тузатувчи, дам олиш вақтида аскарни зулм қилишдан сақловчы бошлиқ.
جَهْشْ	ҷіқіш — фойда, маңфаат. الْ اِسْنَا جَهْشْ بُوقْ ол ішта ҷіқіш јоқ—бу ишда фойда йўқ.
جَهْشْ	чаліш — кураш қылмоқ, курашиш.
سَرْشْ	суруш — дони қотмасдан бурун олиб, қовириб, янчыб ейиладиган буғдой исми.
سَرْشْ	сікіш — қийинчилик, сиқиқ.
سَرْشْ	сокүш — сұкиш; сұкишиш.
سَرْشْ	сүкүш — (юмшоқ к билан) бузоқ ва құзиларнинг қовурдоқса мос гүшти (үғуэча).
سَرْشْ	сікіш — жинсий алоқа.

¹⁹⁴ Бу сұз дозир таги || теги равишида құлланады. Бизга охирги штовуш тушиб етиб келған.

қаш қабіш — талол-торож қилиш.

қаш қабуш — аргуларда бир жой номи.

қаш қачіш — халқ орасыда қочиш, қувин, шов-шув, тинчсизлик. **қаш** қаш болса қаја көрмәс — халқда шов-шув құзгалса, ҳеч ким бир-бираға боқмайды.

қаш қучу什 — құчоқлашиш.

қаш қазаш — яқын биродар.

қаш қазіш — ҳайвон терисидан қирқиб ишланған қайыш камар.

қаш қаріш — қарич. **қаш** бір қаріш—бир қарич.

қаш қуғуш — ошланған ҳайвон терилари.

қаш қуғуш — сув йүли, тарнов.

қаш қуғуш: **тікірман** құншы — тегирмони нови.

қаш қуғуш — ўқ ясовчиларнинг ўқ ўрнатадиган ғочи.

қаш қаміш — қамиш.

қаш қәчіш — дарә ва водийлар күприги. Мақол: **الْ كَجْنِي سُوفَ إِلَيْ** ол қәчіш ні сув Әйтті—у күп-рикни сув ва сел олиб кетди.

Бу мақол бұлар иш бўлгандан кейин уни топиш (тўғрилаш) мумкин эмас, деган маънода қўлланади.

қаш қәріш — юқорисига чиқиши мумкин бўлган ҳар бир тоғнинг боши (ўгуз тилида).

қаш қәріш — отнинг елкаси, яғрини. Мақол: **كَرِش** қәріш јағірі огулқа қалір—от кифтиният ягери ўғлига мерос қолади, чунки кифт бўғинлар тўпланадиган жой бўлиб, у ердаги ягир

тезда тузалмайди. Бу билан [ундай] ягиридан сақланишга буюрилади.

қаш қәріш — уруш ва талашувда қарама-қарши туриш.

қаш қбрұш — сүз билан әмас, күз билан мунозара қилиш.

қаш қиріш — кириш, одамнинг ўз мулкидан келган кирим.

қаш қәріш — олишиш, талашиш. Нәйәк кәріштің — нима учун талашдинг, тортишдинг.

қаш қўлш бўрш — қўлш баріш¹⁰⁵ — бориш-келиш. Мәхмонли уйга қўлш¹⁰⁶ лек бўрш¹⁰⁷ лек Аф¹⁰⁸ әв—бориш-келишли уй, алоқали уй дейдилар.

қаш құмуш — кумуш. Шеърда шундай келган:

أَلْبَ أَرْنَبِيْ أَزْرَدْمَ بَيْنَ أَنْكَ قَلْبَرْدَمَ
الْقَنْ كَعْشَ بَلْرَدَمَ سُوْسِيْ قَلْنَ كَيْمَ اَتَارْ

Алларнин узурдим,
Бојнин анїц қазірдим,
Алтун, кумуш јузурдим,
Суси қалїн кім бтар.

Жаигви таърифлайди: душман аскарларини ажратиб, тўзитиб юбордим. Жамоа такаси (бошлиги)нинг бўйинларини эгдирдим, олтин-кумушларини ортиб юкладим, одам ўтолмас даражада аскари қалин эди.

[Мард ботирларни тўзитиб юбордим, унинг бўйинин қайрдим. Олтин, кумушларини олиб қўйдим. Унинг аскари қиши ўтолмас даражада ҳўп эди].

¹⁰⁵ Хозир жонли тилимизда бориш-келиш варианти билан бирликда борди-келиди варианти ҳам бор.

كُمْش кұмұш — танга. Чунки унда кумуш бор.
كُمْش Кұмұш — чүри номларидан.
بَاتِرْ батір — дарә ва бошқаларнинг чуқур жойи.
بَعْجَ бачіғ¹⁹⁶ — ваъда, аҳд. **أَلْ مَنْكُ بِرْ لَا بَعْجَ قِيلْدِي** ол мәнің бірлә бачір қілді — у мен билан ваъдалашди.
بَعْجَ баріғ — **أَلْ بَعْجَ بَرْ دِي** ол баріғ барді¹⁹⁷ — у кетаверди, ҳеч нарсага қарамасдан, тўппа-тўғри кетаверди.
بَعْجَ баріғ¹⁹⁸ — бадбүй, сассиқ нарса, бу сўз жуфт шаклда **سَيْنَ بَعْجَ** сасіғ баріғ деб аталади.
بَسْغَ басіғ — кечаси хужум қилинадиган, босиладиган пасқом жой ва гафлатда қолдириб түсатдан ушлаш. **أَلْ آنِي بَسْغِنْدَا تَقِيْ** ол айі басіғінда тутті — у уни кечаси пасқом ерда ушлади, деб айтилади.
بَسْغَ пусуғ¹⁹⁹ — пистирма.
بَسْغَ бушиғ — султон томонидан ўзига юборилган элчиннинг қайтиб кетишга берилган ижозат қофози.

¹⁹⁶ Ваъда маъносидаги бағіғ сўзи I том, 382-бетдаги тўртликининг биринчи мисранда **سَجْنَاسْ** бічғас тарзида учрайди.

У ҳам ваъда маъносидадир. Бу сўзлар, шубҳасиз, бир ўзакдан бўлиши керак.

¹⁹⁷ Девонда бу хил ибора кўп учрайли. Уруг урді, **قَجْدِي** қачіғ қачді каби (I том, 25 ва 323-бетлар) Демак, феъллар олдида масдар келтириб жумла тузиш феъл мазмунини таъкидшаш, шошилинч ва тез бажаришни ифодалаш учун хизмат қиласди.

¹⁹⁸ Бу сўзининг ёзилиши ва талаффузи ҳақида Басим Аталаи (I том, 372-бетда) изоҳ берган, бу изоҳга кўра бу сўзининг кўл ёзмада ёзилиши ишаник эмиш. У ерда ёзлишига кўра, баріғ ёки біріғ ўқилиши ҳам мумкин эмиш.

¹⁹⁹ Адабиётда пусу тарзида г тушнрилиб қўлланади.

Пусуда эди неча отлиғ ҳамон,
Адув сорига учдилар бегумон.

Элчиларга берилган тухфага ҳам бу сўз қўлланади. Бу „суфра“ сўзига ўхшайди. Суфрининг асл маъноси мусофири учун қилинган таом бўлса ҳам, кейинчалик у таом ёзиладиган теридан қилинган дастурхонга ҳам қўлланган, шунингдек бир ҳариндош ўз қариндоши хузурига узоқдан келиб, қайтиш вақтида қариндош, яқинларни чақириб, берилган тортиқларга ҳам бу сўз қўлланади. Уларга тайёрланган овқатга ҳам бу сўз қўлланади. Бу — рухсат оши демакдир.

Бішіғ аш — пишган ош; бу сўз ҳар бир пишган нарсага ҳам қўлланади. **بَشْ كَرْبَجْ** бішіғ кўрпич — пишиқ кирпич, пишиқ гишт.

Бішіғ сўчук — қайнатилган шароб.
إِنْكَ بَقِنْيَ كَرْ анїц бақіғі кўр — унинг боқишини, қарашини кўр. Менинг мақсадим бу китобда бу хил масдарларни бермаслик, фақат кўп қўлланувчи [баъзи намуна] ларни беришдир.

Пушуғ²⁰¹: **بَشْ بَشْدِي** пушуғ пушді — хафа бўлди, кўнгил сиқилди, ичи пишди.

²⁰⁰ **بَعْجَ** бақіғ сўзи масдар формасидадир. Девон ёзилган даврда бу хил исами масдарлар ўзак охирига г; к, г қўшилиб ясалар эди. (Қаранг: I том, 24-25-бетлар.) Масалан: бақіғ, кёліг.

²⁰¹ „Ҳибатул ҳақойик“ да бўш сўзи аччиқ, ғазабли маъносила қўлланган;

Хирадликми бўлур тили бўш киши.

Ҳоир ҳам бизда ичи пишиб кетмоқ иборасидаги пишмоқ сўзи шу маънода булиб, бу сўз ана шу бушуг ўзагидандир.

تَبْعَدُ	табуғ — хизмат қилиш, ибодат қилиш.
تَبْعِي	табуғ — тоат-ибодат қилиш. تَنْكَرِي تَبْغِي тәңкірі та- буғі — худога тоат қилиш.
تَبْعَثُ	ту туғ ²⁰³ — гаров.
تَبْعَجُ	تَنْجِيْكْ بَارْ آزِنْكْ تَبْغِي — жиндан бұлған касаллик. آزِنْ تَبْغِي بَارْ — унинг жин касали бор.
تَبْعَجُ	تَبْغِيْزِيْفِيْرْ — бир нарсадан тишиш, ман қилиш, қай- тариш.
تَرْغِيْ	таріғ — дона, уруг. Бу сүз дон экинларининг хаммасига умумий равишда құлланувчи исмидир.
تَرْغِيْ	таріғ — бүгдой — бу күпчилік турк қабилаларыда. Фақат үғузлардагина тарық маъносидадир. Бу янг- лишdir. Булар бүгдойни آشْلَقْ ашлік дейдилар.
تَرْغِيْ	туруғ — тоғлардаги қалъя, турар жой.
تَرْغِيْ	بُو اُغْلَانْغْ بَرْ — бир хил отларга құлланувчи сүз. بُو اُغْلَانْغْ بَرْ تَرْغِيْقَا الْدِرْ — бу оғланіғ бір торугқа алдім — бу үғлонни бир түриқ отта олдим. Бу сүз гоҳо тия- ва сигирга ҳам истиора йўсуннада құлланади.
تَرْغِيْ	торіғ: تَرْغِيْتْ اتْ — түриқ от.
تَرْغِيْ	Торіғ: تَرْغِيْتْ تَبْزِيْزِيْرْ — Торіғ арт тіз — Қашқар боғ- часининг исми.

²⁰³ Бу сүз ёзма адабиётларда күп учрайди. Навоийда табуғ, табуқчи табу никок, табинғу формаларнда учрайди:

Шамшод қоматинга бўлиб банда боғда,
Айлаб табуғ, ҳамиша турниб бир аёғда.

²⁰⁴ Шайх Сулаймон дугатида бу сүз تُورَّاقْ тутақ шаклида берилган.

²⁰⁵ Ҳозир бизда тутқалоқ деган касаллик шу бўлиши керак.

²⁰⁶ Бу сүз ҳозир тишиш, тиймок тарзида құлланади. Навоий ва бошқа классиклар асарларнда ҳам тишиш шаклида учрайди:

Тиймагил девона күнглиники расво бўлма деб,
Ошиқ ўлгайму эди ул телба расво бўлмаса.

جَفْعَنْ	چашіғ — қамчининг учи.
سَعْيْ	са біғ — өздірнинг гоҳ очиб ва гоҳ ёпиб қўйила- диган этак қисми.
سَعْيْ	са тіғ — олди-сотди, савдо-сотиқ.
سَعْيْ	сізіғ — кўйлак этагининг иккى томонидан ёқаси- гача бўлған қисми. سَعْيْ بَيْبَرْ الرِّدِيْ — сізіғ япіб олтірді — кўйлакнинг иккى томонини ўз тарафига ўраб, тўплаб ўтируди. Бу ҳолат нозиклик ва озода- ликдан бўлади.
سَعْيْ	сізіғ — тишлилар оралиги, тишилларни ўртасида- ги оралиқ. Бирон кишига сир сақлашни тайинлан- гандан سَعْيْ بُو سُزْنِيْ *سَعْدُنْ سِيزْتَمَا — бу созні сізіғдан сі- зтма — бу сирни тишлиларнинг орасидан чиқарма де- йилади.
سَرْغُ	سَرْغُ — саріғ — саріқ. ۱۷۸ کетган саріқка سَرْغُ — саріқ — саріқ ўт, яъни сафрога سَرْغُ — саріғ дейилади.
سَرْغُ	سَرْغُ — саріғ. سَرْغُ سُوفْ سَرْغُ — саріғ сув — қоринда йиғилиб қолган саріқ сув. Ҳар бир саріқ рангга ҳам жуфт қилиб سَرْغُ سَرْغُ — саріғ-суріғ дейилади.
سَرْغُ	سَرْغُ — йўқолган нарсанни <u>ахтариш</u> , <u>излаш</u> .
جَلْغَنْ	سَرْغُ قَلْدِيْ — соруг қўлді — йўқолган нарсанни <u>ахтарди</u> .
جَلْغَنْ	چаліғ — бу ҳам йўқолган нарсанни <u>ахтармоқ</u> маъно- сидадир. Бу сүз <u>беклар</u> муҳим бир иш қилмоқчи бўлганларида қишлоқ эллари ва кўчманчиларга бу ҳақда ҳозирланишлари учун <u>хабар</u> <u>беришларига</u> ҳам құлланади.
قَبْغَ	قا буғ — эшик.

* Сүз қоидага кўра سَوْرَجْ шакзидага ёзилиши керак эди. Биз асосланган босма нусхада шувдай берилган.

қаттіғ — ұар нарасыннан қаттығи.

ҚАЗІР — қавиқ, иккі қават қилиб тикув.

قىدۇغا سۇف بار ات بېرنى تەڭماش қуازуғ — қудук. қуэзуда сув бар іт бурні тەگмäс — қудукда сув бор, аммо ит бурни тегмайди. Бу мақол бир ишни истаб, унга әриша олмайдиган ёки бирор күлида бўлган таомни кўриб сукланувчи, лекин етиша олмайдиганларга қўлланади.

قىزغۇزىخى — денгиз, ариқ, водий қирғози. Ҳар бир нар-
санинг четига ҳам шундай дейилади. **أَرْقُ قِزْغِي** —
аріқ қізіғі — дарә бүйн. **أَيْقُونَقِزْغِي** — аяқ қізіғі —

قرغۇز қуруғ — қуруқ — ҳұлнинг қаршиси. Аввалги маңынан шундан келиб чиқкан.

қоріғ — амирларнинг мол боқадиган күкатель майдони. Қуршалған ҳар бир нарасага ҳам қоріғ дейилді.

Қасіғ — оғизнинг ички ўнг ва чап томони.

206 Бизда ҳозир иккى ти билан қаттиқ талаффуз қилинуучи бу сүз Навоий асарларында иккى шактада ҳам учрайди:

Күмкү жағон айда инсон әзүр.

Бирга катыг, бирига осон эзүүр.

Үзүүлэх замак барчага каттагүй келиб.

Нега сүчук сүз десе аччиг келиб.

قىيغۇن Қىسىف — қамаш, сиқиf, қисиf. **اڭ بىڭ قىيغۇندا قىلى** ол бەر қىسىfinда қалдى — у бир иш учун бекнинг қамогида қолди.

قىسىخ կүсір — қусуқ, қайт. **آنى قىسىخ تىقى** аны қусір тутті — уни қусуқ тутди, у қайт қилди.

Ш қошуп — шеър, қасида, қүшиқ.
Шеърда шундай келган:

o o o o o o o

زَكْنَ قَنْ قِنْكَا تَكْرَمْنِدَنْ قَشْعَ
أَيْغُلْ سِزْنَكْ تَبْهَجْيَ اتْرَ يَنْكِي تَبْغَ

Түркән қатун қутіна^{шет}
Тәгүр мәндін қошіғ,
Айғіл сізінің табуғчі,
Отнур жаңі табуғ.

Малика (шоҳ) хотинга мендан мақтov, қасида (қүшик) еткур ва ходимингиз янги хизмат билан йўлланади, деб айт.

قىقۇغۇش қақїф — сиқиғ, зўрлаш. **مۇ آنىڭ قىقۇغۇشدا بۇ اپش** мән аниң қақїғінда бу іш кілдім — мен унинг сиқиғида бу ишни қилдим.

قىمع қامуғ — ҳамма. قىمع كىشى تۇز آرماس қامуғ кىشى تۇز әرماس — ҳамма одам баравар, бир хил эмас. قىمع қانىғ — роҳатланиш, шодланиш, қониқиш. Шеърدا шундай келган:

تَمْجِي بَغْرِبُلْتِي الْتَّنْ تَمْرَ أَرْعَ
أَفْسَا أَنْكَ أَقْسِي قَنْدِي مَنْكَ قَنْيَ

Тутчі јагар булті,
Алтун тамар арғ,
Ақса айн ақиң,
Қанді мәнін қаніғ.

Маликанинг эхсонларини мақтайды: унинг эхсон булатларидан тұхтовсиз соғ олтін ёғади. Агар унинг сели менға оғса, шодлыгим тошар, орзуларга қонар әдім.

бутіқ — шох, бутоқ. Ҳар нарсаннинг тармоғи.
бутіқ — кичик меш (қашқарча).
бутіқ — отнинг оёқ териси шиляб олиниб қилинган меш. Үнда қимиз ва бошқалар сақланади.
бутақ — бу ҳам бутоқ маънос�다. Бу сұзнинг бир тилда бутіқ ва бутақ тарзидаги талаффузи ҳам бор. Шеърда шундай келган:

كَمْ أَبْ إِشْتَرْ قُلْقَنْ
أَيْ أَفْيَ ارْتَجْ بَنَاقْ

Кім ажіб әшітүр қулақ,
Ай әші әртүр бутақ.

Шоир севиклесіннін юзини ойга, бүйини санубар шохига үхшатиб сифатлады: ойнинг уйи ҳам турар ери санубарнинг шохидир, деб ким айтган ва қайси қулоқ әшиттган.

пучук²⁰⁸ — кесилган, шикастланган, пачоқ нарса. Ҳар нарсаннинг ярмуга ҳам بُجْقُ²⁰⁹ пучук дейилади. بُجْقُ²¹⁰ пучук жармақ — ярим танга.

بُندىق²¹¹ біз іқ — мұйлаб, мийиқ.

барәқ — бароқ, сержун ит. Туркий халқлар әထи-қодига күра, бургут қариганда иккита тухум қўйиб, уларни босар әмиш. Тухумларнинг биридан уша Барак отли кучук пайдо бұлар әмиш. Итларнинг әнг тез юрадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани шу Барак итдир. Иккинчи тухумидан жўжаси чиқар әмиш. Бу унинг жўжаларининг охиргиси бұлар әмиш.

боріқ²⁰⁹ — сийрат (ички ақвол), кишилар билан муомала. بَكْ بُرْقِيْ نَكْ бәг боріқі нәтәк — бекнинг ички ақволи, феъли-автори қандай?

біруқ — шох ёнида катталарни ўз жойнга ўтқазувчи киши. Бу сұзнинг асли بُرْق²¹² бујрук, чунки у шунга буюради.

бузук²¹³ — бузук, бузилган. بُرْقِيْ آفْ бузук әш—бузук уй. Синган, бузилган ҳар бир нарсага ҳам „бузук“ дейилади.

башақ — ўқ ва наиза учидағи темир. بُشْ²¹⁴ башақ — түпук (чигилча). Ўғуз ва қипчоқлар мим (м) орттириб, بُشْ²¹⁵ башмақ дейдилар. Бу хилда ҳарф орттириш араб тилида ҳам бор. Чунончи: درع²¹⁶ сўзидан ясалган قَلْرَعَتْ²¹⁷ сўзи сўзидан ясалған درع²¹⁸ сўзи.

Бу сұзнинг түғрсиси بُرْقِيْ յоруқдир. Чунки киши хулқи маънос�다 бүриқ сўзи ҳеч ерда учрамайды. Лекин бу маънода йүргүк сўзи III том, 12-бетда қуйидагича изоҳланған: أَبْ يُرْقِيْ نَكْ айн յоріқі нәтәк — унинг йүргүк (одамгарчилиги, хулқи) қандай демекдир. Бу мисол шу томнинг 26-бетида қайтарылған. Бизнингча, бүргүк сўзи ҳам йүргүк бўлса керак. Чунки араб алфавитида бир нұқта тушиб қолиши билан ئى ҳарфи ب²¹⁹ б га айланаб кетиши мумкин.

²⁰⁸ Шайх Сулаймон лугатида бу сўз ярим деган маънода қўлланади:

Бир пучук үйлдир сенга хизматдаман,
Кечакундуз доимо эмгакдаман.

тарзида ёки өнүк сўзидан ясалган сўзи тарзида қўн сўзидан ясалган сўзи тарзида қўлланиши каби.
бушақ: бушақ әр — тажанг, ташвишли одам. Ўгуз ва бошқалар сўзи.
бішік: бішік — пишиқ, пишган. Бішік әт — пишган гўшт. Яғомолар бішік дейдилар.
баліқ: баліқ — балиқ. Мақол: баліқ сувда, көзі таштін — балиқнинг ўзи сувда, күзи четда. Бу мақол нарсанинг ичидаги турниб тушунмай қолувчиларга нисбатан қўлланади.
баліқ: баліқ — лой. Арғу ва баъзи ўгузлар сўзи. Баъзи аргулар учун дош товушни ёнма-ён қўйиб баліқ балқ дейдилар. Ҳолбуки, туркчада иккита ундошнинг гина қатор келиши мумкин. Арғулар тилида бузуклик, заифлик бор.
баліқ: баліқ — жоҳилия давридаги турклар ва ўйгурлар тилида шаҳар. Ўйгурларнинг энг катта шаҳарларига Бёш баліқ дейлиши шундандир.
бешинчи: Бёш баліқ — беш шаҳар демакдир. Ўйгурлар бошқа бир шаҳарларига йишик баліқ — янги шаҳар дейдилар.
булақ: булақ ат — бўйи қисқа, усти кенг от.
булақ: Булақ — бир турк қабиласи. Уларни қипчоқлар асири қилган эдилар, сўнгра худо қутқазди ва улар алка булақ деб аталадиган бўлдилар. Бу сўзни булақ тарзида, яъни чўзиб ва қисқартиб ўқиши ҳам мумкин.
памук: памук — момик, пахта (ўгузча).
тобіқ: тобіқ — човган билан уриладиган копток, тўп.

тобіқ: тобіқ сонгакларидан қилинадиган овқат.
тутуқ: тутуқ — бичилган ва эрлиги йўқотилган.
туріқ: туріқ — ҳар нарсанинг ориғи.
аруқ: аруқ: арқ турқ аруқ-туроқ — Фарғона билан Қашқар орасидаги қийин, баланд йўл, довон.
тузак: тузак — ов арқони, тузоқ. Шеърда шундай келгани

اَكْلَدِي مَانِكْ آذَاقْ
 كُرْمَذْبُتْ اُغْرِي تُرْعَاقْ
 اَمْلَكْلِيْلْ اَمْدِي تُرْعَاقْ

Ітлайді мәніц азақ,
 Кормәзіб оғрі тузак,
 Іккәдім андін узак,
 Эмләгіл әмді тузак.

Яширин тузоқни кўрмай, менинг оғим илинди,
 узоқ вақт қийналдим, эй севиклим, энди ўзиниг давола.

тузак: тиши ўзининг севиклисига севиб айтадиган сўзи. Бу сўзни ىй билан турғи тузак тарзида талаффузи ҳам бор.
ташақ: ташақ — эрлар мояги, ташоги. Бир-бирига яқин турниш муносабати билан эрлик олати (закар) га ҳам „ташоқ“ дейилади.

тутуқ: тутуқ — эркаклар номи.
тануқ: тануқ — гувоҳ.
чабақ: чабақ — турк кўлида бўладиган бир хил кичик балиқ номи. Паст кишиларга چабақ әр дейлиши ҳам шунга ўхшатнишадир.
ҷиб: ҷиб — чивиқ. Ҳул номда.

جۇچ чо чу қ — чүчканинг боласи.

چىرقى чаруқ — чориқ. Мақолда шундай келган: **پىداخ آتى** چىرقى јаңағ аті чаруқ, күчі азуқ — яёв оти чориқ, кучи озиқ, яъни яёв одамнинг оти унинг чориги ва кучи, қуввати овқатидир. Бу мақол йўлда оёқ чақаланиб ва кишининг ўзи заифлашиб қолмаслиги учун юқоридаги икки нарса кераклиги ҳақида айтилган.

چىرقى чаруқ: **بىرچىقى** барчук исмли Афрасиёб шаҳрида турувчи бир тоифа турклар исми. Бухту Нассарнинг ўғли Батзани Афрасиёб шу шаҳарга қамаган эди.

چىلقى чолақ²¹⁰ — құли кесилган чұлоқ, чұлтоқ.

چۈلچىقى чулік — мусича катталигыда бўлиб, сувда яшайдиган ола қуш.

چۈمىنچىقى чумақ — асо, ҳасса.

چۈمىنچىقى чумақ — уйгурлар ва мусулмон бўлмаган ҳамма халқ мусулмонларни **جۇچ آرى** чумақ әрі дер эдилар. Мусулмонлардан бири демакдир.

چىنچىقى чанақ — ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идишлар.

چىنچىقى чанақ — коса (үғузча).

سەنجۇق сачуқ: **سەنجۇق نانكى** сачуқ нэн — сочиқ нарса.

سەنجۇق сүзук — тупук.

سەرجۇق сїруқ — чодирнинг устуни.

²¹⁰ Чұлоқ сўзи ҳозир ҳам кўп кўлланади. Лекин девондагидан кўра кенгроқ маънога эга. Ҳозир фақат құли кесилган кишига эмас, бараки: құли синган, құли қийшиқ, құли яроқсиз ёки оғи яроқсиз кишиларнинг ҳамасига ҳам бу сўз кўлланади. Демак, бу сўзниг мазмуни кенгайиб кетгандир.

سەسىقى сасіқ — сопол. Уч қабиласи ва уларнинг юқорилярида турувчилар сўзиdir.

سۇسېقى сусік — кўза. Бу сўзни фақат бир қабиладагина эшитдим.

قەقىقى қабақ — қовоқ. **کۆز قەقىقى** кўз қабақи — кўз қовоғи.

قەقىقى қабақ — ҳўллигича ейладиган қовоқ.

قەقىقى қабақ — қизнинг қизлиги. **قىز قەقىقى سىدى** қиз қабақи сўйді — қизнинг қизлиги олиди.

قەقىقى қатіқ — сирка ва қатиқ каби тутмоч овқатига кўшиладиган доривор.

قەقىقى қатіқ²¹¹ — котиштириш, аралаштириш.

قۇچقۇقى қучак: **بۇز بۇز قۇچقۇقى** бир қучак бўз — бир қучоқ бўз, бир боғлам бўз.

قۇچقۇقى қаэйк — ёғоч идиш (арғуча).

قۇرقۇقى қарақ — кўз соққаси. **قرا قۇرقۇقى** қарақ — кўзниг қораси. **ارىنگ قۇرقۇقى** ўрӯц қарақ — кўз оқи. **أۇت قۇرقۇقى** от қарақ — кўз қорачиги.

قۇرقۇقى қїруқ: **قۇرقۇق آر** қїруқ әр — құли қуриб қолган ёки құли шол одам. **قۇرقۇق آذق** қїруқ азак — оғи яроқсиз.

قۇرقۇقى қазуқ: **قۇرقۇق آر** қазуқ аріқ — қазилган ариқ ва бошқалар.

قۇرقۇقى қасуқ — от терисидан қилинган, соночга ўхшаёт ва қимиз солинадиган нарса.

قۇرقۇقى қасуқ — ҳар бир дарахт пўстлоги. Бу сўзниг асли **قاىش** қасдир, қейин қўшилган.

²¹¹ Бу сўз ҳозир адабиётда ва жонли тилда ҳам кўп учрайди. Қотишишоқ, шакли кўпроқдир:

Маст бўлсин леб мабода майга ағион қотмагил,
Қотишиди ики жўйи дарё ҳуруш.
Урушдан ажал қулэуми урди жўш.

(Навоийдан)

قىش қүсік — иилгүзә. Канизакларни ҳам шу исем билан атайдылар.

قىش қашақ — [қоғоз ясаладиган] бир турли қамиш қашуқ — қошиқ. Мақол:

قرق قىش آغىزقا يېمىس
قرغ سۇز قۇلۇقا يېقىشماسىن

Куруқ қашуқ ағىзқа јарамас,
Куруг сөз қулоққа јақىشмас.

Куруқ қошиқ оғизга ёқмас, куруқ сүз қулоқца ёқмас. Бу мақол бирордан ёрдам сұраш учун унта ҳам бирон фойда күрсатиш керак, деган маңында құлланади.

قىش қашақ: **قىش آرت** қашақ арт — Үзганд билан Қашқар уртасидаги борищ қийин бұлған бир жой.

قىش қуwyқ: **قىش تانك** қуышқиң ңәц — кавак // ковак нарса.

قىش қawуқ — қовық, сийдик қопи.

قىش қawىك — тарық ва шунга үхшаш донларни эланда чиқадиган нарса, кепак.

قىش қалік — ҳаво.

قىش қулақ — қулоқ. Баъзилар **قىلخاق** қулхак вабаъзилар **قىلقاڭ** қулқақ дейдилар. Олдингиси түгри.¹¹²

¹¹² Бу сўзининг вариантлари бошқа туркй халқларда бордир, лекин бирада ҳозир фақат қулоқ варианти бор. Навоийда ҳам қулоқ тарзыда учрайди: Гавдaru дурин қулоқ озори бил,

Сўзини қулоқниң дури шаҳвори бил.

(Кулоққа тақиладиган олтин, кумуш зийнатлари фойдасиз, балки кулоққа озор берувчи, зарарlıdır. Қулоқ учун қимматбадо зийнат илму ҳикматин тиңгязаш-

قىش қулақ: **قىش تون** қулақ тон — икки енги қисқа түн.

قىش қїлік — қилиқ, характер. Одамлар билан муносабат. Бу сўзни **قانى** қїлік ҳам дейилади.

قىش қумук — беклардан бир кишининг исми. Бир вақт мен у билан учрашган әдим.

قىش қомуқ — от тезаги, бу сўз фақат шунгагина хос. қанақ — қаймөк. Арғу ва булғор тилида бу сўздаги ё (ئ) ن ن га алмаштирилган.

قىش қонуқ — мәхмон. Шеърда шундай келган:

بُردى أرن قىش بُلاب قەتا سقار
قلدىڭ ئىچ كىرۇت آشنى يقار

Барді әрән қонуқ,
Болуб қутқа сақар,
Қалді аліғ ујуқ
Кбрұб әшнің йіқар.

Мәхмөнни баҳт деб ҳисобловчи әрлар ўтиб кетди,
шарпани сезса, кириб қолмасин деб чодирини бузадиганлар қолди.

قىش қонақ — тарық. қонақ баші сәзräкі јиг — тарық бөшининг камдон бұлиши күп-дон, сердон бұлишидан фойдалыроқдир, деган мақол бор. Чунки кам дон бұлса, дон тұла ва йирик бұлади, агар сердон бошоқ бұлса, донлары майда ва кичик бұлади. Бу мақол қийинчалик ва захматни кам торғиб, мақсадға етишни хоҳловчиларга құлланади..

بىتكى — китоб.

بىتكى — әзув. **أىك بىتكى بلکولك** анىң бىтігі бөлгү-

!ук — унинг ёзуви маълум, белгилик.

бітік — тумор (үгүэч).

бічак — пічок

نجа үткىچак арса орнасын ытюмас - пичоқ нәчә житик бічәк әрәә өз сабік жанумасе — пичоқ қанча үткір бұлса ҳам, үз солини йүнмайди. Бу мақол үз ишини бажаролмай, башқалар иши ҳақида сүзловчиларға құлланади.

бэдүк — ҳар нарсанинг каттаси. **بُدْكٌ تَفِي** бэдүк түшүнүү катта туя.

бүрүк — халтанинг оғзини боғлайдиган боғич ёки иштонбое.

бәзәк — безак. Бир тилда.

бәзік — титрок, ларза. ۱۰ بَزِكْ بَزْدِي ol бәзік
бәзді — у қаттың титради.

Бұсұк: ал ғелн **бұсқ** **бұсді** ол қулін бұсұк бұсаді — у қудига беркинадиган жой қилди. Қулини уришта ҳам бу сүз құлланади.

Бір үк — ҳар қандай ҳайвон жинсі, тұдаси. **Бір**
бір бір болук қој — бир тұда қүй. **Бір**
бір бір болук кіші — бир тұда, гурух одам. Бу
 үз халқ ва түя сүэлари каби исми жамдид.¹¹²

511 ақ — билак.
512 ақ — сафар құлувчи киши ўз яқинларига олиб
орадиган ёки бирор ердан оспықа бир ерга кел-
тирувчи совға, тухфа.

ШІК — пилик, чирок пилиги.

511к — яранинг чуқурлигиги текшириб күриш

учун құлланадыган учак ғибадаттың екі резинка асбоб.
Білік — илм, билим. **Білік Ақтөрек** билик барын —
илм үрган.

6111к — җикмат. әзәги **бүлкалаң** озақи **бүлгәләп** —
қадимги җакимлар, олимлар.

білік — ақл. **оглан** **білік сіз** — оғлан біліксіз — болада ақл йүк, әқсленіз бола.

بىكىڭ бىкнäк — дона, уруғ. (Аргу ва баъзи тилларда).

Тәбүк — құрғошин әритилиб ғилдирак, ғалтак шаклига келтирилади, сүнг унга болалар ип шаклидаги әчки юнгини айлантириб бөглаб телиб үйнайды.

Ал قلن تىك — тепиш, оёк билан уриш. تىك تىك ол қулїн тәпік тәпіді — у қулинин тәпіб-тепиб урди.

باش تىك тітік — ачиш, оғриш.
تىك тіті — яра ҳаддан ортиқ ачиди. Бу шакл таъкид
 учун қулланади. **آل اُرگ اُرْدِي** ол өріг уруғ
 урді — у одамни ҳаддан ташқари, [у одамни шун-

قەچىخ дай уриш билан урдикى] жуда қаттиқ урди.
қاちғ: الْ قَجْنَحْ قَجْدِي ол қачіғ қачді – у жуда
жадаллик билан қочди.

Тұтәк — обдаста ва бошқа нарсаларнинг жўмраги.

تیک تیک - لای.

тірік — ҳар бир тирик ҳайвон

тәзәк — от тезаги. Мақолда шундай келған:

تَرْكُ قَارْدَا يَتْمَاسْ
اَذْكُرُ اِسْيْ قَتْمَاسْ

218 Жам—күплик маъносида бўлиб, бирлиги йўқ. Гарав, тоифа, аскар каби сўзлар араб тилида исми жам деб аталади.

Тәзәк қарда јатмас,
Әзгү ёсіз қатмас.

Тезак ўзининг иссиқлигидан қорда ётмас,
[қорни әритиб юборада], [шунга ўхшаш] ёмон ҳам
яхши билан қотишмайди, аралашмайди.

تَّزِّيْكُ تَّرْكُ
тәзік — халқ орасидаги саросималик, құрқиши.

تَّرْكُ كَشِيْ
тәрк кішиб — ишдан қочқоқ, құрқоқ одам.

تَّرْكُ تَّرَاكُ
тізік — тизма, саф, қатор. бір ті-
зік тәрәк — бир қатор терак. бір ті-
зік йінжү — бир тизим маржон, марварид, инжу.

تَّرْكُ تَّجِيْكُ
тәжік — тожик (иккі жағ орасидаги ж билан).

تَّشْكُ سُّفْدَا بَلْكُرْأَرُ
тәшүк сүнда бәлгүрәр — дабба шиши сув кечган-
да билинади. Бу мақол бирор иш қилинша мақта-
нувчига ишнинг яхши, ёмонлиги кейин билинади,
деган мазмунда құлланади.

تَّشْكُ تَّشِيْكُ
тәшік — оч күз, қорни түяди-ю, күзи түймайди.

تَّشْكُ تَّشِيْكُ
түшүк — ялқов, кам ҳафсала, ишёқмас кишига
тәшік кішиб — түшүк кішиб дейилади.

تَّشْكُ تَّشِيْكُ
төшәк — түшак, ўрин.

تَّشْكُ تَّشِيْكُ
тішәк — иккі ёшли қүй.

تَّلْكُ آجَ إِيْفَنْكُ تَّلْكُ
толак — тинч ва оғир киши. Мақолда шундай
келган: آجَ إِيْفَنْكُ اَقْ تَّلْكُ таң толак —
оч таомни күрганда шошилиб қолади, лекин таом
түқнинг парвосига ҳам келмайди (үғузча).

تَّلْكُ تَّلْكُ
түләк — ҳайвонлар юнгини түккан, туллаган вақ-
ти. ئُل قُويْ تُلَكِنْدا كَلْدَى
ол қој түләгіндә көлді —
у қүй туллаган, юнгини түккан вақтда келди.

تَّلْكُ تَّلْكُ
түлек — теншик.

تَّوْهَّا كُ
түвәк — туппак. Тол дараҳтининг ва умумай
хўл шоҳларнинг пўстлогини ёрмай, шоҳ, навдадан
сугуриб олинади ва учига гўлакчалар қўйиб, чум-
чуқларни отиласди. Ёғочнинг ичини ковак қилиб
ҳам туппак ясалади (чиғиллар лугати).

تَّبَّا كُ
чубақ — болалар чуки.

جَبَّاكْ قَرْغُوْ
чібәк қурғу — бир турли
ов қуши (ёввойи лочин).

جَنْكُ كُوكْ جَنْكُ
чэтүк — ургочи мушук (үғузча). кок
чэтүк — әрқак мушук.

جَنْكُ جَنْكُ
чечак — гул, чечак.

جَنْكُ جَنْكُ
чечак — чечак касаллиги (чиғилча).

الْ جَرَّكُدا بَلْكَا
чэрік — уруш сафи. Мақол: بلка алл чэрікдә, білгә тірікдә — ботир жанг
алангасида синалади, доно мажлисда синалади.

جَرَّكُ جَرَّكُ
чэрік — ҳар нарсанинг рўпараси, вақти (үғузча).
чурэк — кулча.

جَلْكُ جَلْكُ
чилек — чилек-чилек — эчкини чақирганда „чилик-чилик“
дейилади.

جَنْكُ
чунук — чинор дараҳти.

جَنْكُ
чушәк — ўт—хашак (сугдча).

دَلْكُ دَلْكُ
долук — камчиликли сопол идиш, боши синди-
рилган күза каби.

سَبِّكُ سَبِّكُ
сібәк — тегирмон тошининг устида айланадиган
темир.

سَبِّكُ سَبِّكُ
сібәк — сумак, сийдик ёйилиб кетмаслиги учун
бала бешигига қўйладиган қамиш.

سَدْكُ سَدْكُ
сідук — сийдик, ҳамма тури учун ҳам умумий.

* Босма нусхада шу ибора орасига янглиш ўзароқ нұқта қўйылган.

سىزىك сизик — устки кийимнинг бир томони. **سىزىغ** сизиг — дегандан кўра **سىزىك** сизик дейиш яхшироқдир. **сўрўк**²¹⁴ — ҳар қандай ҳайвон тўдаси. **пир сўрўк** бир сўрўк қој — бир тўда қўй.

اڭر سۇرۇك قۇنى ئېنى يىندى بىلا
يۇرلۇپ آزىكىن سۇتن سغاڭ

Ӯгур сўрўк қој тәвәј юнді билә
Жумурлају Әрканин сутин сағар.

Бир тўда қўй ва туялари ҳамда бир қанча отлари бўлган киши уларни соғиш учун тўплайди ва фойдаланади.

сузук: **سۇزۇق سۇف** сузук сув — кўм-кўк тиник сув. Ёкут каби ҳар бир тиник нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

сешуг — (бойлоғлигидан) ечилган ҳар бир нарса. **شىشك** اتْ сешүг ат — ечилган от.

сэвүк: **سەۋۇق نانكى** сэвүк нәц — севикли нарса.

силлик: **سېلىك آر** силик ёр — нозик, ҳушёр, ақлли, сезгир одам.

шибик — мева ейилгач, унинг ташланадиган пўчори. Бу сўзда ч ш га айланган.

²¹⁴ Навоийнинг асарларида сурук сўзи одамлар тўдасига ҳам қўлланади. Навоий ўз асарларини яна ҳам яхши ёза олишига вақти йўқлигини ёзганда шу сўзни кўллаган:

Бир сурук, албатта, қўйиб кетмайин,

Токи бурун иккى сурук етмайин.

(Бир тўда одамлар кетмасдан олдин, албатта, иккинчи тўда етиб келар, вақт шунча танг эди.)

шунг шутук — қорамол ва бошқа ҳайвонлар шохидан қилинадиган сиёҳдон.

шунг شىنك سقال шутук сақал — кўса киши. Бу олдинги сўзга ўхшайди.

шунук شىنك شۇنۇك — чинор дарахти. Бу сўздаги چарфи ш ш га алмашган.

кепак كېپك بىنجۇ كепак кепак жинжү — майда марварид.

кепак كېپك كېپك — бош кепаги.

кобук كوبۇك سۇپىگى كобук — сув кўпиги.

кобук كوبۇك қайнаган қозон юзига чиқкан кўпик.

кечик²¹⁵ — кечик, кўприк. Мақол: **قىئتار اڭز** كىچىك سىز بىلماں қајнар ёкўз кечиксиз болмас — тез оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди. Бу мақол бирон ишда иккиланиб, чўчиб турган кишига тасалли бериш учун қўлланади.

кічік — от, тия орқасига мингашган киши.

кічік كىچىك ҳар нарсанинг кичиги.

кізүк كىزىك әмғирда кийиладиган ёлинчиқ.

кідүк كىدۇك патдан қилинадиган бош кийим.

күдүк: **كۈدۈك ئىش كۈدۈك** ўш күдүк — иш, машгулот. Бу ибора ҳар вақт бирга қўлланилади. **كۈدۈك** تارзида айрим қўлланилмайди.

кэрак كىرەك — керак, маъқул. **كىرەكمۇ** кэрәкмۇ деб сўровчи сўзига жавоб ўриида керак, демакдир.

корук كورۇك — темирчилар дами.

кізүк كىزىك бўзчи дўконидаги бир-бирининг устига тугилган иплар. Улар билан пасти юқорисидан

²¹⁵ Бу сўз I том, 308-бетда кечиш тарзида берилган.

яъни арқоғни ўришдан ажратилади. Бу сўз шойи тўкувчи кишининг [дўконидаги ишларга] ҳам кўлланади.

кўрк кўзай²¹⁶ — безгак, титратиб турадиган иситма.

кўзик سُرْعَةٌ كَرْكَ: саріғ кўзик — сариқ касаллиги.

кўзик — кез, кезаг, ишда наебат.

кўзик кўзикнинг سِنْكْ كَرْكَ بِنْكْ: қўзикнинг кўзик — сенинг наебатинг келди.

кўрк بُو اِشْتَا سَنْكَا كَرْكَ: кўзик — журъат, ботирлик.

бу ўшта сёдә кўзик кўрек — бу ишда сенга ботирлик керак. Асосий маъно аввалгиси (яъни наебат) дир.

кўрк гәжак, кокил. Арғулар лугати.

кўсак كَسْكَ: нарсанинг бўлаги, парчаси.

бир кўсак ётмак — бир парча ион.

кўфак كَفَّكْ: кўшоқ (юмшоқ к билан). Бурун кемирчаги.

кўвумуш كَوْوْكْ مُوشْ: эркак мушук. Чигиллар сўзи.

кўлуги كَلْكَ نَازْкَ: бирордан қарзга ёки омонат олинган нарса.

кўлук كَلْكَ: юк ортиш мумкин бўлган ҳайвон орқаси.

кўмак كَمَّاْكْ: паҳта ишидан тўқилган узун-узун оқ йўлли юпқа кийимлик, ундан уст кийимлар қилинади.

²¹⁶ Бу сўз Навоийда яна бир янги маънода кўлланган:

Ҳасрат илигин тишлаб ичарман ғамидин қон,
Айшимини хаёл эт май ё ул газагимдин.

Бир ерда газак сўзи закуска маъносидадир.

²¹⁷ Кесак — сўзи ҳозир бўла к маъносида асосан қандга хослангандир. Кесак қанд каби.

²¹⁸ Бу сўз III том, 123-бетда کوك موش кўк и ўш-кўк и ўш тарзида, 325-бетда жутук тарзида берилгандир.

нади. Қипчоқлар ундан ёмғирда кийиладиган (ёникчи) қиласидилар.

кўнг كَنْكْ: кояк — обдаста.

мәрз مَرْزْ: ит ахлати (тезаги). Иккя жағ орасидаги ј ҳарфи билан اْتْ مَرْزَكِي it мәжәғи — ит ахлати.

нётак نَيْتَكْ: қандай, қалай. Нётак сен — қандай сан.

нечу نَجْعُكْ بَرْدَنْكْ: нэчук бардён — нимага бординг (ябокуча).

нёлак نَلْكْ: нечук, нима учун маъносида. Бошқа турклар лугатида.

нёрақ بُو سَنْكَا نَرْكَ: бу сенка нёрақ — нимага керак. Асли نَرْكَ нёрақ — бу сенга нима учун керак. Асли نَرْكَ нёрақ бўлиб, бир неча ҳарфлар туширилгандир.

бажал بَاجَلْ: эрлар, аёллар ва ҳамма ҳайвонларнинг кучлироқ, маҳкамроқ, пишиқроғи.

башил بَشِيلْ بَشِيلْ قُوْيْ: башил қој — бошининг ўртасида оқ бўлган қашқа қўй. Бир тилда.

бадаларт بَادَالَارْتْ: Бадаларт — ўч билан Барсаған орасидаги бир жой, ўтиш қийин бўлган чўққи.

тасал تَاسَالْ: човған ўйини майдонида чегарани белгилас чизилган чизиқ. Бу لَاسْ талас сўзининг ағдариганидир. Арабчада ўтлоқ маъносида عَلَاقْ ҳам дейилиши ҳам шундайдир.

²¹⁹ Бизда бу сўзининг маъноси кенгайтган:

1. Қандай маъносида:

Э Навоий, ишқ саҳросига чун кўйдунг қадам,
То и учук борғайсан ул поёни йўқ води била.

2. Нима учунки, чунки маъносида:

Санубарнинг қадингга нисбати йўқ,
Нечук ким сарв бирла тенг эмас тол.

تَكْلِيْف тәгүл — ундаи эмас (ўгузча). Бу сўзниг асли аргуча داگُول داگул сўзидан олинган. Улар икки ани тушириб, د (д) ни ت (т) га, غ (ғ) ни ك (г) га алмаштириб қўллаганлар.

جَهْلُ تَعْلِم اُقْ كِيشْ إِجْرَا جَهْلُ تَعْلِم قَدْلِي : чїғїл-тїғїл: оқ кіш ічрә чїғїл-тїғїл қїлдї — ўқ ўқ идишида ва бошқаларда гижир-гижир қилиб овоз чиқарди. чїғїл — уч хил туркий қабилалар номи:

1) Барсаған қўйисидаги قیاسْ Кујас шаҳарчасида яшовчи кўчманчилар.

2) Тироз яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам чигил деб аталадилар. Шундай аташ асослидир. Чунки Зулқарнайн аргулар шаҳрига етганда қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролмай қийналган. У хафа бўлиб, форсича „ин чи гил аст“ — бу қандай лой, бундан қутиломаймиз деб ғазабланган. Сўнг у ерда бир бино қуришга буюди, сўнг бу кунларда чигил деб аталувчк қўргон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан (чигилий) деб аталадилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди. Ўғузлар шаҳри у ерга ёпишган эди ва улар чигиллар билан ҳар вақт уришар эдилар, ҳатто ораларидаги хусумат бугунгача ҳам сақланиб келмоқда. Ўғузлар чигиллардек кийиниб, уларнинг урф-одатларини қилувчи туркларни ҳам чигил деб атайдилар, яъни улар Жайхундан юқори Чингача бўлган ерларда яшовчи туркий қабилаларнинг ҳаммасини ҳам чигил деб атайдилар, бу хатодир.

3) Қашқарда бир қанча қишлоқларда яшовчи туркий қабилалар ҳам чигил деб аталади. Булар ҳам бир ердан тарқалгандирлар.

جَمِيل чумул²²⁰ — туркларнинг бир қавми.

سُكَل سُوكَل — касал, бемор (ўгузча).

سِرْكَل سِرْكَل — сўгал.

قَزْلُ қїзїл — ҳар нарсанинг қизили. Мақол:

قَلْنُو بِلْسَا قَزْلُ كَذَارْ بَرَانُو بِلْسَا يَشِلْ كَذَارْ

Кїлну бїсса қїзїл кїзәр,
Јарану бїсса ѡашїл кїзәр.

Хотинлар эри билан суҳбат истагандан қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади.

قَزْلُ Қїзїл — Қашқарда бир води номи²²¹. Шеърда шундай келган:

قَزْلُ سَرْغُ أَرْقَبْ بِيكِنْ يَشِلْ بِزْكَبْ بَرْ بَرْ كَذَوْ يُزْكَبْ يَلِنْكَنْ آنِي تَكَلْشُورْ

Қїзїл, сарїф арқашіб,
Јәпкін, ѡашїл јўзкәшіб,
Бир-бір кўрў јўркәшіб,
Јаљиуқ анї тацлашур.

Қизил, сариқ гуллар бир-бирига суюнишиб, яшил райхонлар бир-бири билан ўралишиб кўринади. Уларни кўрган киши танг қолади, ҳайрон қолади.

---

²²⁰ Жумуллар ҳақида девонда маълумот жуда оз. Улар кўпроқ саҳрода шиллар эдилар. Уларнинг тиллари ўзларига хос ёди. Басмил қабиласи билан оирмикда қилинган жанглари ҳақида тўртлик парчаларидагина улар қабила таржума эсланади.

²²¹ Парчада келтирилган қизил сўзи Қашқардаги води маъносини антиглийди.

- كەل** kāwāl — йўрга, юрамол. **كەل آت** kāwäl at — йўрга от.
- بىچىم** бічім — тилим, кесим. **قاعۇن بىچىم** бир бічім қағун — бир тилим қовун. Бошқа нарсаларга ҳам ишлатилади.
- بۇغىم** боғїм: бүгүн, бармоқ бүгүни. Қамиш ва гаровлар бүгүнни ҳам шундай аталади.
- بۇكۇم** бұкұм — бұкұм әттік—хотинлар киядиган этик, махси (үғузыча). Ўғузлардан бошқалар мүкім, мүкін дейдилар. **بۇ نىم** — алмашгандыр. Мен буни тоза туркча деб ҳисобламайман. Лекин қипчоқ ва бошқа қабилаларнинг (оддий кишилари) шундай атайдилар.
- تارىم** тарім — текинларга (қулликдан подшоликка етишган кишиларга) ва Афрасиёб авлодидан бұлған хотин ва бошқаларга хоҳ катта, хоҳ кичик бұлсın, тарім сүзи ишлатилади. Ҳоқония подшолардан бошқалар ҳам қанча катта бұлсалар ҳам, бу сүз уларга нисбатан ишлатилмайди. Подшо хотинларнинг лақаблари ўринида **التن تۈرم** алтін тарім сүзи ишлатилади.
- تۈرم** тарім — күл ва қумликларга қуйиладиган сувларнинг қирғоқлари.
- تۈرم** Тарім — Ўйғур чегарасыда **كىجا** Кужа яқинидаги бир жой исмидирки, уни **اسمى تۈرم** ісмі тарім дейдилар. У ерда оқадиган сув ҳам шу сүз билан аталади.
- تۇرۇم** турум — бўй баравар узуилик. **بېز از تۇرمى سۇف** бир әр туруми сув—бир одам бўйи баравар чуқур сув. Бошқаларга ҳам шу сүз қўлланади.

- تىشى تۈرم** түши түри — туя боласи, бўталоқ. **تىشى تۈرم** турум — ургочи бўталоқ.
- تىزىم** тизим — тизма, тизилган, тизим. **بېر تىزىم يېنجۇر** бир тизим йінжүр — бир тизим марварид, марварид тизмаси, маржони.
- تۇرىم** турум — сўйиладиган ҳайвон. Кўпинча сўйиладиган отга айтилади.
- تىكىم** тікім — бир бўлак, бир порси, бир норма насиба. **بېر تىكىم تۇرماك** бир тікім тўрмак — бир порси, бир норма қовурдоқ.
- تۆلىم** төлим²²² — кўп. **تۆلىم يېماق** төлим јармақ—кўл танга. **تولۇم** толум²²³ — уруш қуроли. Бу сўз жамловчи отdir. Шеърда шундай келган:
- تۆلىم بېشلە بېشلەپىت يېنى آندىن بېشلەپىت كېجي آنىڭ كېشلەپىت قىچق قىقا كېجىن سېعدى**
- Төлим башлар јүвілдімät,
Јағғи андін јәвілдімät,
Күчі анىц кәвілдімät,
Кіліç қінқа күчін сїфдї.
- Жангни таърифлаб ёзади: душман ботирларининг бошлари кесилиб думалатилди, шу жиҳатдан душ-
-
- 222** Бизда ҳозир талаай тарзida қўлланади. Адабиётда ҳам шундай:
Жафони жонга талаай солдингиз, алайми бўлур.
Сизнинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.
- Либатул ҳәқойик^{*} қа қадар ҳам талим шакли сақланган эди:
Талим бошини еди, бу тиҳ—сўз бўши.
- Иш аччиқ тиҳ талаай бошини ҳалок қилди.
- 223** Бу сўз айрим ҳолда тўлум шаклида берилган бўлса ҳам, шеърда талим равишда берилган. Биз шеърда ўзича қодирдик. Иккинчидан, бу ишогда тулудан кўра талим ҳам мувофиқдир.

ман газаби пасайди, кучи синди. Қалич устида қотган қорамтириң күплигидан қынга зұрға сиғди.

تىلىم — бұлак. بېر تىلىم ات бір тىلىм әт — бир тىلىм, бир бұлак әт, гүшт. Узунасига қирқилған ва ажратылған ұар бир нарасага ҳам „тилим“ дейилади.

دېدىم — никоҳ кечаси келинга кийдиріладын тоғ. (Қимматбақо тошлар үрнатылған бош кийими). **سارىم** — күзача ва бошқа идишлардаги шароб сузилиб түшсін учун шу идишлар оғзига боғла нағыдан шоҳи латта.

سەقىم — соғим, соғишлиқ. بېر سەقىم سۇت бір сағім сүт—бир соғим сут.

سۆقىم — ёғочни арча бужури шаклида қирқиб олиб, ичини үйилади ва уч томонидан тешіб үқларнинг устига кийгизилади, шунда үқ учған вақтда ҳуштак chaladi.

باқىр: باکىر باکىر سۆقىم — Миррих (Марс) юлдузининг номи.

قۇچام — қучоқ. بېر قۇچام نانڭ бір қучам иңц— бир қучоқ нараса.

قۇرم — қоя. Йиғилған күп молға ҳам қурум дейилади. ئىل قۇرم بىلدىری әл ол қурум болді — у күп мол топди.

كىرم — ертұла, подвал. Юқори ва қуий чинликлар сүзи.

كىرىم — гулли парда, гул чойшаб. قام كىرىمى там көрімі — зийнат учун деворларға тутиладын нараса, кирпеч.

بۇتن — бутун — ишончли. چىن بۇتن كىشى чін бутун кіші — ишончли, ҳаққоний одам.

بۇتۇن — бутун. Ҳар бир бутун, тузук нарса. بۇتۇن بۇتن يەرماق — бутун, сийқаланмаган танга.

بۇزۇن — халқ, омма (чиғилча).

بۇرۇن — бурун. تاڭ بۇرۇن тағ бурні — тоғ бурни.

بۇرۇن — олдин, бурун, ылгари. ئال مەندەن بۇرۇن بۇردى — у мендан олдин борді. Бу сұз шаклда әмас, маңнода арабчага үхшайди.

بۇزىن — үйкін (икки маҳраж орасыдаги ж ҳарфи билан)

— ҳар хил үт үсімліги.

بەسان — үлкін күмілгандан кейин ейиладын таом. уни يۈغ بەسان југ басан дейдилар.

بۇغۇن — бармоқ бүгини, қамиш бүгини. Бу сүзде м н га алмашған. Бу тилга мос хусусиятдир. Шеърда шундай келган¹²⁴:

يأرث جَعْلِيَا فِيهِمْ لَوْتَرِينْ • يضرب ضرب السبط المقاديم
لَنْ، لَمْ¹²⁵ Араб тилида бўлишсизлик қўшимчаси: нинг бир маңнода келиша м билан и нинг бири үрнига бири алмашиши қоида эканидан дарак беради.

باқан — доира, ҳалқа. Ердан кавлаб олинадын металлардан ясалған ҳалқага ئالن بۇتن алтун бақан—олтин ҳалқа дейилади.

¹²⁴ Іерилған мисол арабчадир. Афтидан, Маҳмуд Кошғарий араб тилида: ын бу хусусият борлигига мисол бермоқчи бўлған, лекин уни қайд қылмаган.

¹²⁵ Маҳмуд Кошғарий бу ерда ئالن بۇتن бўлишсиз аффиксларни бара-нир қилиб кўрсатған. Сўнгги даврлардаги дарслекларда буар шаклда ҳам, маңнода ҳам бир оз фарқ қиласы.

білін — биқин, кишининг биқини.
білкін — әрлиги йүқ, заиф одам.
бокай — пүкон, күр ичак.
бокай — тарвуз.
булун — асир, тутқун. Шеърда шундай келган:
 Абенк قُلسام اُذو بارب تغّاردم سُسین تاپب
 Бүлн قىلىپ بىشى يارب بىلغى بىزجا منكا بىندى

Абаң қолсам, узғу баріб,
Тутар әрдім сүсік таріб,
Болун кіліб баші յаріб,
Булұғ барча мәдә յугді.

Енгилган кишини тасвирлаб ёзади: агар истасам, орқасидан бориб, ўзини тутар эдим. Аскарларини тарқатар эдим, ўзини асир қилиб, бошини ёпар эдим, аммо жонини қутқариш учун кўп нарса тўплаб топширди (ва мен уни бўшатиб юбордим).

تَبَانْ табан — түя товони.

تَبُونْ тұбұн — овқатнинг таги, уннинг ичидаги ғализ нарсалар, уч қабиласининг сүзи.

تَذَنْ таҙун — иккі яшар қорамол. Буннинг ургочисига

تَذَنْ شَشِيْ тіші таҙун дейилади.

تَذَنْ түзүн — қишлоқ кексаси, оқсоқоли, сув тақсам-ловчisi, мироби.

تَتْنِ тұтұн — тутун. Мақолда шундай келган: **أُوتْ** от тұтұңсіз болмас. **يَكِتْ يَا زُقْ سَرْ بِلْمَاسْ** жігіт жауқсіз болмас — олов тутұңсиз бұлмас, йигит гуноҳсиз бұлмас.

تَكْنِ тұгұн — тугун.

Тікән — тикан. Бу сұзниң енгил, қисқа шакли-
дир. Коидага қарaganда иккі **к** к билан
тікән бұлиши керак эди. Чунки бу сұз илиш,
тилиш маъноларнады **тиқди** тікелідан ясалғандыр.
Бу ердаги коф **к** к ҳарфи ўзакнинг асл ҳарфи-
дир. Бу ўзакдан сифат ясаш учун иккинчи бир **к**
құшиш керак бўлади. Гүштни сихга тиқди маъно-
сидаги **тиқди** Атти **тиқди** тёжді **тиқди** тёжді-
дан (яъни гүштни сихга тиқувчи) **тиқкан** тёжған-
тарзida сифат ясалади. Бу сұз ўзагида **к** к йўк
эди. Бу сифат ясашда орттирилғандыр.

Одам сувда чўмилди маъносидаги **أَرْسَفْدَا جُمْدِي** ҳамді җумді чўмді сўзидан сифат ясалганда ҳам **أَرْ سُقْفَا جُمْكَانْ** сувқа чўмгайи Әр (сувда чўмиладиган одам) тарзида қўлланади. Яъни бунда ҳам ўзакда бўлмаган к орттирилади. Агар ўзакнинг ўзида ҳам к ҳарфи бор бўлса, у вақтда иккинчи бир к орттириб сингдириб талаффуз қилинади. **تِكْنَة** тіккән шундан-дир, лекин енгалилик учун бир к туширилгандир.

тулун — турк ва ўгуз тилларининг бирида чакка.
тулун — от юганларининг ўнг ва чап томони,
икки чеккасидаги (мунчоқ, тумор каби) нарсаларга
хам тулун дейилади.

таман — Қашқар ўртасидан ўтувчи сой.
 тәмән: **تەمەن ئىنكىن** тәмән йىңә — катта нина,
 игна — жувалдиз.

تۇمەن тұмән — ҳар нарсанинг күни. **تۇمەن تۈرلۈك**²²⁶ сөзләди — ҳар хил сүзлар сүзлады
әки турли-туман, сүзлади.

تۇمەن тұмән: **تۇمەن مېنگ** тұмән мің — минг-минг, минг
туман, минг марта минг, бир миллион. **تۇمەن مېنگ يېڭىماق** тұмән мің жармақ—бир миллион танга.

تىسەن тосаң²²⁷ — тойча (ҳали минимаган тойча).

جىبەن чубан — қишлоқ оқсоқолининг ёрдамчиси.

جەقىن чіқан — холанинг ўғли, жиян.

جىكەن чэгүй — вабр [мушукка ўхшаган бир ҳайвон]нинг
боласи.

جىكەن чавған — чавгон.

سېبىن сабан — құш, құш ҳұқызы, омоң, бүйинтуруқ. Бу
сүз құш билан ер ҳайдаш маъносидан құлла-
нади. Мақолда шундай келган:

سېبىندا سەندىرىش بۇسا ارتىكىن دا ئارتىش بۇلماسْ

Сабанда сандіріш болса,
Ортүгүндә іртәш болмас:

Ер ҳайдаш вақтида пухталик бұлса, хирмонда
англышимовчилик бұлмайды. Бу мақол кейин
англышимовчилик, жаңжал чиқмаслиги учун ишни
бошда пишиқ қилиш керак, деган маънода құл-
ланади.

سەغۇن сағун — қарлуқ катталарининг лақаби. Туркий
табибларга **سەغۇن ئى** ата сағун дейилади.

سەغۇن сїған: **سەغۇن سەخ** сїған сақ — силлиқ соч.

²²⁶ Ҳозирги ўзбек тилида асосан турли-туман тарзда ишлатилади.

²²⁷ Бу сүз Навоий асарларида та всан тарзда, шұх, ўйноқи от маъно-
сида упрайди.

سەكىن сүгән — сават.

قەچىن қачан — қачон. **قەچىن كەلەنگ** қачан кәйдің —
қачон келдинг. Баъзан бу сүз „агар“ маъносидан
ҳам келади. **قەچىن بىرسا سەن** қачан барса сән—агар
сен борсанг. „Вақтики“ маъносидан ҳам келади.
Лекин аввалгиси асослидир.

قىزىن қазін — қайнин она, қайнин ота, қайнин. Қипчоқлар
жыныс билан талаффуз қиласылар. Мақолда шундай
келган:

قداش تېمىش قىمادق. قىزىن تېمىش قىمېش

Қадаш тәміш қојмадук,

Қазін тәміш қојміш.

Қариндошларга оға-ини келди дейилса, унга эъти-
бор берилмади. Қайнин она (ота) келди дейилган
эди, дарров унга қаради. Бу мақолни қайнин она
ва қайнин оталарни ҳурмат қилишга қаратса күёв-
ларга ишлатилади.

قۇرۇن қарған — қорин. **قۇرۇن آتامقۇ** қарған атмақ—сүйишига
тайин қилинген молни сүйиб, қорнини нишона,
мүлжал қилиб ўқ отилади. Агар ўқни тегизса, у
гүштдан ҳисса олади.

قۇرۇن қурун — қурун, девор ва шиплардаги тутун
ислари.

قۇقۇن қуқун — олов учқунлари.

قۇلىن қалған — қалин, дағал, зич. **قۇلىن سۇ** —
зич аскар.

قۇلىن қулун — айғир, тойча.

قۇلىن қолан — құлвоғ, камар.

قۇلىن қулан: **قۇلىن آتى** қулан аті — отта қоринбоғ боя-
ланадиган жой.

كَنْ кәтән — меҳнат, қийинчилик, қийинчилик күрган
кишига **كَرْدِيْ كَوْبُنْتىْ** кәтән көрді көрәгү
јүзті — дейилади, бунинг маъноси меҳнатни
күриб, қийинчилик тортганидан чодирини орқалади,
демакдир.

كَدْنَ күдән — зиёфат.

كَجْنَ кобайн — туяга боғланадиган түкүм, әгар ва шунга
үхшаш бошқа асбоблар (үгузча).

كُرْنَ күрін — қовун-тарвуз, бодриң ва бошқа нарса-
лар ташиш учун ишлатиладиган четан, кажава
үрнидаги қоп. Замбиль қоп, кашу.

كَزْنَ күзүн — чумчук овлашда фойдаланиладиган бир
турли каламуш, құшоёқ ҳайвонини ҳам шундаш
аталади.

كَسْنَ Косайн — **كُجا** Күчә деган шаҳарнинг бошқа бир
исми. У уйғурларнинг чегарасидир.

كَلْنَ кәлін — келин. Ўрта ҳарфи фатҳалик бу хил
сүзлар аслида „алиф“ билан қүшиб ёзилиши керак
эди. Тая товони маъносида **تَبَنْ** табан каби сүзлар-
да ҳам иккى „алиф“ а ёзилиши керак эди. Бу
ҳолда сүз үзагида арабча ёзувида бүлмаган иккى
а ортирилган бүлади. **تَبَنْ**; шунингдек, **تَبَنْ** тубун
каби ўртаси заммалик сүзларда иккى **،** (у) шакли
орттириб ёзилиши қоидады: **تَبَنْ** тубун каби.

Шунингдек, **كَلْنَ** кәлін сүздә бир **ى** ортириб
ёзилади: **كَلْنَ** каби. Биз күрсатмаган бошқа сүз-
ларда ҳам ахвол шу. Бу сүзларда ортириб, қис-
қартиб құллаш мүмкін. Чунки бу **فَعْلُ** фаал,

фуал, **فِعْلُ** фиал сүзлари **فَعَالُ** фаол, **فَعَالُ** фуол,
фиолнинг қисқасидир. Чүзіб ва қисқартиб
талаффуз қилиш сүзге зарар бермайды. Лекин
ортириб ёзиш мүмкін бүлганидай, қисқартиш
ҳам янглиш әмасдир. Балки қисқартиш мувофиқ.

Мужаррад сүзлар, яъни таркибидаги ҳарфлар-
нинг ҳаммаси аслий бүлган сүзлар бўлими битди.

**ОЛДИНГИ ҲАРФИ БИЛАН ИККИНЧИ ҲАРФИ
ОРАСИГА ЧҮЗУВЧИ ҲАРФЛАР ҚЎШИЛГАН
СҮЗЛАР БЎЛИМИ**

فَاعْلُ фоул, **فَاعْلُ** фоул ва **فَاعْلُ**
ФИАЛ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БЎЛИМИ

قَاغْتُ қагут — сўқдан қилинадиган бир хил овқат. У
шундайки: сўкни қайнатиб, кейин қуритиб, тегир-
монда тортилади, сўнг ёғ ва шакар билан қори-
лади (яъни ҳолва толқон қилинади). Бу севимли
таомлардандир.

جَانِرُ чатир²²⁸ — чодир. **جَانِرُ** Кужо тилида шатир.

جَاجِرُ чачир — чодир. Үғузлар буни **جَاجِرُ** јашир деб
юритадилар.

سَاتِرُ сатир — „Э ҳароми“ деган маънодаги сўниш.

سَاغِرُ сағир — конус шаклидаги таги тор, оғзи кенг
идиш, унга ичимлик солинади. Чагир идиши.

سَبِّرُ сабир : **سَبِّرْ كَشِي** сабіз кіші — бетамиз, ғофил одам.

تُودَشْ نَكْ тудаш : **تُودَشْ نَكْ** тудаш нәц — баъзиси
баъзисига үхшаш бир нарсага айтилади. Асли соч,
қил маъносидаги **تُو** тү дир. **بُوْ أَتْ نَا تُولْكَ** бу ат

²²⁸ Навоий асарларыда бу сүз девондагича чатир, чатр тарзда ва
потма шаклида ҳам учрайди.

Чотма дема ҳажр қаро шоми де,
Зулму тааб уйларининг доми де.

нё тұлұқ — бу от қандай рангда. **دَشْ** даш — биргалик, яқинликни билдирувчи құшымча. Бир қориндан туғылған иккі болани **قُنْدِشْ** қаріндапи дейиш ҳам шунинг учундир. **قَرْبَنْ** қарін—қоринга **دَشْ** даш құшилғанда ҳамқорин деган маъно чиқади. Эмчакни **أَمِكْ** дейилади, бир эмчакни эмишган иккі болага ҳам әмүкдаш дейилади. Бир юртлик иккі кишига **مَرْدَشْ**, јәрдәш дейилади. Бирордада, яқинга **قَدْشْ** қадаш дейилади; асли идиш маъносидаги **عَ** қа дир. Унга **دَشْ** даш құшилғач, бир идиш бир (бир қорин) дош маъносини англатади.

كَنْكَلْدَشْ қоңырдыш — фикрдош, күнгилдош, ҳамдил.
تُودَشْ тұдаш — рангдош, турдош, бир хил ранг.
تَدْشِشْ тідіш — тийиш, ман қилиш.
كَاكَشْ кәкүш — шишига сураладиган бир түрли даво; кундус (етимак).
بَالْغَ баліғ — ярадор. Шеърда шундай келган:

ارمش ازَنْ بسوغنْ قِلْمِشْ آنى بالْغَ
آمسَمْ آنَكْ تِلَانْ سِرْدَا بُلْزَ بالْغَ

Урмуш ажун пусугін,
Қілміш ані баліғ,
Әмсәм анар тіләніб,
Сіздә болур яқіғ.

Холини баён қилиб ёзади: замон мени меҳнат тузогида тутди, ярадор қилди. Кейин у даво қидириб, сенинг олдингда даво топди.

تَائِغْ — шириналық. **تَائِغْ تَائِغْ** татіғ-таліғ деб қүшиб айтадилар.

بَيْشِكْ бәшік — бола бешиги, бешик.

دِيدَكْ дідәк — келин күчганды, юрганда бегоналардан яшириниш учун ёпнадиган нарса.

بَلْكَ 6519 к²²⁸ — ҳадя, тортиқ.
تُونْكْ тұнәк — зиндон, қамоқхона (барсағанча).

سُوجَكْ сүчік — ҳар бир ширин нарса.
سُوجَكْ сүчік — шароб, мусаллас, май. Бу сұз қарама-қарши сұзлардан дидир. Ила водийсіда яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни **قَرْلْ سُوجَكْ** қізіл сүчік дейдилар.

سِيزْكْ сәзік — сезги, гумон.
كُوبِكْ көбік — чопон қавиши.

كُوشِكْ көшік — ёпиш, бекитиш, ёпнчик.
كُولْكْ колік — соя, күланка.

قَاغِلْ қагіл — истак (ток новдаларини боғлашга құлланадиган майда ва құл тол чивиқлары).
 Мақолда шундай келган:

قَاغِلْ باعِي بَرْلَمَاسْ.
 Қул сауі қалмас,
 Қағіл бағі жазілмас.

Кексалар сўзи, насиҳати бекор кетмайды, толнинг ҳұл новдасининг бояғи ёзилмайды.

بَيرِمْ бәрім — олинған қарз, бериладиган нарса. **الْمُجْيِّي** **أَرْسَلَانْ بَيرْمَجِي سِجْعَانْ** алімчі арслан, бәрімчі сіңған — олувчи арслон, берувчи сичқон.

بَيْحَنْ бічін — маймун. Туркларда ўн иккі йил номларининг бири.

تَيْمِنْ كَلْدَمْ тәмін — бундан олдин. тәмін кәдім — бундан олдин, яқинда келдім.

²²⁸ Бу сұз бизда ҳозир бұлак тарзда талаффуза қианилади. Девонда бир шоғырақта ерда бәлік, бәліккәді тараңда учрайди.

جۇذنْ чөзін — эритиб қуюлган бир турли мис.
اشچ чөзін ашіч — мис қозон.
سۇغۇنْ соғун — пиёз. **سۇغۇنْ** соған тарзида талаффузи
 ҳам бор.
سۇغۇنْ соған : **سۇغۇنْ يىلانْ** соған јлан — бир турли за-
 парсиз илон.
سېغۇنْ сіғун — бугу. **سېغۇنْ اتى** сіғун оті — илдизи одам
 шаклида үсадиган бир үсімлік. У билан жинсий
 алоқа қилишдан ожизланиб қолган кишилар да-
 воланади. Форсилар буни **شىزنىڭ** сатраң дейдилар.
 Унинг әркак ва урғочиси бор. Эркагидан әрлар,
 урғочисидан аёллар фойдаланадилар.
سېغۇنْ سەمر Сіғун самур — Буғрохонга заҳар берилганды
 жойнинг исми.
جاۋانْ чаҙан — чиён.
لاچىنْ лачін — лочин. Бу йирткіч қушларданадир. Ботир
 йигитларни ҳам лочин дейдилар.

فَاعُولْ فОУЛ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛМИ

قاتۇنْ қатун — Афрасиёб қыздаридан бўлганларнинг
 номи. Мақолда шундай келган: **خانْ ايشى بىلسا قاتۇنْ**
إيشى قىلىرْ хан іші болса, қатун іші қалір — ҳоқон-
 нинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар. Бу мисол
إذا جاءَ نَهَرُ اللَّهُ بَطَلَ نَهَرُ عَيْسَى деган ибо-
 расига үхшайди.
قاғۇنْ қағун — қовун. Мақолда шундай келган:
قرما بىلسا إدِيسى إكى لىكىنْ تكىرْ қағун қарма болса,
 ішісі иккى Әлігін тәғір — қовун талон бўлса, эгаси ик-
 ки қўли билан тортади. Бу мақол киши ўз молига
 ҳаддан ортиқ ҳирс қўяди, мазмунида қўлланади.

لاغۇنْ лагун — ичи чуқур қилиб ёғочдан қилинган идиш.
 Унда сут, қатық ва шунга үхаш нарсалар ичи-
 лади. Ёғоч товоқ.

ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛИ УНЛИЛАР ОРТТИРИЛГАН СҮЗЛАР БҮЛМИ

فَعِلْ **فَعِلْ** **فَعِلْ** **فَعِلْ** **فَعِلْ** **فَعِلْ**
 шаклидаги сўзлар

بُقاجْ ارتْ **بُقاجْ** **بُقاجْ** **بُقاجْ** **بُقاجْ** **بُقاجْ**
 Буқач арт — ўтиш қийин бўлган бир йул.
 буқач — товоқ, қозон. **اشچ بُقاجْ** ашіч-буқач —
 қозон-товоқ.

تَتَارْ **تَتَارْ** **تَتَارْ** **تَتَارْ** **تَتَارْ** **تَتَارْ**
 татар — туркий халқларнинг бир уруғи.
 татар — буғдој ва бошқа нарсалар солинадиган
 қоп.

تَفَارْ **تَفَارْ** **تَفَارْ** **تَفَارْ** **تَفَارْ** **تَفَارْ**
 тавар — товар, мол, мато.
چَفَارْ **چَفَارْ** **چَفَارْ** **چَفَارْ** **چَفَارْ** **چَفَارْ**
 чавар — тутантириқ. **چَفَارْ چَفَارْ** чавар-чувар
 шаклида жуфт ҳолда қўлланади.

سُقَارْ **سُقَارْ** **سُقَارْ** **سُقَارْ** **سُقَارْ** **سُقَارْ**
 суқар — ҳар бир шоҳсиз ҳайвон. Икки чеккаси-
 гача сочи йўқ ёки сочи тўкилиб кетган кал кишига
 ҳам суқар дейилади. **سُقَارْ قُوىْ** суқар қој —
 шоҳсиз қўй.

خَزَارْ **خَزَارْ** **خَزَارْ** **خَزَارْ** **خَزَارْ** **خَزَارْ**
 Хузар — турк шаҳарларидан бир жой исми.
كُفَازْ **كُفَازْ** **كُفَازْ** **كُفَازْ** **كُفَازْ** **كُفَازْ**
 кўфаз — кибрлик, ўзини катта оладиган одам.
مَرازْ **مَرازْ** **مَرازْ** **مَرازْ** **مَرازْ** **مَرازْ**
 мараз — қоронғи кечा.

مَرازْ خَيَارْ **مَرازْ خَيَارْ** **مَرازْ خَيَارْ** **مَرازْ خَيَارْ** **مَرازْ خَيَارْ** **مَرازْ خَيَارْ**
 мараз — музд, иш ҳақи. Арғу ва яғмолар
 хўйар мараз дейдилар.

تَشْوَغْ **تَشْوَغْ** **تَشْوَغْ** **تَشْوَغْ** **تَشْوَغْ** **تَشْوَغْ**
 ташуғ — мато ва бошқа нарсаларни ташиш, бир
 ердан бир ерга кўчириш.

تَشَاغْ **تَشَاغْ** **تَشَاغْ** **تَشَاغْ** **تَشَاغْ** **تَشَاغْ**
 тошаг — тушов, әшак ва отнинг (олдинги иккى)
 оғини боғлаш, тушовлаш.

بَعْجَاق бачақ — насоролар рұзаси.

تَلَاقٌ талақ — қора жигар, талоқ.

تَلَاقٌ тілақ — хотинлар авроти (чигилча).

سُلَاقٌ сулақ — талоқ — қора жигар (қипчоқча). С га алмашгандир. Бу нинг асли бүлгани каби ёки бүлгани каби. Нақв олимлари шуни қатъийлаштирган. Қуйидаги шеърда сўзи ғаттас ўрнида келган:

جَزْرِيَ اللَّهُ بَنِي السَّعْلَادِ

عَمْرًا وَقَابُوسُ شِرَارَ النَّاسِ

بُدِيكْ бұдік — үйнин, рақс.

بَزَائِكْ бәзәк — безак, зийнат. Бу сўзниң ғылук варианттары бор.

تَرَاكْ тәрәк — терак дарахти.

تَلَاكْ тіләк — тилак, мақсад.

تُلَاكْ түләк : نُلَاكْ يُلْقَى түләк жілкі — туллаган ҳайван, моллар қишида жунини түкиб, янги жун чиқарса, „туллади“ дейилади.

تُكَالْ түгәл — тамом, тугал. Бутун нарсага ҳам тугал дейилади. تُكَالْ الْغَلْ түгәл алғәл — бутунлай ол, тугал ол, ҳаммасини олгин.

قِشَالْ қішал : قِشَالْ بُرْنْ қішал бурун* — тепаси дүнг, қиргий бурун, бу ҳаммага севимлидир. Шеърда шундай келган:

أَرْدِي سَنِي قِبْرُ بُودِي أَنِكْ قَالْ
يَلْ أَنِكْ أَرْتَجِي بُرْنِي تَقِي قِشَالْ

* Бу ерда М. Кошигарий иборасида бир лутф бор. Чунки арабча و هو محمد د و, ھو محمد د дейилган. Биз бу иборани у севимлидир деб таржима қылдик. Маҳмуд шундай қирра бурундири деб таржима қилинса ҳам бўлади.

Урді сәні қіз буді анің тал,
јајлір анің артучі бурні тақі қівал.

Канизакни мақтаб айтади: сени юмшоқ баданли қиз алдади, [унинг] бадани юмшоқлигидан аръяр новдалари каби этилар эди. Бурни ҳам келишган қирра бурун эди.

جُرَامْ чурам — енгил ўқ билан отиш. Бу оддий бир ўқ отилишидан узоқроқдир. Ўқ узоқроқ борсин учун киши уни чалқанча ётиб отади, бу хилда отилган ўққа чурам оқі — дейилади.

قُرَامْ қурам : قُرَامْ كِشِلَارْ қурам кішіләр — шоҳ хузырида ўтиргандек даражаларига қараб тартибли ўтирувчилар. كِشِلَارْ قُرَامْ التَّرْدِيلَارْ қишиләр қурам олтурділар — одамлар ўз даражаларига қараб ўтирилар гапи мана шу асосдадир.

بُلَانْ булан — қипчоқлар мамлакатида бўладиган катта гавдали ваҳший ҳайвон, уни овлайдилар. Унинг бандисиз идиш шаклли, осмонга қараб чиққан ичи ковак бир шохи бор. Унда қор, ёмғир сувлари тўпланади. Урғочиси чўкиб, эркаги унинг шохидан, эркаги чўкиб, урғочиси унинг шохидан сув ичади.

تِكِينْ тёгін — аслида бу сўз қул демакдир. كُمْشِتِكِينْ комӯштікін — кумушдай тоза рангли қул демакдир. قَلْغَ تِكِينْ аллَ تِكِينْ аллَ тёгін — баҳодир қул. Кейин бу сўз бирорта йиртқич қуш номи билан жуфт ҳолда ишлатиладиган бўлди. جَغْرِي تِكِينْ ҷагрі тёгін — ҳужумда лочиндец қул. كَحْ تِكِينْ کَحْ тёгін — кучли, қувватли қул. Сўнг бу исм Афрасиёб болалари ишлатиладиган бўлди.

ларига ҳам қўллана бошлади. Афрасиёбнинг болалари бирор иш, воқеа, хабарни айтганда ёки ёзганда оталарига ҳурмат юзасидан ўзларини камситиб, „қулингиз фалон қилди“ деб „қулингиз“ ўрнида „тёғин“ сўзини ишлатар эдилар. Сўнг бу сўз уларга от бўлиб қолди. Бошқа қуллардан ажратиш учун бу сўзниң ёнинг яна бир нарса кўшиб ишлатилади.

تۇن тұзұн — юмшоқ феъллик, мулойим одам. Мақол:

تۇن بىلا اوش. اوتون بىلا تىشما

Тұзұн бірлә урш;
Утун бірлә тәрішмә.

Юмшоқ одам билан олиш, у сендан енгилиши мүмкін, қаттиқ юзли одам билан олишма, у сени енгади.

تۈكون төгүн — дөг, тамға.

تۇمان туман — туман.

جَرُونْ чарун — чинор дарахти (яғмоча).

جِكِىنْ чікін — токзорларда ўсадиган бир ўсимлик. Толатола бўлиб ўсади, уни ҳайвонлар ейди.

جِكِىنْ بىي чікін — ипак.

جِكِىنْ чікін — атласни зар қуббали қилиб тикиш. **جِكِىنْ** чікін чікнайді — атласни зар қуббали қилиб тикиди.

سَمَانْ саман — сомон (чигилча).

قُلَانْ қулан — қулон, ёввойи эшак.

قَبَانْ Қабан — эрлар исмидан.

قَفَانْ Қотан — зрлар исмидан.

كُكانْ кўкайн — бузоқ ва қўзичоқларнинг арқонлари ҳам соғиладиган отларнинг соғиша боғланадиган арқонлари.

پەل كُكانْ йил кўкайн²³⁰ — ўқ, ёй.

ئۇرتاسى خاراكتىزىز فەلى فەلى فەلى
ئۇلى فەللى شاكلىدагى سۇزلار بۇلими

تُرْبى турбі — бир ёшли бузоқ. Қарздор; ёрдамчи маънолари ҳам бор.

كُربا اوتْ корпә от — кўрпа ўт (Беданинг бир қариш ва ундан ўсиқ вақти). **كُربا يېش** корпә јэмш — биринчи марта териб олинигандан кейин, иккинчи қайта чиқкан ҳосил, мева. Ёзда туғилган болага ҳам кўрпа ўғил **كُربا اغْل** корпә оғул дейилади. Шунингдек вақтидан кейин туғилган қўзилар, эчкилар, бузоқларни ҳам **كُربا** корпә дейилади.

كُرپى اقلغ كُرپى оқлуғ — кирпакон, кирпакон.

كَاتْبا кірпі — типратиконнинг жуда катта хили.

چَاتْبا чатба — ариқ қазишига, **تۇغۇن** бўғишига чиқмаган-

лардан қишлоқ оқсоқоли оладиган солиқ (чигилча).

كَيْبا кәнбә — бир ўсимлик (канжакча).

پَارْتۇ парту²³¹ — яхтак, бир қаватли устки түн, партук.

بُورْتا бурта — кийимларга чатиладиган **گىرداك** шаклдаги юпқа зарлар.

تَاخْتۇ тахту — йигирилмаган ҳом ипак.

²³⁰ Бу иборанинг биринчи сўзи босма нусхада ноаниқдир. Ёмирилик ҳавода иборанинг адоҳида жойланисиши натижасида пайдо бўлувчи кўк, сарик, қизил тоғли чизиклар кўринниши

²³¹ Шайх Сулаймон лугатида партук деган сўз бор. Бизда ҳозирги оидиши боғичамик, иш ва овқат маҳалида тутиладиган партук сўзи каби.

سُكْتى сөкті — кепак (барсағанча),
سُقْتۇ суқту — бу шундай ичакларки, уларни жигар, гүшт ва турли дориворлар билан тұлатылади, кейин қайнатып ейилади.

قِفْتۇ қіфтү — қайчи (чигилча).

كِرْتۇ кіртү — қасам.

كِرْتۇ кіртү — ростлик, ишонч, ҳақиқат. Үлк ҳақида: اَلْ كِرْتُو بِرْ دَا اَلْ ол кіртү јәрдә ол — у ҳақиқит ерида, у ҳақда ёлғон гапириб бўлмайди дейдилар. اَلْ تَكْرِيْكَا كِرْتُنْدِي ол тэвріга кіртінді — у худога ишонди ва пайғамбарини тасдиқлади.

بِرْ جَا барча — барча, бутун, ҳамма. بِرْ جَا كَلْدِي لَارْ барча кэйділәр — ҳаммалари келишди, барча келди. Мақолда шундай келган:

قُلْدَجِيْ قَا مِنْكْ يَعْاَقْ
بِرْجَا بِلَا اِيْرْقَ نِيَاَقْ

Қолдачіқа мің жағақ,
Барча білә айруқ тајак

Тиланчига минг ёнғоқ, буларнинг устига яна сунадиган ҳасса ҳам бериш менга **лозим**dir.

ئىرەجى	надиган ҳасса ҳам бериш менга лозимдир.
قىنجۇ	тەرچى — музд, иш ҳақи олувчи.
جەمچا	түнчү — бир ютим овқат, луқма.
چەمچا	чөмчай — чүмич (үгүзча).
جەنջۇ	جىنچى — марварид, инжу (үгүз ва қипчоқча). жарфи جى га алмашгандир.
سېنچۇ	чанчү — угра ошларининг хамирини ёзадиган, хамир ёядиган асбоб, ўқлов. сінчү — лочирадек, жуда юпқа ҳам, қалин ҳам бўлмаган бир турли нон.

شانجو	шанчу — юқори Чин йўлидаги бир шаҳар.
Шанчу деб	шдан кейинги „а“ ни чўзиб-үқиш яхши.
قَمْجِي	қамчі — қамчи. قَمْجِي қўліч қамчі — қилич қамчи, қиличлик қамчи, ичидаги қиличи бор қамчи.
قَمْجِي	қамчі — от, буқа ва туяларнинг олати, кўпинча отганисбатан айтилади ва اَت قَمْجِي سِی at қамчісі — дейилади.
كُشْجِي	кўшчи — Қашқардан уйғурларгача бўлган жойларда қўлланадиган ўлчов, у ўн ритлдан иборат (.1 ритл = 306 гр.).
کُمْجُو	кўмчӯ — хазина. Кўмилган мол ва йифилган нарса. تَسْخَاجْ كُمْجُوسِي tawfagъat kómchüsí — одатдаги хазина. Од қавми хазинаси.
منْجُو	манчу — фақат косибларнинг иш ҳақи, бошқаларники эмас.
بُكْدا	бўкдә — ханжар.
بَلْدو	балду — болта.
تَمْلُو	тамду — ўт алангаси, ёлқини. Буни تَمْلُق tamduq ҳам дейдилар.
جَكْدِي	чўкді : جَكْدِي الْخَسَا чўкді улухса — қулоқ тагидаги гардон ости суюги.
سَمْدا	самда — оёққа кийиладиган сандал (чигилча).
سِنْدو	сінду — қайчи (ўғузча).
قَمْلُو	қамду — бўйи тўрт газ ва эни бир қарич бўлган бўз бўлаги. Бунинг устига уйғур хонининг муҳри босилиб, савдо-сотиқда пул ўрнида фойдаланилди. Эскириб, муҳрига халал етса, етти йилдан сўнг ювилиб, янги муҳр босилади.
قَنْدا	қанда — қаерда — жой тўғрисидаги сўроқ сўзи.

قَنْدَا أَرِدِينْكَ қанда әрдің — қаерда әдинг? қаерде бүлдинг? Асли қебда қајда сұзидаги ى и ҳарғын и га үзгарған, унинг асли эса قیودا қајудадир. Қарду — қаттиқ совуқда фундук ёнғорғи катталигыда сув юзида оқувчи муз парчалари.

Шеърда шундай келган:

قردۇنى يېجۇ سەقىمنانك تۈزغۇنى مېنجۇ سىزنىمانك
بۇلمادىق نانك كا سەقىمنانك بىلکالار آنى پىرار

Қардуң іңіjү сақінмаң,
Түзгүні манжу сөзінмәң,
Булмадік нәңә сәwінмәң,
Бىlgälär ані jіrap.

Муз доналарини марварид деб ўйламанг, ҳадя овқатни мукофот, иш ҳақи деб ҳисобламанг, бұлмаган нарсага севинманг, ҳакимлар уни ёқтиirmайдилар.

ال كندو کىندى — канду, үзи, үз зоти, нафси. ال كندو اىدى — ол кәндү айді — у үзи айтди.
ال كندى کىندى — паст, разил. ال كندى كىشى اىل — ол күнді кіши ол — у паст ва разил одам. Гапни аниқлаш учун баъзан ол сүзи ёрдамчи сифатида тақорланыб орттирилади.
ال مندا — мунда, бунда, шу ерда. ال مندا اىل — ол мунда ол — у шу ерда, у бунда.
Шеърда шундай келган:

امكىك سىز نېرگۇ يوق مندا تمو
اذكولك كىرمىذب اىنچار

Эңгäксizin турғу јоқ мунда таму,
Эзгүlүгүң көрмäэлб ажун чىقار.

Бу дунёда кишининг машаққатсиз туриши ҳеч мумкин эмас. Бирор яхшилик күрмай туриб, одам дунёдан утади.

مندا

манда — турк сиркасининг исми. Яхши узум сувини олиб, хумчага солинади ва ачитилади. Сүнгустига тоза мусаллас қуйилиб, бир кеча қўйилади. Ниҳоят, сирка бўлиб етилади. Сирканинг энг яхшиси шудир.

بغرا بُغراخان بُغراخان исми ҳам шундан олингандир.

بۇكىرى بۇكىرى — ҳар бир букри нарса.

تاترى تاترى — ҳар нарсаннинг тескариси, акси.
تۇرۇ تۇرۇ — қилич, пичок, ханжар дасталарига киргизиладиган бандлари.

تىڭرا قىلغۇ تىڭرا تىڭرا — тегра, атроф, қирғоқ. қузыг тәгрәсі — қудук атрофи.

چىبرا چىبرا — эски кийим.

چاғرى چاғرى — лочин. چاғرى بىڭ چىغىرى بىڭ — Жағрибек дейилган одам исми ҳам шундан.

چىغىرى چىغىرى — гардиш, чигриқ. كۆك چىغىرىپسى كۆك چىغىرىپسى — чигриқтарига. Ипак ва ип ўрайдиган чарх, умуман ҳар қандай ғалтакқа ҳам бу сүз қўлланади.

Шеърда шундай келган:

چىغىرى اىل ارقى منب ارقى يئار
اچلىك كىك تىغىن اذىت تىلکو تىار

Чағрі алб арқун
Мұнұб арқар јётар,
Ашлар кәйік тајған
Ізіб тілкү тутар.

Бир кишининг овлашини сифатлаб айтади: құли га лочинни құндиради, чопқир отини минади да, төг әчкіларини тутади; шалпанқулоқ, хинча този итлар билан әввойи ҳайвон ва тулқилорини овлайди.

Сәгрі — махсус, чидамли чарм. Ҳар нарсанин терисига ҳам сағри дейилади. Шундан олиб ,
[әр сағрісі] — ер юзи, сағни дейилади.
Сәгрісі йөр кіші сағрісі јұз — одамнинг териси жетдір. Чунки юз териси иссиқ-совуққа чидамли тоқаттиқроқ бұлади.

Сіра — иккі төг орасидаги катта йұл, водий (үғузча).

Сұфари — учи наиза каби ўтқир нарса. Чирогпен ва сих каби учи наиза кичик нарсалар.

Сұро — рухсатсиз. **Ағка сұро** көрдем әңгә суқ ру кірдім — уйга рухсатсиз кирдім.

Көсірі — күкрак қовурғалари.

Кұра — ҳар бир ҳайвон үлгандай сұнг, ичиндегилари кетіб, гүшти сүякларыда қуриб қолған холдаги гавдаси.

Кәкіра — туя ейдіган аччиқ үт.

Банзі — узум кесиш вақти ўтғандан кейин, иш комда қолған узум (канжакча).

Сүзі — бурға жинсидаги бир жонивор. Мен уни „бит“ деб үйлайман.

Жағшы ч ә w ж ў — тоғларда үсадиган танаси, шохлары қызил бир дараҳт. Қызил, аччиқ дони бор. Шохларининг юмшоқ ва қызиллигидан хотинларнинг бармоқлари унга үхшатылади.

Кәтті к ә n з i — чин тұқымаларидан бир тури. У қызил, сарық ва зангори каби турлы тусларда бўлади.

Бұхсі б у х с і — бир хил овқат: буғдойни қайнатылади, кейин уни бодом мәғизи билан құшиб хумчага солинади, устига арпа суви қуйилади ва шу ҳолда құйиб ачитылади. Буғдойни ейилади, сувини ичилади.

Нұхсі т у х с і — туркларнинг бир тоифаси. Қубесда турадилар. Уларни тухсі чігіл дейдилар.

Тәсі т ә w с і — дастурхон.

Тұмса т ү м с а — минбар, баланд ер (үғузча). Аслида бу сүз түркча әмасдир.

Хағсі х а ф с і — кичик қутича, ҳуққа.

Ташшы т у т ш і — туташ, ёпишиқ. **Мәнк** үйрека анің јәрі мәнің јәргә тутші ол — унинг ери менинг еримга ёпишган. Бу сұзда **Ж** билан бирлашиб келган. **Түші** тутчі ҳам дейдилар.

Ташшы т у т а ш і — туташған, ёпишған, бирлашған. **Мен** менка ташшы үйрекмен мән сәңә туташі баріман — мен сенға туташыб бораман.

Жағшы ча х ш у — ҳузаз үсімлиги. У билан күз оғриғини даволанади. У асл түркча әмасдир.

Қаршы қ а р ш і — шоҳ қасри.

Қаршы қ а р ш і — тескари, қарши. **Он** түн күнүң қаршісі ол — кеча кундузнинг қарши-сидир.

قرشى

карши — икки бек орасидаги қаршилик. اَلْ بَكْ قَرْشِيُّ اَلْ

ол бөгәнің бірә қарши ол
бу бек у бек билан қаршидир.

قاشى

қашшى — тулаш, ёпишик, бириккан. اَلْ قَاسْ

қашшى қаш — тулаш ва бириккан қошли.

بَغَا

батға — қалпоқлар учун ишлатыладиган иамни
ва юнгни құйиб қирқиладиган таhta.

تَرْخُو

тозғу — йүлда кетаётган таниш ёки яқимларға
чиқарып бериладиган овқат ҳадяси.

تَمْغا

тамға — шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, мухри

تَمْغا

тамға — деңгиз, күл ва водийларга қуйилидиган сувнинг бир тармоғи. Дарёда қайиқ тұхтайдан жой ҳам тамға дейилади.

Шеърда шундай келган:

تَمْغا سُفْيَى تَشْرَا حِقْبَ تَاغِعْ أَنَارْ
أَرْجُحْ لَرِي تَكْرَا أَبْ تَزْكِنْ يَنَارْ

Тамға сүві ташра чікіб тағіғ өтәр,

Артучларі тәгрә унуб тізгін јәтәр.

Бу сувнинг тармоғи тоққа ва тоғ атрофига тарқа лади, силжиди. У ерларда сарв дараҳатлары интимидек қаторлашиб күкаради.

جُفْنَا

чуға — тез юрувчи почтачининг йүлда олалы ган оти, маълум манзилга етгана, уни қолдириб, бошқасини минади.

جُفْنَا

чуға — йүл бошловчи, раҳбар (қипчок ин ўғузча). Мақолда шундай келган: فلنْ قَلَانْ جُفْنَاسِرْ بُلْمَاسْ қалған қулан чуғасіз болмас — моллар индаси йүлбошчисиз бўлмайди. Бу мақол үлуг инде бошқаларга эргашиш ва итоат қилишга буюрилган кишиларга нисбатан айтнади.

سُرْغُو

соргу — қортиқ [қон олишда қулланадиган асбоб].

سَلْغا

салға : سَلْغا اَتْ سَلْغا ат — боши қаттиқ от.

قَهْغا

қалға — қопқа, дарвоза.

قَذْغُو

қазғу — қайғу, гам.

قَدْغُو

кудғу — пашша.

قَرْغا

қарға — қарға. Мақол:

قَرْغا قَرْبِسْنَ كِمْ بَلْپِرْ. كِشِيْ آلاسْنَ كِمْ تَبَارْ

Қарға қарісін кім білір,

Кіші аласін кім тапар.

Қарғанинг ёшидан қарисин ким айира олади, кишининг күнглини ким била олади.

Шу байтда ҳам келган:

قَرْغا قَلِيْ بِلْسَا مُنْكِنْ اَلْ بُزْ سُقَارْ

اَفْسِحِيْ يَشِبْ تَرْقَ تَبَا مُنْكَكَا بَقَارْ

Қарға қалі білсә, мүңін ол буз соқар,
Awчі јашіб тузак таба мәңгә бақар.

Қарға очлик, ташналикинг қийинчилигини сезса, музни тешади; бекиниб турған овчини күрмай, унинг тузогидаги довлар учун парво қилмай кираверади.

قُرْغُو

қурғу : قُرْغُو اَرْ қурғу әр — енгил табиатлы одам.

قُرْغُو

қарғу — душман хавфидан сақланиш учун энг баланд ерга қурилган минора шаклидаги бино бўлиб, душман кўриниши билан ҳамма тездан қуролланишини билдириш учун, у ерга ўт ёқилади.

قَشْغَا قُويْ

қашға қој — қашқа қўй.

قىغا ات	қашға ат — қашқа от, қашқа түяга ҳам шу сүз ишлатылади.
قىغا بۇرا	қашға бура — икки жойнинг исми.
قەنەي	қамгі — ҳар бир букилган ва әгри нарса. Юз фалажига учраган кишиига قەنەي بۇزلۇك қамгі йүз-йүк дейдилар.
تەلپا	тэлпә — девона, телба.
قەلپا	қалпа — темирсиз, учи думалоқ ёғочдан қилинган ўқ.
بۇرۇقى ئانلىك	бурукі нәд — тиришган ва буришган нарса. Бу жаҳли чиққан кишининг тиришган пешонасига ўхшайды.
تەرقا	тарқа — гүра узум. Бу сүзининг لە талқа шакли ҳам бор.
تەرقۇ	турку — ипак кийимлик.
Мақолда шундай келган:	
تەغىاج خانىڭ تۇرۇقۇسى تىلمىز ئىنكىلامىت بېجماس	
тавғач ханин туркусі тэлім тәңәмәзіб бічмас—Хитой ҳоқонининг ипак газмоли күп, лекин ўлчамай кесилмайды. Бу мақол ишни бошида пухта үйлаб қилишга ундағы, исрофгарчилікка қарата айтилади.	
تالقا	талқа — гүра узум. لە риннегінде алмашган.
تەلقۇ	талку — букилган, үралган нарса. لەقۇ يېشىغ талку яшіг — букилган, үралган арқон.
جەنلىقا	чанқа — бир хил тузоқ.
قەنەي	қаткі: قەنەي كىشى қаткі кіші — ҳеч кимга бүйсунмайдынан ўжар одам.

قىقىي آز қутқىй ёр — хушмиумала, тавозели одам.
بُرْكَا бәркә — ўғриларни уриш ва эшакни ҳайдашып ишлатыладиган харчүп, қамчи.
بُزْكَا бүргә — бурга. Енгил табиатли кишини унга ўхшатыб **بُرْكَا كېشى** бүргә кіші дейилади.
بِيرْكُو бәргү — қарз. **بِيرْكُوسى باز**. аның мәңә бір ат бәргүсі бар — унинг менга бир от қарзы бор.
بَلْكُو **بَلْكُوسى** — белги, аломат, нишон. Мақол: **بَلْكُوكى** қут бәлгүсі білік — баҳт белгисін илем нақладыр.
بِلْكَا білгә — җаким, җикматшунос.
بِلْكَا білгә — олим, билағон.
بِلْكَا білгә — оқыл, ақлли. Шеърда айтиласы:

 بِلْكَا أَرِك آذْكُو تُبْ سُوزِنْ إِيشْ
 أَرْدَمِنْيِ أُكْرَنِبَسْ إِشْقا سُرا

 Білгә ёріг әзгү тутиб сөзін ёшіт,
 Эрдәмінің оғраныбап ішқа сура.

 Илмли, ақлли одамларга яхшилик қилиб, сұзларини тингла. Илмларини, ҳунарларини ўрганиб, амалға ошири.
بِلْكَا بَكْ білгә бәк — илмли бек — ақлли, доңнышманд бек. Уйғур хони **كُولْ بِلْكَا خان** көді білгә хан деб атаптар эди, бунинг маъноси ақли күлдек демақладыр. Ақлли кишига **بُكُو بِلْكَا** боку білгә дейдилар.
تِرْكُو тәрли — түрли овқатлар билан тұла дастурхон.
تِرْكِي тәрли — дастурхон. Мақолда шундай келтари:

قىزْنْ تُرْكى كا تَكْرِيرْ тілін тәргілә тәгір — шириң, ёқим-ли сүз билан киши дастурхонга етишади. Бу мақол киши ўз фазилатини тили орқалы билдириши керак, деган арабча мақол *المرء مُخْبُو نَحْتَ لِسَانِهِ* ga ўх-шайди.

تىركى تىزكى: تىركى بىلدى тәзкى болді — одамларнинг
пушман босىб келиш хавфидан күркиб қочишига
нисбатан ишлатиласы.

تىلکو түлкү — тулки. Бу сөз билан қыз боладан киноя қилинади. Бирон хотин туққанда доядан: **تىلکومۇ** نەدى ازو بېرىمۇ түлкүмү түгді азы бәрімү — тулки түғдими ёки бүрими деб сүралади. Яъни қызми ёки ўғилми демектир. Қызлар алдоқчи ҳамда ялин-чоқ бўлганлари учун тулкига, ўғил болалар улардаги ботирликка асосан бўрига ўхшатилади.

تىلکا تىلىم, بۇلак. بىر تىلکا ئىت—
بىر بۇلاك гۇشت. عۇناسىغا كېسىلگان ҳار нарсاغا
خام بىر تىلکا بىر تىلکا دەيىلادى. بىر تىلکا
ئەپ—عۇناسىغا ائىرىلگان بىر بۇلاك еر.

Жүб^кка ч ә ч к ё — тўқувчиларнинг (ип тарайдиган) тароги.
Жур^ку ч уркү — ёш болалардан сийгинг келадими деб сўралганда: **Ж**ур^ку ба^змо чўркү барму? дейдилар.
Бут^ку б уткү — ахлат (болаларга хос равища қўлланади). Болаларга туш қиласанми деб сўралганда **Б**ут^ку ба^зм^о буткү барму? дейилади.

چىكۇ ات : چىكۇ ات — чىكү ат — түк сарық от.
سِرْكَى سِرْكَى — сирка.

Сиркә сіркә — бошдаги бит сиркаси.

كىتىكى آت : كىتىكى at — күкраги чиққан от.
كىتىكى — тупроқ уюми, тепалик.

күлгү — кийиладиган ҳар бир нарса.
 күлгү — кулги, ҳушдан кеткизуучи сакта касал-
 лигига ҳам күлгү брди дейдилар. АР КЛКГО
 ӘР КЛКГО БРДИ ОДАМНИ САКТА ТУТДИ. БУ СҮЭЗНИНГ
 КҮЛГҮ РАВИШИЛА ТАЛАФФУЗИ ҲАМ БОР.

к ёркі — ўроқ ранда.

к б р к ä — ёғоч коса, заранг коса (канжокча).

ботлу — түя бурнига ўтқазиладиган чўп.
бирла — бирга. **ол** мәнниң бирла ўрді — у мен билан бирга эди. Енгиллик учун . (р)ни тушириб **ч**, билә дейиш ҳам бор.

61611 — узун мурч, дори фулфул.

تىبلۇقا نىل تىبلۇقا نىل — гүр, қабр. Бирор қарғалганды

таблука тол—гүрга түлгүр, гүрга киргур дейилади.
“Темең” тәкіл алғы сәйкес күнкөр кізи.

ТОҚЛІ — туқын, олты солтүк құчқор, құзи.
ЧАФДІ — дочин.

ЧАГЛА — Уч қабиласидаги яйловнинг исми.

شۇلۇ шүлү — ит узум.

бічма : بِجْمَا бічма јорінчқа — ўрилган беда, ўрилган йұнғичқа. Охирига μ ва алиф ҳарфларың құшиб, мажхұл сифатдош маъносіда құлланадиган сұзлар ҳам оддий исмлар қатори иштатылғани үчүн мен уларни ҳам баён қилдим.

тутма — сандық.

турма — турп, савзиниң сарғылтундағы турма дейилді. Аргуликтар савзиниң кіздерінде деңгелдер. Бу сүзни улар форсиларнинг гәзір сүзидан бузиб олганлар. Үғузлар униң көшүр дейдилар. Улар ҳам бу сүзни форсилардан олган-

лар. Ўгузлар форсилар билан аралашгач баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсича сўзлар қўллай бошладилар. Масалан, улар туркча қумған ўрнида форсча қўзат офтоба; ғенъ бақан — бўйин тумор ўрнида: қаліда сўзиниң кўллайди, бунинг арабчаси қўлла қиласа.

Ўгузларнинг тили нозикдир. Жуфт ҳолда қўлланидиган сўзлардан от ва феълларнинг бири асосий сўз, иккинчиси эргашма сўз бўлади. Ўгузлар бошқа туркларда айрим ҳолда ишлатилмайдиган эргашма сўзининг ўзини ишлата берадилар. Масалан, бир нарса бир нарсага аралашса, турклар қатті қарді — аралаш-қуралаш бўлди дейдилар. Бу ерда қатті сўзи асос ва асли бўлиб, қарді — сўзи эргашмадир. Ўгузлар шу маънода қарді сўзининг ўзинигина қўллаб, асосий сўзни ташлайдилар. Шунингдек, турклар „яхши“ маъносини англатиш учун жуфт ҳолда: әд қоғъиғлақ әзгў ювлақ деб қўллайдилар. Ўгузлар уларни ёлгиз ҳолда ишлатадилар.

тўзма — иштонбоғ, тўрванинг боди ва умуман ҳар нарсани йиғиб боғлаш учун ипдан махсус қилинган боди.

тўкма — ҳар бир маъносини берувчи сўз. Мажол: **тўкма қиши оз болмас. йат ғун туз блумас**. Тўгмә кіші өз болмас, ют јагуқ тўз болмас — ҳар бир киши ўзингдай бўлмайдики, унга сир айтиб ишонсанг, суюнсанг, бегона ва яқинлар бир хилда бўлмайди.

тўғма — кўйлак, чоловон ва қалпоқлар бодиши, тугмаси.

тікма **танд** — тікмә нәд — тикилган нарса.
жалма — чалма; қўй, тия ва бошқа моллар қийидан кесиб олиб, қишида ёкиш учун қуритиладиган тезак.
сатма — боғбоннинг ҳавозаси. Қоровул кечаси боғни пойлашда дараҳт тепасида ўтириш, ётиш учун ҳозирлаган жойи.
сузма — сузма.
катма : **қатма йуға** — ёғда пишириладиган қат-қат нон [катлама].
қарма — талон-торож. нәд қармалади — нарсани талон-торож қилди.
қўрма — конус шаклидаги нарса. **қўрма топт** — конус шаклидаги ғирғирак.
кэсма — эни энсиз узун темир найза.
кэсма — ёл. Шеърда шундай келган:

тўнла **яла** **бастимз** **тўкма** **инк** **бустимз**
кемаларн **кестимз** **мистак** **арн** **бужимз**

Тўнла билә бастимз,
 Тэгмә юақ бустимз,
 Кемаларин кестимз,
 Мистак әрн бужимз.

Уйғурларга қарши жантин таърифлайди: кечаси босдимиз, ҳар томондан биқиниб кирдик, ҳатто отларининг ёлларини кесдик, Минглоқ одамларини ўлдирдик.

[Тун билан (тунда) бослик, ҳар томондан биқиниб кирдик, (ҳатто отларининг ёлларини кесдик). Минглоқ одамларини ўлдирдик]. (Минглоқ бир жойнинг отидир).

بَكْنِي бэгни — арна, бүгдийн ва тариқдан ясалган ичимлик.

بَغْنَا бағна — погона, нарвои пояси.

تَغْنَا تەغنا : تەغا يەشا тагна Jawa — бир турли сассиқ каврак илдизи. Уни сузма билак аралаштириб, тутмоч ошига қўшилади.

تَكْنَا тэкнә — тогора.

جُرْنِي чурий — турк табиблари томонидан ясаладиган сурги дори.

جَنْكَة чигнә — сурги (яғмоча).

خَسْنِي хасни — болаларни семиртириш учун ялатиладиган бир дори бўлиб, Ҳиидистондан келтирилади.

قُشْنِي қошни — қўшини. Ўгузлар нин ҳарфини шаш ҳарфидан олдин қўйинб қошни қонши дейдилар. Ҳар иккиси ҳам қоидага мос ва тўгридир.

فَلْلُون, **فَعْلَان**, **فُعْلَان**, **فِعْلَان**, **فِيُلُون**
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُرْبَن турбун — исташ, излаш, солиштириш. Айнан турбина — унинг уйини изла, қаерда экан.

تُرْبَن тарбиин — турклардан бир тоифа одамларким, улар ўзларидан катта бир одам буйргуга бўйсунадилар.

تَرْتَبَن тартин — озиқ-овқатни ғамлаш.

تَشْتَنْ таштин — ташқаридан, четдан. Эр таштин барди — одам ташқаридан борди.

جَكْنَان чиктанин — от эгари устидан ёпиладиган ёпинчиқ.

قَفْنَان қафтан — тўн, устки кийнм.

بَرْجَان Барчан — бир жойнинг исми.

تَبْجَان табчан — стол шаклидаги уч оёкли бир асбоб, қўл етмаган баландда қолган узумларни унга чиқиб узилади.

جَرْجَان Іурјан — Чин йўлида мусулмонлар чегарасидан бири.

بَرْخَانْ Бархан — қўйин Чин исми, у Қашқар яқинидаги тоғ тепасидаги қўргон бўлиб, унинг остида тилла кон бордир.

بَرْخَانْ бурхан — бут. Ҳайкалга бурханга базар бурхан дейилади.

تَارْخَانْ тархан — бек маъносида. Исломиятдан олдин қўлланган исм (арғучадир).

جَنْدَانْ җиндан — сандал ёғочи. Җиндан атжийрон от, қизил гул рангли от.

مَهْرَانْ ташран — тўпланиб, ундан иштонбоғлар ва сопқон боғлари ҳимариладиган ил.

سَبْرَانْ Сабран — ўгузлар шаҳарларидан бири. Одамлар арабча сод с ҳарфи билан сабран сабран деб талаффуз қиласидилар. Ҳолбуки, турк тилида сод (с) йўқдир.

صَبْرَانْ сурлан — минорага ўхшаш ҳар бир узун нарса (ўгузча).

تَكْسِينْ тўгсін — тўрт бурчакли қилиб тугиладиган бир турли тутун.

Шеърда шундай дейилади:

تَكْمَا جَجَاجَكْ أُكْلَدِي بِقَلْبِي بُكْلَدِي
تَكْسِينْ نُكُونْ نُكْلَدِي بِرَغَيْمَتْ يِرْكَشُورْ

Тўғмә чўчак ծкўиди,
Буқуқланб бўкўиди,

تَكْسِينْ

تَقْسُونْ

سَخْسِينْ

سَكْسُونْ

كَبْسُونْ

كِيمْسَانْ

كِيرْشَانْ

كَكْشِينْ

بَرْغَانْ

بَشْغَانْ

Тұғсін тұгүн тұгүілі,
Жаргалімат йүркәшур.

Шоир ёзни тасиф қилиб айтади: гуллар күпшілік, гүё гул ғунчалари бурчаклы тугунларга үхніп, бир-бирига үралып кетген, ғунча ёрилишта яқин туради.

[Хар хил гуллар тұдаланды. Гул ғунчалары бурчаклы тугун (гулдаста) сингари түгилди. Ғунчалар ёрилишта (очилишта) яқинлашған әди].
тұқсін — халқ ичидан чиққан, хондан уч даңында паст амалдаги киши.

тоқсан — тұқсан. Асли ^{رَوْزَهُ أُونْ} тоқуз он тұққызы үн бўлиб, икки сўз кейин бирлашиб кетған Сахсін — булгорлар яқинидаги бир шаҳир. У Сувордир.

сәксөн — саксон. Асли ^{سَكِيرْ أُونْ} сәкіз он — син киз үн. Икки сўз бирлаштирилиб, бир сўз ҳолине келтирилган.

кубусын — тұшак, текка солиб ётиладиган тұшак.

тақыладиган юпқа ва гирдак олтин кулчалары.

кіршән — құрғошия упа.

кокшін: ^{كَوكْشِينْ نَانْكَ} кокшін нәц—осмон рашғында қарса.

барған — мирта дарахтининг меваси.

башған — эллик-юз ритл оғирлигига бўладини катта бир балиқ. Жамоанинг каттасини ҳам шунга үхшатиб ^{بُدْنْ بُشْغَانِي} будун башғані — жамои улуғи, раиси деб атайдилар.

تَتْغُونْ تَتْغُونْ тутғун — асир, тутқун.

تَذْغُونْ تَذْغُونْ тазғун — Фрот ва унга үхшаш катта дарё. Бу сүзини „үкуз“ сўзи каби ҳар бир оқар сойга ҳам ишлатилади.

تَلْعَانْ تَلْعَانْ талған ік — тутқалоқ касали.

سِجْعَانْ سِجْعَانْ سічған — сичқон. Мақол: الْدُجْيِ سِجْعَانْ مُوشْ 01dāči січған муш ташақі қашір — уладиган сичқон мушук ташоғини қашийди. Үлими бир нарсага боғлиқ бўлган киши уша нарса атрофига ўзини уриши каби ҳолларда айтилади. Арабча ^{الْأَبْاحِثُ عَنِ الْمَدِيْدَةِ} мақоли каби.

سِجْعَانْ سِجْعَانْ سічған йілі — туркча ун икки йилдан бирининг исми.

سَرْغَانْ سَرْغَانْ сарған — шўрхок ерда ўсадиган ўсимлик. Бу хил ерларга ^{سَرْغَانْ بَيْرْ} сарған јэр — шўрхок ер деб аталади. Қамиши қуриб қоладиган тұқайға сарған қаміш дейилади.

قَزْغَانْ قَزْغَانْ қазған — ^{قَزْغَانْ بَيْرْ} қазған јэр — ўнқир-чүн-қир, батқоқлик ер, серёриқ ер.

Мақолда шундай келган:

قُشْ يَقْزِي سَرْغَانْ بَغَاجْ يَقْزِي آزْغَانْ بَدْنْ يَقْزِي بَرْسَغَانْ بَيْرْ يَقْزِي قَزْغَانْ

Күш jawuzi сагізған,
Jіgach jawuzi азған,
Jэр jawuzi қазған,
Будун jawuzi барсаган.

Күшнинг энг ярамаси, ёвузи загизгон, дарахтнинг энг ярамаси азғон дарахти, бу шундай дарахтки, унинг оқ ва сарик гули, зиракка үхшаш осилиб

турадиган қызил меваси бўлади. Бизда бу дарахтни токзорларнинг этагига экилади. Чунки у ўтии никка ярамайди, ёқилгандা оловда парчаланиб санрайди, уйдаги кийим ва бошқа нарсаларни куфдиради. Ерларнинг ярамаси ўнқир-чўнқир ер. Чунки ўтов қуришга ҳам, экин экишга ҳам ярамайди. Одамнинг ярамаси Барсағонда турувчилардир, чуники улар ёмон қилиқли, баҳил кишилардир.

قۇزۇنْ

қузығун — қора қарға, қузығун. Мақолда шундай келган: بُرِينْكَ أرْتَقْ قَرْغُونْكُ بِعَاجْ باشِنْدا ббринц ортаң қузығунүң йіғач бошінда — қузығун чия бўришини овидан фойдаланишда унинг ўртоғи. У ўзинини овлаган нарсасини дарахт устида ейди. Бу сўз арабларнинг يَرِبْضُ حَجَرَةً وَ يَرِتْئِي وَ سَطَا ётиб, ўртада ўтлайдилар деган мақолларига ухшайди.

قىشۇنْ

кушун — ҳайвонлар ейдиган ҳўл қамиш. қошун — ровоч. اشْغُونْ ушғун талаффузи ҳимбор.

قۇمغانْ

кумған — обдаста, қумғон. مُنْقَانْ كَشِي мунған киши — әзма, сергал.

بَرْقُنْ

барқин — барқин киши — қасд қилған нарсасидан ҳеч нарса қайтаролмайдиган саёҳатчи.

تَرْقُونْ

туркун : تُرْقُونْ سُوفْ турқун сув — турғун сув.

تَلْقَانْ

талқан — талқон.

Шеърда шундай келган:

اَغْلُمْ اَكْتَ الْغَلْ بِلْكَ سُرْلُكْ كَتَارْ
تَلْقَانْ كِينْكَ بُلْسَا اَنْكَرْ بَكْسَنْ قَازْ

Оғлум біт алғіл біліксізлік кәтәр,
Талқан кімің болса адар бәкмәс қатар.

Үглим, ўгит-кенгашимни қулоғингга ол, билимсизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шиннига қоради. Шунингдек, ақлли киши насиҳатни қабул қиласди.

جَلْقَنْ

чалқан — яранинг ёйилиши, унинг бир ердан иккинчи ерга ўтиши. Масалан, кишининг оёғи шишса, унинг тақим тегларига без келгани каби. қалқан — қалқон. Иккى тилнинг бирида.

Шеърда шундай келган:

قَرْبْ أَنْجَ كَمْشِلْمْ قَلْقَنْ سُنْكُونْ جُمْشِلْمْ
قَبْبَ يَنْ كَمْشِلْمْ قَنْقَيْ يَغْيِي يُفْلَسْوْنْ

Кїкәрб отіғ көмшәлім,
Қалқан сөбүн чомшәлім,
Қајнағ жана јумшәлім,
Қатғі жағі јувілсун.

Шоир душманни тавсифлаб айтади: биз шовқин-сурон билан душман устига ҳужум қиласми, қалқон ва найза билан зарба берамиз, урамиз, учрашиш ҳолатида қаттиқлик кўрсатамиз, кейин ярашиш сўралса, тўхтамиз. Шундай қилсак, қаттиқ душман юмшайди.

[Шовқин-сурон билан от чоптирайлик, қалқон ва найзалар билан курашайлик. Қайнайлик, сўнг тинчланайлик, қаттиқ ёв юмшасин].

تَرْكَنْ

тәркән — вилоятларга подшо бўлганларга нисбатан Ҳоқония тоифасидан айтиладиган хитоб. Ҳоқонлик ва подшолик тепасида бўлмаган кишига буни айтилмайди. Бу сўзниг маъноси „й итоат қилинувчи“, демакдир.

تَرْكِنْ

тәркін — тез, дарров, шошқин. کَلْ تَرْكِنْ کَلْ тәркін — тез кел. Асли تَرْمَكْ тәрк, яъни тезликдир.

تُرْكَنْ тұркүн — қавы, қабила, ота-онаниң уйи. Құнка құлды қіз тұркүдә көлді — қыз отасининг уйи га келди.

Шеърда шундай келган:

كَلْسَا اَنْكَ تَرْكَنْمَتْ تَرْكَنْمَ
أَمْدِي جَرْكَ تَرْكَنْمَ بَلْلَمَغِي جَرْكَ شَوْرَ

Кәлсә абаң тәркәнім,
Әтілкімәт тұркүнім,
Jaṣīlmaғī тәркінім,
Әмді чәрік йәркәшүр.

Хоқонни ябоку урушига ёрдамға чақириб, қизиқ тириб айтади: Хоқон келса, тұдам тузалади, қа билам уйлари бузулмайди. Ҳозир уруш спиғи текис бўлди, э ҳоқон, менинг олдимға етиб кел

[Хоқоним келса, тоифам ҳоли яхшиланади, элим тарқалиб кетмайди. Ҳозир аскар саф тори моқда].

تُرْكَنْ تَرْكَنْ سُوفْ تَرْكَنْ тَرْكَنْ سُوفْ : тәркін суw — туриб қолған, балчиқли сув.

تُرْكَنْ تَرْكَنْ سُو تَرْكَنْ سُو : тәркін сү — түпланған аскар, түпланған ҳар нарсага ҳам бу сүз қўлланади.

تَرْكَنْ تَرْكَنْ سُوكْ تَرْكَنْ سُوكْ : Тәркән — Шош [Тошкент]нинг исми. Унинг асли Қашқадарья ойпатында жайгашкан. Абу Бакри Қаффол Шоший шу шаҳардандир.

تُشْكَنْ تَعْشِقْ تَشْكَنْ تَشْكَنْ : тұшкүн — касиро дейиладиган тиканли бир дараҳт.

جَتْكَانْ جَتْكَانْ : јетгән — юган боги, жилови.

جَعْمَكَانْ جَعْمَكَانْ : чұмғән — ўтзор, ширин ажриқ.

چَفْكَنْ چَفْكَنْ اش : чiwgıñ аш — тұқ тутадиган, семиртирадиган овқат.

چَفْكَنْ چَفْكَنْ اُتْ : чiwgıñ от — ҳайвоnlарни семиртирадиган ўтлар.

سُتْكَونْ سُتْكَونْ : Сіттүн — ўгузлар шаҳридан бири.

مَزْكُونْ مَزْكُونْ : сүзгүн — тоғ дарахтларидан ранги қора, тиканли бир дараҳт.

كَرْكَنْ كَرْكَنْ : بُزْرا كَرْكَنْ كَرْكَنْ : кіркін — әрлик иштаҳаси, шаҳват. گَرْدِي بَعْرَة кіркіні кірді — әркак түяning әрлик иштаҳаси қўзғалди, маст бўлди.

كَفْكَنْ كَفْكَنْ اش : كَفْكَنْ كَفْكَنْ اش : кiwgıñ кewgıñ аш — тұқ тутмайдиган кучсиз овқат, ош. Бу چَفْكَنْ چَفْكَنْ кiwgıñ тескарисидир.

كَلْكَنْ كَلْكَنْ : كَلْكَنْ كَلْكَنْ : кi1giñ — катта сувларнинг қалқиб кўтарилиши, тошиши. Бу селдек.

لِنْكَنْ لِنْكَنْ : لِنْكَنْ لِنْكَنْ : 1iмкән — сариқ олхўри. باَلَانْ باَلَانْ : باَلَانْ باَلَانْ قُوزِيْ بَقْلَانْ قُوزِيْ : бақлан қозі — ёш ва семиз қўзи.

بَكْلَانْ بَكْلَانْ : بَكْلَانْ بَكْلَانْ : Бэклайн — әрлар исми. جَعْلَانْ جَعْلَانْ : Чуғлан — Қарлуқ катталарининг исмларидан.

سُكْلَنْ سُكْلَنْ : سُكْلَنْ سُكْلَنْ : сүклин — қирғовул. سُقْلَنْ سُقْلَنْ : сүклин талаффузи ҳам бор.

بَتْمَانْ بَتْمَانْ اُتْ بَتْمَانْ اُتْ : بَتْمَانْ بَتْمَانْ اُتْ : батман — ботмон. بَتْمَانْ بَتْمَانْ اُتْ بَتْمَانْ اُتْ : батман — ботмон эт, гўшт.

جَعْصَنْ جَعْصَنْ : جَعْصَنْ جَعْصَنْ : чуқмән — лочирага ўхшаш бир нон. Уни қозонда сув буғи билаи пиширилади, бу осон сингийдиган нон.

سُكْمَانْ سُكْمَانْ : سُكْمَانْ سُكْمَانْ : Сокман — паҳлавонларга бериладиган лақаблардан бири; маъноси жанг сафларини синдирувчи демакдир. سُكْنَى نَانْكَنْ سُكْنَى نَانْكَنْ : سукни нанкин сүкті нәзни сўзидағи сукни сүкті сўзидан олинган.

سِعْمَان сікман — күзде узум сиқиладиган вақт.
قُرْمَان қурман — ўқ ей соладиган идиши (ұғуз ва қипчоқча). **كِيْشْ قُرْمَان** кіші қурман — ўқ ва ей соладиган идиши. Асли **قُورْمَان** қурман — белга камар бояға сұздидан олинган.
كَتْمَان кәтмән — кетмөн, ер чопиладиган асбоб.
كُوزْمَان күзмән — құрда пиширилған нон.

ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛІ ҮНЛИЛАР ОРТТИРИЛГАН Ұғындар

مَاتَا²³² . . . . . құймоқ хәмирининг қиёмидек суюқ қилиб тайёрланған хамир: Гүшт қоврилғанда еки семиз товуқ кабоб қилинғанда, гүшт еғи оқмаслиги учун уни гүшт устига сурлади.
قَرَاجِي қарачі — әшикларни айланиб юрувчи гадой.
كَلَاجُو кәлағү — сүз ва гап.
كُسْبِجا күмічә — пашша.
تَبَارُو табару — томонга. **أَلْ مَنِكَ تَبَارُو كَلْدِي** ол мәнің табару көлді — у менга томон келди.
بَرْدِي ол аниқ табару барді — у үнга томон борди (келди). „таба“та маъносидаги құшымчадир, үнга рува и у ҳарфлари ру ру кейин құшилған.
خُمَارُو хұмару — мерөс. **بُونِي أَتَمَدْنَ خُمَارُو بُلْدِمْ** буні атамдан хұмару болдім — бу отамдан қолған мерос.
خُمَارُو хұмару — әсдалик. Катталардан бирор киши ўлса, унинг молидан бир нағис нарсани шохга тақдим этилади, ана шу нарсани хұмару дейилади. Үндән әсдалик демакдир. Сафарға кетаётған киши

²³² Бу сүзин аниқлаш қийин бўлгани учун шундайлигича қолди.

қариндош ва танишларига қолдираётган нарсаси ҳам хұмару дейилади. Бу сүз әркак ва аёллар номи сифатида ҳам ишлатилади.

نَمِثْرَا
شَلَاشُرُ
شَمُوشَا
قَرَاغُورُ
قَرَاغُورُ

شَالَاشُرُ шалашу — Чин тұқымаларидан бир хили.
شَامُوشَا шамуша — сарық йүнгічқа. Уни ейилади.
قَرَاغُورُ қарагу — зок, купорос.
قَرَاغُورُ қарагу — күр киши.

قَرَاغُورُ қарғу : **قُرْبَغُو نَانِكْ** қарғу нәң — қуриёттан нарса. Нарсаның қуриш вақтида ҳам бу сүз құлланади.

قَرَاغُورُ
بُزْأَغُورُ
بُزْأَغُورُ

قَرَاغُورُ қірағу — қиров, совуқда осмондан тушади.
بُزْأَغُورُ ашадақи бузагу — ақоз. **أُكُوزْ بَلْمَاسْ** Әшдәгі бузагу әкүз болмас — уйда үстен бузоқ ҳеч вақт ҳұқыз бұлмайди. Бу мақол әшлигидан таниш бұлған йигит мартаба топиб күтарилса ҳам, әшлигиде күриб юрган уруқ-аймоқлари орасыда кичик күринишига ишлатилади.

بُزْأَغُورُ
بُشْوَغُورُ

بُزْأَغُورُ қаламуш.
بُشْوَغُورُ бушатыладиган вақт, бушатиш, ечиш вақти. **أَتْ بُشْوَغُورُ بُلْدِي** ат бушуғу болді — отни арқондан бушатиш вақти бұлды. Бошқа молларни бушатышға ҳам бу сүз құлланади.

تُشَاغُورُ
تُشَاغُورُ

تُشَاغُورُ тушағу — бөгланадиган, тушовланадиган вақт.
تُشَاغُورُ ат тушағу болді — отнинг оғегини арқонға бөглайдиган, тушовладайдиган вақт бұлды. Бошқаларға ҳам шу сүз құлланади.

تَقَاعُورُ
تَقَاعُورُ

تَقَاعُورُ бөқағу — үерилар бүйнига солинадиган сиртмоқ.
تَقَاعُورُ тақағу — бу сүз хұроз ва товуқларниң ҳар

аркىڭ تاقагу тенг құлланиб, әркагига тишиңиң тіші тақагу Әркәк тақагу, ургочисига тишиңиң тіші тақагу деб фарқланади.

Мақолда шундай келған:

يَزِيداً فِي سُقْلَانْ أَذْرَكَلِيْ أَفْدَاكِيْ تَقَاعُوْ إِجْنِيْمَا

Жазідакің сұнгын 53äргәлі,
Әудәрі тақағы ічтінма.

Қирғозул овига чиқсанг, уйдаги товуқни унутма. Бу мақол йүк нарсага ишониб, құлидагилардан айрилиб, қуруқ қолувчиларга нисбатан айтилады. тақағу жілі — туркча үн икки йилдан бири-
нинг исми.

تَلَاغُو талағу — тез үлдирүвчи задар. Каттиқ ич кетишига ҳам تَلَاغُو талағу дейилади.

ТУМАФЫ—ТУМОВ.

Канған — наштар.

К’’ бүтүгä — баклажон.

’^кы, биläгъ — кайоок тош.

тір ағұ — тиргович, умуман бирон нарсаны тираб
күнлигін үстүн каби нарсалар.

كُزاڭۇ اۇن بىسا ئىك كىيماس күзәкү — косов. **كۈزاكۇ** узун болса ۋىلىك كۈمىس — косов узун бۇلسا, кېل куймас. Бу маڭол бола-чақаси кۆپ одам фарование яшашى ҳاқида гапирилади.

كىشىكا كلاڭو كۈلىكا چىملى	к ө ш і к ё — кичик күланка. к ә л ә к ў — күшоёк. к ө l i k ё — күланка, қалин соя. ч у м ёл ї — чумоли (чигилча). Иссиқдан күзи ти- ниб, боши айланган кишига چىملى بىلدى чумәлі болдۇ — дейдилар.
--	--

كَالِيْ كэ пäлi — капалак.

ФАОЛОН, فەيەلەن شاكлидаги سۇزلار بۇلими

Қарізан — күп яшаб, күчдан қолған, мұккайған киши.

Жиңтән чілқан — жилон жийда. Чипқон ярасы, қизилликда жилон жийдега үхішагани учун шұндай аталған.

қаралған — бир хил тоғ дарахти.

جۇلۇمان ئېش чуліман іш — чувалган, чигал иш, чиқар жойи номаълум. Бу сүз аслида түпланиб қолган сув демакдир (канжакча).

ФААНЛИ, ФУУНЛИ, ШАКЛИДАГИ СҮЗЛAR БÜЛИМИ

татінді сүт — күп сут.

САЧІНДІ НӘК — сочилған, тарқалған нарса.

تاэйнд⁽²⁸³⁾ иэц — тийилган, ман килинган марса.

казінді төн — күп кийилган түн.

сүрүнді Әр-қар ердан сурىлган, қувғин қи-

قۇزىنىدى линган одам.
кірінді — ҳар нарсанинг қириндиси.

223 Тазінді сүзи иккінчи томда тізінді шаклида учрайди. Биз бу ерда
богса Нұсхага асосан тазінді шаклида бердик.

زَرْنِزا зәрәнзә — маҳсар уругига زَرْنِزا ارغى зәрәнзә
 урги дейилади.
سُزْنِدي سُوفْ سُزْنِدي سُوفْ
 сүзүнді суw — күп тинитиб тозаланған сув.
قَرْنِدي تُبراقْ қазінді тупрақ — қазилған тупроқ.
بُعْنِدي боғунді — одамдан башқа ҳайвонларнинг қовуғи, сийдик қори.
سَلْنِدي آنْكَ сэлінді отуц — селлар ариқ четига чиқариб ташлаган ўтнин.
سَلْنِدي نانْكَ سَلْنِدي نانْكَ
 сэлінді нәң — ташланған — ташландық нарса.
سَلْنِدي سَلْنِدي
 салунді — әркак кишиларнинг орқага осилтириб қўйган сочи. Асли سَلْنِدي نانْكَ салінді нәң иборасидандир. Бу доим осилиб-солиниб туралған демакдир. Бу ўхшовсиз қўпол сўздир.
تَمِينْدي سُوفْ تَمِينْدي سُوفْ
كُمِينْدي نانْكَ كُمِينْدي نانْكَ
 көмінді нәң — кўмилған нарса. دِي ن (н, д, и) ҳарфлари. яъни -инди қўшимчаси феълларга қўшилиб, уларни отга айлантиради. Ортиқлик ёки ишланғанлик маъносини билдиради. Бу арабча فَعَالَه фуола шаклидаги сўзлар ўринидадир. Бу сўз шаклида иккинчи бир ҳол: ўтган замон феълининг қўшимчаси دِي (и) билан феъллнинг буйруқ ҳолида сақланадиган ўзак ҳарфи орасига ن ن ортирилса, у вақтда бу сўз اسْمِي مَفْعُولَ исми мафъул мажҳул сифатдошга айланади. سُزْنِي سُزْنِي сувні сузті гапидаги سُزْنِي سُزْنِي сузті сўзига асл ҳарфи زَ билан ўтган замонни билдирувчи دِ وَا، نِ ҳарфлари орасига ن ن ортирилса، سُزْنِدي سُوفْ سُزْنِدي سُوفْ сузунді сув формаси ҳосил бўлади. Бу исми мафъул мажҳул сифатдошdir, яъни ҳаракат ўша исмга воқе бўлганини англатади. Бошқа мен айтмаган сўзларнинг ҳаммасини шунга қиёс қилиш керак.

فَعْلِي فَعْلِي фуълули ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
بُسْتَلِي بُسْتَلِي бустул — Рум исмалоги, буни ейлади.
 Ўзаги уч ҳарфлилар бўлими битди. Кейинги бўлимлар (учдан) ортиқ ҳарфли сўзлар учундир.
فَعْلَلِ فَعْلَلِ فАЛЬАЛ, فَعْلَلِ فАЛЬУЛ, فَعْلَلِ فАЛЬОЛ, فَعْلَلِ فУЪЛУЛ фуълул ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
بُشْغَتْ بُشْغَتْ бушғут — ҳунар ўрганувчи шогирд.
تَرْمَتْ تَرْمَتْ تармут — тоғларнинг тепалик ва сойликлари.
 تَرْمَتْ كَجْنِمْ تармут кўчтім — тоғларнинг тепалик ва сойликларини босиб ўтдим.
تَكْشَتْ تَكْشَتْ тэгшут — ўрнига, ўрин тариқасида бир нарсанинг бадали, қалбаки пул бериб, ўрнига яхисини олиш каби.
رَبْجَتْ رَبْجَتْ рабжат — мажбурий иш, жарима. Масалан, бек халқнинг ҳайвонларини тутиб, бекордан-бекор (текинга) устига оғир юклар ортиб кетавериши каби (канжакча).
جَبْعَتْ جَبْعَتْ чағут — тұшак.
فَرْشَتْ فَرْشَتْ қаршут — тескарилик, қарама-қаршилик, зидлик.
قَرْغَتْ قَرْغَتْ қизғут — намунали жазо. Бошқалар ибрат олсин учун халққа кўрсатиб бериладиган жазо.
قَفْشَتْ قَفْشَتْ қашшут — эл ва юрт тинчлиги учун икки шоҳ орасидаги қовишиш, келишиш. Одамга قَفْشَتْ қашшут деб аташда ҳам шу маъно бор.
لَجْنَتْ لَجْنَتْ лужнот — қишлоқ халқидаги буғдой янчиш, тозалаб олиш ва бошқа ишлар учун қўллари ва ҳайвонлари билан ёрдам бериш, ҳашар (канжакча).
بِجْغُوْجْ بِجْغُوْجْ бичғуч — қайчи. У билан ҳар нарсани кесилади.

بۇراچ بودрач — ябокулар каттасининг исми. **بَعْجَ**
آرسلان نىكىن Бәкәч Арслан тәгін — Бакач арслон
 текин замонида уни мусулмонлар асир қылғаш
 әдилар.
بۈرگۈچ ئەргۈچ — қиличга үхшатыб юпқа қилиб ишлан-

ган әнлик ёғоч. У билан үчөндөгү нонни айланти-

риб турилады.

بىسڪاچ بүскәч — юқа нон.
تەمماچ тутмач — туркларнинг машхур овқати. Бу овқат
 Искандар Зулқарнайнга нисбатлы овқатдир. Шун-

дайки, Искандар зулматдан чиққаң, озиқлари ка-

майиб қолган одамлар очликдан құрқиб, унға
 бизни оч қўйма, оч тутма мазмуниди **تَشْمَاعْ** бўзни тутма ач, қўйиб юбор, бизлар юртимизни
 кетайлиқ деганлар. Искандар билимдонлар билан
 кенгашган ва улар шу овқатни тайёрлаганлар. Бу
 овқат гавдага қувват берил, юзни қизартылар,
 тезда ҳазм бўлмас эди. Бу овқат ейилгач, суни
 дан ҳам ичилар эди. Турклар бу овқатни **كُورْغَان**
 „тутмач“ деб атадилар, Асли **تَشْمَاعْ** тутмач
 ач, яъни „оч тутма“ демакдир. Иккигина тушири
 либ, **تەمماچ** тутмач бўлган. Бунинг маъноси „ўзини
 ни оч тутма, шу овқатни тайёрлаб е“ демакдир.
تۇتھۇچ تутхуچ — дастлабки овқат.
تېرىچ тудріч — гүнг (арғуч).
تەلۇچ талғу ч — юқ ва арқон ўртасига киритиладиган
 бир ёғоч; у билан арқонни бир неча марта бури-
 лади, арқон тортилиб, юқ тараңг, қаттиқ бўлди
 ва юқ ҳеч қаёққа оғмайди.
تەۋغاچ تەۋغاچ — Мочин мамлакатининг оти. Бу мамлека-
 тат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин аслида

учтадир: 1) Юқори Чин — бу Шарқда бўлиб, бунга
تەۋغاچ تەۋغاچ дейилади. 2) Ўрта Чин, буни **خەطاي خیتاں** дейилади. 3) Кўйи Чин, буни **پەرخان** Бархан дейилади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Taw-

gачни Мочин, Хитойни Чин деб юритилади.

تەۋغاچ تەۋغاچ²³⁴ — уйғур. У „тат“ дир. Улар Чин, яъни Tawgacha яшайдилар. Ҳар бир эски ва катта нар-
 сага **تەۋغاچ اذىي عادىي** تەۋغاچ اذىي عادىي нборасига үхшашдир. Шоҳларнинг
تەۋغاچ خان تەۋغاچ خان хан дейилиши ҳам шундан-
 дир. Катта ерлик эски хон деган маънодадир.

تەۋغاچ تەۋغاچ — форси ва турк демакдир. Бирин-
 чи сўз **تەۋغاچ** تەۋغاچ тат — форси, иккинчи сўз — **تەۋغاچ** تەۋغاچ тав-
 гач — турк ўрнида қўлланади.

Менинг наздимда мев айтган изоҳ тўғрироқдир. Ислом ўлкаларидаги машхур ва муносаб тушиниш шудир. У ерларда ҳам шундай. Ҳар иккиси ҳам яхши.

تەۋغاچ بىداسى تەۋغاچ بىداسى — тафғач јудаси — барги савсан гулининг баргларига
 үхшаш бир дарахт. Уни дори сифатида ишлата-
 дилар.

سەرچ سەرچ — ёввойи сачратқи жинсидан бўлган бир
 ўснмлик.

سەرچ سەرچ — лук дейилган дарахтнинг сиқиб олин-
 ган шираси. У билан қилич, ханжар ва катта пи-
 чоқларнинг дасталари биринтирилади.

سەرچ سەرچ — ёғочдан ясалган челак.

سەرچ سەرچ — сағдіч — дўст, уртоқ.

* Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Б. Аталай бир мунча тузатиш киритган. Циннинда бошқа нусха бўлмагани учун, биз ўзича қолдирдик.

سُخْجَ	сүғдіч — қиша одамлар ўртасыда навбат билан ўтказиладиган зиёфат, тұқма.
شَفْجَ	сағдіч — новдалардан тұқылиб, ичига мева соли-надиган нарса, сават.
سَنْكَحْ	сәңкәх — финдиқ ёнғори катталигидаги ширин олма, қызил ва оқ бұлади.
قَسْجَ	қатқіч — чаен каби чақувчи бир нарса (арғуча).
قَسْعَاجَ	қісға ч — қисқич, омбир.
قَسْعَاجَ	құсға ч — кичик қора жонивор, одамни тишлайди (ұғуэча).
قَسْعَاجَ	құшға ч — чумчук.
كَرْبَجَ	кәрпіч — кирпич, ғишт. بېشْ كَرْبَجَ бішір кәрпіч пишиқ ғишт.
كَرْتَجَ كَشِيْ	кіртүч кіші — хасадли ва ёмон хулқын киши.
بَشْتَرْ	баштар — ўроқ (арғуча).
بَكْتُرْ	Бәктүр — әрқаклар исми. Асли بَكْ تُرْ бәттур — доим үрнингда тур, күп яша демекдир.
بَكْتُرْ	бәктір — төглардаги баланд-пастлик ер. Шеърда шундай келган:

أَغا بَكْتُرْ أَزا يُرْدِمْ بَرْق ياقْ قِيا كُرْدِمْ
أَني بَلْبَلْ تَقِي بَرْدِمْ تَكْلَ ياغِي تُرِي تَغْدِي

Aға бәктір үзәй жүрдім,
Баріқ жақіб қія көрдім,
Ані білбіл тақі бардім,
Тұрғай жағі төрі туғді.

Тоғнинг баланд ерларига чиқдим, узоқдан бир қора күрдим, душман қораси эканини таниб, турған еримда тұхтаб қолдим. Душманнинг түзони күтарилиди.

بَلْدِرْ	[Тоғнинг юқори чүққиларига чиқдим. Йироқ (узок)қа боқиб бир қора күрдим, уни аниқлаб яна бордим. Душман ғана ҳамма ёқни босиб кетди].
بَلْدِرْ أَغْ	балдір, оғул — үгай үғил.
بَلْدِرْ قَزْ	балдір қіз — үгай қиз.
بَلْدِرْ قَزْغَ	балдір таріғ — аввал баҳорда ҳайдалған, ишланған әкин. Энг серунум әкин шудир. Ҳар бир нарсанынг ҳам олдин қилинишига بَلْدِرْ балдір дейилади.
بَلْدِرْ قُزِيْ	балдір қозі — әртаги қүзи. Бу түрт сүзнинг ҳаммасыда بَ ب қалин, қаттық талаффуз қилинади.
بَلْدِرْ بَلْدِرْ	таш құзықа тұшті, булдуру-булдуру әтті — қудуққа тош тушди, булдуру-булдуру товуш чиқарди.
بَلْدِرْ	булдір — бултур (үтган йил).
بَلْهَارْ	Булғар — түрк шаҳарларидан машұр бир шаҳар.
تَلْفِرْ	тұлғар — парда. Хотинлар пардаси. Буни ипакли газмоллардан ишланади.
جَلْدِرْ جَلْدِرْ	اَقْ كِشْتا جَلْدِرْ جَلْدِرْ اَتِيْ: оқ кіштә чалдір-чалдір әтті — ўқ ўқдонда „шалдир-шулдир“ этди. Қуруқ хашакка шамол текканды чиқадиган товушга ҳам шу сүз құлланади.
جَمْعُرْ	јағмур — шалғом. جَمْعُرْ جَامْعُرْ талаффузи ҳам бор. Бунда ئَم билан ئَم м үрин алмашғандыр.
سَرْكَوْ	сәркәр — йұлтұсар, үғри (қарлуқча).
قَنْدِرْ	қандір — ошлашга ярайдиган тери, гүштдан шилиб олинғандан кейин гүшт устида қолған юпқа пүст.
كَسْتَرْ	кәстәр — сопол (үң тилида).

كىشىر Кäшмäр — турк мамлакати чеккасидаги бир ша-
хар. Уни худо ёрлақагур Сулаймон пайғамбар қур-
ган эди.

مندار мандар — дарахтларга үралыб, күпинча дарахт-
ни қуриладиган ўсимлик, ишкى печак (ўгузча).

بردز бурдуз — полиз, боғ, бустон. Бу сўз асл турк-
ча эмасдир.

بلدىز балдїз — хотиннинг синглиси. Эрининг сингли-
сига балдїз дейилмайди, сингил дейилади.

تارماز тармаз — бодринг.

قىشىز қутсуз — иши орқасига кетган одам. Мақолда
шундай келган: قىشىز قىلغان كىرسا قم يغار қутсуз
қузыға кирсә, қум яғар — баҳтсиз қудуққа кирса
қум ёғар. Суви қурийди. إذا أقبل قبل وإذا أدبر
ибораси каби.

قرقۇز кіркіз — бир турк қабиласи, қирғиз.

قلبىز қалбуз — бир ютум, бир луқма нарса. قىلىزلادى
نازكىنى қалбузлади ишди — нарсани қултумлади, ютди.

قىنلۇز қундуз — қундуз; сув ити, қундуз.

قىنلۇز قىرى қундуз қајрі — қундуз ҳайвонининг мояги-
дан олинадиган дори.

كىندۇز қундуз — кун ёруғи, қундузи.

مۇندۇز мундуз — аҳмоқ одам. Мақолда шундай келган:

ئىجا مۇندۇز ارسا يېش آذىكۈ
ئىجا آڭرىي ارسا يۇل آذىكۈ

Нىچە мундуз бىرсä ۋىش ۋېزگۈ,
Нىچە ۋىرى ۋىرсä يول ۋېزگۈ.

Елгизликдан кўра қанча ахмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ
яхши. Қўлда боши оқкан томонга кетгандан кўра-
қанча эгри, қингир-қийшиқ бўлса ҳам, йўл яхши.
Чунки [йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди] йўл орқа-
лигина мақсадга етилади.

مۇندۇز мундуз ақин — оқувчи сел-
مۇندۇز мундуз јорїға ат — ёлгиз-
йўргаси бор от, чопишда тенғи йўқ от.

بىچقاس бічғас — одамлар орасидаги вазда, вайд. Шеърда:
шундай келган:

بىچقاس بىتك قىلۇلۇز اندىكى يما بىرۇرلۇز
خانىن بىشت تىلۈلۈز بىسمل جەمل تۈركىشور

Бічғас бітік қелурлар,
Эндкәj јама бэрүрләр,
Хандан басут тіләрләр,
Басміл чумул тіркашур.

Якобу жангига ҳоқонни ёрдамга чақириб айтади.
Бизнинг одамлар подшога қаршилик қилмасликт
учун муоҳада ёзадилар. Ҳозир Басміл ва Жумул
қабилалари биз билан урушмоққа йирилдилар.
Ҳоқон уларга етишди, ҳатто уларнинг қоиларини
тўкли ва асир қилди.

[Келишув — аҳднома ёзиши, қасам билан (би-
тимни) мустаҳкамлайдилар. Хондан ёрдам истай-
дилар. Басміл, Жумуллар (жангга) тўпланишиди].

ىسلاما ىسلامа сўзи бу ўринда иккى хил берилди. Китобда
шаклида учрайди. Лекин унинг тўғриси ىسلامа дир.
Шунинг учун транскрипцияда унинг тўғри шакли (басміл)
олинди.

بىكىمسىز бэкомяс — шинни (ўгузча).

قُرْبَاسْ آزْ	қірбас әз — бошининг сочлари түкилиб, боши- ка чиқмайдиган булиб қолган киши.
بَرْبَاشْ اِيشْ	урбаш іш —чувалган иш. Учини билиб бұл- мас даражада чалкашиб кетган иш.
بَتْرُشْ سُوقْ	батруш сув — лойқа сув. Хамири күпайиб, суви озайған хамир овқатга ҳам бу сүз құлланади.
بُلْغاشْ	булғаш — етиб келған душман хавфидан одам- лар орасыда құзғалған шов-шув, ваҳима.
تِرْكَاشْ	тіргаш — ариқчалардан келиб, водида тұпланиб қолған күлмак сув.
جُلْبِيشْ	чулбуш — кийим ва құлларга теккан мева шираси.
سَرْمَشْ	сармаш — бир нарсанинг бир нарсага үралиши, аралашиши. Бирон құзғолон натижасыда одамлар- нинг баъзиси баъзисига аралашишига سَرْمَشْ بُلْدِي сармаш болді дейдилар.
سَفْشِ	сувсув — буғдой сувининг, шароблик құвваты кетгандан кейинги сувлик ҳоли. Сув құшилған айронни ҳам шу ном билан аталади.
قَاتْلِشْ	қатліш — сувларнинг <u>қулоқ</u> бошида құшилиши. Бунга سُوقْ قَاتْلِشْتِي сув қатлішті — дейилади.
قَاتْمِشْ	катміш — өрлар исми.
قَرْتِشْ	қіртіш — одам ва бошқа нарсалар юзининг ран- ги. كُوكُلْك قَرْتِشْكِي көрүкүк қіртішлік кіші — юзининг ранги чиройлик одам. پِير قَرْتِشِي жәр қір- тіші — ер қобиги, юзи. Лекин бу сүз ҳар нарса- нинг ҳам юзига нисбатан құлланавермайды.
قَرْغِشْ	қарғіш — қарғиши, лаънат. تَنْكَرِي قَرْغِشِي аңк азға тәңрі қарғаші анің үзә — худонинг лаънати унғы (бұлсия). Бу сүз баъзан сифат маъносида ҳам құл-

لانا	لانا	قۇرغۇش كىشى	قاрапىش кىشى — лаънатланган,
مالۇن	مالۇن	كىشى	малъун киши.
قلدش	قلدш	كولداش	— якин. Бу сүз күпроқ катталарнинг бо-
كىردىش	كىردىش	كولдаш	жаларига құлланади.
بۇر باغ	بۇر باغ	كىرداش	— бир ҳовлида турувчи құшни.
برقۇغ	برقۇغ	بۇر باغ	бұрабағ — ишни кечиктириш, кейинга суриш.
بېشلاغ	بېشلاغ	بېرкىف	біркіf — от ва әшакларнинг бурнидан нафас олиш:
برقۇغ	برقۇغ	بېشلاغ	билан хириллаши, пишқириши. آت بۇرقۇغ ات بېرкىf — от пишқириши.
بېشلاغ	بېشلاغ	بۇرکүf	бу рқүf — тери ва бошқаларнинг йигилиб қолиши.
باشلاغ	باشلاغ	باشлағ	باشлаг نانڭ باشلاغ تاشلاع — бүш, бекор, ташландық.
باشلاغ	باشلاغ	باشلاғ	башлағ нәң — ташландық нарса.
جىللىك	جىللىك	جىللىك	жілкі — бүш, бойланмаган, үз бошига юрган җай-
باشلاغ	باشلاغ	باشلاغ	вон.
بېرخ	بېرخ	бېркىf	бېркىf — тиқиб тұлатилған қоп ва меш.
تېلاغ	تېلاغ	تابлаf	بۇ اىشدا تېلاغ — розиллик, мувофиқ топишлик.
تېلاغ	تېلاغ	تابлаf	سېنگ تېلاغىنک بارمۇ — бу ишда сенинг розилигинг борми.
تېزىغ	تېزىغ	تابзуf	تابзуf — топишмоқ.
تېزىغ	تېزىغ	تابзуf	تېزىغ تېزىدم — мен ундан бир топишмоқنى сүрадим.
تەنسىع	تەنسىع	тутсуf	من انگىر تەنسىع تېزىدم — мән аңару тутсуf тутуздім — мен унга васият қилдим.
قرىنچى	قرىنچى	тартиf	тартиf — эгар қайиши.
قرىنچى	قرىنچى	тартиf	тартиf — хон үзида пайдо бұлған бир иш учун атрофдагиларни чақириши, тортиши.
تۇرۇقىغ	تۇرۇقىغ	تۇرۇقىغ	بىكىن تۇرۇقىغى كىلدى — бекнинг чақирудын бөлди.
تۇرۇقىغ	تۇرۇقىغ	تۇرۇقىغ	бөлди тартىfчى кәлді — бекнинг чақирудын келди, демакдир.
تۇرۇقىغ	تۇرۇقىغ	تۇرۇقىغ	ال مەندۇن تۇرۇقىغى بىلدى — ол мәндән туркуғ болді — үздін үтгандай бир иш учун у мендан уялди.

تُغْرَاغْ

туғрағ — хоннинг мухри (ўғузчадир). Турклар билмайдилар, мен ҳам бу сўзниг аслини билмайман.

تُغْرَاغْ

туғрағ — шоҳ томонидан жанг вақтида аскар-

تِلْدَاعْ

тілдағ — бўхтон, тұхмат. ۲۰۰۰ آنکَر تِلْدَاعْ قِلْوَرْ ол азар тілдағ қўлур — у унга бўхтон қиласди. Бу сўзниг форсичаси بَهَانَه баҳона²³⁵ дир.

تُغْسَغْ

туғсуғ: کُونْ تُغْسَغْ кўн туғсуғ — кун чиқиш, шарқ.

بَاتْسَغْ

батсіғ: کُونْ بَاتْسَغْ кўн батсіғ — кун ботиш, ғарб.

تِلْفَعْ

талқіғ — тоғларнинг туташган, учрашган ери.

تِلْفَعْ

талқіғ — ишда сусайиш, кейинга силташ.

تُمْلَعْ

тумліғ — совуқ, совиши. Шеърда шундай келган:

تُمْلَعْ كَلْب قَبْسَدِي قُتْلَعْ بَايْنَ تَسْدِي
أَتَّىنْ أَشْبَأْمَرْ شُورْ فَرْكَبْ أَزْنَ يَسْدِي

Тумліғ кәліб қапсаді,

Кутлуғ яйіғ тәпсаді,

Карлаб ажун јапсаді,

Эт јін ўшуб Әмрішур.

Совуқ келиб ҳамма ёқни қоплади. У баракатли ёзга ҳасад қилиб, қор ёғдирди. Қор бутун ерни қоплай деб қолди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди, гүё баданда чумоли юрганга ўхшайди. [Совуқ келиб қоплади. Кутлуғ ёзни ҳайдади. Қор дунёни қоплаб олди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди.]

²³⁵ Текстда шундай, аммо арабча изоҳга тўғри келмайди; эҳтимол котиб хатоси билан یўрнига بَهَانَه ёзилиб қолган бўлса,

Бу ердаги تِلْلَعْ тумлуғ сўзининг асли ۲۰۰۰ تумдир. الْكَرْبَرَى تِلْلَعْ олук йўзі тумлуғ — ўликнинг юзи совуқ. Ўлгандан кейин яқинлар ҳам ундан юзларини ўгирадилар.

سِرْقَنْ

сіртіғ — сезиш, пайқаш. Сўзловчининг сўзидан ҳаммасини эмас, баязи мақсадларни сезиб олиш. مَنْ بُو سُورْدَنْ سِرْقَنْ بُلْدَمْ мән бу создан сіртіғ болдім — мен бу сўзниг моҳиятими, сирини сезиб олдім, демакдир.

سَاجِلْ

сачліғ: سَاجِلْ آزْ سَاجِلْ اَزْ сачліғ әр — сочлик одам, сочи ўсиқ одам.

سِرْسَغْ

сарсіғ — сассиқ, ёқимсиз, қўпол. سَارْسَغْ سُورْ сарсіғ соз — сассиқ ва дагал сўз. Қўпол иш ва қўпол юришга ҳам бу сўз қўлланилади.

سِرْلَاغْ

сізлағ — тиши зирқираши. Совуқ сув ичганда, музни тишлигандан бўладиган ҳол.

سِغْرَغْ

сіғзіғ — махси тикишда чок орасига қўйиладиган чарм.

سِغْرَغْ

сіғзіғ — икки нарса орасини бирлаштириш. سِغْرَغْ تِسْ سِغْرَغْ تِسْ تіш сіғзіғ — тиши орасидаги очиқлик.

سَاغِلْ

сағліғ — саноқли нарса. سَاغِلْ سَاغِلْ اَسْ سَاغِلْ اَسْ дир.

سُخْلَاغْ

сувлағ — сув йўли, молларнинг сув ичадиган жойи.

سُخْلَاغْ

сувлағ — бир жой номи.

قُتْلَعْ

кутлуғ: قُتْلَعْ نانْ қутлуғ нэн — ҳар бир муборак нарса. Эркак кишилар ҳам шу исм билан аталади.

قَرْشَاغْ

каршаг: آزْ كَرْشَاغْ كُورْ қаршаги — анің қаршаги кўр — унинг чопонининг кенглигини кўр.

قرشاغ қуршаг — белбоғ, боғ, урама. **اَفْ قَرْشَاغِي** әв қуршагі — юнгдан түқилган, ўтов устини боғланадиган жияк. Ўтов жияги, арқони.

قىشلاغ қишилағ — қишиланадиган жой. **أُوزْ كُورْزْ أَيْرْ قِشْلَاغْ** өз көз әр қишилағ — үз ишини ўзи қилиб, бошқага топширмовчи одам. Тоғдаги кунгай томонға жойлашган одам кабидирким, у ерда ўт күп, қороз бўлади. [У ерда экин яхши битади].

مان قىشلاغ ман қишилағ — ўгузлар мамлакатидаги бир ер номи.

قىشلاغ қушлағ — қушлар иўп бўладиган жой. У ерда ов қилинади.

قرقاغ карқағ — ўтсиз ва сувсиз жой, қақроқ.

قۇلىشْ آز қулсіғ әр — қилиқлари қулга ўхшаган, қулсизмон одам.

نېرداخ ніждағ — қайроқ тош (икки жағ орасидаги ж ҳарфи бўлади.)

بىترىقى батрақ — учига маҳсус ипаклик осилган ёғочки, аскар жангда шу билан ўзини белгили қиласди.

بىجىقان бучгақ — Ер қутри (глобус ва картада ернинг ўртасидан кесиб ўтган чизик), шундан олиб **بىر بىجىقى** йўр бучгақи — ер қутри дейилади.

بىجىقان бучгақ — бурчак ва шунинг кабилар.

بىجىقان бучгақ — сўйилган мол почаларининг териси. Ундан оёқ кийими, чориқ ишланади.

بىخسىن босуқ — асиirlар ва жиноятчилар бўйнига солинадиган темир занжир, киshan. Бу сўзниң **بىخسىن** босуқ талаффузи ҳам бор. Бунда **خ** (x) билан **غ** (g) алмашинади. Арабча **حتر، غدر** каби.

اخسىن بىخسىن ахсақ-бухсақ — оқсоқ ва чўлоқларга жуфт

холда **اَخْسَقْ بُخْسَقْ** ахсақ-бухсақ дейилади. Ҳар иккиси қўшиб айтилади.

بادруқ Бадруқ — эрлар исми.

بَرْجُونْ Барјуқ — Афрасиёб бино қилган шаҳар. У **بَرْجُونْ نَصْر** Бухтун Нассар ўғли **پِرْزَنْ** Байзани шу шаҳарга қамаган әди³¹⁸.

بُرْجَقْ бурҷақ — лўвия.

بُرْجَقْ бурҷақ — дона, тер донаси. **تَرْ بَرْجَلَنْدِي** тэр бурҷақланди — тер доналанди, дона-дона тер чиқди.

بُزْلُقْ бузлук — музхона. Муз сақланадиган жой.

بَسْرُقْ басруқ — оғир нарсалар, босириқ. Мақолда шундай келган:

بَيْرَ بَسْرُقِي تَاغْ بُنُونْ بَسْرُقِي باڭْ

Јәр басруқи тағ,

Буэун басруқи бўзг.

Ернинг оғирлиги тоғ билан, халқнинг оғирлиги беклар билан. Бу мақол Ер тоғ билан тинч туради-ю, халқ беклар билан тинч туради, чунки улар йўлга соладилар, леган маънода қўлланади.

باشнақ әр башнақ әр — совутсиз, қуролсиз, қалқонсиз, бошқасиз ялангоч киши.

باشماқ тўпиқ (ўгузча).

بَوْغْمَاكْ богмақ — кўйлак богичи.

بَوْغْمَاكْ богмақ — бўйин тумор. Тилла ва бошқа нарса-

³¹⁸ I том, 318-бетда бу сўз Байзани тарзида берилган. Тарихий асарларда бу сўз батзан, байзан, бажзан шаклларидан ҳам учрайли. Бу ерда Маҳмуд Кошгариш Бухтун Нассарининг қамалиш сабабини кўрсатмаган. Тарихий асарлар маълумотига кўра, у Афрасиёб қизи билан яширин алоқа қиласган экан.

лардан ясалиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар ва марваридлар қадалган, келинларнинг бўйнига тақадиган зийнат асбоби.

بَلْجُقْ — балчіқ, лой (ўғузча).

بَلْغَاقْ — душман келишидан одамлар орасида пайдо бўладиган шовқин-сурон.

بَلْغَاقْ — Булғақ — ёрлар исми. Шеърда шундай келган:

بَلْغَاقْ أَكْشَ بُلْسَا قَجَنْ يِلْكُنْكَ دَارْ
يِنْكَشْ تَلْمَ سَيْرَبْ آنِي تَعْقَ قَتَارْ

Булғақ өгўш болса, қачан бўлгіц јётарп,
Jaңшақ тәлім сајраб анї тамғақ қатар.

Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлини тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб, жағ қайишади. Бу мақол, ўйлаб сўзлашга ундалиб айтилади.

تُرْراقْ — тупроқ.

تُلْوُقْ — таблуқ — ер ёрилиши.

تُنْغَاقْ — тутғақ — душманнинг олдинги айғоқчиларини қўлга олиш учун кечаси кезувчи айғоқчи отряд.

تُرْقَقْ — Тартуқ — Яғмоларнинг бир шаҳарининг номи.
تُرْغَاقْ — тарғақ — тароқ.

تُرْلَاقْ — турлақ — ҳар бир ориқ ҳайвон; одам улғайиб заифлашганда ҳам **تُرْلَاقْ** турлақ дейилади.

تُرْمَاقْ — тармақ — йиртқич қуш ва ҳайвонлар тирноги.

تُرْمَاقْ — тармақ: قَرْغَاقْ تُرْمَاقْ қарғақ тармақи — бир хил ўсимлик номи.

تُرْلَاقْ — тузлук, туз идиши.

تُرْرقَ — түфрак — бобил толи.

◦ **تُنْرَاقْ اوْ** тїфрақ ёр — чаққон, гайратли одам. Шеърда шундай келган:

أُغْرَاقْ أَرِي تَغْرَاقْ يِسِي آنِكْ أَغْلَاقْ
مُونَى أُزَا سَغْرَاقْ يِسِرِي تَقِيْ أَغْلَاقْ

Үфрак ёрі тїфрақ јэмі анїн оғлақ,
Сұті үзә сағрақ јәрі тақі ағлақ.

Үғроқларнинг одамлари гайратли, уларнинг ейдиган овқатлари углоқдир. Қимиз тогоралари устидан коса аримайди. Ҳолбуки, ерлари қурғоқ, унумсиздир. Уларнинг мардлиги, сахийлиги мақтарлидир.

تُسَاقْ — туғсақ — бева хотин. Кўпинча **تُولْ تُسَاقْ** тул туғсақ радишида икки сўзни қўшиб қўлланади.
تُفَرَاقْ — таурақ — тезлик. تُفَرَاقْ كُلْ таурақиң кёл — тезлик билан кел. Бу сўз сифатдош вазифасида ҳам қўлланади. تُفَرَاقْ ايشْجي таурақ ўшчі — тез ишлайдиган ишчи каби.

تُوكْلُوكْ — тўқлик.

تُنَاقْ — түқлук — кал, бошидаги туки йўқ киши. Шохсиз ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади.

تُلْغُوقْ — талғуқ — мих. У кетмон ва бел дасталарини мустаҳкам тутиш учун қоқилади.

تُمْشَقْ — тумшуғи.

تَمَعْنَاقْ — тамғақ — томоқ, бўғиз.

جَحْشَاقْ — яхшақ — тое чўққиларидаги тошлоқ жой. Маколда шундай келган:

جَحْشَاقْ أُزَا آتْ بُلْماسْ
جَحْرُقْ بِلا اُفتْ بُلْماسْ

яхшақ үзә от болмас,
яқрак бїлә ушут болмас.

تَوْلَار чўққисидаги тошлоқларда ўт бўлмайди.
Шунингдек, калларда уят бўлмайди.
جَهْشَاقْ جَاهْ شاَقْ — қуритилган мева. Ўрик, узум ва бошқаларнинг қуритилгани (қарлуқча).
جَارْ جَرْمَقْ جَارْ جَرْمَقْ — кичик болалар; бу иккала сўн бирликда ишлатилиди.
جَمْرَقْ جَامِرَقْ — جَارْ جَرْمَقْ ёарјармақнинг бошқа бир шакли.
جَعْرُوقْ بَيْرَ جَاعْرُوقْ بَيْرَ — тепилган қаттиқ ер.
جَفْعَمَاقْ جَافْعَمَاقْ — ўт ёқиши учун ишлатиладиган чақмоқ тош. Бу сўз ҳам масдар, ҳам отdir. Арабчи сўзидан حَمَدَ الْمَاءْ حَمَدْ сўзидан حَمَدْ сўзи ясалгани каби.
جَلْبِقْ جَالْبِقْ — ифлос, кир. جَلْبِقْ اِشْ — юлбақ ўш—орилаш иш, чалкаш, чигал иш.
جَمْعَقْ جَعْمَقْ — оёқлари ва тумшуғи қизил, қанотлири оқ парли қарға. Ўғузлар خ (r) ни тушириб چумук дейдилар. Ҳар бир خ (r) ли отларни ёки тўрт ҳарфли ك (k), خ (r) ли сўзларда ҳим. ك (k), خ (r) ни туширадилар.
جَمْعَقْ جَعْمَقْ — чақимчи. جَمْعَقْ اَرْ — юмғуқ әр - әлончи ва икки юзлама киши.
بَشْغَانْ بَشْغَانْ — икки соннинг тена қисми.
سَبْلَقْ سَبْلَقْ — қилич ва пичоқлар сонига яроқли нарса. Ҳар нарсанинг дастасини سَبْلَقْ — саплік соплик дейилади.
سَجْنَاقْ كَشِي سَجْنَاقْ كَشِي — молларни сочадиган одам.
سَجْنَاقْ سَجْنَاقْ — чичқоқ. Бу сўз қондадан четдир. Қондага кўра, охирги ق (k) ўрнида ن (n) бўлиши керак эди, чунки ишнинг кўп марталаб бўлишини

билдирувчи сифатлар охири ن (n) билан тугайди.
أَزْغَانْ أَزْغَانْ أَتْ ازған озған ат гапидаги сўзи озған — ҳаммадан ўзиб кетадиган маъносидадир.²³⁷
أَلْ أَشْ قَلْغَانْ أَلْ ал аш қўлған ол — у кўп иш қилувчи каби.

سَسْنَاقْ سَسْنَاقْ — сув ва сув каби нарсаларни ботириб оладиган асбоб. Қарлуқ, қипчоқ ва бутун кўчманчилар тилида шундай.

سَعْدَاقْ سَعْدَاقْ — Баласогунга жойлашган бир қавм, улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги сүфдан бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар.

سَغْرَاقْ سَغْرَاقْ — سَغْرَاقْ قَا تَكْبَرْ — сув ва бошқа нарсалар ичиладиган идиш, кося. سَغْرَاقْ سَغْرَاقْ قَا تَكْبَرْ — сағрақ сағраққа тёғир — ширин сўз билан одам шоҳлар косасидан сув ичади, яъни улар ҳурмат топади.

سَرْمَاقْ سَرْمَاقْ — эшакнинг тўқими.
سَعْنَاقْ سَعْنَاقْ — үғуз шаҳарларидан бири.
سَعْلَقْ سَعْلَقْ — سَعْلَقْ بَوْلَىقْ — боқиш, аслида соғишидир (ҳайвонлар ҳақида).

سَفْلَقْ سَفْلَقْ — سَفْلَقْ بَوْلَىقْ — дастрўмол.
سَقْلَقْ سَقْلَقْ — سَقْلَقْ كَلَىقْ — ишда ҳушёрлик, айғоқлик.
سَعْلَقْ سَعْلَقْ — سَعْلَقْ كَلَىقْ — суқлук. Овқат, мол ва бошқалар устида оч кўзлик.

قَبْعَاقْ قَبْعَاقْ — қапғақ — қопқоқ.

²³⁷ Бу ерда Маҳмуд Кошгарий I том, 136-бетда берган қондасини унугланади. У ерда шундай ёзган эди: ишнинг кўп марта ишланганини билдирувчи сифат сўзларнинг охири қондага кўра и билан тугайди. Кўпчилик үғуз ва қипчоқлар шундай сифатлар охиридаги ئ (n) ни ك (k) га алмаштирадилар. Шунга кўра, бу сўз ўгузчадир.

²³⁸ Сағрақ сўзи изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Мақолдаги маънога үзга, сағрақ шоҳларга хос косадир. Биз ўзича қолдирдик.

قَبْجَقْ

қапчақ — сув (арық) тармоқларининг бир-бираига бирлашадиган, тұқнашадиган жойи.

قَدْرَقْ

қадрақ — тогнинг букилган, сойлик жойлари.

قَدْرَقْ

қат — қадрақ — букри ва әгри нарса.

قَدْرَقْ

кудуруқ — бутун ҳайвонларнинг қуйруғи, думи.

ات قَدْرُقْ قوی قدرقى
қој қудруқі — қүй қуйруғи. Ат қудруқі ат қуэруқі — отнинг думи.

Шеърда шундай келган:

قَدْرُقْ قَعْنَ تَكْمِيزْ تَكْرِبْ أُكْشْ أُكْدِيزْ
كَمْشِبْ آتَنْ تَكْمِيزْ الدُّبْ يَنَا فَجْتِيزْ

Қудруқ қатіф тұғдіміз,
Тәңріг өгүш өкдіміз,
Кәмшіб атіф тәқдіміз,
Алдаб жана қантіміз.

Отлар думини қаттиқ қилиб тұгдик, тангрига күн ҳамд үқидик, яни коғирларга ҳужум қилишда тақбір үқидик. Узанғига қаттиқ босиб ҳужум қилдик, орқамиздан әргашинглар деб, уларни алдаш учун қочганга үхшаб чекиндик.

قَدْرَقْ

кудуруқ — қаш қудруқі — қаш қуйруғи. Мақолда шундай келган:

قَسْمُ يُزْ قَدْرَقْ تَبَجَّكْ سَبِيْ سَبِيْ
Токум* жүзүб қудрукта бічәк сіма — мол тересини шилиб олингач, думида пичоқни синдирма.

Бу мақол қуйидаги арабча мақолга үхшайди:

شُوئِ آخُوكْ سَخْتَيْ إِذَا اَنْصَحْ رَمَدْ

قدْرَقْ

кудуруқ — қуйруқ (орқа йўлдан киноя). қудруқі қудруқі отгән кіші — орқа йўли кенг киши.

* йузб сўзи босма нусхада тарзида янгиш кетган экан, Басим Аталаи тўғрилаган. Биз ҳам шу асосда тұзатдик.

قَسْرَاقْ

қарсақ — тулкилар жинсидан бўлган бир ҳайвон. Унинг оқ, ўсиқ почасидан пўстин қилинади.

قَرْلَقْ

қарлуқ — турклардан бир гуруҳи. Улар кўчманчи бўлиб, ўғузлардан бошқа, улар ҳам туркмандир.

قَرْلَقْ

қурлуқ — қимизни пишитиш учун ишлатиладиган идиш; меш.

قَرْنَاقْ

каринақ — ўғуз шаҳарларидан бири.

قَرْنَاقْ أَرْ

каринақ : қарнақ Әр — қорни катта киши.

قَرْنَاقْ

қірнақ — жория, чүри. Ябоку, қой, жумул, басмил, ўғуз, ямоқ ва қипчоқлар сўзи.

قَرْلَاقْ

қізлақ: құн қрлак кәті қізлақ — қизилиштон. Унинг думи қизил бўлади.

قَسْرَاقْ

қісрақ — ёш байтал. Ўғузларча ҳар қандай байтал. Мақолда шундай келган:

قَزْ بِرْلَا كَرْشَمَا قَسْرَاقْ بِرْلَا يَرْشَمَا

Қіз бірлә күрәшмә, қісрақ бірлә јарішма —

Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма, у айғирдан кўра кучлидир, у ҳам сенинг устингдан ғалаба қиласи (сени енгади). Бу мақол Ҳоқония қизларидан бири Султон Масъуддинг никоҳ кечаси ўз эрини оёғи билан қалиб йиқитганидан кейин ҳоқонийларда юзага келгандир.

قَسْمَاقْ

қісмақ — узангининг иккі ёнидаги иккита қайиш боғичи. Узанги иккита қайиш орасида туради.

قَسْمَاقْ

қісмақ — сиртмоқ, тузоқ.

قَشْلَقْ

кушлуқ²³⁹ — кун чиққандан кейинги вақт (ўғузча).

²³⁹ Бу сўзда бир оз аниқсалик бор. Биз ўзича бердик.

قىلىق	қүшлік — қишилик уй; қиши учун тайёрланган ҳар бир нарса.
قۇشاق	құғашақ : قۇشاق نانق құғашақ нәд — ҳар бир бүш, заиф, суст нарса..
قىچاڭ	қіфчақ — туркий қабилалардан бири.
قىچاجۇ	Кіфчақ — Қашқар яқинидаги бир жой номи.
قۇلباڭ	Кулбак — түрклардан бир тақводор киши исми, у Баласофун төгларыда яшар әди. Айтишларига күра, у құли билан катта қора тошга تەكىرى قۇلباڭ тәңдері құлбак деб ёзса, оқ хат ёзилар, агар оқ тошга ёзса, қора хат пайдо бұлар әди. Унинг излари ҳалигача ҳам турибди, дейдилар.
قىلتىق	қалтуқ — ёввойи сигирлар шохи. Унинг ичи ковак қилинади-да, қымиз ва бошқа нарсалар ичилади.
قىلتىق	қолтік — құлтиқ.
قىلتىق	қілтік — баш кепаги, қипиги.
قىمعانى	камгақ — бүйін баланд, барглары нозик бир ўт, уйнинг очиқ жойларига солинади.
قىملاقى	кумлақ — қипчоқ ерларыда ўсадиган печакка үхшаган бир ўт. Уни асалга аралаштириб, ичимлик қилинади. Бу ўт кемага тушиб қолса, денгиз түлкүнләнади ва кема чайқалиб, ундаги одамлар гарқ бұла ёзадилар.
قىنچىق	қаңжىқ — урғочи ит, қанжиқ.
مۇنچىق	муңчук — минчоқ, қымматли тошдан қилинган маржон.
مۇنچىق	муңчук — от бүйніга тақилювчи минчоқ, қымматли тош, шер тирноғи ёки тумор.

مۇنچىق	манчуқ — әгарга осиладиган нарсалар; тұрва ва бошқалар.
مۇنغان	муңган : مۇنغان كېشى муңған кіші — әзма ва беҳуда сүзловчы киши.
بۇرچىك	бурчак — одамнинг кокили; отнинг ёли.
پىترىك	бітрік — тиллиқ, хотинлар тиллиги.
پىستك	бітрік — писта (арғуча).
پىستك	бістік — йигириш учун мұлжалланиб айрилғар бир бұлак пахта (чигилча).
پىستك	бістік — пилта (арғуча).
بۇكىك	боксак — хотинлар бўксаси билан қўйни орасидаги ер (у ерга зийнатли тумор тақадилар).
بۇكىك	боксак — бўкса, кўкракнинг юқори қисми.
تۇتسۇك	тұтсук : تۇتسۇك كېشى тұтсук кіші — кек сақловчы киши, душманлик ва зодват қилувчи киши.
تەحىچىك	тэхайжак — Чин ипакли газмолларидан бир хили.
تۈرىك	турбук — ўроқ, раңда; чопқи. Уни تۈرىك түрібкү ҳам дейдилар.
تۈرىك	тэрик — жазлиқ. Эгар остидан қўйиладиган намат.
تۈرىك	турлык — ҳар хил, турли. قىچ تۈرىك نانق қач түрлік нәд — ҳар хил нарса. قىچ تۈرىك سوز آيدىم қач түрлік сөз айдім — неча турли, ҳар хил сүз сүзладим.
تۇرمائى	турмак — тухум ва гүштдан тайёрланадиган овқат.
تۇرتانق	тирнайк — одамларнинг йигилиш жойи, Чунончы, бирон маслаҳат хусусида түпланадилар.
تۇشلۇك	түшлук : تۇشلۇك اُوذى түшлук узі — сафарга кетаётган кишининг тун охирида дам олиш учун қўуниши.

تَكْرُكْ	т əр ә к — түгарак, атроф. قۇزۇغۇ تَكْرُكْ қузыг тəрəpəgi — қудук тевараги.
تَكْلُكْ	түглүк — күзи ишдан чиқкан күр киши. تَكْلُكْ تَغْلُكْ түглүк көзілүк — күзи күрмөвчи киши.
تَفْلِكْ	т ə w ı ү к — ҳийлакор, фирибгар, алдамчи. جَكْرُكْ قَبَا чækräk қаба — қуллар киядиган ва жундан түқилган бир хил кийим.
جَرْلِكْ	ч ə r ı i k : كُوزِي جَرْلِكْ کөзі чөрлік — заиф күзли одам, у ёруғликдан күра қоронғиликда яхши күради.
جَلْبِكْ	چ ə l p ə k — күз чирки, күз бўки.
جَلْدَكْ	ч ə l d ə k — отнинг кўкрагига чиқадиган бир яра. Ундан йиринг, фасод оқади, сўнг уни додглаб тузатадилар.
سُرْتُكْ	سُرْتُكْ إِشْلَار : سُرْتُكْ سُرْتُكْ суртук ішләр — суйкала-нувчи хотинлар. Ҳар нарсанинг ишқаланишига ҳам бу сўз қўлланади.
سَنْرَكْ	سَنْرَكْ بُوزْ سَنْرَكْ سَنْرَكْ сээрлак боз — сийрак түқилган боз.
سَنْرَكْ	سَنْرَكْ قَبْعَ سَنْرَكْ سَنْرَكْ сээрлак қапуғ — панжа-рали эшик, сурма эшик.
سُرْجَكْ	سُرْجَكْ سُرْجَكْ سُرْجَكْ سُرْجَكْ сурчук — кечки йигилиш, ўлтириш. Ўгузлар ч ҳарфини фатҳали қилиб سُرْجَكْ سُرْجَكْ سُرْجَكْ сурчук деб талаффуз қиласидар.
سَلْجُكْ	С ə l j ү k — шу ҳозирги султонлар бобосининг исми. Улар سُو باشى سَلْجُكْ سَلْجُكْ سَلْجُكْ сөлжүк су баші деб аталар эди.
سِكْرِكْ	سِكْرِكْ سِكْرِكْ سِكْرِكْ سِكْرِكْ сэкрек — тоғда сакраб ўтиладиган жойлар.
سُكْرَكْ	سُكْرَكْ سُكْرَكْ سُكْرَكْ سُكْرَكْ сүкрук — хотинлар авроти.

كَبْرِيَّكْ	کَبْرِيَّكْ کَبْرِيَّكْ کَبْرِيَّكْ کَبْرِيَّكْ кобрүк — күпприк.
كَنْتَاشْكْ	كَنْتَاشْكْ كَنْتَاشْكْ کَنْتَاشْكْ کَنْتَاشْكْ коташук — қарғиши. Эй хунаса, эй күт маъносида тоброук — доира, чилдирма (ўгузча).
تُمْرِكْ	تُمْرِكْ كَمْرُكْ کَمْرُكْ کَمْرُكْ کَمْرُكْ тумрук — доира, чилдирма (ўгузча).
كَبْجُوكْ	كَبْجُوكْ كَبْجُوكْ كَبْجُوكْ كَبْجُوكْ кобчук — күпчик, әгарнинг устига кийтизиладиган ёпуқ.
كَرْبِيَّكْ	كَرْبِيَّكْ كَرْبِيَّكْ كَرْبِيَّكْ كَرْبِيَّكْ кирбик — кирпик.
كَرْتُوكْ	كَرْتُوكْ كَرْتُوكْ كَرْتُوكْ كَرْتُوكْ кэртук — ёғочдаги кертик ва кесилган жой.
كَرْتُوكْ كَمْرُوكْ	كَرْتُوكْ كَمْرُوكْ كَرْتُوكْ كَمْرُوكْ кэртук кэмрук — кертик — кесик, кертилган — ёрилган.
كَوْنِيكْ	كَوْنِيكْ كَوْنِيكْ كَوْنِيكْ كَوْنِيكْ көртук — нон ва шунга ўхшаш нарсаларни санаш, ҳисобини олиш учун ёғочга қирқиб қўлланадиган белги.
كُشَاقْ	كُشَاقْ كَوْرِيَّكْ كَوْرِيَّكْ كَوْرِيَّكْ كَوْرِيَّكْ куршик — тариқ, қўноқларнинг магзини айириб, сув ёки сутга қайнатиб, сўнг устига ёғ қўйиб ейиладиган овқатнинг номи.
كَرْلِكْ	كَرْلِكْ كَرْلِكْ كَرْلِكْ كَرْلِكْ кэрлик — хотинларнинг кийимларига тақиб ўзлари билан олиб юрадиган кичкина пичоқча.
كَنْكَنْكْ	كَنْكَنْكْ كَنْكَنْكْ كَنْكَنْكْ كَنْكَنْكْ кансин — нурдан қамашганда от думидан түқилиб, кўзга тақиладиган нарса.
كُسْرُونْ تُشَاغْ	كُسْرُونْ تُشَاغْ كَوْسِرُوكْ تُشَاغْ كَوْسِرُوكْ تُشَاغْ كَوْسِرُوكْ تُشَاغْ косрүк — отни боғлаб қўядиган тушов, кишин.
كَفَرِكْ	كَفَرِكْ كَفَرِكْ كَفَرِكْ كَفَرِكْ كَفَرِكْ кифрик — граб дарахти.
كَعْرُوكْ	كَعْرُوكْ كَعْرُوكْ كَعْرُوكْ كَعْرُوكْ كَعْرُوكْ куоруқ — ногора.
كَهْرُوكْ نانْكْ	كَهْرُوكْ نانْكْ كَهْرُوكْ نانْكْ كَهْرُوكْ نانْكْ كَهْرُوكْ نانْكْ кеҳрүк — канакунжут ва бошқаларга ўхшаш танаси бўш ва ғовак ўсимликлар.

²⁴⁰ Бу сўз ҳозир жонли тилда кипрак || киприк тарзида қўлланади. Бу ўзгариш Навоийдан сўнг бўлган. Навоийда ҳам девондагича: кирпик.

Бир боқиб ҳушу хирад нақдини горат қилди,
Кўзи коғиргина, ул кирпиги наштаргина.

کَفْشَكْ кәшкән : **کَفْشَكْ نَانْ** кәшкән нәң — юмшоқ нарса. Бу сўз тўнлар каби заиф ва майин нарсларга ҳам қўлланади.

کَفْشَكْ أَتْ кәшкән эт — юмшоқ гўшт.

کَفْشَكْ күшкән : **کَفْشَكْ آتْمَاكْ** күшкән этмак — яхши хамирдан бўлган нон.

کَفْلَكْ күшлук — лойни ғулак қилиниб қуритилган, ёнгоқдан кичик юмалоқ кесак. Уни сопқонга солиб отиласди. Ҳул ҳолида ҳам отиш мумкин.

کَكْنِكْ أَرْ кәккән — каклик²⁴¹.

کَكْنِكْ أَرْ кәккән — ҳар хил ишлар пишишиб қўйган, қийинчиликларда пишган одам. Асли кәккән бўлиб, меҳнат, қийинчилик маъносидадир. Бу сўз сифат бўлиб, қоидадан ташқариридир. Қоидага кўра, сифат кәккән бўлиши керак эди.

کَمْدُكْ кәмдүк : **کَمْدُكْ سُنْكُوْ** кәмдүк сўнгук — гўшти тозаланган суюк.

کَنْجُكْ күнчук — чўнтақ. Ўгузлар күнчак дейдилар.

کَنْجَاكْ Кәнжак — бир тоифа турклар.

کَنْجَاكْ سُنْكُرْ Кәнжак сөзи — Тироз яқинидаги шаҳар номи. Бу ер қипчоқлар чегарасидир.

کَنْدُكْ кәндүк — хумга ўхшатиб ишланган бир нарса.

Ун ва бошқа нарса солинади (канжакча).

کَنْكَكْ күніук — кунбай қилинадиган иш.

کَنْكَكْ يَمْ күніук јэм — кундалик, кунлик озиқ. Бу сўз кам қўлланади.

²⁴¹ Бу сўзнинг арабча таржимаси: **هُوَ الْقَيْح** дир. Бунинг маъноси йирингдир. Ҳолбуки, бу мазмун ўзбекчасига тўғри келмайди. Ўзбекча иборага кўра **قَيْح** эмас **قَبْح** бўлиши керак эди. Бир нуқта хато кетган бўлиши керак.

²⁴² Бу сўз ҳозир ҳам девондагидек ишлатилади.

مَرْدَكِي мәрдәк — айиқ боласи. Уни **أَذْعَجْ مَرْدَكِي** азиг мәрдәгі дейилади. Баъзи бир турклар тўнғиз боласини **نَكْزَ مَرْدَكِي** тоуз мәрдагі дейдилар.

مَلْدَكْ نَانْ мәлдәк нәң — бир-бири устига қатма-қат мингашган гардон сўнгати каби чўзиқ нарса.

بِعْجُونْ бисбал — бир тақим ип.

بِسْمَلْ басмил — турк уруғларидан бири.

بَشْغَلْ بِلْقَى башғил јилқи — боши оқ моллар.

بَتْمَلْ батмул — узун мурч.

بُشْكَانْ бўшкән — лочира, юпқа нон. Ҳоқонияликларнинг сўзи.

بُغْرَلْ буғрул — тўла идиш, мешларнинг букланиб туриши.

بُغْرَلْ قُوْرِيْ буғрал қој — томори оқ қўй.

بَكْنِلْ أَرْ бўктайл әр — ўрта бўйли одам.

بَكْنِلْ أَتْ бўктайл ат — орқа сағриси кенг от.

بَكْنِلْ أَتْ бўкрӯл ат — икки биқуни оқ от. Шунингдек ола қўй ва бошқа ҳайвонларга ҳам бўкрӯл дейилади.

بَنْدَالْ бандал — бош қисми чўқмоқли ёғоч. Унинг

учини ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига ўқталиб ўйнайдилар. Буни **أَوْتْ بَنْدَالْ** от бандал дейилади. Човган ўйинида ўйналади.

²⁴³ Девонда I том, 28, 30, 393, 399-бетларда, II том, 251-бетда **بِسْمَلْ** жисміл тарзида берилган, ҳолбуки, бу хатодир. Бу сўзнинг тўғриси **بَاسْمِل** эканини проф. С. Е. Малов ҳам ўзининг танқидий мақоласида кўрсатган эди. Зап. коллег. востоковедов, т. III, 215-бет.

تَرْغِيلْ يُلْقَى

тарғи́л јилкі — орқасида сепкилга үхшаш оқ-
қора чизиги бор ҳайвон. Отдан бошқа молларниңг
ҳаммасига ҳам бу сұз құлланади.

تَفْرِيلْ

тоғріл — йиртқич құшлардан бири. Бу мингта
ғозни үлдириб, биттасинигина ейди. Бу сұз әр-
каклар исми ўрнида ҳам құлланади.

تَغْرِيلْ

тоғріл — гүшт ва дориворлар билан тұлдирил-
ган идиш (канжакча).

جَشْكَالْ

чәшкәл — сопол — тош ва унинг синиқлари (кан-
жакча).

سَنْكَلْ

сәңкел — юздаги сепкил.

سَرْسَانْ

сағасал — оқ сичқон жинисидан сувсарга үхшаш

кичик бир ҳайвон.

قُرْتَالْ أَتْ

қартал әт — тұғралған гүшт. قُرْتَالْ قَوْيْ қар-
тал қој — оқ-қоралик чипор қүй.

قُرْغَلْ أَرْ

қүрғал — ёрта ёшли одам.

قُرْغَلْ أَتْ

қізғулат — қызилидан оқи кучли ва қора жигар

ранглари орасида бүлған бир рангли от.

بَجْكَمْ

бәжкәм — белги нишон. Ипакли нарса еки ёв-
войи сигирнинг думини ботирлар уруш күнларида
жанг белгиси тарзида тақиб оладилар. Үғузлар
уни парчам дейдилар.

Шеърда шундай келған:

بَجْكَمْ أَرْبَتْ إِنْلَقاً بَجْكَمْ أَرْبَتْ دَقَّى تَلْقاً
أَغْرِي بَقْزَ إِنْلَقاً قَشْلَرْ كَبِيْ أَجْتَمِزْ

Бәжкәм уруб атлақа,
Уйғур дақі татлақа,

²⁴⁴ Бу сұз илгариларда ҳам сепкил бўлса керак. سپکل (сәпкіл) билан

منكىل (сәпкіл) сўзларининг арабча ёзилиш шакли тамом бир. Фақат нуқталар-
нинг баланд-паст қўйилишидагина фарқ бор.

Огрі jawuz ітлақа,
Күшлар кәбі учтіміз.

Отларга белги тақиб, уйғур итларига, яъни үгри
муттаҗамлар тоифасига қасд қылдик. Күш учган-
дек учиб, уларнинг устига тушдик.
бәчкәм

базрам — одамлар орасида шодлик ва кулги.
Гуллар очылған жойларга بَذَرْم بَزَرْم базрам јэр дейи-
лади, яъни ёқимли ер демакдир. Асли нима экан-
нини мен билмайман, чунки мен буни форслар
оғзидан эшийтдим. Лекин үғузлар ҳайит кунини
بَيْرَم байрам дейдилар. Яъни шодлик ва ёқимли
кун. Демак, улар одатдагича әзни ى (й)га ал-
маштирганлар. Еки ўзи шундай ى (й) ли сұздир.
Еки бу ўзи маҳсус сұздир.

بِرْتَام : أَلْ يَمْشَا بَرْتَم بَرْدِي ol јумушқа
біртам барді — қайтишни гүё истамагандек, узоқ
вақт мамлакатдан узилиб әлчилик учун кетди.

бағрам қум — эланған қум. Майин қум. Қаш-
қар билан Ыркент үртасидаги қумлукка بَغْرَم قُومِي
Бағрам қумі дейилади.

бұхсам — тариқ, сұклардан қилинган ичимлик,
бұза.

тұмрум јіғач — ямоқчининг иш кундаси ва
бошқаларга үхшаш гирдак қилиб кесилған ёғоч
кунда.

тушрум²⁴⁵ — пишишилған ип коптоги (арғуча).

²⁴⁵ Тузатиш жадвалида бу сұз شَرْم түшрум тарзида күрсатилған. I том,
10-жадвал саҳифаси.

زۇڭم зүпум — Чин инак газмолларидан бир хили.
سەنلىرىم سىئىرىم ارىشىلۇغْ از сىدرىم — қайиш, тиркаш (үгузча).
سەرقىم سەرقىم — саркىм — қирос.
كىترىم كىترىم — кобрум — устига ўтириладиган баланд курси.
كىجرىم كىجرىم — саросималик, ваҳима. Қишлоқ кишиларининг шаҳарга қочиб келишлари маъносида.
كىنۇرم ئات كىنۇرم ئات — кэдрим үт — теридан ажратилган гүшт.
كىشتىم كىشتىم — чақирилмай кечаси келган кишиларга қилинадиган зиёфат.

ХАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СҮЗЛАР БҮЛИМИ

تارتار تارتار — қумрига үхашаш бир қуш.
چۈرچۈز چۈرچۈز — **ئەنکىي جۇرچۇز** тәۋىىج әмикى یур-јур — түяning эмиги „жур-жур“. Яъни түя соғилгандан, сутнинг тогорага „жир-жир“ лаб тушиши.
قۇرقۇز قۇرقۇز — **قۇرۇن قۇرقۇزى** қарин қур-қур әттى — қорин „қур-қур“ этди, қорин қуриллади (гулдинади).
سەكىنىڭ سەكىنىڭ — сүк-сүк — юлгун дарахти (яхши ёнадиган ёғоч).
سەملىم ئات سەملىم ئات — сумлым тат — туркча билмайдиган форс. Умуман туркча билмайдиган кишиларга **سەملىم** сумлым дейилади.
كۈركۈم كۈركۈم — күркүм — заъфарон. Бу сўзда арабчага үхашашлик бор. Араблар ҳам уни **كۈركۈم** күркүм дейиладар.
 Шеърда шундай келган:

بېكىلْ آنْ أَرْعَبْ قَذْغُوْ آنِي تُرْغُبْ
مَنْكُرْ يُزِي سَرْعَبْ كُزْكُمْ آنْكُرْ تُرْتُلُورْ

Бәгләр атїн аргуруб,
 Қазғу аиї турғуруб,
 Мәңзіл жүзі сарғаріб,
 Күркүм адар тұртұлур.

Афрасиёб ўлимiga ачиниб айтади: әмирлар отларини чарчатыб келдилар. Қайғу бекларни оздирди, юzlари заъфарон сургандек жуда саргайди.

فَاعَالْ فَاعَالْ فَاعَالْ فَاعَالْ فَاعَالْ
شاكلىدagi سۇزلار بۇlimi

سەراغۇچ سەراغۇچ — хотинларнинг бoshга ёпинадиган нарсалари, рўмолчалари.

سېپاڭۇر سېپاڭۇر — ем тұрваси. Бу сўзниң асли **أَفْرِي سِپَاڭُورِى** — икки ёшга тұлған отнинг ем ейдиган жойи, охури.

قۇلاڭىز قۇلاڭىز — (в) (б) га алмашгандир. Мақолда шундай келган: **قَلْنَ قَازْ قُلَاؤْسُوزْ** қалып қаз қулавуз*суз болмас — ғоз тұдалари йүлбошчисиз учмайди. Бу мақол ҳамма ишда ўзидан күра йүл биладиганроқ кишига бўйсунишга ундан айтилган.

جىچالقى جىچالقى — жимжилоқ бармоғи.

جىجامقى جىجامقى — жимжилоқ ёnidаги бармоқ. Буни кам одам билади.

سۇلامقى سۇلامقى — соламуқ — чапақай киши.

* Бу сўз текстининг ўзида икки хил берилган.

قَرَاجْنَى	Қарабачуқ — Фароб шаҳрининг номи. Бу ўғузлар мамлакатининг номи.
قَرَامَقْ	қарамуқ — қорамуқ (буғдой ва бошқа донлар орасида бўладиган қорамуқ, бегона ўт).
قَيْجَانْ	қамічақ — сувда худди пашша сузгандек чаққон сузувчи қорамтил рангли бир кичик жонивор, сузгич ²⁴⁶ .
تُنارِكْ بِيرْ	тұнәрік жәр — қоронги ер. Қабр, түрга ҳам тұнәрік дейилади. Аз тұнарқка қөрді әр тұнәріккә кірді — одам қабрга кирди.
جُمَارْكْ كِشِي	јұмәрүк кіші — күзи хира ва күзидан ёш оқиб юрадиган киши.
خُجُونَاكْ	хөжүнәк — хушбүй ва нақшли қовун ²⁴⁷ .
بَجَانْكَ	бәжәнәк — Румга яқын турувчи туркий қабилярдан бири.
بَجَانْكَ	бәжәнәк — ўғузларнинг бир тоифаси. Уларни бәжәң — ҳам дейилади.
فَعْلُلُو	ФААЛЪАЛ , فَعْلُلُو ФААЛЛУ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР
تَقْلِفُوجْ	тәшілғұч — тархун дейилган бир дараҳт.
بَعْرُدَا سَعْ	буғурда саң — жингалак соч.
جَحْنَسِي	јіхансі — Чиннинг бир турли нақшли ипак газламаси.
تَبْزُغُورْ	табузғу : تَبْزُغُورْ نانْكَ табузғу нәң—қувир, нов, мүри, ҳуштак.
تَتْرُغُورْ	тутурғу: تَتْرُغُورْ نانْكَ тутурғу нәң—тутилиши, буюрилиши керак нарса.
سَبْزُغُورْ	сібізғу — сибизга, сибизға най.

²⁴⁶ Арабча изоҳда берилган сўзнинг ит балиқ маъноси ҳам бор.

²⁴⁷ Ҳандалак бўлса керак.

سِرْجَنْ	сірічға — шиша.
سَارِچَنْ	сарічға — чигиртка. Үнга ўхшатилиб, әр сарічға әр — чигирткага ўхшаш занғ одам ҳам дейилади.
قَبْرُغا	қубурға — бойқуш.
تَرْرُفُورْ بَيْرْ	турірқу жәр — ўтлари оз ер, ўтлари бир-бирига үралышиб кетмаган ер.
تَرْرُغا	татірға — ошланган оқ тери.
تَشْلَقُورْ	ташілқу — қызил тол дараҳт. تَقْلِفُوجْ ташілғұч ҳам дейилади.
أَشْلَقُورْ	ашілқу — қызил мевалик бир дараҳт, мевасиининг сувини тутмач ошига солинади, пұстлоғи билан күз оғригини даволанади. У билан кийимларни ҳам бүялади.
تَقْرَقْ	туқурға — май идиши ва обдастанинг жұмраги.
تَقْرَقا	Тоқурқа — Қашқар яйловидаги бир жойнинг номи.
سَاقِرْكُو	сақірқу — канап.
قَسِيرْقُو	қасірқу ²⁴⁸ — гирдбод, айланма шамол, қуюн.
تَشْرُكُورْ	түшүргү — кичикроқ сувининг дарёға қүшилаётгандай жойи, тегирмөн сувининг дарёға тушар үрни. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.
جَحْرُكَا	чэгүркә - чигиртка (ўгузча). Турклар бу сўзни унинг учмасдан олдинги ҳолига қўллайдилар. Кўп

²⁴⁸ Шу маънида Навоний аспарларида қуюн ва эгрим сўзлари қўлланган: Ишқ дашибиста қуюн эрмаски мен девонага, Дашиб аро сарғашталник ҳаттин чекар саркори давр. Ҳам илдамликда сарсардек равона. Ҳам айланмоқда эгримдин иншона.

жүккө — болалар ва аскарларни шунга үхшатылади,
төңк — чәгүркә тәк сү — чигирткадек күп аскар.
сүбүргү — сувурғи.
күтүркү — күтарғи; бирор нарса күтариладиган
 асбоб.
кәсүргү — халта, қоп.
күсүргә — ичига қоғозлар солинадиган муқова,
 папка.
дүнүшкә — тунбош дейилган үсімлік (канжокча).
кімішкә — Қашқардан чиқадиган гулдор намат.
тәзірмә нәң — кулча, танга, тегирмон тоши
 каби гирдак нарса.
секірма — Хұтан йүлидаги кичик бир шаҳар-
 чанинг номи.
қотурма — қайтарма қалпоқ; уннинг олдида
 ҳам, орқасида ҳам қайтармаси бұлади.
көчүрмә очақ — бир ердан иккінчи ерга күчи-
 риладиган күчирма ўчоқ.
көчүрмә ојун — „үн түрт“ деган үйіндір.
 Ерга құрғонға үхшатыб түрт чизиқ чизиб, унга
 ўнта әшик қилинади-да, юмалоқ тош, ёнғоқ таш-
 лаб үйналади.

ИККИНЧИ ҲАРФИ УНЛИСИЗ, УЧИНЧИ ҲАРФИДА I а унлиси

КЕЛГАН СҮЗЛАР БҮЛІМИ

міндату²⁴⁹ — ипак газлама.
құлначі кісрақ — бүфоз мол.

قرنفو آر — қарнағу әр — қорни катта одам.
سەغۇرۇ — құритилған қовоқ.
قۇندىغۇ — қондіру — хирмон янчида, бирор нарсаны
 туюшда құлланадиган асбоб.
قەمچىغۇ — қамчіғу — қаттиқ алам, қициш ва исітма билан
 лаб ва бармоқларга тошадиган кички чиқиқ (учук).
تۈرىكۈرۈ — түрбікү — ёғоч йүниладиган асбоб.
تەمیرەك — тәмірүткі.
سۆكىڭىز — сөкнәгү — тирноқ билан гүшт орасыға чиқади-
 ган чиқиқ.
كىشكۈرۈ ئات — күрак сүнгагининг олдида яғири-
 бор от.
بۇلغاما — ёғи ҳам йүқ, мазаси ҳам йүқ ёғон
 ош.
چۇرمىما بىل — чуқрама јол²⁵⁰ — отилма сув, отилиб чиқадиган
 булоқ суви.
بۇلغۇنا — юлғун дарахти каби қызил тусли
 бир бүш дарахт, уни түялар ейди, бу сүзининг
 مۇلغا مۇلغا мулғуна* шакли ҳам бор.
فعالىي — фульули шаклидаги сүзлар бўлими
بىلدۇنى — булдуңи — ичига узум ёки майиз солиб тайёр-
 ланадиган овқат (канжокча).
سۇندىرى — сундирі — денгиз. Мақолда шундай келган:
اشياڭ إيرې بىشم بىلسا سۇندرىدا سۇفْ إجكىاي مەنْ

²⁴⁹ Чуқрама јол сүзи III том, 3-бетда құв, чашма күзи, чашма оғзи
 маъносида ифодаланған. Шунга күра чуқрама айрим ҳолда фав-
 вора (отилиб чиқувчи) маъносидадир. Бу таркиб отилим²⁵⁰ сув маъносидаги
 мақсус терминидir.

*Бу сүз текстда малғінадир.

шшјак ајур²⁵¹ башім болса,
Сундурида сув ічкайман.

Эшак айтади: бошим омон бұлса, деңгиздан сув ичаман. Бу мақол мақсадға әришиш учун узун умр орзу қилувчиларга нисбатан құлланади.

мәндірі — келин билан қуёв иштирокида кечаси йигиладиган мажлиснинг оти, унда уларнинг устларидан пул сочадилар (чигилча).

бұстәлі — Рум исмалоги дейилган, ейиладиган бир хил ўт.

көзкүні — құнғыз жинсидан бўлиб, кечаси гўнғиллаб учадиган бир жонивор.

ФУЪЛУНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

сүпурінді — супуринди, ахлат.

сарқінді — силқинди. **сарқінді سوف** — силқинди сув.

кучғунді — пиёз (чигилча). Тұрт ҳарфлилар тугади.

БЕШ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

фаалъал, **فعيل**, **فَعِيل** фуулъул, **فييل** фиильил
шаклидаги сўзлар бўлими

суқарлај бўрк — узун қалпоқ.

қогурмач — қўғирмоч, қовурилган буғдой. Юмшоқ **в** билан **қормач** қашурмач ҳам дейилади.

²⁵¹ Айур сўзи босма нусхада **ایر** ійур тарзида ёзилган. Ҳолбуки, девом ёзилган вактда ёлгиз аймоқ варианти құлланар әди. Мажхул форма ийилди эмас, айилди шаклида берилган. (I том, 225-бет). Шунинг учун бу сўз аюр қилиб тузатилган.

بۇغۇچ

Түрүргүч — ўқлоғи, ош хамир ва бошқаларни ёйишда құлланади.

жығлашар اُقى — чірілвар оқі — кичик, калта ўқ. Шеърда шундай келган:

اًتُرُو تَرْبٌ يَعْدِي أَنْكَرٌ كَبِشٌ اُقى جِغْلَاشَارٌ
ایدم ایسخ قىلغۇ امس سەن تقى يېلغار

Отру тіріб јағді ақар кіш оқі јірілвар
Аjdім асіf қілғу Әмас сән тақи јалвар.

Душман ҳақида айтади: менга юзланғач, сұғдоқдан ўқни ёмғирдек ёғдирдим. Энди сенинг ялиниб-әлворишлиринг фойда бермайди, дедим.

самуртуғ іш — учини топиб бўлмайдиган чалкаш иш,чувалган иш.

قرتلغى كىشى — қуртлук киши, қурти бор одам. Бу арабча **رَجُلٌ تَامِّرٌ وَ لَا يَنْ**, яъни „хурмоси ва сути бор одам“ дейилган иборага ўхшайди.

татірліғ әр — текис ва қаттиқ ер.

катірліғ әр — хачирлик одам.

басарліғ тағ — саримсоқли тоғ.

багірліғ әр — ҳеч кимга бўйсунмовчи, кеккайган одам. Бу арабча **إِنَّا لَنَحْنُ أَعْظَمُ أَكْبَادًا مِنْ الْأَيْلِ**

„яъни бизнинг жигаримиз туяникидан ҳам катта“ ибораси кабидир.

чагірліғ әр — ичимлиги бор одам.

сүфурлуғ тағ — вабр дейилган мушук катталигидаги бир хил ҳайвон²⁵². Кўп тоғ.

сіғірліғ әр — сигирлик одам.

²⁵² Русчаси: дама.

تَفَرْلَغْ أَرْ	та шарліг әр — молла одам.
جَفَارَلَغْ بِيرْ	ча шарліг жер — тутантириққа ярайдиган хас-чүплик ер ²⁵³ .
بَاقِرَلَغْ	Бақірліг — Баласоғун яқинидаги бир жой номи.
بَقِرَلَغْ تَاغْ	бақірліг тағ — мис маъданли, мисга эга бўлган тоғ.
تَبَرَلَغْ أَتْ	тамірліг әт — кўп томир ва пойлик гўшт.
قَبِرَلَغْ كَشِي	ко бузлуғ кіши — қубуз чолгуси ва паштори бор одам.
قَرْلَقْ أَرْ	котузлуқ әр — қўтосли одам.
سَعْرَلَغْ أَرْ	сағізліг әр — чайнайдиган, чақичи бор одам.
سَعْرَلَغْ بِيرْ	сағізліг жер — соғ тупроқли яхши ер.
سَعْرَلَغْ تُونْ	сақізліг тон — нарсалар ёпишган тўн.
قَمْشُلَقْ بِيرْ	қамішлік жер — қаминшили ер, қамишзор.
تَبَلَلَغْ أَرْ	табулуғ әр — эски хизматчи одам.
قَبِلَغْ أَفْ	кабулуғ әв — эшикли уй.
تَغْلِيغْ نانْكْ	татіліг ишн — мазали, ширин нарса. Асли татіліг.
تَغْلِيغْ بِيرْ	ту туғлуғ жер — жинли жой. У ердан ўтганларга зарар беради.
تَدَغْلِيغْ نانْكْ	тазіліг ишц — ушлашдан тийилган нарса, унга етиш мумкин бўлмаган нарса.
قَدْلَغْ بُرْكْ	кізіліг борк — атрофи жиякли, қирғоқлари бурама қалпоқ.
قَدْلَغْ أَفْ	кузуглуғ әв — қудуқли уй.
تَرَغَلَغْ	таріглағ — әкин жойи.

²⁵³ Арабча изода зарамга эга ердейилган. Зарамниң юқорида келтирилгак маъносидан ташқарк раҳдон, хурмо ва бошқа маънолари ҳам бор.

تَرَغَلَغْ بِيرْ	туруглағ жер — турар жой.
تَرَغَلَغْ بِيرْ	таріглағ жер — әкинжор. Дон сақланадиган омборга ҳам бу сўз қўлланади.
سَرَغَلَغْ أَرْ	саріглағ жер — сариқ касали бор одам.
قَرَغَلَغْ يَا	куругулуғ ја — қурилган ўқ, ёй.
بَسْغَلَغْ يَغْيِي	бусуглуғ јағи — яширинган душман.
قَابِرَلَغْ كَيْزِ	қабіргліг қиз — уйда ўтирган (куёвга чиқмаган) қиз.
قَاتِرَلَغْ أَرْ	қатірліг әр — келиб чиқиши паст одам. Овқатта соладиган қатиги бор одамга ҳам бу сўз қўлланади.
بَارَقَلَغْ كَشِي	барақліг кіши — бароқ кучукли одам.
جَرَقَلَغْ أَرْ	чаруқлуғ әр — чориқли одам.
جَرَقَلَغْ	чаруқлуғ — ўғузларнинг бир уруғи.
قَرَقَسْ تَكْ	қарақліг — кўз гўлаги бор ҳайвон.
كَرُورْ	қарақсиз тэк кбрўр — кўзсизлардек куради. Жангда ва бошқаларда [ботирлар] қаршидаги ўқнайзани парво қилмай келишлари; бир-бирларига ҳамма қилишларидан киноя қилиб айтилади.
قَسْقَلَغْ أَرْ	қасуқлуғ әр — қимиз солинадиган меши бор одам.
قَسْقَلَغْ أَرْ	қусіқліг әр — чигузаси бор одам.
بَاشَقَلَغْ سُنْكُو	башақліг сонгу — тишил наиза, темирли ўқка ҳам бу сўз қўлланади.
تَشَقَلَغْ أَرْ	ташақліг әр — ташоқли эр.
قَشَقَلَغْ أَيَاقْ	қашуқлуғ аяқ — қошиқли идиш.
بَعْقَلَغْ أَرْ	буқуқлуғ әр — буқоги бор одам.
تَقَلَلَغْ أَرْ	такуқліг әр — товуқли одам (ўгузча).
سَقَقَلَغْ تَاغْ	соқақліг тағ — қизилдан кўра оқлик ранги ўткир, қийиги кўп тог.

بَلْقَنْغُ اَكْرَ

балікліг әкүз — балиғи күп сой. Ботқоқ, балчиқли ерларга ҳам арғулар бу сүзни құллайдылар.

فَلَقْنَغُ نَانْكُ

қулақліғ нәң — қулоқли нарса (идиш).

قَوْنَقْمُ اَفْ

қонуклуғ әш — мәхмөнли уй.

تَرْمِلْغُ اَزْ

турумлуғ әр — бұталоқлы (икки ёшли түя боласи бор) киши.

قَرْنَلْغُ تَاغْ

курунлуғ тағ²⁵⁴ — тошли тоғ.

تَلْمِلْغُ اَزْ

Тулумлуғ әр — бошдан-оёқ қуролланған киши.

Шеърда шундай келған:

اَنْكُنْ نَلْكَ يَلْفَرْمِنْكَ قَجْ قَنَا بِرْدِنْكَ تَشَارْ

تَلْمِلْغُ بُلْبُ قَنْدِنْكَ قَانِكَ اَمْدِي بِرْ سُشارْ

Оңдүн ишләк жаңармадің қач қата бәрдің тауар, Тулумлуғ болуб қатіндің қанің әмді жәр сувар.

Бир неча марта жарима тұлащдан аввал негін ёлвормадинг. Энди қуролланиб отландинг.

تَزْدَانِ بَرَادِيْغَانِ نَارْسَالَارِنْغَنِ تَايْرَلَا، بُولْمَاسِ، қонингни ер сүради.

تَادَانِلِيْغَ تَشَارْ

таданліғ тәшар — пайпоқли түя.

تَبْعَنْلِيْغَ تَارِيْغَ

тубунліғ таріғ — сомонли чиқиндиси күп бүгдой.

بَدْلُنْغُ بَقْنَلْغُ كَشْ

бұдьлұнг қыннұнг кеші — уруғ-аймоги күп одам.

بَقْنَلْغُ قَذْشَ

бақінліғ қазіш — ҳалқали қайиш.

²⁵⁴ Бу сүз босма нусхада қыннұнг шаклида берилған ва тошли ер маъносида изохланған. (І том, 333-бетда қурум сүзи катта тош маъносида изохланған зди.) Шунға күра, бу сүз қурумайғ бўлиши керак.

²⁵⁵ Б. Аталаи кўреатишича, бу сўз кўл ёзмада табаниліғ эмини (І том, 499-бет). Биз босма нусладагича бердик.

بَدْكَ قَرْنَلْغُ اَرْ

قرнұнг ағ

бәдүк қарілліг әр — катта қориши одам, қурунлуғ әш — тутундан ис босған, қурумбосған уй.

سَاجِنْلِيْغَ اَرْ

сағінліғ әр — соғиндиси бор одам.

سَوْغَانْلِيْغَ تَاغْ

соганлуғ тағ — ёввойи пиёз ўсадиган тоғ.

سَامَانِلِيْغَ اَرْ

саманліғ әр — сомони бор одам.

قَاغِنْلِيْغَ اَرْ

қагунліғ әр — қовуни одам, қовуни бор киши.

قَقْنَلْغُ اَوْتْ

қукунлуғ от — алансаси бор ўт, олов.

قَلْنَلْغُ قَسْرَاقْ

кулунлуғ қісрақ — кетидан әргашиб юрувчи тойчаси бор бия.

Охирида لغ әгалик маъносида ҳам, мағъул [қилинған иш] маъносида ҳам келади. Бу яна бир қанча турларға ажралади, буларни айтиб ўтилмаса, тушунилмайды. Улар мавзу жой номларини ҳам англатади.

Биринчи әгалик маъносида, масалан, بَدْكَ قَرْنَلْغُ اَرْ سَعْنَلْغُ اَرْ саманліғ әр — сомони бор одам, сомонга әга одам каби.

Иккинчиси [мағъул маъносидагилар]нинг мисоли سَرِقْلِيْغَ اَرْ سَارِقْلِيْغَ اَرْ қуруғлуғ әш — сариқ касалига йүлиқкан киши. قَرْعَلْغُ يَا қурилған, тортиб-отишга тайёрланған әй каби.

Учинчиси [жой маъносида] масалан:

تَارِيْغَلَاغْ

таріғлағ — экинзор,

تَورِعَلَاغْ

туруғлағ — турар жой.

Билиш керакки, беш ҳарфли сўзларнинг кўпи асли уч ҳарфли сўзлардан таркиб топади.

غ (F) ва ق (K) ҳарфлари билан тугаган сўзлар маъноси фарқидир

ق (қ) ҳарфилар кўрсатилган маъноларда бўлиб,
ғ ҳарфли сўзлар фақат жой номларида бўлади.

تَرْغِلَعْ اَفْ
تَرْغِلَعْ — таріғліф ёш — тариқли уй.
تَرْغِلَعْ
— таріғліф — дон омбори.

قَرْغَلَعْ يَا
куруғлуғ յа — қурилган ўқ, қуруғлуғ каби. Пухтароқ тушуниш учун бирма-бир айириб кўрсатишни лозим топганимиз шулардир. Асл сўздан бўлмаганда же қўшимчасини ажратиб ёзиш ҳам мумкин. بَلْقُلْ اُكْرُ
баліқліф ёкўз—балиғи бор соёй, بَرْقُلْ اَزْ
баракліф ёр—бароқ кучуги бор киши. Буниси яна яхшироқ. Чунки вазнда ҳам, ёзува ҳам қисқалик бор.

بُرْنَدْقَ
бурундуқ — жилов, нұхта.

بَسِنْجَقْ
басінчақ: اَرْ
басінчақ ёр — заифлашган одам.

سَيْرَچِيْ
сірірчік — чуғурчуқ.

قَبَرْجَاقْ
қабірчақ — сандық. Лекин бу сўз кўринча ўликнинг тобутига қўлланади.

قَذْرَجَقْ
қузурчук — қўғирчоқ. Қиз болаларнинг одамга ўхшатиб ясатиб ўйнайдиган ўйинчиқлари.

قَرْنَجَقْ
қарінчақ — чумоли (үғузча). قَرْنَجَا
қарінча талаффузи ҳам бор.

بَغَرْجَقْ
багірчақ — өшак тўқими.

تَلْرَسْقَ
толарсақ — оёқ изи. Бу сўз кўринча ҳайвонлар изи ҳақида сўзланади.

بَغَرْسَقْ
багірсақ: بَغَرْسَقْ كَشِي
багірсақ кіші—хушмуомала, ёқимли одам.

بَغَرْسَقْ
багірсуқ — ичак.

بَغَرْدَقْ
багірдақ—хотинлар кўкрагига тутадиган нарса.

قُرْغَسْقَ
кургусақ — меъда. Қушлар жигилдонига ҳам бу сўз қўлланади.

بُتْرَغَاقْ
бутурғақ — писта шаклидаги тиконли бир ўсимлик. У кийим ва бошқа нарсаларни илади.

تَبِرْغَقْ
табурғақ — нов, кувир.

تَلْغَاقْ
тублғақ — тўпалоқ²⁵⁶.

تَلْغَاقْ
тублғақ — қуланж касаллиги.

سَدِيرَغَاقْ
сідірғақ — туёқ.

قَدْرَغَاقْ
кудургақ — чопоннинг бир томони, орқа этаги.

قَذْزَغَاقْ
қазірғақ — кўп ишлаш орқасида қўлда пайдобуладиган қавариқ.

بَدِيْلِكْ زَيْنَانْ
бадічлік зейнан — токларга ишком ва сўри қилиш учун тайёрланган ёғоч.

جَجَلْقَ
јајалақ²⁵⁷ — сўзида турмаслик, алдамчилик.

بَغَرْلَقْ
багірліқ — лойхўрак номли бир қуш.

تَاْسَارِلَقْ
ташарліқ — хазина, турли моллар турадиган жой.

تَرْقَلَقْ
торуқлук — ориқлик, заифлик.

تَرْغَلَقْ
таріғліқ — дон сақланадиган омбор.

قَبْلَمْسَقْ
чубулмақ — олманинг бир бўлаги, бир палласи. Отлик қабиласи тилида.

قَبْلَمْسَقْ
чумушил — ҳожатхона.

بَرْقَلَقْ
чаруқлук — чориққа мўлжалланган чарм.

تَنْقَلَقْ
тануқлук — гувоҳлик, гувоҳ бўлиш.

تَعْفَلَقْ
туғакліқ — идишлар оғзини ёладиган нарса. Тайёрлаш учун мўлжалланган ёғоч.

²⁵⁶ Дориллик ўсимликлардан бири.

²⁵⁷ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Биз ўзича бердик. Бу сўз паришонҳоллик маъносидаги ҳам бўлиши мумкин.

سَعْلَقْ نانك сатіглік нәң — сотишга мұлжалланған нарса.
سَرْعَلْنْ саріглік — сариқлик, нарсалар сариқлиги.
سِرْفَلْنْ بِعَاجْ сіруқлуқ жіғач — уйға устун қилиш учун тайёрланған ёғоч.
سَعْلَقْ نانك соғуқлік нәң — совуқлик учун тайёрланған нарса.
قَفْلَقْ қабақлік — қовоқ үсадыган жой, қовоқзор.
قَدْشَلْ қадашлік — биродарлық, яқинлик.
قُرْغَلْق қуруғлуқ — қуруқ нарса, нарсаларнинг қуруқлиги.
قُرْغَلْق қуруғлуқ — ёй сақланадыган асбоб, маҳсус тұрва кіш қуруғлуқ — ўқ халтаси.
قَشْقَلْنْ منكز қашіқлік мұңғуз — қошиқ қилишга мұлжалланған шох.
سَرْنَانْ саранлік — баҳиллик. Мақол:

نَكِنْ تَرْ بَكْلِيُو اُوزِي بِيمَاسْ
 سَرْنَانْ بَغْلِيُو الْتُّنْ بِغَارْ

Нәгін тутар бәкіләү өзі жәмәс,
 Саранлікін жіглау алтун жіғар.

Одамлар табиати ҳақида айтади: үзи емай, моли-ни баҳиллик қилиб қаттық тутади. Баҳиллик билан мол устида йиғлайды, олтін түплаб, охири бошқаларга ташлаб кетади.

قَغْلَقْ آش қагуилуқ — қовунзор, қовун полиз.
قَغْلَقْ آش қонуқлуқ әш — зиёфат уйи, құноқли уй, мек-монхона.
تَغْرِمْ أَرْ тағузмақ әр — пакана, калтабақай одам. қ қ

ҳарфи билан **تَغْرِمْ** тағузмақ талаффузи ҳам бор. Бошқа нарсаларға ҳам бу сүз құлланади.
مَغْرِغْ мұғурғақ — асаларига үшшатан паشا (арғуча).
 · Бу бўлим беш турлидир:
 Биринчи: феълдан ясалған масдар маъносидаги исм бўлиб құлланади. Чунончи, катталик, улуғлик маъноси **الْعَلْقِ** улуғлуқ сүзи катта бўлди маъносидаги **الْعَادَةِ** улғастї феълдан ясалған, қуруқлик, хушклиқ маъносидаги **قُرْغَلْق** қуруғлуқ сүзи, нарса қуриди маъносидаги **قُرْنَدِي** **نانك** қуріндї нәң — гапидаги қурідї феълдан ясалған.

Иккинчи: бошқа бир нарсага ҳозирланған нарсанинг оти бўлиб келади: **سِرْفَلْنْ بِعَاجْ** сіруқлуқ жіғач — устунга мұлжалланған ёғоч. **قَفْلَقْ بِعَاجْ** туқақлік жіғач — сувни тоза сақлаш учун идиш оғзини бекитишга мұлжалланиб ҳозирланған ёғоч.

Учинчи: нарсанинг үсадыган, унадыган жойи маъносида құлланади: **قَبْلَقْ** қабағлік — қовоқ үсадыган жой, қовоқзор; **قَغْلَقْ** қагуилуқ — қовун үсадыган жой, қовун полиз каби.

Тұртнчи: бу мазмұнлардан бутунлай бошиқа соғ исм маъносида құлланади: **بَغْرَلْق** бағірлік — лойхұрак, **سِغْرِجَقْ** сіғірчук — какликка үшшаш бир қуш каби.

Бешинчи: масдар үрнида келади: **تَرْقَلْق** туркуқлуқ — ориқлик маъносида. Бу қоидалар шу шаклдаги саноқсиз сүзлар учун умумлашади. Хеч бир сүз бу қоидалардан четта чиқмайды.

كِرْتِلِكْ قَبْعْ кіртілек қабуғ — қуяфлик әшик.

құртлек	нәңд — сақланған нарса.
жүктлек	чөкүтіу к — калта гавдалик.
сүктлек	сөгүтлек — толзор. Охири қаттиқ „к“ билан тугаса, шу маънода, агар охири юмшоқ к г билан битганда, тол әгаси маъносида құлланади.
құржелек	көзүчілек: құржелек тиек көзүчілек тітік—хурмача қилиш учун тайёрганда лой. Охири юмшоқ к г бүлса, эга маъносини англатади.
тәрлек	тәмірлік — темир тоши өритилиб, темири ажратиб олинадиган жой. Охири г билан тугаса, яъни тәмірліг шаклида келса, эга маъносини англатади.
құмрек	көмірлік — күмир дарахти, күмир кураси. Суз охирдаги к г га алмаشتырлса, күмирға эга бүлган шахс маъносини англатади.
тізлек	тәбізлік — хасад, күрлеслик. аңқ тізлек анәк тәбізлігі кімгә талқар — унинг хасади кимга зарар қиласы.
тітізлек	тітізлік — какралик, тахирлик. Чуюнчи, ҳалила таъми каби.
бүшнек	бүшінчәк — узум боши (канжакча).
тікімек	тәгірмәк — тахти равон. ²⁶⁸ Үғузлар акромек өгүрмәк дейдилар.
шікіртк	шәкіртүк — писта.
кізлек	кәбәзлік — пахтазор, пахта әкиладиган жой. Киши ҳақида гапирилганды, кізлек кәбәзлік әр — пахтаси бор киши дейилади.
бәзлек ағ	бәзлік әг — ясатилған уй.

²⁶⁸ Тұяға ортиб, ичига үлтириб кетиладиган қажава.

кіңзілек юңек кізізлік јұц — кигизга мүлжалланған юнг, жун. Охири юмшоқ г билан бүлса, эга маъносидадир. Ат **тәңзілек** тәңзілек — пешонаси оқ човкар от. Ат тәңзілек ат тәңзілек ат болмас — отнинг оқлиги сыйдан тіндірмайды, ойнинг үрнини босмайды.

Бу мақол катта бир иш үрнида кичик ишни үйловчига қарши сұзланади.

семізлек сәмізлік — семизлик.
көзлек гүвәзлік — талтайиш, магурланиш, үзидан ошиш.

Шеърда шундай келган:

Ішіп Аңзек ғек سَقْلَرْنِي قَدْرُمَا
Нек قب بُلْب كُفَزْلِك قَلْبَ يَنَا قَتْرُمَا

Әшітіб ата анаңнің,
Сашларіні қадірма,
Нәң қоб²⁶⁹ болуб гүвәзлік,
Кіліб жана қутурма.

Ота-онанг насиҳатларини өшит, ғапингда уларнинг сүзини қайтарма, күп мол топсанг, үзингдан үтиб қутурма. Магурланиб, феълингни бузма.

чәйәкілек чәйәкілек — гулзор, гуллар үсадыган жой.
кәбәкілек кәбәкілек — ун әланадиган, кепак қилинадиган жой.

Охири г билан эга маъносида құлланади.

²⁶⁹ Бу мисрадаги қоб сүзи әқида Б. Аталай күт бүлнин керак деңгиз оюнин беради. (I том, 268-бет). Бу сүз I том, 268-бетде жуда күп, орында ва оның риши маъносида изохланған. Бизнинг фикримінча, бу ерда құт оюнас, қоб нинди үзи муносибдір.

تىكىلىك	تۇwäklik — ўртасини тешиб ковак қилиб, туппак ясаш учун тайёрланган новда; унинг оғзига кичик гұла құйилиб, нафас билан пулғаб чумчуқ-ларни отилади.
تىكىلىك نانك	bitiklik нән — битишга мүлжалланган, устида ёзиладиган нарса. Охири г билан эга маъносида құлланади.
كىدكىلىك كىنر	кәдүкүк кізіз — ёмғирда ёпинғич қилиш учун тайёрланган намат. Охири گ билан туғаганда эга маъносидадир.
اپشىغ كىكىلىك اور	їшліг көзүкүк әр — машғулатли, ишили одам. Көзкүнгің көзүкүкнинг ўзи ёлғыз ҳолда құлланмайди.
تىكىلىك	terakzor, terak үсадиган жой. қ г билан туғаганда эга маъносида құлланади.
كىركىلىك	кәрәклик: بۇ نانك ألىزىكا كىركىلىك — бу нәң ол бізгі кәрәклик — бу биэга керакли нарсаларданыр.
بېشىكلىك	бәшіклик: بېشىكلىك اراغىت — бәшикли урагут — бешикли ва эмизукли хотин.
تىشكىلىك بىرچىن	toshaklik barchin — түшак ва бошқа нарсаларга мүлжалланган ипаклы мато. Мато эгаси маъносида юмшоқ г билан құлланади.
كىشىكلىك بىز	koshiklik jær — соя ер, құланкали ер.
تىيىكلىك تۇن	tikilik ton — тикилган түн.
تىكىلىك تەرەغ	tokyklik tarig — сақланган дон. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.
كۈچلىك بىلکلىك كىشى	kuchlik bilaklik kishi — бақувват билакли киши, кучли билакли киши.
بىلکلىك كىشى	biliklik kishi — ақлли, олим, билимлы одам.

Біліккік кәбәз — пилік қилишга мұлжалланған пахта.

Көлкек ар — көлкек жарыс — юк ортиладиган ва миннелади.

Ган туяси бор одам.

Көлкек жарыс — көлкек жарыс — соя жой.

Бүрүнчүк — пешонабоғ, хотинлар рұмоли.

Нанк — білінчәк нанк — ўғирланған нарсаның сунг ўгрининг құлида күриши, биљиниши.

Яңжек **Б**ілді — яңжек білді — ўғирланған нарсаның әгаси ўғри құлида таниди, топди.

Тәрінчәк — хотинларның енги йүқ уст кийими (ұғузча).

Бу шаклдаги сұзлар беш хилдир:

Биринчи: нарсаның ўсган, үнгап жойи маъносида. **С**октүлек — тол битадиган жой.

Еки бир нарсаның жойлашган, қарор топған, хосланған ўрини билдиради. **К**өлкек кәпәккік — кепәклик жой, кепәкка хосланған жой.

Иккінчи: сұзланған нарсаны ишлашга ажратылған нарсаның исми ўрнида құлланади. **Ш**еккік төшәккік барчін — тушакка мұлжалланған ишак, мато. **Б**у ғынаға **Т**өркөлкек — бу ғынаға тірәккік — бу ғынаға у әшикка тирғович учун ҳозирланған дегандаги каби.

Учинчи: кишининг хулқини, табиатини билдирувчи масдар маъносида құлланади: **К**өзрек күwәзлік — такаббурлик, **Ж**ігітлік — йигитлик, әшлик каби. Бу хилда учинчи маъно құлланған сұзларда отлар ҳамма тилларда фақат қаттық к биләнгина құлланади.

Тұртинги: айтилған нарасыннан әгаси маңносида келади. **بِلْكُلِكَ أَرْ بِلَكْلِك** әр, **بِلْكُلِكَ أَرْ بِلَكْلِك** бітіккік әр гаптарда билаклик—кучли билакли, кучли билак әгаси, битиклик — әзув әгаси маңносидадир. Бу арабча **رَجُلٌ تَامِّرٌ وَلَانٌ** иборасыга үшайды.

Бешинчи: **مَعْوِلٌ** мағъул маңносини [ишланған, бажарылған ишни] билдиради: **أَرَا بِلْكَ كَيْشِي** әра билік кіши кішілар орасыда тақсимланған ёки **تُشْكِلْكُتْ شَاكٌ** төшәк төшәк — түшалған күрпа маңносида. Сұнгы иккі маңнода фақат юмшоқ к ॥ г җарфи құлланади.

Юқорида күрсатылған үзаги уч җарфли исмларда таркибда к җарфи бүлған ёки умуман юмшоқ сұзларга -лик құшиш қоидадир. Олдинги бүлімдә шу маңноларда -лик құшилған. Туб үзакли отларнинг тұрт җарфли, беш җарфлиларнинг саҳиҳларда ҳам, бошқаларыда ҳам, таркибда к җарфи бүлған ёки умуман қаттық сұзларда -лик таркибда к җарфи бүлған ёки умуман юмшоқ сұзларда күрсатылған беш маңно учун үзакка -лик ортирилади. Бу қоида ҳамма тиллар учун умумий қоидадир, үзгариш, ҳар хиллик нұқтада.

فَآلِلُونْ فَعُولُونْ فَيِلُونْ ФААЛЛОН, ФУУЛЛОН, ФИИЛЛОН ШАКЛИДАГИ СҰЗЛАР БҮЛИМИ

بَلْقِحْنَ баліқчын — қарқара, оқ құтон; балиқ овлайған оқ құш. Уни араб тилида **مَالِكُ الْخَرْبَنْ** хазина әгаси дейдилар.

جُغْرِدَنْ чуғурдан — сел ерни үйиб ҳосил қылған чуқурлик.

قَرْغَزْنَ қоруғжін — құрғошин. Үғузлар бир неча җарфларни тушириб **قُشُونْ** қошун дейдилар. **بُدُرسَنْ** будурсін — бедана. Шеърда шундай келған:

أَرْمَ مِنْكُ بُدُرسَنْ أُوقِي أَنْكُ جَهْلَنْزَرْ

Озұм мәнің будурсін, Оті аңїң чақланур.

Севгисини сифатлаб айтади: менинг үзим бедана кабиман [у бедана] укнинг муҳаббат олови устида айланади.

تَقْشَغَانْ та w i ш f a n — қуён. та w i ш f a n j i l i — туркча ўн иккى мұчал (йил) номидан бири.

تَقْشَغَانْ أَكْزَ Та w u ш f a n ə k u z — Оч дейилған шаҳарға оқадиган бир сойнинг номи.

جَبِيتَغَانْ чабітған: **بُو اِتْ أَلْ كَيْشِي كَا جَبِيتَغَانْ** бу іт ол кішігә чабітған — бу іт ҳар вақт тишлиш учун одамға өзовут қиласади.

جَبِيتَغَانْ أَزْ чабітған әр — бүйінларға қаттық урадиган одам (үйғурча).

سَبِيتَغَانْ сабітған: **بُو اِتْ أَلْ قُنْرُقْ سَبِيتَغَانْ** бу ат ол құзруқ сабітған — бу от доимо думини силкитади. Қорни очликдан ёки әгасини күрганда думини ликиллатадиган итга ҳам бу сұз құлланади.

قَذِيتَغَانْ أَرْ қазітған әр — ҳеч кимга бүйсунмовчи киши. Сарқашлик қылувчи ҳар бир ҳайвонға ҳам құлланади.

تَرْتَغَانْ тарітған: **بُو أَرْ أَلْ تَلِيمْ تَرْتَغَانْ** бу әр ол тәлім таріғ тарітған — бу киши күпинча экин эктирадиган, деҳқончиликка буюрувчидир.

قِرْتَغَانْ	қурітған:	بُو آرْ أَلْ تَلِمْ ازْم قُرْتَغَانْ	бу әр әл тілім азм قұртған	бу әр әл тілім узум қурітған — бу одам күп узум ва бошқа меваларни қурилады.
تُرْتَغَانْ	тозітған:	بُو آتْ أَلْ تَلِمْ تُرْتَغَانْ	бу ат әл тілім тупрақ тозітған	бу от доим тупроқ тұзитади, чангитади.
بُشْتَغَانْ	бошутған:	بُو آتْ أَلْ قَرْن بُشْتَغَانْ	бу от ол қарій бошутған	бу дори ични сурады. Шуннингдек, әритиш билан нарсаның кучини бұшатады. қар нарсага ҳам бу сөз құлланади.
تَشِتَغَانْ	ташітған:	بُو آرْ أَولْ أَفْنِكَا تَلِيم تَشِتَغَانْ	бу әр әл тілім ташітған	бу киши доим нарсаны үйига ва бошқага ташишга буюради.
تَشِتَغَانْ	ташітған:	بُو أوْتْ أَلْ أَشْجَع تَشِتَغَانْ	бу от ол ашіч ташітған	бу ўт күпинча қозонни тоширтиради.
قَشْتَغَانْ	қашітған:	بُو آرْ أَلْ أَيْنْ قَشْتَغَانْ	бу әр әл тілім қашітған	бу одам күпинча баданини қашитади.
قَقْتَغَانْ	қақітған:	بُو ار ال مني تونجي قَقْتَغَانْ	бу әр әл мени тонжи қеткен	бу әр әл мәні тутчі қақітған — бу киши доим мени қаҳруғазабда қолдиради, жаҳлимни чиқаради.
قَلْتَغَانْ	қалітған:	بُو آرْ أَلْ أَيْنْ تَلِيم قَلْتَغَانْ	бу әр әл тілім қалітған	бу одам ҳар вақт отини сакратади.
قَمْتَغَانْ	қаматған:	بُو كُنْ أَلْ كُوز قَمْتَغَانْ	бу күн ол көз қаматған	бу қүеш, күзни қамаштиради.
قَمْتَغَانْ	кумітған:	أَغْل مُنِي أَفْكَا قَمْتَغَانْ	агул мәні әфкә қеткен	бу үгил мени үйга ва бошқага ҳар вақт ташвиқ қылади.
قَتْنَغَانْ	қанатған:	بُو آتْ أَلْ بُرْن قَتْنَغَانْ	бу ат әл бүрн қеткен	бу от ол бүрн қанатған — бу дори доим бүрн қонатади.

قىٰنغان ڭانىڭىغان: أكدى الْ أَرْكُ قىٰنغانْ ۆكді ол өріг қанىڭىغان — маңтыв сүз ҳар вақт кишини шодлантиради, ҳаракатлантиради.

батурған: бу кіші ол соз батурған — сұз ва бошқаларни яшириш бу кишининг одатидир.

Бу бўйроғи татурған — ол аш тарзиган татурған: — мөхмона ва бошқаларга овқат туттириш бу кишининг одатидир. Шеърда шундай келган:

أردى أشى تُرغانْ بُشلَق يُغْنِي قُبْرَغانْ
أُغرق سُوسِنْ قَبْرَغانْ بُسْتِي الْمُمْأَنْتَرو

Эрді ашін татурған,
Жаңлақ жағір қачурған,
Оғрақ сүсін қајтарған,
Бастің өлім ахтару.

Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади: у қўноқларга овқат берадиган, душманни қочирадиган, Ўғроқ аскарини баҳодирлиги билан қайтариб юборадиган эди, [афсус] ўлим уни ерга ётқизди. [Ошини мәҳмонарга тутадиган, ёмон душиянни қочирадиган, Ўғроқ аскарини қайтариб юборадиган эди афсус ўлим уни янчди, эзди].

тубурған жер — босилса, чанги чиқадиган юмшоқ ер.

субузған — мусулмон бўлмаганларнинг ибодатхонаси, уларнинг мозори. Мақолда шундай келган:

تُبَيْزَ غَانْ دَا أَوْ بُلْمَاسْ. تُبَيْزَ غَانْ دَا أَفْ بُلْمَاسْ

Субузганда Ҙв болмас,
Тубурганда aw болмас.

Тириклар учун эски гүрларда уй бўлмайди. Шунингдек, қуруқ тупроқли ерда ов бўлмайди. (и сувли, кўкатли жойларда бўлади.

قىرغان қабарған — баданга чиқадиган қаварчىк, чиқын, у қичишиб, ҳарорат билан чиқади.

Бүркүлдөгүн қатурған: бу әр ол
богыш қатирған — бу одам жуда кулағон, жуда құз-
ноқдир.

қобурған: бу әр
ол ташіг јердан қобурған — бу одам у томни ер-
дан құпорадигандир. Бошқаларга ҳам бу сүз құл-
ланади.

Тозурган: **بُو آرَ آلْ أَجْعَ تُدْرِغَانْ** — бу ёр ол ачїг тозурган — бу одам доим очларни түйдирдиган. Бу сўзнинг асли **تُدْرِغَانْ** — тоғургандир.

Сізірған: бу әр ол сізрім Сізірған — бу одам доим қайиш тайёрлайды, териниң узун қилиб юнгіни қиради. Шунингдек, нарсаниң пүстини шишиш табиатида бор одамга ҳам бу сұл күлланади.

قىترغان گۈللانادى. қاјтарғان: بۇ آلب آل يغىنى قىترغان бу алп ол жа-
гىنі қајтарған — бу баҳодир, қаҳрамон душманин
доим даф қиласынан.

қачурған: бу әр әл өткөн қочириған — одам мәхмөнни ва башқаларни қочирады.

иң қочирадын, ҳайдаидиган одамдир.
Бүркүл қачурган: бу өзү ол кіші өмірдегі
ші²⁶⁰ қачурған — бу одам олдига келгандыннан

күрганда унга хұмрайиб, қовоқ солиб, керилиб, феъли бузилади, ғұдайиб қолади.

Бүйнен қайырадигандар.

تاශурған: بُو اوت ال آشیع ت්‍රුගان бу от ол ашіч ташурған — бу ўт қозонни тоширадигандир.

Шунингдек, сел ҳовузга доим қуйилиб, ҳовуз сувини тоширишига ҳам бу сўз кўлланади.

қақурған — хамирга мой құшиб, тандирда ва
үчоқда пипирилған ион.

Бу биләзүк ал йылкى قىرغان қawурган: бу biläzük ol bilik қawurgen — бу билакузук ҳар вакт билакни сиқади.

Бу огул ол тамурган: бурні тамурган — бу йигитнинг ҳар вақт бурни конайди.

Сәғүз ған -- сағиған -- зағизон.
Құрған -- күшкөн, әгарниң күшкөни.

بۇ اَرْ أُلْ كِشِي بِرْ لَا تُتْجِي تُرْشَغَانْ ترشغان
бу әр ол кіші бірлә тутчі түрушған — бу одам
доимо одамлар билан хұсумат килади.

الْأَرْ إِكْيْ تَقَارْ سَتِّشْغَانْ سَتِّشْغَانْ الْشَّعَانْ
satışgan-alışfan: satışfan-alışfanlar
олар іккі тарап сатışfan-alışfanлар

ол—улар доимо бир-бирлари жан мол олиб-соти-шади. Бу иборанинг سیشان تاشغان катишган ташиган шакли ҳам бор. Бу сўз سىتى ساتтى, تاشىدی

²⁶⁰ Б. Аталаі асарыда кіші сүзи ёзма нұсхада **کشىكى** кішігә экәні, асса-
да **کىشىنى** кішіні бўлиши тўғри деб изоҳ берилган (I том, 518-бет).

ол Әр йаңылғык
токушган — урициш бу одамнинг одатидир. У
жангга қизиқтирувчи, васваса солувчи, галваник
конидир.

سُخْنَانْ cowu shfan — гижжа. У қориндаги қуртдир.
بَلْخَانْ bīchīl fan — құл, оәқ ва ердаги әриқлар.

қоқ тубулған — бир қүшнинг номи. Айтишиларича, бу қүшнинг икки қанотида пўлат бўлади ва у қаноти билан тоқقا уриб, бир томондан бошқа томонга ўтади. Бу сўзни менга ўзим фойдаланиб юрган бир киши айтган.

табулған: бۇ اڭ آل جىركە تبلغان табулған — бу одам уруш сафини йиртқувчидир. Бунинг асли تىمىر تىبلىدى тэмүр тубулді (темирни бор кучи билан тешди) дир.

қатілған-қарілған: бу ортада күші бірла түсінігі қетілған — бу әр ол кіші бірлә тутчі қатілған-қарілған — бу одам кишилар ишига аралашувчи, бироп лар нарсасини тортиб олувчидир.

қурулған: бу әр өзінің күшінен қалыптасқан, оның сиңірі қурулған — бу кишида доимо тиришиш жәберади.

қутулған: **بۇ آرالىق قتلغان** — бу әр ол жағдайда қутудған — бу одам у душман ва бошқалардан доим қүтилған, нажот топған.

пүгда қапулған — бу нарса эшикда ва бошқада доим сиқилади.

بۇ قىزى ال سەقلىق بىرلا قىشلغان қوشулغان :
бу қозى ئول ساڭلىق بىرلە қوشулغان — бу қۇزى ي

соглиқ биләп доим қүшилишади. Башқаларга ҳам бу сүз құлланади.

— бу сув құмалады. **СӨГҮЛҒАН** : **بۇ سۇۋ ئىل تېراق سەنگەن** бу сув ол таңрақ соғулған—бу сув ҳар вақт тезлик билан түпроққа сингиб кетади. Шунингдек, суви тезликда сингиб кетадиган чашмага ұам бу сұз құлланади.

бұлған - сүқулған :
бу әр ол тәлім қақілған-сүқулған — бу одам
бошқаларнинг сиқишидан хұрланған, әзилған, оёқ
ости бўлгандир.

бүткән : سوکا بىتلەگان ئىل بىتلەگان — бу ёр сүгәр битілгән ол — бу эрнинг исми доим аскарлар ичидә ёзилади.

булар булаа бүднөң ал түбүгү Түркістан тәрілгән : бузын ол татчі тәрілгән — булар бир ишда түпланадиган одамлар. Түпланишга одатланған ҳар нарасага ҳам бу сүз құлланади.

Бүгра ол йүк күткөн : бу бугра ол йүк күткөн – бу доимо юк ва бошқа оғир-ликларни күтариадиган эркак түя.

Бу бөгөөн өвлийн түүхийн эдийнүүдэлдээ олон нийтийн түүхийн
бичигийн түүхийн эдийнүүдэлдээ олон нийтийн түүхийн бичигийн
бичигийн түүхийн эдийнүүдэлдээ олон нийтийн түүхийн бичигийн

Шеърда шундай келган:

يَغِيْ أُوتِنْ أُجْرِكَانْ   تُوْبِدِنْ آنِي كَجْرِكَانْ
إِشْلَرْ أَزْبَ كَجْرِكَانْ   تَكْدِيْ أَقِي الدُّرُورْ

Jaғi отиң очурған,
Тојдін ані кочурған,
Ішлар үзүб кәчурған,
Тәгді оқи өлдірүр.

Үлган одамнинг фазилатларини эслаб айтади: у уруш оловини ўчирувчи, уларни (душманларни) аскар сафидан ҳайдаб чиқарувчи, шу билан бирга, қийин ишларни бажарувчи эди. Унга ҳалок қилувчи замон үқи тегди.

[Дұшман үткіни ўчирадиган, қароргоҳидан уни (душманни) күчирадиган, күп қийинчиликларни үтказған (енггап) эди, (унга замоннинг) үлдірувчи үқи тегди].

جَفْرَكَانْ чөwүргән : بُو آرْ أَلْ تَلِمْ أَقْ جَفْرَكَانْ   бу әр ол тәlім оқ чөwүргән — бу одам үқни ҳар вақт тирноғида айлантирадигандир.

كُسْرَكَانْ   كُسْرَكَانْ   күсүр үргән — бир турли күр сичқон.

تُشْرِكُونْ   تُشْرِكُونْ   түшүрүгүн — катира дарахти (бир тилда).

كُفْرَكَانْ   كُفْرَكَانْ   көмүркән — тоғ пиёзи. Үғузлар көмүрған деб айтадилар.

تَمْرَكَانْ   تَمْرَكَانْ   тәmүргән — үқнинг темирлик учи (үғузча).

تَكْرُكَانْ   تَكْرُكَانْ   тәgүргән : بُو آرْ أَلْ اِيشْنَهْ آداقا تَكْرُكَانْ   бу әр ол ішін азаққа тәgүргән — бу одам ҳар вақт ишни охирiga етказувчидир.

كُلْكَانْ   كُلْكَانْ   күләргән : بُو آتْ أَلْ كُلْكَانْ   бу ат ол күләргән — бу отнинг ҳар вақт қорни шишади ва у доимо ерда ясланиб ётади.

سُمْرَكَانْ   سُمْرَكَانْ   сүмүргән : بُو آرْ أَلْ سُمْرَكَانْ   бу әр ол сүтүг сүмүргән — бу одам сут ва бошқа нарсаларни ичувчи, семирудвичидир.

سُرْلَكَانْ   سُرْلَكَانْ   сүрүлгән : بُو آرْ أَلْ تَكْمَا پِيرْدَنْ تَسْجِي سُرْلَكَانْ   бу әр ол тәгмә йәрдін тутчі сүрүлгән — бу одам ҳар жойдан доим сурулувчидир.

كَرْلَكَانْ   كَرْلَكَانْ   кәрлігән : بُو نانْكَ أَلْ كَرْلَكَانْ   бу нәц ол кәрлігән — бу нарса тери чүзилгандек ва юқорига күтариудувчи булут чүзилгандек, ҳар вақт чүзилади.

كَرْلَكَانْ   كَرْلَكَانْ   кәрлігән : بُو آرْ أَلْ تَلِمْ كَرْلَكَانْ   бу әр ол тәlім кәрлігән — бу одам ҳар вақт эснайди ва керишади.

تَرْلَكَانْ   تَرْلَكَانْ   тәрлігән : بُو آرْ أَلْ آذْكُو سَافِنْ تَرْلَكَانْ   бу әр ол әзгү савін тәрлігән — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди.

تَرْلَكَانْ   تَرْلَكَانْ   тәрлігән : بُو نانْكَ أَلْ بِيرْ بِيرْ كَارْلَكَانْ   бу нәц ол бір біргә тәрлігән — бу ҳар вақт бири-бирига тартиб билан териладиган нарса.

كَسِيلَكَانْ   كَسِيلَكَانْ   кәсілігән : بُو يِبْ أَلْ كَسِيلَكَانْ   бу жіп ол кәсілігән — бу ҳар вақт кесиладиган, узиладиган ип.

سَيْشِيلَكَانْ   سَيْشِيلَكَانْ   сәшілігән : بُو تُكُونْ أَلْ سَيْشِيلَكَانْ   бу түгүн ол сәшілігән — бу түгүн ҳар вақт ечиладигандир.

تُكْلُكَانْ   تُكْلُكَانْ   түгүлгән : بُو يِبْ أَلْ تُكْلُكَانْ   бу жіп ол түгүлгән — бу ип ҳар вақт түгулган, түгуклик.

تُكْلُكَانْ   تُكْلُكَانْ   түгүлгән : بُو آرْ أَلْ تَسْجِي كُوزِي تُكْلُكَانْ   бу әр ол тутчі қаші көзі түгүлгән — бу одам ўзининг пастлигидан ва нокаслигидан юзини халқдан четта олади.

Бу бўлим беш турлидир. Бу غ (ғ) ва ك (қ) бўлимидир.

Биринчи: қилинган ишнинг доимиийлиги, бир

неча қайталаб ишланганини ва ўз табиати билан содир бўлишини англатади: **بُو اُغْلُ اَلْ بُرْنِي يُمُرْغَانْ** бу оғул ол бурні. йумурған — бу бола ҳар вақт бурни қонайдиган боладир. **بُو اَرْ اَلْ آدَكُو سَافِشْ تُرْكَانْ** бу ёр ол ёзгў сашиң тўрілған — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди каби.

Иккинчи: сифатнинг сифатланувчи нарсадан бошқага ўтишини ва сифатнинг сифатланувчили давомли эканини англатади. **بُو اَرْ اَلْ تُونِنْ قُرْنَغَانْ** бу ёр ол тонїн қурїтған — бу доим тўнини қуритувчи кишидир. **بُو اَرْ اَلْ سُوغْنَ سُزْكَانْ** бу ёр ол сувуг сўмурған — бу одам доим сувни симирадиган. Бу бўлимдаги туб отлар қаттиқ **ك** (к) билан, сифатларнинг ҳаммаси **ك** (г) билан қўлланади.

Учинчи: сифатланган нарса **مَفْعُولْ** мафъул (ишланган иш) маъносida келади. **بُو اَرْ اَلْ قَلْغَانْ سُقْلَانْ** бу ёр ол қақїлған-суқїлған — бу одам хўрланган, эзилган каби. **بُو اَرْ اَلْ بِيرْكَانْ بِيرْكَانْ** бу ёр ол юрдён - юрга сўрілған — бу одам бир ердан бир ерга сурилган каби.

Тўртинчи: ишланган ишнинг ишловчи хоҳинидан ташқари бўлганини англатади: **بُو كِيشِي اَلْ سُوزْنَ اَنْتَغَانْ** бу кіші ол сబзин уйнітған — бу киши сўзини доим унугтиб қўяди. **بُو تُكُونْ اَلْ سِيلْكَانْ** бу тўғун ол сёшибілған — бу тугун доим ечилиб кетадиган каби.

Бешинчи: бу маъноларнинг биронтасини англат, мовчи соғ от маъносida қўлланади: **خُرْكَانْ کَشْوُرْغَانْ** — тоғ лиёзи; **تُفْشَانْ تَاْوُشَهَانْ** — қуғи каби.

Румдан Чин яқинига қадар бўлган ўғузлар, кўчманчилар бу хил сўзлардаги давомни билдирувчи **ف** ва **ك/گ** ҳарфларини тушириб қўллайдилар.

Сўзлашишда эрлар ва аёллар сифати фарқ қилинмайди. У жумла мазмунидангина англашилади.

Бу ерда кўрсатилган қоидалар ва сифатлар ҳақидаги изоҳлар фақат шулар билангина чекланмайди. Буни китобнинг ҳамма ерида учраган тўрт ва ундан ортиқ ҳарфли феъллар учун ҳам қўллаш мумкин. Худо хоҳласа сўз узайтирилмасдан, булар яқинда англашилади.

иққинчи ҳАРФИ УНЛИСИЗ فَعَلَلْ فَعَلَلْ فَعَلَلْ فَعَلَلْ **فَعَلَلْ فَعَلَلْ** **فَعَلَلْ فَعَلَلْ** **فَعَلَلْ**

سُنْدِلَاجْ اپْشِي اَرْمَاسْ اُرْتَكُونْ сунділач — саъва. **سُنْدِلَاجْ** сунділач ўшї Әрмәс бртўғун тўпмак — хирмон янчмоқ саъванинг иши эмас. Бу мақол кучсиз бўла туриб, катта ишга интилувчи, лекин бажара олмовчиларга нисбатан қўлланади.

قَرْغَانْ **قَرْغَانْ** қарғалілач — қалдирғоч. **قَرْغَانْ** қарліғач тарзида ҳам талаффузи бор.

قَرْغَانْ Қарғаліғ — Тироз шаҳри яқинидаги бир қўргонноми. Асли **قَرْغَانْ** Қарғаліғдир.

تَامْغَانْ **تَامْغَانْ** тамгаліқ — кичкина обдаста.

تَامْغَانْ **تَامْغَانْ** тамгаліғ — бир кишига маҳсус дастурхон. Асли **تَامْغَانْ** тамгаліғ, яъни муҳрли демакдир.

Одатда подшо ўзига хос дастурхон ва кўзачани муҳрлаб қўяди, унда бир кишига лойиқ шароб ва овқат бўлади. Сўнгра ҳар бир кичик кўзача ва дастурхонни **تَامْغَانْ** деб аталадиган бўлди. Бунинг маъносин подшодан бошқа одам ундан овқат

емаслиги учун тамга урилган дастурхон демакдир. Бу сўзниг охиридаги ҳини талаффуз ўрни яқинлигидан ғиб билан алмаштириш ҳам мумкин.

сармачуқ — угра ошининг бир туридир. Хамирни нўхатдай майдалаб, кесиб тайёрланади. Буни касал ва касалга ўхшашлар ичишади.

сурмусақ — саримсоқ. **самурсақ** шакли ҳам бор.

кургулук — енгилтаклик.

қўламон — қизомик ва шунга ўхшаш тошиб чиқадиган тошмалар.

қашғалак — қашқалдоқ, ўрдакдан кичикроқ сув қуши.

Шеърда шундай келган:

تَكْدِا بِلَّا كُرْسَا مَنِ اَرْدَكَ اَتَار
فَلْفَا كُرْبَ قَشْعَلَقَيْ سُقْفَا بَارَ

Таңда білә көрсә мәні өрдәк атар,
Қалва көрүб қашгалақи сұнқа батар.

Овлаган қуш ҳақида айтади: ўрдак күлда учсиз ўқ билан мени күрса, бу қуш ўша ондаёқ сувға шүнгіб кетади.

блеклук танк — кўриниб турган нарса, белгилек нарса. **бледажи** — акорзара блеклук булданчи бузагу өкўз ара бўлгўлук — ҳўқиз бўлади деб гумон қилинган бузоқ, ҳўқизлар орасида ёшлигидәёқ маълум бўлиб қолади. Яхшилик умид қилинадиган ёш, зийрак, ботир йигитларга айтилади.

козгуйак — лочин ва қарчигайга ўхшаш холдор қуши, у шамол билан қаноатланади.
қазиң-қазнагуна — куёв ва куёвларнинг қариндошларига айтилади ва қўшоқ ҳолда эргаштириб қўлланади.

Бу сўзларнинг бошқа бир тури

сандувач — булбул.

сендэя — **фарғулак** — менда тизер фарғулак
арокк — тизи ажршор

Сэндә қачар сунділач,
Мәндә тінар қарғилач,
Татліф отар сундувач,
Эркәк тіші учрашур.

Шоир ёз ва қишининг мунозарасини таърифлайди. Ёз қишига айтади: саъва сендан қочади, менда қалдириғоч роҳатланади. Булбул турли нагмаси билан севинтиради. Менда (ёзда) әркак ва ургочи жуфтлашади.

[Сендан сундилоч қуши қочади, менда қарғилач тинади, роҳат топади, яйрайди. Булбуллар ёқимли сайрайдилар].

мундару²⁶¹ — ипаклар билан безатилган келин уйи.

Беш ҳарфли сўзлар бўлими тугади.

²⁶¹ Бу сўз 408-бетда **мандир** мандир шаклида келиб, келин билан қуёв йиғидаиган мажлис маъносида изоҳланган. Мазмундаги бу фарқлар сўз охирда теглан **و** (у), **ى** (и) қўшимчаларидан фарқ қилиниши бўлса керак.

ОЛТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
ТУРЛИ ҲАРАКАТ БИЛАН **ФУМЛЛ** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

тэлдурк тізіңдір кіндер — махсуснинг бошига безак учун
қадаладиган силлиқ, ялтироқ чақалар.

кэлдурк көзүйдір кіндер — от думидан түқилган, кўз оғри-
гандага ёки қамашгандага кўзга тутиладиган нарслар.
көлк көзлук шакли ҳам бор.

жиншерк чиништүр кіндер — дараҳт меваси, у майдада гўлак-
лардек бўлиб, оқ ва қизил ранглидир. Ёзниң
бошларида пишади, уни ейдилар.

хмидурк кимидурк кимидурк — юқ орқага кетмасин деб отининг
елка томонидан эгарга боғланган нарса.

секлдурк сакалдуруқ — қалпоқ тушиб кетмасин учун
унга боғданниб, жағ тагидан ўтказилиб қўйилади-
ган чизимча. Ипакдан түқилади.

қаллдурк қалладуруқ — эрларнинг исмларидан.

ЕТТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

заргуичмуд заргуичмуд — бир хилрайхон. Буни фоғ-
тилида **бенгк мешк** деб айтиласди.

Солим отлар бўлими тугади.

Биринчи жилдинг охири.

ИЗОХЛАР

Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, кўшича уларнинг қайси қабилага мансуб эканини кўрсатиб ўтади. Ҳатто бу сўзларнинг бошқа қабилаларда қўлланиш-қўлланмаслигини ҳам изоҳлади. Лекин баъзан айрим сўзлар ҳақида икки тилинг биррида, деган маълумотни беради,

Изоҳлардан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий ўз девонида тил хусусиятлари кўрсатилган қабилаларнинг тилларини улар орасидаги яқинлик ва ўхшашликларга мувофиқ икки группага айради. Уларнинг бирини ўғуз, иккинчисини чигил ёки турк группаси деб атайди. Маҳмуд Кошғарий икки тилинг биррида деганда, ана шу икки группанинг бирини кўзда тутади.

* * *

Айрим сўзлар изоҳида девонда «Бошқаларда ҳам бу сўз қўлланади» деган маълумот такрорланади. Бу изоҳ лугатчилик принципига мувофиқ сўзларнинг истеъмол доирасини белтилаш заруратидан келиб чиққандир.

Маҳмуд Кошғарий бу изоҳни айрим сўзларни уларнинг берилган мисолгагина хос экани ёки бошқа гапларда ҳам кела олиши, яъни шу сўзларнинг қўлланиш доирасини кўрсатиш мақсади да ишлатади. Бундай усул айрим сўзларнинг истеъмол доирасини хилма-хил ва кўп мисоллар билан кўрсатиш вазифасини иҳчам ва осон формада изоҳлашга имкон беради.

* * *

Девондаги терминлар масаласига келганда, Маҳмуд Кошғарий кўмакчи, ундов ва қўшимчани ҳарф деб, сифат, сон ва бошқа сўз турларини исм деб берган. Бошқачароқ айтганда, Маҳмуд Кошғарий ўз изоҳларида сўз турларини уч туркум (исм, феъл, ҳарф)га айирган. Бу хил классификация қилинш у давр тилшунослиги учун умумий ҳолат эди. Р. Шор «Части речи» деган мақоласида шундай ёзади: «Частьей речи выделяется первоначально три: имя, глагол, связующая частица; эта aristotelевская классификация сохраняется у арабских грамматиков» (ВСЭ, т. 61, 1934 г., 81-бет). Бу ўринларда биз ҳозирги терминларни қўлладик.

Баласофун

Бартольд ўзининг «Энциклопедия ислама» асарида Баласофун ҳақида катта мақола берган. У фақат шаҳарнинг ишғол қилгани жойини аниқлашга интилган. Айтиш мумкинки, у деярли ҳамма китоблардан фойдаланган. Лекин мақолада ёлғиз девондан матлумот берилмаган. Натижада Бартольд Баласофун ўринни илгари бўлганидек яна ноаниқ ҳолича қолдирган.

Баласофун бир вақт Қуз Урду номи билан ва бир вақт Қу. Улус номи билан юритилган. У энг қадимги марказий шаҳарлардан биридир: Мирхонд «Ҳабибус Сияр»да бу шаҳар тўғрисида губолик* — яхши шаҳар деб ёзади.

Бухоро, Самарқанддан кўчиб борган сүфдоқлар Баласофунда жойлашиб қолган ва турклашиб кетган эдилар. Баласофун энг катта шаҳарлардан бири эди. Халқи ҳам туркий, ҳам сүфда сўзлашур эди.

Журжон

Журжон Гургоннинг арабчалаштирилганидир. Бу масалала Ёқут изоҳини аҳамиятли ҳисоблаб ўзича келтирдик. Журжон Хоразм ўлкасига тегишли катта бир шаҳардир. У Жайхун қирғогидадир. Аслида хоразмликлар Жайхуннинг шарқидаги Мансура деган шаҳарда яшар эдилар. Жайхун суви уни ювиб кетди. Ундан асар ҳам қолмади. Сўнг улар Гурганчга кўчдилар. У кичик шаҳар эди. Улар янги бинолар қурдилар. Шаҳар кундан-кунга кенгайиб обод бўлди. Гурганчни 616 ҳижрийда татарлар истило қилиб ҳароб қилмасдан олдин ўз кўзим билан кўрганман. Мен бундан каттароқ, чиройлироқ, тўқисроқ бир шаҳар кўрганимни билмайман... Тилга оид алоҳида оригинал асар яратган Абдул Қоҳир Журжоний шу Гурганч олимларининг биридир, 461 ҳижрийда вафот этгандир (Муъжамул булдон, 3-жилд, 80-бет).

Субран

Ёқут буни ажамлар шаҳри деб изоҳлаган. Бу изоҳ тўғри, фақат у кимлар (тоҷикларми ё турклар)нинг шаҳри бўлгани кўрсатилган эмас, Маҳмуд Кошғарийнинг девонида кўрсатилишича, Субран ўғузлар шаҳри бўлган. Бундай маълумот ўғузлар чегарасининг қанчалик кенглигини аниқлаш жиҳатдан муҳимdir.

Субран Ҳирот ва Балҳ тоғларининг орасидаги бир шаҳардир. (Муъжамул булдон, 2-жилд, 48-бет).

Ҳозирги Туркистон яқинидаги Субран бу шаҳарга тарихан алоқадор бўлса керак.

Икроқ

Икроқлар Яғмо ва Ҳоруқ қабилалари оралигидаги бир қабила сифатида берилади. Уларнинг тиллари ёлғиз туркийдир. Икроқларнинг ботирлиги ва ҳимматлилиги ҳақида девонда бир неча парчалар бор.

* Губолик — сүфд тилида беги бор шаҳар демакдир.

Икроқ ери тиқроқ,
Еми ининг углоқ,
Сутк уза согроқ,
Ери тақи аглоқ.

(Икроқ қабиласи ғайратли, ботир одамлардир. Уларнинг озиқларин қуруқ (сувсиз) овқатлардир. Қимиз тоғаралари устидан коса аrimайди. Ҳолбуки, уларнинг ерлари ўтсиз ерлардир).

Девонда икроқларнинг жанговар ботирликларини кўрсатувчи яна бир неча тўртликлар бор.

Икроқларнинг тили чигилларнинг тилига тамоман мосдир. (ДЛТ, I том, 56-бет).

Чигил

Чигиллар девонда энг асосий ўринни ишғол қилади. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, ўғузлар Жайхундан қуий Чингача бўлган ҳалқларни чигиллар деб ҳисоблар эдилар. Девонда чигил неми Искандар Зулқарнайн томонидан берилгани кўрсатилади.

Чигиллар энг эски ҳалқлардан биридир. Навоий маълумоти ҳам М. Кошғарий фикрларини тасдиқлайди. У Искандар Зулқарнайн юришида, Мовароуннаҳда чигил, яғмо номларинигина тилга олади:

Чигил бирла Яғмодин айлаб убур,
Нечукким чамандин сабову дабур.
(«Хамса»¹ дан).

Ибнул Асир тарихи қораҳонийлар даврида Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳақиқатда ҳам чигиллар Ўрта Осиёдаги энг эски ҳалқлардан эканини девондаги яна кўп маълумотлар исботлайди. Маҳмуд Кошғарий чигилларнинг ўғузлар билан жуда қадимдан тўқнашиб келганини, уларнинг бир-бирларига қаршилиги девон ёзилган даврларда ҳам давом этишини ёзар экан, ўғузлар тилидаги камчиликларни ҳам кўрсатиб беради. Шу билан бирга уларга қарши тил жиҳатдан ишончли қабилалар бошида чигиллар турадилар. Чигил, кошғар, аргу, уйғур, барсағон ва бошқа қуий Чингача бўлган ҳамма туркий қабилалар сифатдошни буйруқ охирига -гучи, -гучи қўшиб тузсалар, ўғузлар буйруқ охирига эмас, ўтган замон феълига -чи қўшимчасининг ўзини қўшиб, қоидани бузадилар: бардачи, келдачи каби. (ДЛТ, II том, 43-бет). Чигиллар ўтган замон феълини буйруқ охирига -ди қўшиб ясасалар, ўғузлар -дуқ қўшиб қоидани бузадилар. Чигиллар келаси замон биринчи шахс (ёзловчи) феълини барирман тарзида ифода қилар, ўғузлар эса мен баран деб тамом бошқача сўзлайдилар. (ДЛТ, II том, 54-бет). Чигиллар тили билан ўғузлар тили орасидаги фарқ лексикада ҳам, фонетикада ҳам жуда каттадир. Уларнинг ҳамасини бу ерда келтириш ўринли бўлмайди.

¹ Алишер Навоий, Хамса, 669-бет, УзССР ФА нашириёти, Тошкент, 1960 йил.

Тухси

Тухси қабиласи ҳақида девонда маълумот етарлидир. У эътиборли қабилалардан саналади. Тухсиларнинг тиллари ёлғиз туркча бўлиб асосан Қаёс шаҳрида яшайдилар. (Қаёс уч катта районга эга бўлган шаҳар: 1) Собниғ Қаёс, 2) Ўрунг Қаёс, 3) Қора Қаёс. ДЛТ, II том, 129-бет.

Улар тил жиҳатдан чигил, яғмоларга яқинидир. Девонда тил хусусиятлари изоҳланган ерларда ҳар вақт деярли чигил, яғмо, тухсининг тил хусусиятлари бир хилда кўрсатилади. (I том, 59, 93-бетлар; III том, 101, 352-бетлар).

Девонда уларнинг яшаш жойлари ҳам бир-бирига яқин, аралаш бўлгани тўғрисида маълумотлар бор. (I том, 342, 354-бетлар; III том, 129-бет). Ҳатто қасб-корда ҳам улар яқинлигига оид маълумотлар бор. Маҳмуд Кошғарий девон учинчи томининг 52-бетида Биста сўзини изоҳлар экан, бундай деб ёзди: Биста четдан келган савдогарни уйга қўндиради, молларини сотиб беради, сотгунча ўзини ҳам, молини ҳам боқади; кетар вақтида мол бошига маълум миқдорда ҳақ олади. Мен буни,— дейди Маҳмуд Кошғарий, чигил, яғмо, тухсиларда ўз кўзим билан кўрдим.

Тухсилар ҳақида девонда яна кўп ерда маълумотлар бор бўлиб, уларда ҳам тухсилар тилла, шаҳарда, феълу одатда чигил, яғмоларга яқин, лекин уларга нисбатан кичикроқ қабила экани кўрсатилади.

Аргу

Девон маълумотига кўра, аргулар Ўзганл ва Азгиш шаҳарла рида яшар эдилар. Аргу тил хусусиятларининг бир қисми ҳозирги частиб келиши, улар жуда кенг территорияда яшовчи, ҳозирги Чимкентдан Тўқмоққача бўлган территорияда ва бутун Фарғона территориясида яшаган бир қанча қабилалар орасида кўп иуфузилар бўлгани ва мамлакатни йдора этиш у даврда кўпроқ уларнинг қўлида бўлгани билан изоҳланади.

XI асрларда аргу қабиласининг мавқен анча ўзгаради. Буни девон маълумотлари тўла тасдиқлайди. Йдора ишларига боинқа қабила вакиллари кўтарилади. Сўнгги давр тарихий асарлариди аргу қабиласи номининг учрамаслиги улар мавқенининг ўзгарини га боғлиқдир. Лекин аргуларнинг юқорида кўреатилган жойларда яшаб келгани шубҳасиздир.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотларига кўра, аргулар билан сўзини билур тарзида талаффуз қиласидилар, яъни ўтган замон феъл ясовчи аффиксени «у» униси билан айтадилар: бардум, келдум каби.

Ҳозирги жонли тилда Тошкент ва унинг атрофидағи борлуғ (г), келду (г) каби, Наманган ва унинг атрофидағи бордуна, кечи

буна каби талаффузлар ана шу аргулар тили хусусиятларидан қолган таъсир бўлиши мумкин. Аргу қабиласи тилига оид юна бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам шунин тасдиқлайди. Масалан, феъллардан иш оти ясашда феъл ўзаги охирига тун, -гув қўшимчасини ортириш аргу қабиласи тилига хос хусусиятлар: боргувчи, келгувчи каби. Бу хусусият ҳозир тилимизда бар қарор экани маълум. Шунингдек, жўналиш келингни қўшимчаси функциясида ва «учун» мазмунидаги -ко, -го қўллаш аргу қабиласининг тил хусусияти эди. Бошқа қабилалар бу қўшимчанинг ўрин-пайт функциясидагина қўллар эдилар. Ҳозир барча шевалаларда бу қўшимчанинг ҳар иккала функцияси мавжудлар. Шунга ўхшаш, аргулар тилидаги иккинчи шахс кишилик олмошини белгиси -инг ўринида -инг қўллаш ҳам кўпгина жойларда ҳозир ишлатилади: қочирдинг эмас, қочирдинг каби (солинтириб кўринг; ДЛТ, II том, 131-бет).

Аргулар тилига оид бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам уларнинг энг қадимий қабилалардан бўлганини ишботлайди.

Турк

Турк сўзи девонда баъзан кўпгина қабилаларининг умумий исми сифатида қўллансан, баъзан тил хусусиятлари жиҳатдан бошқа қабилалардан фарқланувчи кичик бир қабила сифатида изоҳланади.

Ўғуз

Ўғуз қабиласи энг қадимий ва иуфузли қабилалардан бирин сифатида Ўрта Осиё ҳалқлари ва уларнинг тиллари тарихига алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун унга тарихин ва тилшуносалар жуда илгари замонлардан жиддий қизиқиб келалилар. Бу масалани юзасидан муҳим илмий-текшириш ишларин бор. Айниқса, бу сўзининг этимологияси устида жуда кўп олимлар текшириш олиб борганлар. Чунончи: В. Банг, В. Радлов, Й. Йигети, Н. Маркварти, А. Н. Бернштам, Д. Синор, Г. Рамстедт, С. П. Толетоон ишларини жумладандир. Бироқ бу текширишларда масала ҳанум тишилга ҳодилда қолган. Ҳатто ўгуз хон тўғрисида айрим уйларма, афесоналар ҳам юзага келган. (Қараанг; И. Н. Верезин, Рашидулла дин, I том, 81-бет; Шажаран турк, қўл ёзма нусхаси; А. Н. Конопиш Шажаран тарокима, 1957, 13-бет). Ўгуз қабиласи дақида «Рашитус сафо» ва Бичурин асарида ҳам маълумотлар бор. Лекин бу асарларда ҳам масала тўла-тўқис ёритилгани эмас. Шунинг учун бу ҳақла етуқ тадқиқотчи М. Кошғарий маълумоти бешинчонг муҳимдир. М. Кошғарий ўз асарида бу сўзининг этимологигасини зиқдланига уринган эмас. Бунинг жуда қадимиги ота бобозарига

бориб тақалишини айтиш билан чекланган. Бундай чекланиш тасодифий эмас, албатта. Аксинча, бу ҳол ўғуз сўзининг шахс оти сифатида юзага келгани, сўнг маълум шароитда қабила номиги айланганини аниқлаш чигал экани билан боғлиқdir. М. Кошғарий ўз асарида ўғузларнинг у даврда тутган мавқеи, тили, касбу кори, уруғ-аймоқлари, турар жойлари ва бошқаларни аниқ фактлар асосида мукаммал изоҳлаш билан чекланади. (Қаранг: ДЛТ, I том, 27, 30—31, 33, 35, 56, 59-бетлар).

Тот

Тот сўзи девонда баъзан уйғур, баъзан тоҷик маъносида учрайди. Бу сўз тарихий асарларда Ироқ ва Хурсонда ҳукм сургати сулола маъносида ҳам учрайди.

Татар

Татарлар тарихий асарларда жуда эски ҳалқлардан саналса ҳам, ўрта асрларда бу сўз мўғул сўзи билан бирга қўлланар эди. Шунингдек, бу сўз айрим тарихий асарларда у даврдаги бутуни туркӣ ҳалқларнинг этник термини сифатида ишлатилади.

Татар сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Бу маълумотларда баъзи бир қарама-қаршиликлар ҳам бор. I-том, 30-бетда татарларнинг бошқа бир тили бўлса ҳам, туркчани яхши биладилар дейилса, I-том, 344-бетда татар турк қавмларидан бири деб кўрсатилади. I-том, 123-бетда татар чўллари уйғурлар яқинида деган маълумот бор. Қабилалар тартиб билан берилган жойда татар сўзи ябоқудан сўнг кўрсатилган. Татарлар ябоқулар билан қўшни туришини кўрсатувчи яна бир далил айрим хос сўзларда уларнинг шериклигидir. Масалан: тор сўзи — бошланғич давр қайиги (бу ҳақда ўз ўринда тўла маълумот берилган) ябоқу ва татарлар сўзи деб кўрсатилади. (ДЛТ, III том, 109-бет).

Уйғур

Уйғурлар девонда 43 ерда тилга олинади. Маҳмуд Кошғарий қабилаларни бир неча ўринда баён қиласди. Биринчи (ҳамма қабилалар кўрсатилган) ўринда (I том, З-бетда) уйғурни зикр қилимайди, иккинчи ўринда (Ітом, 28-бетда) уларни жумул қабиласи билан тангут қабиласи орасида кўрсатади.

Уйғур девон маълумотига кўра, беш шаҳар: Сулми (буни Зулқарнайн бино қилган эди) Кужу, Жонғалиқ, Беш балиқ, Янги балиқдан иборат бир ўлканинг исмидир. Буларни Зулқарнайн турклар билан сулҳ қилганда қургандир.

Уйғур сўзи худ ҳўр (ўзи топиб ейдиган) сўзининг ўзгарганидир. Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлайди: Низомиддин Исерофил

тўғон текин бинни Муҳаммад жақири Тўнқаҳон отасидан ёшитган хабарни менга шундай сўзлади: Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк ҳоқони унга тўрт минг кишини йуллади. Улар қалоқларининг патлари худди ёввойи қушлар қанотидек эди. Улар ўқ отишга жуда моҳир эдилар. Орқадан ҳам олдиндан отишдай ўқ отар эдилар. Зулқарнайн буларга ҳайрон қолди. Инон ҳуддуранд — булар ўз овқатларини ўзлари топиб ёвчи, бирорга муҳтоҷ бўлмовчилар. Чунки ов булардан қочиб қутила олмайди. Қачон ҳоҳласалар, тутиб ейдилар демакдир. Сўнг ўлка Худ Ҳур аталиб кетган, «ху» у га алмашган, Удхўр бўлган. Сўнгра яна ўзарган, уйғур бўлгандир.

Уйғурларнинг тили туркчадир. Лекин уларнинг яна бир тиллари бор. Ўзаро ўша тилда сўзлашадилар. Ёзувлари бу китоб бошида кўрсатилган 24 ҳарфлик ёзуви. Лекин яна бошқа бир ёзувлари борки, девон ва китобларини у хат билан ёзадилар. Уйғурларнинг Кўл Билкаҳон исмли (Кўл каби ақлга бой) шоҳлари бўлган.

Уларнинг Беш балиқ, Беш шаҳар деган шаҳарлари жуда катта шаҳар эди, Янги балиқ деган шаҳарлари сўнгги вақтларда бино қилинган шаҳардир. Демак, уйғурлар анча шарқда яшар эдилар. Тубут, Қингут, Кужо, Ками, Талос, Букур, Турум шаҳарлари уйғур шаҳарларининг чегарасидир. Қингут, Кужо ва уйғурлар орасида Юлдуз кўл деган кўл бор.

Уйғурларнинг махсус сўзлари девонда жуда сийракдир. Фақат уч ерда эсланади. Шунда ҳам орадаги қарама-қаршилик изоҳланади. Масалан: 1) чопилди (I том, 143-бет) — суюқ лой билан чапилди (ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода қўлланади). Уйғур тилида бу сўз бўйнига урилди демакдир. (II т., 143-б.). 2) ит кишига чопти — ит кишига човит қилди (II т., 240-б.). Ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода (уйғурчада гарданига урди маъносида) дир. 3) ярмоқ (танга) — уйғурча яримоқ.

Басмил

Басмил сўзи девонда (I томнинг 28-30, 339, 382, 393-бетлари ва II томнинг 251-бетида) ясмил тарзида кўрсатилганки, бу — но тўғри. Бу сўзининг ясмил эмас, басмил экани проф. С. Е. Малов томонидан унинг бир танқидий мақолосида исбот қилингандир (Записки востоковедов, т. III, 215-бет).

Басмилларнинг тил хусусиятларига келганда, Маҳмуд Кошғарий буларни қай, ябоқу, татарларнинг тилларидан бир мунчадар, фарқли, деб кўрсатади. Девонда басмилларнинг тилига оид маълумотлар анчагина бўлса ҳам, уларнинг шаҳарлари, турмушларига оид маълумотлар жуда оздир. Лекин уларнинг ябоқуларга қарши жангларини тасвирловчи бир неча тўртлик бўлиб, бу тўртликларда улар жумул қабиласи билан иттилоғчи, жанговар қа-

била сифатида кўрсатилади. Басмилларнинг шаҳар ва турмушига оид маълумотларнинг йўқлиги девон ёзилган пайтда улар мавқенинг пасайиб қолгани билан изоҳланади. Буни басмиллар ҳақида ги тўртликларнинг мазмуни ҳам тасдиқлайди. Тўртликларнинг мазмунидан шу нарса маълум бўладики, басмиллар ябоқуларнинг лашкарбошиси Арслонтегин (иккинчи хўйл айтганда, Бакабудараж)га қарши жанглар қиласди ва бу жангларнинг бирида Бака будараж ўлдирилади. Девон учинчи томининг 263-бетидаги тўртликдан ябоқуларга Бакабудараж учун қасос олишга маслаҳат бериш, уларни шунга ундаш мазмуни англашилади. Бакабударажнинг анчагина бурун ўтган шахс экани тариҳдан маълум.

Бу ҳам басмилларнинг энг қадими, эски қабилалардан экани лигини тасдиқлайди.

Кашмир

Кашмир, девонда кўрсатилишича, туркий халқлар қарамогиди бўлган эски шаҳардир. Маҳмуд Кошғарий уни Сулаймон пайғамбар бино қилган деб кўрсатади. Лекин Кашмир турли даврларда турли давлатларнинг тасарруфида бўлиб келган.

Кашмир серсув, обод, йирик шаҳарлардан биридир.

Искандар Зулқарнайн

Искандар Зулқарнайн дунёда энг катта жаҳонгир сифатида машҳур шахсадир. Тарихий асарларда уни Улуф Искандар, Искандар Румий, македониялик Искандар деб ҳам атайдилар. Лекин кўпинча ҳар томон (шарқ ва гарб)ни эгаллаган улуф шоҳ маъносида Искандар Зулқарнайн исми билан юритилади. Тарихий асарларда уни Арастунинг (Аристотель) шогирди деб кўрсатадилар.

Навоий асарларида Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон) ва бошқа қатор файласуфлар Искандар Зулқарнайн саройиди маслаҳатчилар сифатида тасвирланади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам бунга кенг ўрин берилади.

Аҳли вабар

Аҳли вабар деган сўзни биз шартли равища кўчманчилар деб изоҳладик. Аслида булар шаҳар четида яшовчилардан иборат. Улар тил хусусиятига кўра, баъзан қипчоқларга, баъзан қарлуқ ва бошқаларга мос келади.

Маънодош сўзлар

Маҳмуд Кошғарий маънодош сўзларни чуқур изоҳлайди. Бунда у шу сўзларнинг асосий маъносини ҳам, кўчма маъносини ҳам кўрсатади.

Девондаги айрим сўзларда келган **б** (б) товушини биз икки хил: б, и товушлари билан кўрсатдик. Бунда биз асосан ҳозирги талаффузга ва қисман «Қутадғу билик» имлосига асосландик. Масалан, чуқурлик (ўра) маъносидаги **аўбрى** сўзини опрі (ўнри) тарзида олдик. Бунда биз шу ўзакдан келиб чиқкан ҳозирги ўприлмоқ сўзига асосландик. Иккинчидан, бу сўз «Қутадғу билик» достонида ҳам шундай ёзилган:

Ези, тоғ, ер, ўпри тушанди ёзиб
Этнди қўли, қоши қўк ол қазиб.

Афрасиёб

Маҳмуд Кошғарий девонда Афрасиёбни алп Эртўнга деб кўрсатса, «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб Афрасиёб деб кўрсатади:

Бу турк беклариндан оти белгулук,
Тўнга алп эр эрди, қути белгулук.
Тожиклар аюр они Афрасиёб.
Бу Афрасиёб олди элларни талоб
(«Қутадғу билик»дан).

Маҳмуд Кошғарий девон учинчи томининг 272-бетида тўнга сўзини изоҳлар экан, шундай кўрсатади: «Тўнга шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг машҳур ботир хони Афрасиёбни Тўнга алп эр деб аташлари ҳам унинг шерга ўхаш баҳодирлиги учундир». Демак, Афрасиёбни у даврда алп Эртўнга деб номлаганлари каби Тўнга алп эр деб ҳам аташар эдилар. Бу ҳол Маҳмуд Кошғарий билан Юсуф Хос ҳожиб маълумотлари ўртасида қарама-қаршилик йўқлигини тасдиқлайди.

«Равзатус сафо», «Тарихи мулуки Ажам»да Афрасиёб тўғрисида жуда кўп маълумотлар бор. Буларда у foят золим подшоҳ сифатида тасвирланади. «Шоҳнома»да унинг Зол ва Рустамлар билан кураши анчагина жойни ишғол қиласди.

Навоий Афрасиёб тўғрисида икки байт ёзиш билан чекланади:

Яна шоҳлинг қилди Афрасиёб,
Вале қилди Эронни зулми хароб.
Замонида гар эрди обод кам,
Ани қўймади чархи обод ҳам.
(«Хамса»¹ дан).

Хулоса: тарихий асарларда Афрасиёб тўғрисида маълумотлар бениҳоят кўпдир.

Айрим манбалар уни афсонавий шахс деб кўрсатади: (Қаранг: В. В. Григорьев, Караканиды в Мавераннахре, 14-бет); Кораконийлар Эрон таъсири остида қолганлари учун ўзларини афсонавий Турон подшоҳига нисбат бериб, отини Афрасиёб деб юритадилар. Ҳолбуки, бу термин тамоман туркча эмасдир. (В. В. Бартольд, Ўрта Осиё тарихи ҳақида дарслар, 78-бет).

¹ Алишер Навоий, Хамса, 647-бет, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Девондаги маълумотла, Афрасиёбнинг тарихий шахс эканингини тасдиқлайди.

Афрасиёб Афридуң ёки Фаридуннинг Тур исмли ўғлиниң на-бираси Эшанг ёки Ҳушангнинг ўғлидир. Манучехр енгилгач, Ману-чехр ўғли Навзар дадасининг ўчини олиш мақсадида Афрасиёбга қарши жанг қилиб, енгилади. Афрасиёб Навзарга қарши махсус ҳозирлик билан жанг бошлайди. Навзарин ҳалок қиласи ва бутун Эронни қўлда тутади, ўн йиллаб қаттиқ зулм остида ҳукм юргизади.

Афрасиёбнинг марказий шаҳри Кошғар эди. Ҳавоси яхши бўлгани учун у доим шу ерда яшар эди. Қоз исмли қизи Қазвии ва Қум шаҳарларини бино қилган эди. Қорахонийлар чегараси ҳисобланган Қазвии шаҳрида Қоз гоз ўйнар эди. Шунинг учун шу исм билан аталган эди. Қазвии — Қоз сўзининг қисқарганидир. Қум исмли шаҳарда Қоз ов қиласи ҳоли. У шаҳар серқум бўлгани учун овга мос эди. Ила водийсига оқувчи катта сувнинг Қоз суви деб аталиш сабаби ҳам Қоз у сув қирғоғига катта қалъя солгани учундир. Афрасиёб Бухтуннаср ўғли Батзани шу қизин билан яширин алоқада бўлгани учун Жаруқ деган шаҳарга қамаган эди. Баъзилар бу шаҳарларни Афрасиёбнинг Марвий Шоҳижон деган ўғли бино қилган дейишади. Афрасиёбнинг Барсағон деган ўғли ҳам бор эди. Барсағон шаҳрини шу бино қилган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг бобоси шу шаҳарда яшаган. Юнгу водийси Афрасиёб ўғли қурдирган Бормон шаҳрига оқади (III—VII. 27). Тарим сўзи Афрасиёб авлодидан бўлган хотинларгагина қўлланади (I том, 331-бет). Қотун сўзи Афрасиёбнинг қизларидан бўлганларнинг номидир (I т. 343-бет). Девонда Афрасиёб таржиман ҳолига оид бу маълумотлардан бошқа Афрасиёбга оид тўртликлар ҳам анчагина бор. Лекин улар девоннинг ҳар ерида, ҳар қайси жилдида чочикдир. Парчалар Афрасиёбни моҳир жанговар сифатида таърифлайди. Жанглардаги қаҳрамонлиги, душманларга зарба беришдаги маҳорати, баҳодирлиги таърифланади, ва унинг ўлимига афсус баён қилинади.

Машҳур «Кутадгу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб бошқа бир ерда Афрасиёбни ёлғиз қаҳрамонгина эмас, давлат идорасига маҳоратли билимдан тарзида сифатлади. XI асрнинг зўр тадқиқотчи олимлари Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос ҳожибларнинг Афрасиёб ҳақидаги маълумотлари, шубҳасиз, ишончлидир.

Ҳоқония

Ҳоқония сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Унда бу сўз давлат бошлиги улуғ хон маъносидадир: ўғуз ҳоқони, тангут ҳоқони ва бошқалар. (Қаранг: 'девон, I том, 297-бет; III том, 117 ва 171-бетлар).

Афсуски, бу ҳақда янглиш қарашлар ҳам бўлиб келган. Проф. Кўпрулузода буни алоҳида бир қабила, балки бир қанча

шарқий групла қабилаларининг стакчиси сифатида изоҳлаган. (Қаранг: Ф. Кўпрулузода. Илк мутаассуфлар, Истамбул, 149-бет) М. Ф. имзоли автор^{*} бу ҳақда яна ҳам қўпол хатога йўл қўяди. У ёзади: Китобда асос ўлон лаҗжа муаллифинг ҳоқон туркчasi дедиги кошғар лаҗжасидир. (Миллий татаббулар, 1333 ҳижрий, 383-бет). Бу қарааш тамоман хатодир. Бу қараашга кўра «Девону луготит турк» фақатгина у даврда кичик бир шаҳар бўлган Кошғар шаҳари тилидан иборат бўлиб қолади. Ҳолбуки, девонда юқори Чиндан бошлаб бутун Урта Осиё доирасида яшовчи қабила ва ҳалқ тиллари Баласофун, Барсағон, Шош, Қашмир, Хоразм, Сайрам, Узганд, Бухоро каби йирик шаҳарларда яшовчи ҳалқлар тили ҳам кенг изоҳлаб берилган.

Проф. Фитрат бу фикрни яна ҳам бўртириб изоҳлаган. У ёзади: «Маҳмуд Кошғарийга кўра ҳижрий бешинчи асрда турк тили кичкина қабилавий айирмаларга қарамай, асосан икки муҳим қўлга айрилган: биринчиси ўғузча туркча, иккинчиси ёлғиз туркча ёки ҳоқоний туркча ҳам дейилар эмиш. Маҳмуд Кошғарий девонда мана шу ҳоқоний туркласини асос қилиб олганда, жойи келгач, ўғузча сўзларни кўрсатиб, изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи бу кун ҳам асос қилиб олиниши зарур» (?!). (Қаранг: Энг эски турк адабиёти намуналари, IV бет). Бу хил қарааш икки жиҳатдан хатодир. Биринчидан, бу қараашда Маҳмуд Кошғарийнинг девонидаги маълумотлари қўпол равишда бузилади. Девон маълумотларига кўра чигил, яғмо, тухси, аргу, баъзи қарлуқлар, баъзи ўйғурлар каби катта нуғузли қабилалар тилларидан ташкил топиб, умумлашган бир тилни фақат саройда ва сарой доирасидаги яшовчи бир тўда одамларга нисбат берилб бузишdir. Иккинчидан, тилшунослик нуқтаи назардан ҳалқ тили юзага келишида бирор уруғ, шаҳар тилига эмас, балки жамият ҳаётida алоҳида ўрин тутиб, ўзининг тил таъсирини кенг тарқатган етакчи қабила тилига асосланиш зарур бўлади. Бу хил қабила у даврда шарқда чигиллар эди. Девонда Қашқар, Баласофун шаҳарларининг хос сўзлари лаҗжавий лексика ўрнида озчилик эди. Шунинг учун девонда ҳоқонлар фақат саройдагилардан иборат бўлган озчилик эди. Бу хил озчилик тилини етакчи деб кўрсатиш тилшуносликда қаттиқ қораланган ирқий назария асосида масалага ёндашиш, қўпол хатодир.

Қипчоқ

Бу кунги ўзбек тилида катта ўрин тутган қипчоқ қабиласи ҳақида «Девону луготит турк»да кенг маълумот бор. Уларнинг хос шаҳарлари сифатида Тавар шаҳари ва Қашқар яқинидаги бир шаҳарча кўрсатилади. Тироз ёнидаги Қантуюн шаҳари уларнинг чегараси дейилади. Қангли бу қабилаларнинг катталаридан бири сифатида берилган. Демак, бу қабила қаҷонлардир бу ер-

* Бу мақола автори ҳам Кўпрулузода бўлса керак.

ларда бошчилик қилган. Девонда Урон исмли икки қашотли кема улар томонидан ясалгани айтилади. Шуннингдек, девондаги маълумотлар уларнинг чорвачилик ва боғчачилик билан ҳам шугулланганини тасдиқлайди. Лекин уларнинг тили ҳақидаги маълумотлар девон ёзилган вақтда буғқабила кучсизланиб, ҳар томонга тарқалиб кетганидан далолат беради. XI асрда бу қабиланинг тил хусусиятларига кўра уларнинг бир қисми ўғуз, бир қисми чигил ва бир қисми кўчманчиларга мослашган эди. Тарихий асарларда кўрсатилганидек, қипчоқ сўзининг ичи кавак деган маъноси девонда учрамайди. Лекин бу хусусда фақат уларнинг шаҳарларидагина яшайдиган бир ҳайвон тўғрисидаги маълумот характерлидир. Девонда кўрсатилишича, катта гавдали булан дейилган ов ҳайвони қипчоқ шаҳарларидагина яшар экан, холос, Унинг ичи кавак, уни осмонга қараган бир шохи бўлар эди. Қор, ёмғир сувлари унга тўпланиб қолар ва эркак булан урғочи буланнинг шохидан ва урғочи булан эркагининг шохидан энгашиб сув ичар экан. Қипчоқ сўзининг маъноси ҳақидаги тахминлар шу ҳодиса билан боғли бўлса керак.

Бархан

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотларига кўра, Чин уч бўлимдан иборат эди;

1. Юқори Чин.

2. Урта Чин.

3. Қуий Чин.

Бархан Қуий Чиндир.

Жумул

Жумул қабиласи ҳақида девонда маълумот оз. Жумуллар кўнироқ саҳрова яшар эдилар. Уларнинг тиллари ўзига хос эди. Басмиллар билан биргаликда қилган жангларини кўрсатувчи тўрт ликлардан уларнинг басмиллар билан ҳамфир экани маълум бўлади.

Фарғона

Фарғона Туркистон чегарасидаги ўлкадир. Батлимус унинг жуғрофий мавқени мукаммал кўрсатгандир. Фарғона мевага бой, тоғлари кўп ўлкадир. Унинг чўзиқ тоғларида олма, узум, писта, бодом ва бошқа мевалар, турли хил хушбўй ўсимликлар, гуллар, райхонлар кўпdir. Хушҳаво, сермеваликда тенги йўқdir. У жуда кенг, сер қишлоқdir. Бундай серқишлоқ ўлка Мовароуннаҳда йўқdir. Одам кўплигидан, экин ва чорванинг мўллигидан қишлоқлар кенгайнib, катталашиб кетгандир.

Қишлоқларга бориш учун бир қўниб бориш шартдир. У ерда етишган олимлар ҳам кўпdir. Сўнгги вақтларда Дамашқда турив қолган зўр олим, доңгдор устод Ҳожиб Бинни Молик Бинни Эркин фарғоналик олимларнинг биридир. (Муъжамул булдон, 6-жил, 364-бет.)

Қирғизлар

Девонда қирғизлар бир неча ўринда тилга олинади. Улар баъзан яғмолар ёнида кўрсатилса (I том, 3-бет), баъзан татар яқинида кўрсатилади (I том, 28-бет). Қирғизлар бир қабила туркий халқлардир (I том, 381-бет). Уларнинг тиллари ёлғиз туркча эди (I том, 30-бет). Бироқ девонда қирғизлар тилига доир маълумот бошқа қабилаларга нисбатан оздир. Ҳолбуки, тарихий манбалар қирғизлар ҳақида жуда кўп маълумот беради. Уларни энг қадими ва энг катта нуфузли халқ сифатида танитадилар. Масалан: Култагин обидасида баъзан қирғизлар шарқда энг нуфузли халқлар қаторида кўрсатилса, баъзан у вақтлардаги қабилавий жангларда иштирокчи сифатида кўрсатилади ва баъзан уларнинг хонларига ҳужуми эсланади, уларнинг турар жойларини Кўкман тогининг қуйисида кўрсатилади.

Қирғизлар ҳақида Муъжамул булдон маълумоти алоҳида муҳимdir. Муъжамул булдон III асрнинг 1-ярмида Бухородан Чинга қадар саёҳат қилган Абудалф асаридан маълумот беради: Асар Бухоро билан Чин оралиғидаги ҳамма қабилалар ҳақида кенг маълумот беради. Бу асарнинг лотинча таржимаси арабча тексти билан бирлиқда босилгандир. Асарда қабилаларнинг турар жойлари, қабилалар ишлари ҳақидаги маълумот девон маълумотига жуда яқинdir. Қирғизлар ҳақида у ерда шундай ёзилган: Сўнгра биз «хирхиз» дейилган бир қабилага бориб етдик. Улар тарик, гурунч ва туюнинг гўштидан бошқа (қора мол) урғочи қўй, ёчки ва бошқаларнинг гўштиларини ейдилар. Уларнинг алоҳида тутган ўйлари, фикрлари, ёзувлари ва ибодатхоналари бор. Улар чироғларни ўзи ўчмагунча ўчирмайдилар. Уларнинг қофиялик сўзлари бор, олдиларига хушбўй нарса қўйиб, номоз ўқиш вақтларида уни ўқийдилар. Уларнинг бир йил ичida бир неча байрамлари бор, нишонлари кўкdir, жануб томонга қараб номоз ўқийдилар. Кўкдаги Зуҳал, Зуҳра (Венера) ва Сатурн юлдузларини ҳурматлайдилар. Аммо Миррих (Марс) юлдузини ёқдирмайдилар, уни нахс деб ҳисоблайдилар. Уларнинг мамлакатларида йиরтқич ҳайвонлар жуда кўпdir. Уларда кечасини ёритадиган бир тош бор, шунинг учун чироқҳа эҳтиёжлари бўлмайди. Бу тош уларнинг мамлакатларидан бошқа жойда бўлмайди. Уларнинг барча бўйсунгандан бир подшолари бор. Унинг олдида қирқ ёшдан ўтган кишидан ташқари бирор киши ўтирайди. (Муъжамул булдон, 5-т., 411-бет).

Тошкент

Тошкент Моварооннахринг энг қадими шаҳарларидан биридир. Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Рустам билан Ашкабул жангини тасвирлар экан, Тошкент камони ишлатилгани тўғрисида ёзди:

بِمَالِيْدِ چاچِ کمانزا بَدْسَت
بِچِرْمِ کوْزَنْ اَنْدَرَ آَوْرَدْ شَشِتَ
سُتُونْ كَرْدِ جَبْ رَاوْخَمْ كَرْدِ رَاسْتَ
خَرْوْشَ اَزْ خَمْ چَرْخَ چاچِ بَخُوا سَتَ

Шоҳнома, Қўлёзма, И 171-б.

Бу факт Тошкент жуда қадим замонлардаёқ ўз маҳсус жанг қуролларига эга бўлганини исботлайди. Ўқчи маҳалласининг эскилиги ҳам шуни тасдиқлайди. «Шоҳнома»да Тошкент Чоч тарзида берилади.

Маҳмуд Кошғарийнинг девонида Таркан деб кўрсатилади ва шундай изоҳланади: Таркан — Шошнинг исмидир. Асли Тошкент, Тош шаҳри демакдир. (I т. 369-бет).

Демак, Маҳмуд Кошғарийга Тошкент ва Шош вариантлари маълум эди. Тошкент сўзининг этимологияси тўғрисида жуда кўп олимлар ёзган. Фикримча, араб манбаларида Шош, тожиқ манбаларида Чоч, турк манбаларида Таркан деб юритилган.

Қарлуқ

Қарлуқлар туркларнинг бир тури бўлиб, вабарлилар (кўчманчилар) ва ўғузлардан бошқадир. Улар аслида туркмандандир.

Маҳмуд Кошғарий қабилаларни баён қилган маҳсус фаслда қарлуқларни кўрсатмайди. Лекин қарлуқ девонда тўққиз ерда учрайди: I том, 370, 381, 390, 393-бетлар; II том, 7, 220-бетлар; III том, 80, 259, 264-бетлар.

Бу ўринларда келтирилган маълумотлар уларни етакчи қабила тариқасида эмас, аксинча, бошқа қабилаларга тобе, иккинчи даражали қабила, туркмандарнинг бир тоифаси сифатида кўрсатади. Девонда қарлуқларнинг Чўғилан деган бошлиқлари исмидан бошқа бир муҳим маълумот учрамайди. Уларнинг маҳсус шаҳарлари ҳам кўрсатилган эмас. Тил жиҳатдан қарлуқларнинг бир қисми ўғузларга, бир қисми яғмо, чигилларга қўшилиши мумкин. Тарихий асарларда қарлуқлар номи бошқа қабилаларнинг номларига нисбатан машҳурроқ эканлигини назарга олсан, уларнинг илгарилари машҳур бўлгани ва девон ёзилган даврда иккинчи даражали қабилаларга бирикib кетгани англашилади. Тил ҳусусиятлари жиҳатдан девонда берилган маълумотлар шундай кўрсатади.

Самарқанд

Самарқанд шаҳри энг эски ва энг обод шаҳар сифатида жуда машҳурdir. У энг қадимги араб манбаларида, форс тарихларида кенг изоҳлаб берилган. Батлимус ва бошқа жуғрофия олимлари бу шаҳарнинг жуғрофий мавқенини ва унинг хушҳаволиги, кўркам манзараларга бойлиги, сермевалик хусусиятларини мукаммал изоҳлаган эдилар.

Бу шаҳар ҳақида жуғрофия олимларидан Абу авн ёзди: Самарқанд тўртинчи иқлимда узуни саксон тўққиз ярим даражада, эни ўттиз олти ярим даражадир. Африқис бинни Имраҳа Самарқанд устида катта тортишувлар бўлгани ва бунинг натижасида унда юзага келган турли хил ўзгаришларни кенг изоҳлаб берган.

Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, Самарқанд энг эски шаҳардир. VII асрлардаёқ бу шаҳарда халқ гавжум эди. Ҳар хил касб аҳллари бор эди. X асрларда суғдоқлар Баласогуинга шу ердан кўчиб бордилар. Унинг асл номи Самизканд — Катта шаҳар демакдир. Маҳмуд Кошғарий уқтиришича, бу шаҳарнинг туркӣ халқлар томонидан бино қилинганига, бу ҳақдаги бошқа хил қарашлар хато эканига шу номнинг ўзи далилдир.

Барсағон

Маҳмуд Кошғарий бу шаҳарни XI асрдаги катта савдо-сотиқ марказлари бўлган Кошғар, Аргу, Жиқил каби шаҳарлар билан тенг қўяди. Ҳатто унинг «Қарасангир» деган райони ҳам катта жой сифатида машҳур эди.

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, уни Афрасиёбнинг ўғли бино қилган.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг отаси шу ерда туттилганини уқтиради.

Девонда бу шаҳар халқи тилига доир кўпгина маълумотлар берилган. Чунончи: у шаҳар халқлари буғдои сўзини буғдои тарзида талаффуз қилишларини, бирорнинг у шаҳар халқи эканини шу сўз билан синааб билиш одатларини баён қилган. Маҳмуд Кошғарий бу шаҳар Уш шаҳрининг қаршисида эканини, у билан Уш оралигидан Бадал арт деган жой — қишлоқ борлигини кўрсатган.

Лекин девонда барсағонликларни бахилроқ деб каментилган парчалар ҳам бор.

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашриёт редактори *Б. Сайимов*

Рассом *В. Тий*

Техредактор *З. П. Горьковая*

Корректораар *Х. Соидуллаева, Р. Күчкортоева ва М. Сайдова*

P08017. Босмушга руҳсат этилди 27/IV—60 й. Қоғоз $60 \times 92^1/16 = 15,625$.
Қоғоз — 31,25 босма л. Нашриёт л. 26,85+(1 вкл.) Тиражи 3000.
Баҳоси 16 с. 75 т. Муқоваси 2 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси. Хоразм кӯчаси, 9.
Ташкент, 1960 й. Заказ № 81. Нашриёт адреси: Куйбишев кӯчаси, 15.